T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS DOKTORA PROGRAMI

CEMEL VAK'ASI İLE İLGİLİ RİVÂYETLER

Doktora Tezi

ABDURRAHİM YEŞİLMEN

İstanbul, 2025

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS DOKTORA PROGRAMI

CEMEL VAK'ASI İLE İLGİLİ RİVÂYETLER

Doktora Tezi

ABDURRAHİM YEŞİLMEN

Tez Savunma Jürisi

1. Tez Danışmanı: Prof. Dr. Aynur URALER
2. Üye: Prof. Dr. Kadir DEMİRCİ
3. Üye: Doç. Dr. Harun YILMAZ
4. Üye: Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
5. Üye: Doç. Dr. Mustafa Celil ALTUNTAŞ

İstanbul, 2025

ÖZET

Müslümanların ilk iç savaşı olan Cemel Vak'ası (36/656), Hulefâ-yi Râşidîn'in dördüncüsü Hz. Ali tarafı ile Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın liderlik ettiği Cemel Ashâbı arasında gerçekleşmiştir. Başlangıçta siyasî bir nitelik taşıyan Cemel Vak'ası, iman-küfür sınırı, kader, irade hürriyeti gibi önemli itikadî meselelerin tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Cemel Vak'ası'nın tarihî önemine binaen, bu hâdiseye dair rivâyetleri bir araya getiren *Kitâbü'l-Cemel* adlı çok sayıda eser telif edilmiştir. Klasik hadis kaynaklarında da Cemel Vak'ası'na dair zengin bir rivâyet malzemesi bulunmaktadır. İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde olduğu gibi bazı hadis kaynaklarında bu rivâyetlere müstakil bölümler veya bâblar tahsis edilmiş; çoğu eserde ise ilgili rivâyetlere *Fiten*, *Menakıb*, *Fezâil* ve *Ma'rifetü's-sahâbe* gibi bölümlerde yer verilmiştir. Bu çalışmanın temel amacı, söz konusu literatürün dayandığı rivâyet zeminini hadis ilminin kriterleri çerçevesinde analitik bir değerlendirmeye tabi tutarak, hâdisenin ilmî mahiyetini ortaya koymaktır. Araştırma kapsamında, hadis kaynaklarından seçilen 52 rivâyet detaylı bir şekilde sened ve metin tahliline tabi tutulmuştur. Yapılan inceleme sonucunda bu rivâyetlerin 13'ünün sahih, 12'sinin hasen olduğu; buna karşılık 23'ünün zayıf nitelik taşıdığı tespit edilmiş, 4 rivâyetin durumu ise netleştirilememiştir. Hadis müelliflerinin bu rivâyetleri aktarırken temel gayelerinin kronolojik bir tarih anlatısı sunmaktan ziyade, ilgili bâb başlıklarına delil getirmek olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim *Kütüb-i sitte* müelliflerinin de sahâbe arasındaki ihtilafların ayrıntıları hususunda, sahâbe adâletini muhafaza eden ihtiyatlı bir tutum sergiledikleri görülmüştür. Çalışmanın ulaştığı önemli bulgulardan biri, hadis kaynaklarındaki rivâyetlerin, tarafların birbirlerini küfür veya nifakla itham etmediklerini ve birbirlerinin dinî konumlarını tartışma konusu yapmadıklarını teyit etmesidir. Özellikle Hz. Ali'nin savaş sonrası muhaliflerine yönelik sergilediği hukukî muamelenin, daha sonraki tarihlerde Müslümanlar arası savaş hukukunun temel referansı haline geldiği tespit edilmiştir. Sonuç olarak tez, hadis metodolojisinin sunduğu tenkit imkânı ile tarih ilminin bağlamını birleştirerek, Cemel Vak'ası'na dair bütüncül bir perspektif geliştirilmesine metodolojik bir katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sahâbe, Cemel Vak'ası, Cemel Ashâbı, Hz. Ali, Fitne

ABSTRACT

The Battle of the Jamal (36/656), the first civil war among Muslims, took place between the forces of Ali, the fourth of the Rashidun Caliphs, and the People of the Jamal led by Aisha, Talha b. Ubaydullah, and Zubayr b. al-Awwam. Initially a political conflict, the Battle of the Jamal laid the groundwork for discussions on significant theological issues such as the boundary between faith and unbelief (iman-kufr), predestination (qadar), and the freedom of will. Due to its historical significance, numerous works titled *Kitābu'l-Jamal* were authored to compile narrations regarding this event. A rich body of narration also exists in classical hadith sources. While some sources, such as Ibn Abi Shayba's *Musannaf*, dedicated specific sections or chapters to these narrations, most works included them in sections such as *al-Fitan, al-Manāqib, al-Faḍāʾil* and *Maʿrifat al-Ṣaḥābah*. The primary objective of this study is to reveal the scholarly nature of this event by subjecting the narrational basis of the aforementioned literature to an analytical evaluation within the framework of hadith criticism. Within the scope of the research, 52 narrations selected from hadith sources were subjected to detailed isnad and textual (matn) analysis. The examination revealed that 13 of these narrations are *ṣaḥīḥ*, 12 are *ḥasan*, while 23 are *ḍaʿīf*, and the status of 4 narrations could not be finalized. It was observed that the most common reason for weakness in the narrations is the discontinuity (*inqıṭāʿ*) between narrators. It is understood that the primary goal of hadith compilers in transmitting these narrations was not to present a chronological historical narrative but rather to provide evidence for specific chapter headings. Indeed, it was observed that the authors of the Kutub al-Sittah displayed a cautious attitude aimed at preserving the integrity and justice (al-ʿadl) of the Companions regarding the details of their internal conflicts. One of the significant findings of the study is the confirmation that the narrations in hadith sources show that the participating Companions did not accuse each other of unbelief (kufr) or hypocrisy (nifāq) and did not make their religious standings a matter of debate. It was specifically determined that Ali's legal and ethical conduct toward his opponents after the battle served as a primary reference for the Law of Rebellion (hukūq al-bughāt) among Muslims in later periods. Consequently, by integrating the critical opportunities offered by hadith methodology with the historical

context of the event, the thesis provides a methodological contribution to developing a holistic perspective on the Battle of the Jamal.

Key Words: Hadith, Companion, The Battle of the Jamal, Supporters of the Jamal, Ali ibn Abi Talib, Fitna

ÖNSÖZ

Sahâbe nesli, merkezî konumu dolayısıyla geçmişte tarihî, dinî ve sosyolojik açılardan kapsamlı incelemelere tâbi tutulmuş olup, hâlen incelenmeye devam etmektedir. Sahâbe ile ilgili ehemmiyetli meselelerden biri de Hz. Peygamber'in (s.a.) vefatının ardından aralarında yaşanan ihtilaf ve karışıklıklardır. Hz. Osman'ın şehid edilmesi başta olmak üzere Cemel Vak'ası, Sıffîn Savaşı ve Hakem Vak'ası günümüze kadar tartışılmaya devam etmiş, sebepleri ve sonuçları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Cemel Vak'ası ile ilgili hadis rivâyetlerini ve bu hâdiseye dair tarihî süreci ele alan bu tez, giriş, dört ana bölüm ve sonuç şeklinde yapılandırılmıştır. Çalışmanın girişinde araştırmanın konusu, önemi, amacı, metodu ve kaynaklarına değinilmiştir. Birinci Bölüm'de, konunun arka planını ortaya koymak amacıyla, Cemel Vak'ası'ndan önceki hâdiseler ana hatlarıyla incelenmiştir. İkinci Bölüm'de, Cemel Vak'ası öncesinde tarafların tutum ve faaliyetleri ile taraf olmayanların gerekçeleri tahlil edilmiştir. Üçüncü Bölüm'de, Cemel Vak'ası hakkındaki rivâyetlerin isnad ve metin değerlendirmelerine yer verilmiştir. Dördüncü Bölüm'de ise hadis kaynaklarında Cemel Vak'ası ile ilgili rivâyetlerin yeri ve hadis âlimlerinin bu rivâyetlere yaklaşımları hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Sonuç'ta ise araştırma boyunca elde edilen bulgular değerlendirilmiş, tezin ana argümanları özetlenmiş ve konuya ilişkin başka araştırmalar için önerilerde bulunulmuştur.

Bu çalışmanın yazımında Türk Dil Kurumu'nun (TDK) imlâ kurallarına bağlı kalınmıştır. Müellif, eser, râvî, kavram, şehir ve mekân adlarının yazımında ise Türkiye *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin (*DİA*) yazım ilkeleri esas alınmıştır.

Tezi titizlikle okuyan, değerli tenkit ve tavsiyeleriyle metnin olgunlaşmasına büyük katkıları bulunan danışman hocam Prof. Dr. Aynur Uraler'e şükranlarımı sunarım. Çalışma konusunun belirlenmesinde tecrübesinden istifade ettiğim ve aynı zamanda ilk danışmanım olan Doç. Dr. Mehmet Efendioğlu'na teşekkür ederim. Tez izleme sürecinde yapıcı tenkitleri ve yol gösterici tavsiyeleriyle çalışmanın ilmî yönden olgunlaşmasına önemli ölçüde katkı sağlayan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Kadir Demirci ve Doç. Dr. Harun Yılmaz'a; savunma aşamasındaki tenkitleriyle çalışmaya katkı sağlayan Prof. Dr. Mustafa Öztürk, Doç. Dr. Mustafa Celil Altuntaş ve Dr. Öğr. Üyesi Fahreddin Yıldız'a da teşekkür ederim. Dualarını eksik etmeyen, beni ilme teşvik eden muhterem anne ve babama en derin minnet ve şükranlarımı sunarım. Ayrıca doktora süreci gibi uzun ve meşakkatli bir dönemde gösterdiği sabır, hoşgörü ve desteği dolayısıyla evlatlarımın annesi, kıymetli hanımıma gönülden teşekkür ederim.

Gayret bizden, tevfîk Allah Teâlâ'dan…

Manisa, 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **I**

ABSTRACT ..... **II**

ÖNSÖZ ..... **IV**

İÇİNDEKİLER ..... **VI**

KISALTMALAR ..... **X**

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, AMACI, METODU VE KAYNAKLARI

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ **2**

II. ARAŞTIRMANIN AMACI **7**

III. ARAŞTIRMANIN METODU **9**

IV. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI **11**

A. KLASİK KAYNAKLAR 11

B. MODERN ÇALIŞMALAR 17

C. DİĞER YARDIMCI ÇALIŞMALAR 21

BİRİNCİ BÖLÜM

CEMEL VAK'ASI'NIN ARKA PLANI

I. HZ: OSMAN DÖNEMİNDE FİTNENİN ORTAYA ÇIKIŞI **23**

A. HZ. OSMAN'A MUHALEFETİN SEBEPLERİ 24

B. HZ. OSMAN'IN MUHALİFLERE KARŞI TUTUMU 34

C. SAHÂBENİN MEDİNE KUŞATMASI SIRASINDAKİ TAVRI 39

1. Sahâbenin Destek Çabaları ve Hz. Osman'ın Karşılığı 39

2. Sahâbenin Fiilî Müdahalede Bulunmama Gerekçeleri 43

D. HZ. OSMAN'IN ŞEHİD EDİLMESİ 48

II. HZ. ALİ'NİN HİLÂFETİ 51
A. HALİFE OLMASI VE KENDİSİNE BİAT EDİLMESİ 51
1. Hz. Osman Sonrası Kargaşa Ortamı ve Hz. Ali'nin Halifeliği Kabul Etmesi ..52
2. Biat Sürecinin Meşruiyet, Katılım ve Tarih Açısından İncelenmesi 56
B. ÇÖZÜM BEKLEYEN MESELELER 61
1. Hz. Osman'ın Katillerinin Bulunması Talebi 61
2. Mevcut Valilerin Değiştirilmesi 67

İKİNCİ BÖLÜM
CEMEL VAK'ASI ÖNCESİNDE TARAFLARIN TUTUMU, FAALİYETLERİ VE TARAFSIZ SAHÂBÎLER

I. CEMEL ASHÂBI'NIN TUTUM VE FAALİYETLERİ 72
A. CEMEL ASHÂBI'NIN AMACI 75
B. CEMEL ASHÂBI'NIN ÖNDE GELENLERİNİN TUTUMU 87
1. Hz. Âişe'nin Tutumu 87
2. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Tutumu 95
C. CEMEL ASHÂBI'NIN BASRA'YA GİTME SÜRECİ 108
1. Cemel Ashâbı'nın Basra'ya Gitmeyi Kararlaştırması ve Sefer Hazırlıkları ...109
2. Hz. Âişe'nin Basra Yolculuğuna Devam Etmemeye Karar Vermesi: Hav'eb Olayı 112
3. Cemel Ashâbı'nın Basra'ya Varması ve Oradaki Gelişmeler 119
II. HZ. ALİ VE TARAFTARLARININ TUTUM VE FAALİYETLERİ 130
A. HZ. ALİ VE TARAFTARLARININ AMACI 133
B. HZ. ALİ VE TARAFTARLARININ BASRA'YA GİTME SÜRECİ 141
1. Hz. Ali ve Taraftarlarının Basra'ya Gitmeye Karar Vermeleri 141
2. Hz. Ali ve Taraftarlarının Kûfeliler'den Destek Talep Etmeleri 143
3. Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'na Elçi Göndermesi 146
4. Hz. Ali'nin Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm ile Görüşmesi 150
III. CEMEL VAK'ASI'NA KATILMAYAN SAHÂBÎLER VE GEREKÇELERİ 151
A. CEMEL VAK'ASI'NA KATILMAYAN SAHÂBÎLER 151

B. CEMEL VAK'ASI'NA KATILMAYAN SAHÂBÎLERİN GEREKÇELERİ 156
1. Fitneden Uzak Durma Arzusu 157
2. Müslümanların Birbirleriyle Savaşmasını Doğru Bulmama 165
3. Cemel Ashâbı'nın Başında Hz. Âişe'nin Yer Alması 174
4. Ümmehâtü'l-mü'minîn ile İlgili Nasların Bulunması 177
5. Taraflardan Hangisinin Haklı Olduğunu Ayırt Edememe 179

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
CEMEL VAK'ASI İLE İLGİLİ RİVÂYETLER VE İSNAD-METİN DEĞERLENDİRMESİ

I. CEMEL SAVAŞI'NIN BAŞLAMASI VE SONA ERME SÜRECİ 183
A. SAVAŞIN BAŞLAMASI 184
1. Hadis Rivâyetleri ve Tarih Kaynakları Çerçevesinde Genel Tasvir 184
2. Hadis Rivâyetlerinin İsnad ve Metin Değerlendirmesi 188
B. SAVAŞIN ŞİDDETİ 196
C. SAVAŞI DURDURMA ÇABALARI 202
D. TALHA B. UBEYDULLAH'IN ÖLDÜRÜLMESİ 210
1. Mervân b. Hakem Tarafından Öldürüldüğüne Dair Rivâyetler 211
2. Katilin Kimliği Konusundaki Şüpheler ve Değerlendirmeler 216
3. Ölmeden Önceki Sözlerine Dair Rivâyetler 220
E. ZÜBEYR B. AVVÂM'IN SAVAŞ MEYDANINDAN AYRILMASI VE ÖLDÜRÜLMESİ 224
1. Savaş Meydanından Ayrılma Sebepleri İle İlgili Rivâyetler 226
2. Öldürülme Şekli İle İlgili Rivâyetler 237
F. SAVAŞIN SONA ERMESİ VE ÖLDÜRÜLENLERİN SAYISI 241
1. Savaşın Sona Ermesine Dair Rivâyetler 242
2. Öldürülenlerin Sayısına Dair Görüşler 245
II. CEMEL SAVAŞI SONRASI GELİŞMELER 248
A. HZ. ALİ'NİN CEMEL VAK'ASI'NA ÜZÜLMESİ 248
B. HZ. ALİ'NİN CEMEL ASHÂBI'NA KARŞI TUTUMU 254
1. Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı Hakkındaki Kanaati 254

2. Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'na Muamelesi 266
3. Taraftarlarının Hz. Ali'ye İtirazları 274
C. HZ. ÂİŞE'NİN BASRA'DAN AYRILIŞI 284
D. HZ. ÂİŞE'NİN CEMEL VAK'ASI PİŞMANLIĞI 292

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
CEMEL VAK'ASI İLE İLGİLİ RİVÂYETLERİN HADİS ESERLERİNDEKİ YERİ

I. CEMEL VAK'ASI İLE İLGİLİ RİVÂYETLERİN YER ALDIĞI HADİS ESERLERİ 304
A. KÜTÜB-İ SİTTE ÖNCESİ HADİS ESERLERİ 304
1. Ma'mer b. Râşid'in *Câmi'*i 304
2. Mâlik b. Enes'in *Muvatta'*ı 306
3. Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *Musannef*'i 306
4. İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i 308
5. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i 318
B. KÜTÜB-İ SİTTE 320
1. Buhârî'nin *Sahîh*'i 320
2. Müslim'in *Sahîh*'i 323
3. İbn Mâce'nin *Sünen*'i 323
4. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i 324
5. Tirmizî'nin *Sünen*'i 325
6. Nesâî'nin *Sünen*'i 326
C. KÜTÜB-İ SİTTE SONRASI HADİS ESERLERİ 327
1. İbn Hibbân'ın *Sahîh*'i 327
2. Hâkim'in *Müstedrek*'i 329
3. Beyhakî'nin es-*Sünenü'l-kübrâ*'sı 333
4. Heysemî'nin *Mecma'u'z-zevâid*'i 336
SONUÇ 340
KAYNAKÇA 349

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.mlf.	: aynı müellif
b.	: bin, ibn
bkz.	: bakınız
b.y.	: baskı yeri yok
çev.	: çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
İA	: MEB İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
No.	: numara
nşr.	: neşreden
ö.	: ölümü
r.a.	: radıyallahu anhü/anhüm/anhâ
s.	: sayfa
s.a.	: sallallâhu aleyhi ve sellem
thk.	: tahkîk eden
ts.	: tarihsiz
vd.	: ve devamı/diğerleri

GİRİŞ
ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, AMACI, METODU VE KAYNAKLARI

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

İslâm toplumunun şekillenmesinde belirleyici rol oynayan sahâbe nesli, Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde bildirilen faziletleri ve dindeki merkezî konumları sebebiyle İslâmî ilimlerin temel konularından biri olmuş ve haklarında zengin bir külliyat meydana gelmiştir. Bu çalışma, ashâb-ı kirâm döneminde meydana gelen ilk büyük iç çatışma[1] niteliği taşıyan Cemel Vak'ası'nı ve bu vak'aya dair rivâyetleri, öncelikli olarak hadis ilmi perspektifinden konu edinmektedir. Araştırmanın temel kapsamını hadis kaynaklarındaki rivâyetler oluşturmakla birlikte, bu rivâyetlerin daha isabetli bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlamak ve tarihî bağlamı aydınlatmak amacıyla, savaş öncesindeki gelişmeleri aktaran tarih kaynaklarındaki verilere de müracaat edilmiştir. Bir tarafta halife Hz. Ali'nin, diğer tarafta ise Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm gibi önde gelen sahâbîlerin yer aldığı bu hâdise, uzun vadeli itikâdî ve mezhebî yansımalar doğurması sebebiyle İslâm tarihinde önemli dönüm noktalarından biri olmuştur.

Ağırlıklı olarak 15 Cemâziyelâhir 36 (9 Aralık 656) tarihinde gerçekleştiği kabul edilen Cemel Savaşı,[2] sahâbe döneminden itibaren *Yevmü'l-Cemel* (*Cemel günü*) olarak isimlendirilmiştir.[3] Bu isimlendirme, çatışmaların merkezinde yer alan ve sahâbî Ya'lâ b. Ümeyye (ö. 60/679-80?) tarafından Hz. Âişe'ye hediye edilen "Asker" adlı deveye nispetle verilmiştir.[4] Bazı rivâyetlerde ise savaşın yapıldığı şehirden hareketle *Yevmü'l-*

---

[1] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 54; Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Önderler ve İhtilaflar*, s. 124.

[2] Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 184-185; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 57; İzâm, *Merviyyâtü Vak'ati'l-Cemel*, s. 234; Gays, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 206; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 244; Sallâbî, *Hakîkatü'l-hilâf beyne's-sahâbe*, s. 51-52. Cemel Savaşı'nın tarihi hakkında şu tarihler de zikredilmiştir: 10 Cemâziyelevvel 36 (Bkz. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, II, 275), 10 Cemâziyelâhir 36 (Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 181; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, X, 126; IX, 433; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 206; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 476).

[3] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVII, 121 (No. 32621); İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 55.

[4] Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VI, 101 (No. 10636); İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 229; XIII, 55, 57; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XV, 49; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 433; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 244; Mâcid, *et-Târîhü's-siyâsî*, s. 263-264; Ebü'l-Hayl, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 371; Fayda, "Âişe", *DİA*, II, 203. Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 362; Hizmetli, *İslam Tarihi*, s. 497.

Basra (*Basra günü*)[5] şeklinde nitelendirildiği de görülmekle birlikte, *Yevmü'l-Cemel* ifadesinin daha yaygın kullanıldığı söylenebilir.

Hadis kaynaklarında Cemel Vak'ası ile ilgili çok sayıda rivâyet yer almaktadır. Bazı eserlerde bu rivâyetlere müstakil kitab veya bölüm ayrılmış, bazılarında da bâb başlıkları tahsis edilmiştir. Bu durum, hadis âlimlerinin Cemel Vak'ası'na verdiği önemi göstermektedir. Bununla birlikte, Cemel Vak'ası hadis eserlerinde önemli bir yer tutmasına rağmen, konunun siyâsî, tarihî ve itikâdî etkileri sebebiyle, günümüzdeki akademik çalışmalarda daha çok İslâm tarihi, mezhepler tarihi ve kelâm gibi alanlarda ele alınmaktadır. Hadis alanındaki mevcut araştırmalar ise bu zengin rivâyet malzemesinin değerlendirilmesi hususunda kısıtlı kalmıştır. Cemel Vak'ası ile belirginleşmeye başlayan siyasî bölünmelerin de etkisiyle, klasik kaynaklara yansıyan rivâyetler arasındaki dikkat çekici farklılıklar,[6] bu verilerin hadis metodolojisi (isnad ve metin tenkidi) açısından bütüncül bir analize tabi tutulmasını gerekli kılmaktadır.

Cemel Vak'ası'na dair hadis kaynaklarında aktarılan rivâyetler, sadece sayıca çoklukları açısından değil, aynı zamanda muhtevaları (savaşın sebepleri, tarafların amaçları, çatışmanın başlama şekli, tarafsız kalan sahâbîlerin tutumu, savaş sonrasındaki gelişmeler vs.) açısından da dikkate değerdir. Günümüzde bu hâdise etrafında tartışılan soruların birçoğu, hadis kaynaklarında yer alan rivâyetler üzerinden yeniden değerlendirilmeye açıktır.

Cemel Vak'ası'na dair rivâyetlerin ülkemizde şimdiye kadar hadis kaynakları çerçevesinde müstakil ve bütüncül bir akademik araştırmaya konu edilmemiş olması, bu çalışmanın hazırlanmasında belirleyici bir etken olmuştur. Bu yönüyle araştırma, literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

Bu noktada, araştırma konusunun hassasiyeti, ilmî meşruiyetine dair bir hususun da aydınlatılmasını gerekli kılmaktadır. Bilindiği üzere İslâm âlimlerinin önemli bir

---

[5] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 507 (No. 40620); XVIII, 419 (No. 35497); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 314 (No. 16747); Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, IX, 54 (No. 14366).

[6] Benzer değerlendirmeler için bkz. Gecit, *Sahâbe Döneminde Siyaset*, s. 147-149.

kısmı, sahâbe arasında meydana gelen ihtilaf ve çatışmalar hakkında ayrıntılı değerlendirmeler yapmaktan imtina etmiş; bu ihtiyatlı tutumları gereği genellikle sükûtu tercih etmişlerdir.[7] Bu sükût tercihinin temelinde, meselenin son derece hassas olması yatmaktadır. Amaç, sahâbe arasındaki ihtilafların ilmî zeminler dışında, gündelik sohbetlerde veya yetkin olmayan kimseler tarafından gelişigüzel tartışılmasının önüne geçmektir. Zira isabetsiz bazı değerlendirmelerin hem sahâbenin itibarına hem de dolaylı olarak dinin kendisine zarar verebileceği endişesi taşınmıştır.

Bu yaklaşımı benimseyen âlimler arasında Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720), Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî (ö. 104/722), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Avvâm b. Havşeb (ö. 148/766), Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935-36), İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî (ö. 386/996), İbn Batta (ö. 387/997), Bâkıllânî (ö. 403/1013), Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), Sâbûnî (ö. 449/1057), İbn Rüşd (ö. 520/1126), Kurtubî (ö. 671/1273), Nevevî (ö. 676/1277), İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Zehebî (ö. 748/1348), İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve İbn Hacer (ö. 852/1449) gibi birçok önemli isim yer almaktadır.[8] Özellikle tâbiînden Ömer b. Abdülazîz'in tutumu, söz konusu yaklaşımın en net tezahürlerinden birini teşkil etmektedir. Nitekim o; Hz. Ali, Hz. Osman, Cemel Vak'ası ve Sıffîn Savaşı hakkında görüşlerini soranlara, "Allah, benim ellerimi onların (sahâbîlerin) kanlarından uzak tuttu. Ben de dilimi bu meseleye karıştırmak istemiyorum."[9] cevabını vermiştir. Ömer b. Abdülazîz, bu sözüyle, sahâbe döneminde yaşanan ihtilafları kendi zamanında yeniden tartışmaya açmaktan veya bu konuda hüküm vermekten imtina ettiğini açıkça göstermiştir. Bu yaklaşımın benzeri Ahmed b. Hanbel'de de görülmektedir. Ona "Talha, Zübeyr, Ali ve Âişe'nin durumu (aralarında geçen hâdiseler) hakkında ne dersin?" diye sorulması üzerine şöyle cevap

---

[7] Bkz. Gâmidî, *Tesdîdü'l-isâbe*, s. 88, 161.

[8] İsimleri zikredilen âlimlerin konuya dair bazı değerlendirmeleri için bkz. Nâsır b. Ali Âiz, *Akîdetü Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a fi's-sahâbeti'l-kirâm*, II, 884-897; Gâmidî, *Tesdîdü'l-isâbe*, s. 161-168.

[9] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 382; Ebû Bekr el-Hallâl, *es-Sünne*, II, 461; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VIII, 176. Ömer b. Abdülazîz'in bu ifadelerden sonra "Resûlullah'ın (s.a.) ashâbı gözler gibidir. Gözlerin devası ise onlara dokunulmamasıdır." dediğine dair bkz. Nâsır b. Ali Âiz, *Akîdetü Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a fi's-sahâbeti'l-kirâm*, II, 884.

verdiği nakledilmektedir: "Ben kimim ki, Resûlullah'ın (s.a.) ashâbı hakkında görüş beyan edeyim? Aralarında bir hâdise yaşanmıştır. (Hakikatini) Allah daha iyi bilir."[10]

Sahâbe ihtilafları karşısındaki bu ihtiyatlı tutum, bazı hadis eserlerinin tasnif anlayışına da yansımıştır. Bunun en iyi örneklerden biri, Hanbelî fakihlerinden Ebû Bekr el-Hallâl'in (ö. 311/923) *es-Sünne* adlı eseridir. Hallâl, Cemel ve Sıffîn savaşlarına ayırdığı başlık altında, kimin haklı veya haksız olduğuna dair tartışmalara girmekten ve bu yönde rivâyetler sunmaktan bilinçli olarak kaçınmıştır. Bunun yerine o, fitne hâdiseleri hakkında görüş beyan etmeyen âlimlere, Sa'd b. Ebî Vakkâs gibi bu olaylardan uzak duranlara, Cemel Savaşı'na katılan Hz. Âişe, Hz. Ali, Talha ve Zübeyr gibi sahâbîlerin fazîletlerine ilişkin rivâyetlere ve ayrıca Hz. Âişe'nin pişmanlığı ile Hz. Ali'nin savaşın gerçekleşmesinden duyduğu üzüntüyü anlatan rivâyetlere yer vermeyi tercih etmiştir.[11] Hallâl'in bu tercihi, onun amacının bir yargılamadan ziyade, fitne karşısındaki ihtiyatlı duruşu ve sahâbenin saygınlığını korumayı öne çıkarmak olduğunu açıkça göstermektedir.

Âlimlerin fitne hâdiseleri karşısındaki söz konusu ihtiyatlı tutumunun temelleri, sahâbe döneminde de görülmektedir. Onlar da toplumsal kargaşaya yol açma potansiyeli bulunan hassas siyasî meselelerin, kamuya açık yerlerde tartışılmasından kaçınmıştır. Bu tutumun en somut örneklerinden biri, Hz. Ömer'in yaşadığı şu hâdisede görülmektedir: Hz. Ömer, hicrî 23 yılında hac sırasında bir kişinin, "Eğer mü'minlerin emiri (Hz. Ömer) ölürse, falanca kimseye biat edeceğiz." dediğini duymuştur. Bu tür beyanların fitneye yol açabileceği endişesiyle halkı uyarmak isteyen Hz. Ömer'i, Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652) engellemiştir. O, hac mevsiminde farklı coğrafya ve anlayışlardan insanların bir arada bulunduğunu, yapılacak bir açıklamanın yanlış yorumlanarak kargaşaya neden olabileceğini belirtmiştir. Hz. Ömer'e, bu meseleyi müzakere etmek için hicret ve sünnet yurdu olan Medine'ye dönmeyi ve orada yüksek anlayış sahibi Muhâcirler ve Ensâr ile istişare etmeyi tavsiye etmiştir. Hz. Ömer'in bu tavsiyeyi dikkate alarak konuşmasını

[10] Ebû Bekr el-Hallâl, *es-Sünne*, II, 460.

[11] Bkz. Ebû Bekr el-Hallâl, *es-Sünne*, II, 460-476.

ertelemesi,[12] yanlış anlaşılma ihtimali bulunan konuların her ortamda ele alınmaması gerektiğini göstermektedir.

Ancak bu ihtiyatlı tutum, konunun ilmî zeminlerde araştırılmasına engel teşkil etmemektedir. Nitekim Nûreddîn el-Heysemî (ö. 807/1405), *Mecme'u'z-zevâid* adlı eserinde "Resûlullah'ın (s.a.) Ashâbı Arasında Yaşananlar ve Bunlar Hakkında Susmanın Gerekliliği" şeklindeki bâb başlığının hemen ardından, ilgili rivâyetleri zikretme gerekçesini, "Şayet İmâm Ahmed (b. Hanbel) ve diğer müellifler (Bezzâr, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, Taberânî) eserlerinde bu meselelerle ilgili rivâyetlere yer vermemiş olsalardı, ben de onları zikretmezdim."[13] sözleriyle açıklamıştır.

Sonuç olarak, âlimlerin bu ihtiyatlı tavrı, sahâbe ihtilaflarının gelişigüzel ve ilmî olmayan zeminlerde tartışılmaması gerektiğini göstermektedir. Bununla birlikte, bizzat bu âlimlerin birçoğunun, ihtiyaç halinde bu hâdiselerin ayrıntılarına ilişkin rivâyetleri eserlerinde zikretmekten ve haklarında değerlendirmeler yapmaktan kaçınmamış olması, bu konularla ilgili rivâyetlerin ilmî bir neticeye varmak gayesiyle konu edilmesinde bir sakınca bulunmadığını; aksine bu meselelerin akademik bir disiplinle ve hakikati tespit etme maksadıyla ele alınmasının hem meşru hem de gerekli ve faydalı olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada, literatürde hem "Cemel Vak'ası" hem de "Cemel Savaşı" şeklinde anılan hâdise için temel terim olarak "Cemel Vak'ası" tercih edilmiştir. Bu tercih üç temel gerekçeye dayanmaktadır:

1. Klasik kaynaklara uygunluk: Erken dönem tarih ve hadis literatüründe olay çoğunlukla وَقْعَةُ الْجَمَلِ (Cemel Vak'ası) şeklinde zikredilmektedir. Dolayısıyla "vak'a" ifadesi, klasik terminolojiye doğrudan karşılık gelmektedir.

---

[12] Bkz. Buhârî, "İ'tisâm", 16 (No. 6892); "Muhâribîn", 16 (No. 6442). Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 449-450 (No. 391).

[13] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 223.

2. Kapsayıcılık: “Vak’a” terimi, yalnızca muharebe anını değil; öncesindeki süreçleri, tarafların tutum ve faaliyetlerini, Basra’daki gelişmeleri ve sonrasındaki hâdiseleri de kapsamaktadır. Böylece olayın siyasî, toplumsal ve dinî boyutlarının çok yönlü biçimde ele alınmasına imkân vermektedir. Buna karşılık “savaş” ifadesi, olayın askerî yönünü merkeze alarak yalnızca çarpışma anını çağrıştırmakta, böylece daraltıcı bir anlam kazandırmaktadır.

3. Metodolojik uyum: Tez, Cemel’e dair rivâyetlerin isnad ve metin analizini esas almakta; hâdisenin yalnız askerî safhasını değil, rivâyetlerde yansıyan dinî, siyasî ve toplumsal boyutlarını da birlikte değerlendirmektedir. “Vak’a” terimi bu metodolojik çerçeveyle daha uyumlu olduğundan tez boyunca ana terim olarak tercih edilmiştir.

Bununla birlikte, doğrudan muharebe gününü ve çarpışma safhasını kastetmek amacıyla metin içerisinde sıklıkla “Cemel Savaşı” ifadesi de kullanılmıştır. Böylece hâdisenin tamamına karşılık gelen “vak’a” ile özellikle muharebe günü kastedildiğinde başvurulan “savaş” arasında terminolojik bir ayrım yapılmaya çalışılmıştır. Ancak zaman zaman bu iki ifadenin birbirlerinin yerine kullanıldığı da ifade edilmelidir.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu çalışmanın temel amacı, Cemel Vak’ası hakkındaki güncel yargıların, yorumların ve tarihî anlayışın dayandığı rivâyet malzemesini hadis ilminin kriterleri çerçevesinde analitik bir değerlendirmeye tabi tutarak, söz konusu zeminin ilmî mahiyetini ortaya koymaktır. Bu bağlamda tez, Cemel Vak’ası ile ilgili hadis literatüründeki rivâyetlerin bilgi değerine dikkat çekmeyi ve bu verilerin sıhhat durumunu dikkate alarak hâdiseye dair bütüncül bir perspektif geliştirilmesine metodolojik bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Bu temel amaç doğrultusunda, çalışma boyunca aşağıdaki sorulara cevap aranmaktadır:

1. Cemel Vak’ası’na dair rivâyetlerin hadis kaynaklarındaki yeri nedir; bu rivâyetler hangi eserlerde, ne tür bir tasnif anlayışıyla ve hangi bölüm ya da bâblarda zikredilmektedir?

2. Hadis âlimlerinin, bu rivâyetleri eserlerine aldıkları bölüm ve bâb başlıkları, onların Cemel Vak'ası'na yönelik yaklaşımlarını nasıl yansıtmaktadır?

3. Cemel Vak'ası'na dair hadis rivâyetleri, kaynak itibarıyla (merfû, mevkûf, maktû) ve sıhhat yönünden (sahih, hasen, zayıf) nasıl bir dağılım arz etmektedir?

4. Hadis ve tarih kaynaklarında yer alan veriler, Cemel Vak'ası'na zemin hazırlayan temel gelişmeleri nasıl ortaya koymaktadır?

5. Başlarında Hz. Âişe, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'ın yer aldığı Cemel Ashâbı'nı Basra'ya gitmeye sevk eden temel saikler nelerdir?

6. Cemel Vak'ası'nın mahiyeti (bir iktidar mücadelesi mi, yoksa dinî-siyasî saiklerle gelişen bir ihtilaf mı), rivâyetlerde tarafların beyan ettiği gerekçeler ışığında nasıl tahlil edilebilir?

7. Hz. Âişe'nin, Basra yolculuğu esnasında Hav'eb mevkiinde geri dönmek istemesiyle ilgili rivâyetlerin isnad ve metin tenkidi açısından sıhhat durumu nedir?

8. Hz. Âişe'nin Basra yolculuğuna devam etme kararındaki ikna süreci rivâyetlere nasıl yansımıştır? Bu süreçte hangi şahıslar rol oynamıştır? Ayrıca bu esnada "yalancı şahitlik" yapıldığına dair iddiaların hadis metodolojisi açısından sıhhat durumu nedir?

9. Hadis kaynaklarındaki rivâyetler, Cemel Savaşı'nın fiilen başlama şekli (çatışmayı başlatan taraf) hususunda nasıl bir tablo ortaya koymaktadır ve bu veriler, savaşı Hz. Osman'ın şehid edilmesi hâdisesine iştirak eden isyancıların (Sebeiyye) başlattığı yönündeki tarihî iddiaları ne ölçüde desteklemektedir?

10. Hadis kaynaklarındaki rivâyetlere göre Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'na yönelik dinî ve fıkhî konumlandırması nedir ve bu konumlandırma onun savaş sonrası tutumu veya muamelesine nasıl yansımıştır?

11. Sahâbenin çoğunluğunun Cemel Vak'ası sürecindeki tarafsız kalma (i'tizâl) tercihinin arkasındaki temel gerekçeler ile bu tutumu temellendirdikleri rivâyetler nelerdir?

III. ARAŞTIRMANIN METODU

Bu çalışmada, Cemel Vak'ası ile ilgili hadis kaynaklarında yer alan rivâyetler, Hadis Usûlü'nün temel yöntemleri olan isnad ve metin tenkidi kriterlerine göre değerlendirilmiştir. Çalışmanın genel yaklaşımı rivâyetleri tahlil etmeye odaklı olup, olayların daha iyi anlaşılabilmesi için tarihî bağlam da dikkate alınmıştır.

Cemel Vak'ası'na ilişkin literatürde yüzlerce isnadlı ve isnadsız rivâyet yer almaktadır. Bu rivâyetlerin tamamını tek tek tahlil etmenin, çalışmanın hacmini gereksiz yere artıracağı ve önemli ölçüde tekrara yol açacağı mülahazasıyla, temsilî örneklem metoduna gidilmiştir. Bu doğrultuda, hadis eserlerinde öne çıkan, hâdisenin farklı yönlerini yansıtan, lafız ve içerik açısından zengin, literatürün genel karakteristiğini yansıtan ve tarihî vakıanın ana hatlarını belirlemede merkezî öneme sahip rivâyetler seçilerek değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu tahliller yoluyla, Cemel Vak'ası hakkındaki rivâyetlerin sıhhat durumunu tespit etmek ve vak'aya dair daha sağlam bir ilmî zemin oluşturmak hedeflenmektedir.

Araştırmanın temelini oluşturan rivâyet tahlillerinde aşağıdaki iki aşamalı yöntem takip edilmiştir:

1. İsnad Değerlendirmesi: Rivâyetlerin sened tahlili yapılırken, öncelikle isnâdın ittisâli (kesintisiz olması) incelenmiştir. Râvîlerin cerh ve ta'dîl durumlarının tespitinde ise Ebü'l-Hasan el-İclî'nin (ö. 261/875) *es-Sikât*'ı, Ukaylî'nin (ö. 322/934), *ed-Du'afâü'l-kebîr*'i, İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i, İbn Hibbân'ın (ö.354/965) *es-Sikât* ve *Kitâbü'l-mecrûhîn*'i, Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*'i, Moğultay b. Kılıç'ın (ö. 762/1361) *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*'i, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, *Mîzânü'l-i'tidâl*, *el-Kâşif* ve *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl*'i ile İbn Hacer'in (ö. 852/1448) *Tehzîbü't-Tehzîb*, *Takrîbü't-Tehzîb* ve *Lisânü'l-Mîzân*'ı gibi temel ricâl kaynaklarına müracaat edilmiştir.

Râvilerin güvenilirlik durumları incelenirken, metin akışını bozmamak ve gereksiz tekrarların önüne geçmek adına belirli bir yöntem izlenmiştir. Hadis münekkitlerinin büyük çoğunluğunun üzerinde ittifak ettiği râviler için, bu değerlendirmelerin tamamını içeren ve rical ilminin temel müracaat kaynakları kabul

edilen eserlere atıf yapmakla yetinilmiştir. Bu noktada, özellikle Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'i ile bu eserin şerh, ihtisar ve tekmilesi mahiyetinde olan Zehebî ve İbn Hacer'in çalışmaları arasındaki telif geleneği dikkate alınmıştır. Söz konusu müelliflerin aynı râvi hakkında benzer değerlendirmeleri paylaştığı durumlarda, metni hacimsel olarak şişirmemek adına literatürdeki bu silsileyi temsil eden bir kaynakla yetinilmiştir. Ancak hakkında ihtilaf bulunan ve farklı cerh-ta'dîl hükümlerine konu olan râvilerin durumları, çalışmanın analitik derinliğini korumak amacıyla metin içerisinde mukayeseli olarak tartışılmış ve bir tercihte bulunulmuştur. Dolayısıyla tek kaynağa yapılan atıflar, o râvi hakkında ilmî bir "icmâ" veya "şöhret" bulunduğuna işaret etmektedir.

Çalışmada *Sahîhayn* gibi muteber hadis kaynaklarındaki rivâyetlerin sıhhatine dair ayrıca bir değerlendirme yapılmamış; diğer eserlerdeki rivâyetler için Zehebî, Heysemî ve İbn Hacer gibi müteahhir dönem hadis âlimlerinin hükümlerinden de nadiren istifade edilmiştir. Bu inceleme neticesinde rivâyetler sahih, hasen ve zayıf olarak tasnif edilmiştir.

2. Metin Değerlendirmesi: Araştırmada rivâyetlerin isnadlarına ek olarak, metinleri de değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Bu tahlilde, öncelikle metnin muhtevası ve anlamı incelenmiştir. Metinler, diğer tariklerle karşılaştırmalı olarak okunmuş; metindeki iç tutarsızlıklar veya Kur'ân-ı Kerîm'e, sahih sünnete ve sabit tarihî olgulara aykırılık (şüzûz/nekâret) barındırıp barındırmadığı araştırılmıştır. Metinler hakkındaki bu bulgular, rivâyetlerin sıhhat durumlarına dair hükümleri teyit etmek veya sorgulamak için kullanılmıştır.

Hadis ve tarih ilimlerinin, rivâyetleri ele alma ve değerlendirme yöntemleri arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, tarihçilerin olay bütünlüğünü sağlamak amacıyla sıkça başvurduğu, farklı senedlere ait metinleri birleştirme uygulaması (*telfîk*), hadisçiler tarafından genellikle rivâyetin sıhhatine halel getireceği düşüncesiyle eleştirilmiştir. Dolayısıyla hadisçilerin rivâyetlerinde bir olayın baştan sona

tüm ayrıntılarıyla anlatılmasına şahit olmak güçtür.[14] Ancak bu çalışmada, söz konusu metodolojik farklılıkların bilincinde olarak, disiplinler arası bir yaklaşımla her iki ilmin birikiminden istifade edilmiştir. Hadis Usûlü'nün isnad ve metin tenkidi kriterleri rivâyetlerin bilgi değerini (sıhhatini) tespit etmede esas alınırken, tarih disiplininin yöntemleri ve verileri ise olayların tarihî bağlamını inşa etmede, kronolojik çerçeveyi oluşturmada ve rivâyetleri yorumlamada tamamlayıcı bir rol oynamıştır. Böylece, her iki disiplinin imkânları birbirini destekler şekilde kullanılarak Cemel Vak'ası'nın daha bütüncül bir resminin ortaya konulması ve rivâyetlerin daha iyi anlaşılması hedeflenmiştir.

IV. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Bu araştırmanın konusunu teşkil eden Cemel Vak'ası ile ilgili rivâyetlerin tespiti ve tahlilinde, hem klasik (birincil) kaynaklardan hem de konuyla ilgili modern akademik literatürden (ikincil çalışmalar) geniş ölçüde istifade edilmiştir. Çalışmanın temel materyalini oluşturan rivâyetler için öncelikli olarak hadis eserlerine başvurulmuş, tarih ve diğer klasik kaynaklar ise tamamlayıcı ve karşılaştırmalı veri sağlamak maksadıyla kullanılmıştır.

A. KLASİK KAYNAKLAR

Cemel Vak'ası, tarih ve hadis kaynaklarında yüzlerce isnadlı-isnadsız rivâyete konu olmuş; erken dönemden itibaren hakkında *Kitâbü'l-Cemel* (veya benzer isimlerle) müstakil eserler telif edilmiştir.[15] Bu tür eserlerde Cemel Vak'ası'na dair rivâyetler bir

---

[14] Bkz. Özkan, "Hadis ve Tarih Kaynaklarında Vedâ Hutbesi Rivayetleri", s. 219. Meşhur hadis âlimi İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) bir değerlendirmesi burada zikredilebilir. İbnü's-Salâh, İbn Abdülber'in (ö. 463/1071) *el-İstî'âb* isimli eserinin faydalı bir kitap olduğunu belirttikten sonra, sahâbe arasında gerçekleşen karışıklıklarla ilgili rivâyetlere fazlaca yer vermesi ve muhaddisler yerine daha çok tarihçilerden nakiller yapmasını eleştirmektedir. Zira ona göre, tarihçilerin nakillerinde mübalağa ve hatalı bilgilere daha sık rastlanmaktadır. Bkz. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 292.

[15] *Kitâbü'l-Cemel* türü eserlere dair listeler için bkz. Gallâbî, *Vak'atü'l-Cemel: Muhakkikin Girişi*, s. 8-12; Karakaş, *Mihne Döneminde Sahâbe*, s. 133 vd.; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi'ş-Şîa*, V, 141.

araya getirilmiştir. Aşağıdaki tabloda, bu literatüre katkı sunan müellifler ve eserleri yer almaktadır. Müelliflerin vefat tarihlerine göre sıralanması, söz konusu literatürün tarihî gelişim seyrini ve erken dönemlerdeki ilmî yoğunluğunu göstermeyi amaçlamaktadır.

Sıra	Müellif	Vefat tarihi (Hicrî/Milâdî)	Eser İsmi
1	Câbir el-Cu'fî	128/746	*Kitâbü'l-Cemel*[16]
2	Ebû Mihnef Lût b. Yahyâ	157/773	*Kitâbü'l-Cemel*[17]
3	Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali el-Kûfî	160/777?	*Kitâbün fî emri Talha ve'z-Zübeyr ve Âişe*[18]
4	Seyf b. Ömer et-Temîmî	180/796	*Kitâbü'l-Cemel ve mesîru Âişe ve Ali*[19]
5	Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî	204/819	*Kitâbü'l-Cemel*[20]
6	Ebû Huzeyfe İshâk b. Bişr el-Buhârî,	206/821	*Kitâbü'l-Cemel*[21]
7	Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî	207/823	*Kitâbü'l-Cemel*[22]
8	Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ	209/824?	*Kitâbü'l-Cemel ve Sıffîn*[23]
9	Nasr b. Müzâhim et-Temîmî	212/827	*Kitâbü'l-Cemel*[24]
10	Hasan b. Mahbûb es-Serrâd	224/838	*Kitâbü'l-Cemel*[25]
11	Ebü'l-Hasan Alî b. Muhammed el-Medâinî	228/843	*Kitâbü'l-Cemel*[26]
12	Ebû İshâk İsmâil b. Îsâ el-Attâr	232/846	*Kitâbü'l-Cemel*[27]
13	Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe	235/849	*Kitâbü'l-Cemel*[28]

[16] Bkz. Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-'Arabî*, II, 126.

[17] Bkz. Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-'Arabî*, II, 130; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 122.

[18] Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 218-219.

[19] Bkz. Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-'Arabî*, II, 134; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 123.

[20] Bkz. Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-'Arabî*, II, 56.

[21] Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, II, 623; Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-'Arabî*, II, 99; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 122-123.

[22] Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI, 2598; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 128.

[23] Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI, 2709; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 76-77.

[24] Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI, 2750; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 122.

[25] Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 272-273.

[26] Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 132; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1856.

[27] Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 139.

[28] Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 281.

14	İbrâhîm b. Muhammed es-Sekafî	283/896	*Kitâbü'l-Cemel*[29]
15	Muhammed b. Zekeriyya el-Gallâbî	298/911	*Kitâbü'l-Cemel*[30]
16	Münzir b. Muhammed el-Kâbûsî	Hicrî 4. asır başları	*Kitâbü'l-Cemel*[31]
17	Abdü'l-Azîz b. Yahyâ el-Celûdî	332/944	*Kitâbü'l-Cemel*[32]
18	Şeyh Sadûk İbn Bâbeveyh el-Kummî	381/991	*Kitâbü'l-Cemel*[33]
19	Şeyh Müfîd	413/1022	*el-Cemel ve'n-nusra li-seyyidi'l-ıtra fî harbi'l-Basra*
20	Ebû Muhammed Misbah el-İclî	Bilinmiyor	*Kitâbü'l-Cemel*[34]

Tablo 1: *Kitâbü'l-Cemel* Türü Eserler ve Müellifleri

Yukarıdaki tabloda listelenen eserlerin büyük çoğunluğu günümüze ulaşmamıştır. Bunlardan yalnızca Muhammed b. Zekeriyya el-Gallâbî[35] ve Şeyh Müfîd'in[36] telif ettiği eserler müstakil olarak günümüze intikal etmiştir. İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inin son bölümünde (*Kitâbü'l-Cemel*) yer alan Cemel Vak'ası ile ilgili rivâyetler ise bu çalışmanın birincil veri kaynağını oluşturmaktadır. Aşağıda söz konusu üç eser hakkındaki bilgilere ayrıca yer verilecektir. Meşhur tarihçi Seyf b. Ömer et-Temîmî'nin Cemel Vak'ası'na dair rivâyetleri ise kendisinin *Kitâbü'l-Cemel ve mesîru Âişe ve Ali* adıyla müstakil bir eser telif ettiği bilinmesine rağmen, bu eser günümüze ulaşmadığı için büyük ölçüde Taberî'nin *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*'u vasıtasıyla sonraki

[29] Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 105.

[30] Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 138.

[31] Bkz. Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-'Arabî*, II, 158.

[32] Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 29.

[33] Bkz. Gallâbî, *Vak'atü'l-Cemel: Muhakkikin Girişi*, s. 12.

[34] Bkz. Gallâbî, *Vak'atü'l-Cemel: Muhakkikin Girişi*, s. 9.

[35] Gallâbî, Muhammed b. Zekeriyyâ b. Dînâr el-Gallâbî el-Basrî, *Vak'atü'l-Cemel* (thk. Muhammed Hasan Âl-Yâsîn), Bağdat: Matba'atü'l-Me'ârif, 1390/1970, s. 14.

[36] Şeyh Müfîd, Ebû Abdullah İbnü'l-Muallim Muhammed b. Muhammed el-Ukberî, *el-Cemel ve'n-nusra li-seyyidi'l-ıtra fî harbi'l-Basra* (thk. Seyyid Ali Mir Şerîfî), Kum: Mektebetü'l- İ'lâmi'l-İslâmî, 1413/1992.

nesillere aktarılmıştır. Günümüzde Kâsım es-Sâmerrâî[37] ve Ahmed Râtib Armûş[38] tarafından yapılan neşirler esas itibarıyla Taberî ve diğer kaynaklarda dağınık halde bulunan Seyf b. Ömer rivâyetlerini bir araya getiren derlemelerdir. Hâlid b. Muhammed el-Gays[39] tarafından yapılan çalışma da Taberî'ye dayanmakla birlikte bu rivâyetlerin sened ve metin tahlillerini de içermesi açısından diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu tezde, Seyf b. Ömer'in tartışmalı bazı rivâyetleri Taberî'nin *Tarih*'i ve söz konusu üç çalışma üzerinden tespit edilmiş ve hadis eserlerinde yer alan rivâyetlerle bazı mukayeseler yapılmıştır.

Çalışmanın temel konusu ve amacına uygun olarak, öncelikle hadis kaynaklarında Cemel Vak'ası ile ilgili rivâyetler tespit edilmiştir. Bu konuda başvurulan hadis kaynakları arasında Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *Câmi'*i, Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *Muvatta'*ı, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (ö. 211/826) *Musannef*'i, İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/850) *Musannef*'i, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'i, *Kütüb-i sitte*, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *Sahîh*'i, Hâkim'in (ö. 405/1014) *Müstedrek*'i, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı ve Heysemî'nin (ö. 807/1405) *Mecma'u'z-zevâid*'i başta gelmektedir. Bunlar haricinde de araştırma boyunca birçok hadis eserine müracaat edilmiştir. İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i, Hâkim'in *Müstedrek*'i, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı ve Nûreddîn el-Heysemî'nin *Mecme'u'z-zevâid*'i konu ile ilgili rivâyetlerin en çok zikredildiği eserler arasında zikredilebilir.

Bu eserlerden, İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i, çalışmanın en temel başvuru kaynağı olmuştur. *Musannef*'in bu merkezî konumu; Cemel Vak'ası'na *Kitâbü'l-Cemel* adıyla müstakil bir bölüm ayırması, bu bölümde savaşın farklı ayrıntılarına ilişkin çok sayıda rivâyet içermesi ve bu hâdiseye dair özgün bilgiler sunmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim ilgili bölümün, "Âişe, Ali, Talha ve Zübeyr'in Yolculukları"

---

[37] Seyf b. Ömer, Ebû Abdillâh Seyf b. Ömer el-Üseyyidî et-Temîmî, *Kitâbü'r-ridde ve'l-fütûh ve Kitâbü'l-Cemel ve mesîru Âişe ve Ali* (nşr. Kâsım es-Sâmerrâî), Riyâd, 1418/1997.

[38] Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel* (nşr. Ahmed Râtib Armûş), Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1429/2008.

[39] Gays, Hâlid b. Muhammed, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel fî merviyyâti Seyf b. Ömer fî Târîhi't-Taberî*, Cidde: Dârü'l-Endelüsi'l-Hadrâ', 1420/1999.

bâbında yer verilen 84 rivâyetin önemli bir kısmı diğer hadis kaynaklarında bulunmamaktadır. Bu yönüyle *Musannef*, Cemel Vak'ası rivâyetleri için vazgeçilmez birincil kaynaktır. Ancak bu eserde kaydedilen söz konusu rivâyetlerin çoğuna dair, hadis şerh literatüründe bilginin mevcut olmaması, yorumlanmalarında bazı güçlükler doğurmuştur.

Hadis rivâyetlerini tarihî bağlama oturtmak ve olayların kronolojik seyrini takip etmek amacıyla tarih kaynaklarına da başvurulmuştur. İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakât*'ı, Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854) *Târîh*'i, İbn Kuteybe'ye (ö. 276/889) nispet edilen *el-İmâme ve's-siyâse*,[40] Belâzürî'nin (ö. 279/892) *Ensâbü'l-eşrâf*'ı, Dineverî'nin (ö. 282/895) *el-Ahbârü't-tıvâl*'ı, Ya'kûbî'nin (ö. 292/905'ten sonra) *Târîh*'i, Taberî'nin (ö. 310/922) *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*'ü, İbn A'sem'in (ö. 314/916) *Kitâbü'l-fütûh*'u, Mes'ûdî'nin (ö. 346/966) *Mürûcu'z-zeheb*'i, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'si, Makdisî'nin (ö. 355/966'dan sonra) *el-Bed' ve't-târîh'i*, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Muntazam*'ı, İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1232) *el-Kâmil*'i, Zehebî'nin (ö. 748/1374) *Târîhu'l-İslâm*'ı ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1372) *el-Bidâye*'si çalışmada müracaat edilen tarih eserlerindendir. Bunlar arasında Cemel Vak'ası'na dair en fazla isnadlı rivâyeti içermesi sebebiyle Taberî'nin *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk* isimli eserine sıklıkla müracaat edilmiştir. Çalışma kapsamında, bu eserden nakledilen rivâyetlerin sıhhat durumlarına ilişkin bazı değerlendirmelere de yer verilmiştir. Bu konuda ise Muhammed b. Tâhir el-Berzencî'nin *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*[41] isimli kapsamlı çalışmasından yararlanılmıştır.

Rivâyetler arasında karşılaştırma yapmak ve farklı perspektifleri görmek maksadıyla çalışmada yer yer Şiî kaynaklardaki bazı rivâyetlere de atıfta bulunulmuştur. Bu bağlamda, günümüze ulaşan Muhammed b. Zekeriyyâ el-Gallâbî'nin (ö. 298/911)

---

[40] *el-İmâme ve's-siyâse*'nin İbn Kuteybe'ye (ö. 276/889) ait bir eser olmadığına dair deliller için bkz. Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 459; Sallâbî, *Hakîkatü'l-hilâf beyne's-sahâbe*, s. 138-140.

[41] Berzencî, Muhammed b. Tâhir, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, I-XIII, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1428/2007.

Vak'atü'l-Cemel'i ile Şeyh Müfîd'in (ö. 413/1022), *el-Cemel ve'n-nusra li-seyyidi'l-ıtra fî harbi'l-Basra*'sı ve müteahhir dönemden Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin (ö. 1110/1699?) *Bihâru'l-envâr*'ı bu rivâyetlerin tespiti noktasında yararlanılan eserlerdendir. Ancak Şia kaynakları özelinde Cemel Vak'ası rivâyetlerinin müstakil bir çalışmayla ele alınması gerektiği düşünülmektedir.

Konuyla doğrudan ilgili olmaları açısından burada kısaca Gallâbî'nin *Vak'atü'l-Cemel*'i ile Şeyh Müfîd'in, *el-Cemel ve'n-nusra*'sına değinilmesi yerinde olacaktır.

Gallâbî'nin *Vak'atü'l-Cemel*'inin muhakkiki Muhammed Hasan Âl-Yâsîn'in belirttiğine göre Gallâbî'nin *Kitâbü'l-Cemel el-kebîr* ve *Kitâbü'l-Cemel el-muhatasar* diye iki eseri bulunmaktadır. Tahkiki yapılan ise *Kitâbü'l-Cemel el-muhtasar*'dır.[42] Klasik bir ahbâr (rivâyet) metni karakteristiği sergileyen bu risâle Cemel Vak'ası hakkında günümüze ulaşabilen en erken tarihli monografilerinden biri olma özelliğini taşımaktadır. Metnin başında yer alan isnad zinciri, eserin müellif Gallâbî'den öğrencisi Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî (ö. 335/946) tarafından hicrî 273 (886-887) yılında Basra'da semâ yoluyla rivâyet edildiğini göstermektedir. Bu durum, metnin müellifin ölümünden yaklaşık 25 yıl önce tedâvülde olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Gallâbî'nin, Cemel Savaşı'nın gerçekleştiği Basra'da Abdülkays kabilesinin yaşlı kadınlarının şifahî tanıklıklarından hareketle eseri telif ettiği anlaşılmaktadır. *Vak'atü'l-Cemel*'de olayların kronolojik bir silsile halinde ele alındığı dikkat çekmektedir. Eserde sırasıyla şu konulara değinildiği görülmektedir:

1. Hz. Ali'nin ordusunun ve komutanlarının tasviri,

2. Orduların Basra yakınlarına konuşlanması,

3. Sulh girişimleri ve bu girişimlerin başarısızlığı,

4. Hz. Ali ile Zübeyr'in karşılaşması ve Zübeyr'in savaştan çekilmesi,

---

[42] Bkz. Gallâbî, *Vak'atü'l-Cemel: Muhakkikin Girişi*, s. 14.

5. Savaşın başlaması,

6. Hz. Ali'nin Talha ile karşılaşması ve Talha'nın öldürülmesi,

7. Savaşın şiddetlenmesi ve Cemel Ashâbı'nın bozgunu,

8. Hz. Âişe'nin devesinin öldürülmesi,

9. Hz. Ali ile Hz. Âişe arasında geçen konuşma,

10. Savaşın sona ermesi ve Hz. Ali'nin savaş meydanındaki ölüler arasında dolaşması.

Şeyh Müfîd ise *el-Cemel ve'n-nusra li-seyyidi'l-ıtra fî harbi'l-Basra* adlı eserini, isminden de anlaşıldığı üzere Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali'nin haklılığını teolojik olarak temellendirmek ve savunmak amacıyla telif etmiştir. Eser iki ana bölüm üzerine kuruludur. İlk bölümde Cemel Vak'ası ve imâmet konusu etrafındaki kelâmî tartışmalar ele alınmıştır. Şeyh Müfîd bu bölümde haklı fırka olarak kabul ettiği İmâmiyye'nin görüşlerini sunarken, başta Ehl-i sünnet olmak üzere muhalif fırkalar olarak değerlendirdiği diğer kelâm ekollerinin görüşlerini tartışıp çürütmeye odaklanmıştır. İkinci bölümde ise Cemel Savaşı'na dair rivâyetlere yer vererek hâdisenin tarihî gelişimini sunmaya çalışmıştır. Eserin sonuç kısmında ise Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'i, Hz. Ali'ye karşı isyana (bağy) sevk eden sebeplere değinmiştir. Hicrî 4. yüzyılın sonları ile 5. yüzyılın başlarındaki yoğun kelâmî tartışmalarının bir ürünü olan bu eser, Cemel Vak'ası'nın Şiî-İmâmî perspektiften nasıl teolojik bir zemine oturtulduğunu ve Sünnî rivâyet ve görüşlere karşı nasıl bir polemik dili geliştirildiğini göstermesi açısından dikkate değerdir.

B. MODERN ÇALIŞMALAR

Cemel Vak'ası ve fitne dönemi hakkında yapılmış modern akademik çalışmalar da bu tezin literatür zeminini oluşturmuş, konunun farklı boyutlarının anlaşılmasına ve tezin literatürdeki özgün yerinin belirlenmesine katkı sağlamıştır. Konuyla doğrudan ilgili

Merviyyâtü Vak'ati'l-Cemel[43] başlıklı yüksek lisans tezi, Cemel rivâyetlerini derlemesi açısından önemli olmakla birlikte, odak noktasının daha ziyade tarih rivâyetleri olması ve derinlemesine isnad ve metin değerlendirmeleri içermemesi yönüyle, hadis metodolojisini merkeze alan bu tezden ayrılmaktadır. Uyguladığı hadis tenkidi ise sistematik olmaktan uzaktır; râvî değerlendirmeleri, tüm isnad zincirlerini kapsamak yerine dipnotlarda bir veya iki râvî hakkındaki notlarla sınırlı kalmıştır. Ayrıca, hadis tenkit metodolojisini tarihî rivâyetlere uygulama girişimi de sağlam bir teorik temellendirmeden yoksun görünmektedir. Bu durum, tezi analitik bir incelemeden çok aktarım ağırlıklı bir rivâyet derlemesi haline getirmiştir. Nitekim tezin sonuç bölümünde de Cemel rivâyetlerinin hadis kaynaklarındaki yeri veya sıhhat durumlarına dair bütüncül bir değerlendirme sunulmamaktadır.

Ülkemizde de Cemel Vak'ası hakkında farklı disiplinlerde hazırlanan tezler bulunmaktadır. Ahmet Pişkin'in *Gayb Haberlerinin Değerlendirilmesi* (*Cemel ve Sıffîn Bağlamında*),[44] İsa Karadere'nin *Cemel ve Sıffîn Savaşlarının İslam Mezhepleri Tarihi Açısından İncelenmesi*,[45] Erol Yaprakdal'ın *Cemel Vak'ası (36/656)*,[46] Yusuf Tunç'un *Cemel ve Sıffîn Savaşlarında Tarafsız Kalan Sahabîler*,[47] Zekai Türkmen'in *Cemel ve Sıffîn Savaşlarının İslam Mezheplerinin Oluşumuna Etkisi*[48] ve İbrahim Kocaışık'ın *Seyf bin Ömer'in Cemel Vak'ası Hakkındaki Rivayetleriyle Diğer Rivayetlerin Mukayesesi*[49]

---

[43] İzâm, Saîd Fâyiz Saîd, *Merviyyâtü Vak'ati'l-Cemel*, Yüksek Lisans Tezi, el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, Ürdün, 1412/1992.

[44] Pişkin, Ahmed, *Gayb Haberlerinin Değerlendirilmesi (Cemel ve Sıffîn Bağlamında)*, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, 2019.

[45] Karadere, İsa, *Cemel ve Sıffîn Savaşlarının İslam Mezhepleri Tarihi Açısından İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2013.

[46] Yaprakdal, Erol, *Cemel Vak'ası (36/656)*, Yüksek Lisans tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2016.

[47] Tunç, Yusuf, *Cemel ve Sıffîn Savaşlarında Tarafsız Kalan Sahabiler*, Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009.

[48] Türkmen, Zekai, *Cemel ve Sıffîn Savaşlarının İslam Mezheplerinin Oluşumuna Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2016.

[49] Kocaışık, İbrahim, *Seyf bin Ömer'in Cemel Vak'ası Hakkındaki Rivayetleriyle Diğer Rivayetlerin Mukayesesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2004.

bunlar arasında zikredilebilir. Bu araştırmacılardan Pişkin, İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı'nda hazırlamış olduğu tezinde "Cemel Savaşı'yla İlgili Gayb Haberleri" başlığı altında Hz. Âişe, Hz. Ali ve Zübeyr b. Avvâm hakkındaki 8 rivâyete değinmiştir.[50] Ancak Pişkin, bu rivâyetlerin sıhhat durumunu değerlendirirken, sistematik bir isnad tenkidi uygulamak yerine, ağırlıklı olarak metin değerlendirmesi yapmış ve rivâyetlerin "uydurma" veya "bağlamından koparıldığı" yönünde iddialı sonuçlara varmıştır. Rivâyetlerin isnad boyutunu ve muhaddislerin değerlendirmelerini büyük ölçüde ihmal eden bu yaklaşım, hadis ilmi açısından yetersiz kalmaktadır. Hadis sahasında ise Cemel Vak'ası ve rivâyetlerini konu edinen müstakil bir tez çalışması bulunmamaktadır. Bu yönüyle bu tez, alandaki önemli bir boşluğu doldurmayı ve hadis kaynaklarında yer alan rivâyetleri sistematik bir yaklaşımla ele almayı hedeflemektedir.

Cemel Vak'ası hakkında yazılan makaleler de mevcuttur. Mahmut Kelpetin'in "Cemel Vak'ası'na Farklı Bir Yaklaşım: Linda D. Lau Örneği",[51] Muhammed Hamidullah'ın "Perde Arkasından Yönetilen Cemel ve Sıffîn Muharebeleri",[52] Mücahit Yüksel'in "Hav'eb Köpeklerinin Havlaması Olayıyla İlgili Rivâyetlerin Sened ve Muhteva Değerlendirmesine Dâir Bazı Tespitler",[53] Şükrî Nâsır Abdülhasen'in "Ma'reketü'l-Cemel: Dirâse fî tahdîdi'l-mevki'"[54] ve Hâtim Kerîm Ciyâd'ın "Ma'reketü'l-Cemel fî menzûri nuhbetin mine'l-müsteşrikîn"[55] isimli makaleleri bunlardan bazılarıdır.

---

[50] Bkz. Pişkin, *Gayb Haberlerinin Değerlendirilmesi*, s. 16-27.

[51] Kelpetin, Mahmut, "Cemel Vak'ası'na Farklı Bir Yaklaşım: Linda D. Lau Örneği", *Tarih Dergisi*, Sayı 54 (2011/2), İstanbul 2012, s. 21-37.

[52] Hamidullah, Muhammed, "Perde Arkasından Yönetilen Cemel ve Sıffin Muharebeleri", çev. Sıddık Yüksel, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 5 (1990), 269-278.

[53] Yüksel, Mücahit, "Hav'eb Köpeklerinin Havlaması Olayıyla İlgili Rivâyetlerin Sened ve Muhteva Değerlendirmesine Dair Bazı Tespitler", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2021, cilt: XXV, sayı: 1, s. 5-21.

[54] Nâsır Abdülhasen, Şükrî, "Ma'reketü'l-Cemel: Dirâse fî tahdîdi'l-mevki'", *Mecelletü Dirâsâti'l-Basra*, 13/2012.

[55] Ciyâd, Hâtim Kerîm, "Ma'raketü'l-Cemel fî manzûri nuhbetin mine'l-müsteşrikîn", *Dirâsât İstişrâkiyye*, 7/2016, s. 119-136.

Bu araştırmada, yukarıda isimleri zikredilen tez ve makalelere, konunun farklı yönleri ile ilgili müracaat edilmiştir.

Cemel Vak'ası'nın meydana geldiği genel bağlam hakkında Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerindeki iç karışıklıkları konu edinen modern araştırmalara da başvurulmuştur. Bu tür çalışmalar fitne dönemi olaylarının anlaşılması, sahâbe ihtilaflarına yaklaşımlar ve bu konudaki metodolojik tartışmalar hakkında önemli teorik zemin sunmuş ve rivâyetlerin yorumlanmasında istifade edilmiştir.

Muhammed Emahzûn'un *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne min rivâyâti'l-İmâm et-Taberî ve'l-muhaddisîn*[56] isimli eseri söz konusu çalışmaların başında gelmektedir. Bu çalışma, Cemel Vak'ası ve diğer fitne hâdiseleri ile ilgili kıymetli bilgi ve değerlendirmeler içermektedir. Bunun dışında, Hâlid Kebîr Allâl'in *es-Sevretü 'alâ seyyidinâ Osmân b. 'Affân*, *Bühûs havle'l-hilâfe ve'l-fitneti'l-kübrâ* ve *es-Sahâbetü'l-mu'tezilûne li'l-fitneti'l-kübrâ*, İsmail Hakkı Atçeken'in "Râşid Halifeler Döneminde İç Karışıklıklar: Hz. Osman Dönemi İç Karışıklıkları", Adnan Demircan'ın "Râşid Halifeler Döneminde İç Karışıklıklar: Hz. Ali Dönemi İç Karışıklıkları" ve *Fitne*, Ebü'l-Hayl Muhammed b. İbrahim'in "Hakîkatü'l-hilâf beyne Emîri'l-mü'minîn Ali radiyallâhü anh ve Âişe ve'z-Zübeyr ve Talha radiyallâhü anhüm âme'l-Cemel", Muhammed Gabbân'ın *Fitnetü makteli Osmân b. Affân*, Ziyâb b. Sa'd Âl-Hamdân el-Gâmidî'nin *Tesdîdü'l-isâbe fî mâ şecera beyne's-sahâbe*, Salâh el-Hâlidî'nin *el-Hulefâü'r-râşidûn beyne'l-istihlâf ve'l-istişhâd*, Hâmid Muhammed el-Halîfe'nin *el-İnsâf fîma veka'a fi'l-asri'r-râşidîyyi mine'l-hilâf*, Muhammed Hassân'ın *el-Fitne beyne's-sahâbe*, Ali Muhammed es-Sallâbî'nin *Hakîkatü'l-hilâf beyne's-sahâbe fî ma'reketeyi'l-Cemel ve Sıffîn*, Muhammed b. el-Muhtar eş-Şankıtî'nin *el-Hilâtü's-siyâsiyye beyne's-sahâbe*, Ahmed eş-Şevâbike'nin *Ve'dü'l-fitne: dirase nakdiyye li-şübühati'l-mürcifin ve fitneti'l-Cemel ve Sıffin ala menheci'l-muhaddisin* isimli çalışmalarından da istifade edilmiştir.

---

[56] Emahzûn, Muhammed, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne min rivâyâti'l-İmâm et-Taberî ve'l-muhaddisîn*, Kahire: Darü's-Selâm, 2. Basım, 1428/2007.

C. DİĞER YARDIMCI ÇALIŞMALAR

Çalışmada isimleri zikredilen bazı şahıs, eser ve kavramlar hakkında bilgi edinmek için *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin (*DİA*) ilgili maddelerine müracaat edilmiştir. Cemel Vak'ası sürecinde olayların geçtiği mekânların tespiti için klasik coğrafya kaynaklarından Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemu'l-Buldân*'ı ile modern çalışmalardan Âtik b. Gays el-Bilâdî'nin (ö. 1431/2010) *Me'âlimü Mekke et-târîhiyye ve'l-eseriyye* ile *Mu'cemü'l-me'âlimi'l-cuğrâfiyye fi's-sîreti'n-nebeviyye* isimli eserlerine başvurulmuştur. Ayrıca *el-Mektebetü'ş-Şâmile* ve *Câmi'u Hâdimi'l-Haremeyni'ş-şerîfeyn* gibi dijital kaynak tarama programları da araştırma sürecinde aktif olarak kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
CEMEL VAK'ASI'NIN ARKA PLANI

Bu bölüm, tezin ana konusunu teşkil eden Cemel Vak'ası ile ilgili rivâyetlerin tahliline geçmeden önce, hâdisenin meydana geldiği tarihî arka planı ortaya koymayı amaçlamaktadır. Cemel Vak'ası'nın doğru bir şekilde anlaşılması ve ilgili rivâyetlerin isabetli yorumlanabilmesi, vak'aya zemin hazırlayan gelişmelerin bilinmesini zorunlu kılmaktadır. Özellikle Hz. Osman'ın şehid edilmesi ve katillerinin cezalandırılması meselesi etrafında şekillenen ihtilaflar, Cemel Vak'ası'na giden sürecin ve tarafların tutumlarının anlaşılmasında kritik bir öneme sahiptir. Nitekim hem vak'a öncesi gelişmeleri aktaran rivâyetlerde hem de bizzat Cemel günü yaşananlara dair nakillerde bu tarihî arka plana sıkça atıfta bulunulduğu görülmektedir. Bu çerçevede, bölümde öncelikle Hz. Osman'ın hilâfetinin son yıllarında ortaya çıkan muhalefetin sebepleri, halifenin muhaliflere karşı tutumu ve sahâbenin Medine kuşatması sürecindeki genel tavrı incelenecektir. Ardından, "Büyük Fitne" olarak nitelendirilen Hz. Osman'ın şehid edilmesi hâdisesi ele alınacak, son olarak ise Hz. Ali'nin halifeliğe gelişi, biat süreci ve hilâfetinin başlangıcında yüzleştiği temel sorunlar (katillerin bulunması talebi, valilerin durumu) değerlendirilecektir.

I. HZ: OSMAN DÖNEMİNDE FİTNENİN ORTAYA ÇIKIŞI

Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli anlamlarda kullanılan *fitne* kelimesi,[57] hadislerde ümmet arasında yaşanan dinî, siyâsî ve toplumsal ihtilaf, ayrılık ve çatışmaların hızla

[57] Kur'ân-ı Kerîm'de "fitne" kelimesi küfür, şirk (Âl-i İmrân 3/7; el-Hadîd 57/14; el-Bakara 2/191, 193, 217; el-Enfâl 8/39), dalâlet, sapıklık, saptırma (el-Mâide 5/41, 49; es-Sâffât 37/162), günah (et-Tevbe 9/49), nifâk (el-Hadîd 57/14), ceza, işkence, azap, ateşe atma, öldürme (en-Nûr 24/63; el-Bürûc 85/10;

yayıldığı hâdiselerin yaşandığı dönemleri anlatmak için kullanılmıştır.[58] İslam tarihinde ise Hz. Osman'ın hilâfetinin son altı senesinde Müslümanların siyasî ve fikrî birliklerinin bozulması sonrası yaşanan kargaşa, anarşi ve iç karışıklıklar *fitne/fiten* olarak isimlendirilmektedir.[59] Hz. Osman, Medine'yi kuşatan isyancılar tarafından şehid edilmiştir. Bu hâdise daha önceki gelişmelerden bağımsız olarak değerlendirilemez. Bu başlık altında Hz. Osman'a muhalefetin sebepleri, Hz. Osman'ın muhaliflere karşı tutumu, sahâbenin bu süreçteki tutumları ve Hz. Osman'ın şehid edilmesi konularına değinilmiştir.

A. HZ. OSMAN'A MUHALEFETİN SEBEPLERİ

Hz. Osman'ın şehid edilmesine sebep olan fitne hâdiseleri, genellikle halifeliği süresince yaptığı birtakım uygulamaları ve eleştirildiği bazı konular bağlamında ele

---

el-Ankebût 29/10; ez-Zâriyât 51/13; el-En'âm 6/32; en-Nahl 16/110; en-Nisâ 4/101; Yûnus 10/83), sınama, imtihan (el-Ankebût 29/2; Tâhâ 20/40, 85, 90; el-Bakara 2/102), hastalık (et-Tevbe 9/126), delilik (el-Kalem 68/6), ibret (Yûnus 10/85), alıkoyma (el-Mâide 5/49; İsrâ 17/73) ve mazeret (el-En'âm 6/23) gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

[58] "*Benden sonra bazı hâdiseler, fitneler ve ihtilaflar olacaktır*." Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXVII, 177 (No. 22499). Benzer rivâyetler için bkz. Buhârî. "Fiten", 17 (No. 6683); Müslim, "Fiten" 26. "*Öyle fitneler meydana gelecektir ki, onlarda oturanlar ayakta olanlardan, ayakta olanlar yürüyenlerden, yürüyenler ise koşanlardan daha hayırlıdır.*" Bkz. Buhârî, "Menâkıb", 22 (No. 3406); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXII, 433 (No. 19663); Ebû Dâvûd, "Fiten", 2 (No. 4259, 4262). Fitne kelimesi bazı rivâyetlerde kafirlere benzeme (Bkz. Buhârî, "İ'tisâm", 14 (No. 6888, 6889); Müslim, "İlim", 6) ve yöneticilerin saptırması (Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXVIII, 340 (No. 17115); Ebû Dâvûd, "Fiten", 1 (No. 4252) gibi bağlamlarda da kullanılmıştır. *Fitne*nin âyet ve hadislerdeki anlamları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 201 vd.; Çağrıcı, "Fitne", *DİA*, XIII, 156-157.

[59] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 32; Mâcid, *et-Târîhü's-siyâsî*, s. 254; Çağrıcı, "Fitne", *DİA*, XIII, 157-158.

alınmaktadır.[60] İddialar arasında valilik gibi bazı görevlere akrabalarını tayin etmesi,[61] beytülmale ait mallardan onlara vermesi,[62] istinsah ettirdiği Mushaf dışındaki Kur'an nüshalarını imha ettirmesi,[63] yolculuk esnasında namazları kısaltmadan kılması,[64] hutbeyi bayram namazından önceye alması,[65] Bedir Savaşı (2/624) ve Rıdvan Biatı'na (6/628)

---

[60] Bkz. Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 352; Fayda, "Hulefâ-yi râşidîn", *DİA*, XVIII, 330. Hz. Osman'ın tenkit edildiği başlıca konular ile ilgili geniş bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 346-348; Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, s. 61 vd; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 272; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV,120; Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 15-19 (Ahmed Râtib Armuş'un Mukaddimesi); Osman el-Hamîs, *Hikbetün mine't-târîh*, s. 134 vd.; Halîfe, *el-İnsâf*, s. 208 vd.; Gabbân, *Fitnetü makteli Osmân*, I, 71 vd.; Ebü'l-Hayl, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 329 vd.; Atçeken, "Hz. Osman Dönemi İç Karışıklıkları", s. 271 vd.; Yiğit, "Osman", *DİA*, XXXIII, 440; Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı,* s. 279-280; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 352-356; Demircan, *Fitne*, s. 69-79.

[61] Bkz. Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 51; Kılıç, "Hz. Osman'ın Şehirlerin Yönetimi ve Valilikle İlgili Politikaları", s. 297 vd.; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 24-24; Mâcid, *et-Târîhü's-siyâsî*, s. 255-256; Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı,* s. 279. Konu ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Allâl, *es-Sevretü 'alâ Osmân*, s. 7.

[62] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 347. Bu iddianın reddi ve Hz. Osman'ın beytülmalden değil, kendi malından akrabalarına verdiğine dair bilgi için bkz. Bâkıllânî, *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide*, s. 224-225.

[63] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 347; Yiğit, "Osman", *DİA*, XXXIII, 440; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 52. Hz. Osman, istinsah ettirdiği Mushaf dışındaki Kur'an nüshalarını imha ettirmesi sebebiyle eleştirilmektedir. Ancak onun bu uygulamasını sahâbenin talebi üzerine yaptığı bilinen bir husustur. Nitekim sahih bir rivâyete göre o, bu icraatını Huzeyfe b. Yemân'ın (ö. 36/656) talebi üzerine sahâbeden Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665?), Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Saîd b. Âs (ö. 59/679) ve tâbiînden Abdurrahmân b. Hâris b. Hişâm'dan (ö. 43/663-64) oluşan bir heyetle gerçekleştirmiştir. Bkz. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3 (No. 4702). Hz. Osman'ın bu konuda sahâbenin onayını aldığına dair başka rivâyetler de bulunmaktadır. Bu konuda Hz. Ali'ye nispet edilen bir rivâyet için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IX, 18; XIII, 343. Bâkıllânî (ö. 403/1013), Hz. Osman'ın bu faaliyetinin onun faziletleri arasında sayılması gerektiğini ifade etmektedir. Zira Hz. Osman, bu uygulamasıyla dini büyük bir fitneden korumuş ve ümmetin Kur'an hakkında ihtilafa düşmesine mâni olmuştur. Bkz. Bâkıllânî, *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide*, s. 221-222.

[64] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 346. Bu eleştiri konusu ile ilgili izahlar için bkz. Bâkıllânî, *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide*, s. 223; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, II, 571; Osman el-Hamîs, *Hikbetün mine't-târîh*, s. 149.

[65] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, II, 451-452.

katılmamış olması,[66] Uhud Savaşı'nda (3/625) kaçanlar içerisinde bulunduğu iddiası,[67] Hz. Ömer'e yapılan suikastın azmettiricisi kabul edilen Hürmüzân'ı (ö. 23/644) öldüren Ubeydullah b. Ömer'e (ö. 37/657) kısas uygulamaması,[68] Hz. Peygamber'in, Taif'e sürgün ettiği Hakem b. Ebi'l-Âs'ı (ö. 31/651) geri getirmesi,[69] Ebû Zer el-Gıfârî'yi (ö.

[66] Bkz. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, s. 62. Hz. Osman'ın Bedir Savaşı ve Rıdvan Biatı'na katılmamış olması, Resûl-i Ekrem'in (s.a.) hayatında gerçekleşen olaylardır. Hz. Peygamber ise bunlar sebebiyle Hz. Osman'a herhangi bir tepki göstermemiştir. Onun Bedir'e katılmamış olması Resûlullah'ın izni ile hasta olan hanımı ve Hz. Peygamber'in kızı Rukıyye (Rukayye) bint Muhammed (ö. 2/624) ile ilgilenmesi sebebiyledir. Bkz. Buhârî, "Fezâilü's-sahâbe", 7 (No. 3495); "Humus", 14 (No. 2962); Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 226 (No. 11993); IX, 84 (No. 14516); İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 378. Rıdvân Biatı'na iştirak etmemiş olması ise Hz. Peygamber'in onu Mekke'ye elçi olarak göndermiş olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim onun müşrikler tarafından öldürüldüğüne dair bir haberin duyulması sonrasında Hz. Peygamber sahâbeden biat almış ve bir elini diğerinin üstüne koymak suretiyle gıyabında Hz. Osman'ın da biatını kabul etmiştir. Bkz. Buhârî, "Fezâilü's-sahâbe", 7 (No. 3495); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVIII, 44 (No. 34211); Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, IX, 84 (No. 14517); İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 378. Dolayısıyla Hz. Osman'ın bu hususlar sebebiyle eleştirilmesi tutarlı değildir.

[67] Bkz. Ebü'l-Hayl, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 329.

[68] Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 171. Geniş bilgi için bkz. Arslan, "Ubeydullah b. Ömer'in Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri", s. 427-436. İbn Abdilber (ö. 463/1071), Ubeydullah b. Ömer'in Hürmüzân'ı öldürmesi ile ilgili haberin "muzdarib" olduğunu ifade etmektedir. Bkz. İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, III, 1011.

[69] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 273; Kazancı, "Hakem b. Ebi'l-As ve Sürgün Olayı", s. 48-49. Hz. Peygamber'in Hakem b. Ebi'l-Âs'ı sürgün ettiğine dair bilgilerin sahîh olmadığına dair görüşler için bkz. Bâkıllânî, *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide*, s. 223; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, VI, 265-266; Gays, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 95-96.

32/653) Rebeze'ye sürgün etmesi,[70] Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657)[71] ve Abdullah b. Mes'ûd'u (ö. 32/652-53)[72] cezalandırması gibi hususlar zikredilebilir.

Söz konusu eleştirilerin büyük ölçüde haksız olduğu, bir kısmının Hz. Osman'ın vefatından sonra kasıtlı şekilde ortaya atıldığı ve onun uygulamalarının çoğu zaman çarpıtıldığı belirtilmekte;[73] bu eleştirilerin hiçbirinin de bir halifenin öldürülmesini meşru kılacak nitelikte olmadığı da vurgulanmaktadır.[74] Ayrıca bu tenkitlerin asıl sebebinin onun meşruiyetini kaybettiği tezine dayandığı ifade edilmektedir.[75] Dolayısıyla fitne sürecinin yalnızca Hz. Osman'a yöneltilen ithamlarla açıklanması yeterli ve isabetli değildir. Zira bu dönemdeki siyasî, toplumsal ve ekonomik faktörler ile farklı grupların tutumları da fitnenin gelişiminde belirleyici olmuş; dolayısıyla mesele çok boyutlu bir tarihî bağlam içerisinde değerlendirilmelidir.

Yukarıda zikredilen eleştiri konuları arasında, Hz. Osman'ın kendisinden önceki halifeler döneminde benzeri görülmeyen bazı uygulamaları dikkat çekmektedir. Ancak bu yalnızca ona özgü bir durum olarak düşünülmemelidir. Ondan önce Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in de kendi içtihatlarına bağlı olarak ihtiyaç halinde Hz. Peygamber

---

[70] Bkz. Arslan, Hz. Osman-Ebû Zer İlişkisi, *Hazreti Osman*, 2020, s. 218-223; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 23-24; Mâcid, *et-Târîhü's-siyâsî*, s. 255. Ebû Zer'in (r.a.) Medine'den ayrılmak için Hz. Osman'dan izin istediğine dair rivâyetler için bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 283-284; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 213. Bu eleştirinin reddi ve Ebû Zer'in kendi rızasıyla Rebeze'ye gittiğine dair bilgi için bkz. Bâkıllânî, *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide*, s. 222.

[71] Bu konuda yazılan bir makalede Hz. Osman'ın Ammâr b. Yâsir'i dövdüğüne dair rivâyetlerin isnad ve metin açısından muteber olmadığı bu haberlerin Hz. Osman'a muhalif olanlar tarafından ortaya atıldığı, uydurulduğu veya çarpıtıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bkz. Altun, "Hz. Osman'ın Ammâr b. Yâsir'i Cezalandırdığına Dair Rivayetler", s. 439. Bu konuda ayrıca bkz. Kılıç, "Hz. Osman-Ammâr b. Yâsir İlişkisi", *Hazreti Osman*, 2020, s. 195-196.

[72] Bkz. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, s. 61. Bu iddianın batıl olduğu konusunda bkz. Bâkıllânî, *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide*, s. 221.

[73] Bkz. Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 114 (35 no.lu dipnot); Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi*, s. 32.

[74] Bkz. Bâkıllânî, *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide*, s. 213; Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı*, s. 280-281.

[75] Bkz. Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi*, s. 27.

döneminden farklı uygulamalar ortaya koydukları bilinen bir husustur. Hz. Ebû Bekir'in Kur'an-ı Kerîm'i tek bir mushafta toplaması ile Hz. Ömer'in göreve geldiğinde yaptığı bazı tayin işlemlerini bu bağlamda zikretmek mümkündür. Ancak bu tür uygulamaları sebebiyle onlara karşı herhangi bir ayaklanma söz konusu olmamıştır.[76] Nitekim Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) bu durumu "Osman'ı öyle şeylerle ayıpladılar ki, şayet bunları Ömer yapsaydı onu ayıplamazlardı."[77] sözleriyle dile getirmektedir. Buna göre yumuşak huyluluk ve hoşgörü gibi özellikleriyle ön plana çıkan Hz. Osman'ın dinin hükümlerini uygulama konusunda ona göre daha sert ve tavizsiz olan Hz. Ömer gibi birinden sonra halife olması fitnenin daha hızlı yayılma imkânı bulmasına zemin hazırlamış olmalıdır. Nitekim akrabalarının devlet içerisinde geniş nüfuz elde etmeleri[78] ve fitnecilerin ona karşı cüretkâr davranabilmeleri[79] Hz. Osman'ın bu tür özellikleri ile izah edilmektedir.

İlaveten Hz. Osman döneminde fitnelerin yayılmasına etki eden önemli bazı hususları şöyle arz etmek mümkündür:

1. Fitnecilerin propaganda faaliyetleri: Hz. Osman'ı hilâfetten uzaklaştırmak, bunun başarılamaması halinde ise onu öldürmek amacı ile hareket eden fitneciler, Hz. Osman ve valileri hakkında aslı olmayan iddialar yaymak suretiyle yoğun propaganda faaliyetleri yapmışlardır.[80] Bu bağlamda onlar nihaî amaçlarına ulaşmak için önde gelen sahâbîlerin halk üzerindeki etkilerini de istismar etmişlerdir. Nitekim başta Hz. Osman olmak üzere, Hz. Ali, Hz. Âişe, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah gibi büyük sahâbîlere nispet ederek mektuplar yazmışlardır.[81] Kaynaklarda bunlarla ilgili birçok rivâyet nakledilmektedir.

---

[76] Bkz. Berzencî, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, III, 358.

[77] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII, 141.

[78] Bkz. Demircan, *Fitne*, s. 58-59.

[79] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 342-343.

[80] Bkz. Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 120, 159; Halîfe, *el-İnsâf*, s. 200-201.

[81] Bkz. Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 173.

Rivâyetlerden birine göre Medine'ye geri dönen Mısır heyeti Hz. Ali'den kendilerine katılmasını istemişlerdir. Hz. Ali'nin, tekliflerini şiddetle reddetmesi üzerine ona "Öyleyse niçin bize mektup gönderdin?" diye sormuşlardır. Hz. Ali ise "Allah'a yemin ederim ki size hiçbir şey yazmadım!" şeklinde cevap vermiştir.[82] Kendisinin Hz. Osman'a karşı halkı isyana çağırmak maksadıyla mektuplar gönderdiğine dair iddialar Hz. Âişe'ye haber verildiğinde, "Hayır! Mü'minlerin iman ettiği ve kâfirlerin inkâr ettiğine (Allah Teâlâ'ya) yemin olsun ki siyah ile beyaza hiçbir şey yazıp kimseye göndermedim!" diye yemin ederek bu iddiaları reddetmiştir. Rivâyeti nakleden Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî'nin (ö. 104/722) belirttiği üzere söz konusu mektupların Hz. Âişe'ye nispet edilerek uydurulduğu anlaşılmaktadır.[83] Talha b. Ubeydullah, Basra'nın Zâbûka mevkiinde Basralılara hitaben yaptığı konuşmada "Basralılar! Günaha tövbe etmek gerekir. Biz ancak Osman'ı kınamak istedik. Onu öldürmek istemedik. Ancak sefihler, hüküm sahiplerine galebe çalarak onu öldürdüler." dediğinde bazı kimselerin "Ebû Muhammed (Talha b. Ubeydullah), mektupların bize başka türlü geliyordu. Onu eleştiriyor ve öldürülmesine davet ediyordun!" şeklinde karşılık vermeleri[84] onun adına da bazı mektupların uydurulduğunu göstermektedir.

Bu rivâyetlere konu olan ve ilgili sahâbîler adına uydurulduğu anlaşılan mektuplar ile ileride değinileceği üzere Hz. Osman'ın mührü de kullanılarak yazıldığı

---

[82] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 426 (No. 40486); Taberî, *a.g.e.*, IV, 355.

[83] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVIII, 49 (No. 34221). Ayrıca bkz. Hassân, *el-Fitne beyne's-sahâbe*, s. 151; Şenyayla, *Hz. Ali*, s. 237-238. Yukarıdaki rivâyete göre Alman oryantalist Carl Brockelmann'ın (ö. 1956), sahâbenin Hz. Osman'a karşı hareket ettiklerini ifade ettikten sonra "Peygamber'in genç ve entrikacı dulu "mü'minlerin annesi" Ayşe, onun aleyhine cephe aldı." şeklindeki saygı sınırlarını aşan sözlerinin gerçeği yansıtmadığı ortaya çıkmaktadır. Bkz. Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 52.

[84] Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 229; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 469. Hz. Osman'ın bazı icraatları dolayısıyla sahâbe tarafından uyarıldığına dair rivâyetler ona düşmanlık yapmak veya isyancılara destek vermek şeklinde değerlendirilmemelidir. Bu uyarılar emr-i bi'l-ma'rûf ve nehyi ani'l-münker vazifesini yapma arzusu, Ümeyyeoğullarının yönetimde nüfuzlarının artmasına tepki verme isteği ve kişisel veya kabilevî isteklerin yerine getirilmemesinden duyulan rahatsızlık ve kıskançlık gibi farklı etkenler ile izah edilmektedir. Ayrıca Hz. Osman'ın şehid edilmesi sürecinde herhangi bir sahâbînin aktif olarak yer almadığı belirtilmektedir. Bkz. Demircan, *Fitne*, s. 61-62.

ifade edilen mektup birlikte değerlendirildiğinde o dönemde propaganda aracı olarak uydurma mektuplardan fazlaca yararlanıldığı anlaşılmaktadır.[85]

Tarihçi Seyf b. Ömer'in (ö. 180/796) anlatımına göre halife ve valileri aleyhine insanları galeyana getiren fitnecilerin önde gelenlerinden biri Abdullah b. Sebe'dir (ö. 41/661?). Hz. Osman'ın hilâfeti zamanında Müslüman olduğu ifade edilen Abdullah b. Sebe'nin, köken olarak Yemenli bir Yahudi olduğu, Hicaz bölgesi başta olmak üzere, Kûfe, Basra ve Şam gibi şehirlerde dolaşarak Müslümanları saptırmak için faaliyetlerde bulunduğu kaydedilmektedir. Resûl-i Ekrem'in (s.a.) yeryüzüne geri dönmeye (*rec'at*) Hz. Îsâ'dan daha layık olduğu, Hz. Ali'nin Resûlullah'ın *vasî* tayin ettiği kişi olduğu ancak Hz. Osman'ın hilâfeti ondan gasp ettiği gibi iddiaları Şamlılar tarafından kabul görmeyince ve kendisi bölge halkı tarafından Şam'dan kovulunca Mısır'a gitmiş ve orada görüşlerini yayma imkânı bulmuştur.[86] Seyf b. Ömer'e göre fitnelerin planlayıcısı ve sorumlusu bu zattır.

Ancak, onun tarihî bir şahsiyet olup olmadığı, fitne olaylarındaki rolü ve Cemel Vak'ası'ndaki etkisi tartışmalı bir konudur. Bazı müsteşrikler[87] ve çağdaş yazarlar[88] onun

---

[85] Bazı örnekler için bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 341; Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 50. Bu konuda bkz. Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 125; Halîfe, *el-İnsâf*, s. 167.

[86] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 49; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 340; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 124-125; Kelpetin, "Hz. Osman'a Muhalefette Abdullah b. Sebe ve Faaliyetleri", s. 238. Mısır'da sapık fikirlerini yayma imkânı bulması, buranın nüfus yapısı açısından farklı ve dikkat çekmeden görüşlerini yaymaya müsait bir yer olması ile izah edilmektedir. Bkz. Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 122. Abdullâh b. Sebe'nin fitne hâdiselerindeki rolü ile ilgili ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 240 vd.; Gays, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 75 vd.; Halîfe, *el-İnsâf*, s. 167 vd.; Eyyûb, *el-Hulefâu'r-râşidûn*, s. 165. Abdullah b. Sebe'nin yaymaya çalıştığı rec'at ve vasîlik görüşlerinin Şia arasında kabul gördüğüne dair bkz. Gays, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 84-85.

[87] Julius Wellhausen (ö. 1918), Leone Caetani (ö. 1935) ve Giorgio Levi Della Vida (ö. 1967) bunlar arasında zikredilmektedir. Bkz. Gays, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel,* s. 77-78.

[88] Bkz. Askerî, *Abdullah b. Sebe*, I, 35-37, 42; II, 372-373; Korkmaz, *Tarihin Tahrifi: İbn Sebe Meselesi*, s. 9; Hüseyn, "Fitne Döneminde İbn Sebe'nin Rolü Hakkında Bir Değerlendirme", s. 422; Azimli, *Hz. Osman*, s. 65, 67; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II,* s. 311; Şenyayla, *Hz. Ali*, s. 246-247; Yaşaroğlu, *Hz. Ali Dönemi Siyasi Çekişmeler*, s. 141.

tarihî gerçekliğini kuşkuyla karşılamakta veya tamamen inkâr etmektedir. Buna karşılık, özellikle Sünnî literatürde, Abdullah b. Sebe'nin sahâbe döneminde fitnelerin yayılmasında ve Cemel Savaşı'nın patlak vermesinde merkezî bir rol oynadığına dair adeta bir ittifak bulunduğu yönünde görüşler ileri sürülmekte[89] ve onun gerçek bir kişi olduğuna dair deliller sunulmaktadır.[90] Hatta onun tarihî kişiliğinin inkâr edilmesinin ardında, fitne hâdiselerinin sorumluluğunu tamamen sahâbeye yükleme veya bu olaylardaki Yahudi etkisini reddetme gibi ideolojik amaçların bulunduğu da iddia edilmektedir.[91]

Ancak, Abdullah b. Sebe'nin fitne hâdiselerindeki rolüne dair bir ittifak olduğu iddiası, -onun tarihî varlığının ciddi şekilde sorgulanması başta olmak üzere- konu hakkındaki temel tartışmalar dikkate alındığında sorunlu görünmektedir. Konuya ilişkin bir çalışmada, Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle neticelenen hâdiselerde belirli grupların organize hareket ettiğinin kesin olduğu, ancak Abdullah b. Sebe'ye sürecin planlayıcısı gibi merkezî bir rol atfeden anlatıların ana kaynağı konumundaki Seyf b. Ömer'in rivâyetlerinde önemli çelişkiler ve güvenilirlik sorunlarının bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.[92] İlginç bir şekilde aynı araştırmacı farklı bir çalışmasında ise sonuç olarak; Seyf b. Ömer'in Hz. Osman'ın şehid edilmesi ve Cemel Vak'ası'na ilişkin, Abdullah b. Sebe ve faaliyetleri hakkında naklettiği rivâyetlerinin, konuyla ilgili en tutarlı anlatıma sahip olduğunu belirtmekte, ayrıca Hulefâ-yi râşidîn dönemi olaylarının, Seyf b. Ömer rivâyetleri olmadan açıklanamayacağını belirtmektedir.[93]

---

[89] Bkz. Selmân el-Avde, *Abdullâh b. Sebe*, s. 194; Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 444; Sallâbî, *Alî b. Ebî Tâlib*, s. 411; Hudarî, *İtmâmü'l-vefâ*, s. 154-155.

[90] Ehl-i Sünnet ve Şîa kaynaklarından hareketle İbn Sebe'nin gerçek bir kişilik olduğuna dair ayrıntılı bilgiler için bkz. Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 213 vd.; Osman el-Hamîs, *Hikbetün mine't-târîh*, s. 126 vd.; Ebü'l-Hayl, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 332 vd.; Gays, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel,* s. 72 vd; Sallâbî, *Alî b. Ebî Tâlib*, s. 411 vd.; Berzencî, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, III, 359; Bûtî, *Âişe*, s. 123.

[91] Bkz. Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 234; Sallâbî, *Alî b. Ebî Tâlib*, s. 411.

[92] Bkz. Kelpetin, "Hz. Osman'a Muhalefette Abdullah b. Sebe ve Faaliyetleri", s. 241.

[93] Bkz. Kelpetin, *Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*, s. 270.

Bu durum, fitne hâdiselerinin tüm sorumluluğunu tek bir figüre, özellikle de hakkındaki temel rivâyetler bu denli problemli olan Abdullah b. Sebe'ye yüklemenin, karmaşık tarihî olayları basite indirgeyen ve metodolojik açıdan sorunlu bir yaklaşım olduğunu düşündürmektedir.[94]

Bu nedenle, sadece fitnecilerin faaliyetleriyle yetinilmeyip, aşağıda belirtilen hususların da dikkate alınması faydalı olacaktır.

2. Kabile asabiyeti: Fitnenin yayılmasında kabilecilik (asabiyet) duygularının da rol oynadığına dair değerlendirmeler bulunmaktadır.[95] İbn Haldûn (ö. 808/1406), bazı Arap kabilelerinin Kureyş'in liderliğini hazmedememeleri sebebiyle Hz. Osman'ın valileri hakkında dedikodular yaydıklarını ifade etmektedir.[96] Bu durum, Basra, Kûfe ve Mısır gibi merkezlerden gelerek Hz. Osman'ı şehid eden isyancı grupların motivasyonları arasında kabilecilik faktörünün de etkili olabileceğini düşündürmektedir.

3. Toplumsal değişim ve refah artışı: Hz. Osman döneminde yaşanan hızlı toplumsal değişim ve refah artışının da fitne ortamına zemin hazırladığı belirtilmektedir.[97] Fetihlerle birlikte yeni topraklara yerleşen Arapların farklı sosyal yapılarla karşılaşması ve artan ganimet gelirlerinin yol açtığı ekonomik farklılaşmalar, mevcut düzeni sorgulayan hareketlerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.[98] Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk dönemindeki bolluk ve güvenliği tasvir ederken, halka neredeyse her gün yağ, bal ve bol miktarda başka ürünlerin dağıtıldığını, ayrıca insanlar arasındaki ilişkilerin son derece iyi olduğunu dile getirmiştir. Ancak ona

---

[94] Benzer bir değerlendirme için bkz. Atçeken, "Hz. Osman Dönemi İç Karışıklıkları", s. 297; Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı,* s. 281. Fitnenin ortaya çıkışında İbn Sebe'nin rolünün abartıldığına dair bir değerlendirme için bkz. Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi*, s. 72.

[95] Bu konuda bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 319; Bkz. Bâkıllânî, *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide*, s. 214; Sallâbî, *Alî b. Ebî Tâlib*, s. 410; Osman el-Hamîs, *Hikbetün mine't-târîh*, s. 133; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 357; Halîfe, *el-İnsâf*, s. 157.

[96] Bkz. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-'İber*, II, 586-587.

[97] Bu konuda bkz. Osman el-Hamîs, *Hikbetün mine't-târîh*, s. 132; Halîfe, *el-İnsâf*, s. 157; Sallâbî, *Alî b. Ebî Tâlib*, s. 410.

[98] Bkz. Demircan, *Fitne*, s. 58; Mâcid, *et-Târîhü's-siyâsî*, s. 254; Ebü'l-Hayl, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 333-334.

göre, insanlar söz konusu nimetlerin değerini bilemediklerinden, kıyamete kadar devam etmesi muhtemel fitnelere sürüklenmişlerdir.[99]

4. İdarî makam elde etme arzusu: Bazı isyancıların veya fitneye dahil olan kimselerin motivasyonları arasında valilik gibi idarî makamlara ulaşma arzusunun da bulunduğu söylenebilir. Örneğin, Hz. Ali taraftarları arasında yer alan Eşter en-Nehaî (ö. 37/657?), Cemel Savaşı'ndan sonra Basra valiliğinin Hz. Ali tarafından kendisine verileceğini düşünürken, bu göreve Hz. Ali'nin amcasının oğlu Abdullah b. Abbâs'ın (ö. 68/687-88) tayin edildiğini öğrenince, "Öyleyse Medine'deki ihtiyarı (Hz. Osman'ı) niçin öldürdük, bilmiyoruz." dediği ve Hz. Ali'nin yanından ayrılarak Muâviye b. Ebî Süfyân'ın (ö. 60/680) tarafına geçme eğilimi gösterdiği nakledilmektedir.[100] Bu rivâyet, isyancı grupların Medine'ye ve ardından Basra'ya yönelirken bu tür mülahazalarla da hareket etmiş olabileceklerini göstermektedir.

Sonuç olarak, Hz. Osman'ın şehâdetine giden sürecin yalnızca ona yöneltilen ithamlar (akraba atamaları, mali tasarruflar vb.) veya valilerinin bazı uygulamalarıyla açıklanması yeterli ve isabetli bir değerlendirme değildir. Zira bu eleştirilere dair kaynaklardaki bazı rivâyetler zamanla farklılaşmış, zaman zaman yeni unsurlarla abartılmış ya da sonraki bağlamların etkisiyle yeniden kurgulanmıştır. Bu nedenle, söz konusu iddiaların tamamını olduğu gibi tarihî birer hakikat olarak kabul etmek bilimsel açıdan isabetli görünmemektedir. Kabile asabiyeti, toplumsal değişim, refah artışı ve buna bağlı değişen beklentiler, idarî görevler üzerinden güç ve nüfuz elde etme arzusu, propaganda faaliyetleri ve sahâbe adına uydurulan mektuplar gibi unsurlar fitne sürecini derinleştiren faktörler olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca dönemin fetihlerle genişleyen siyasî coğrafyası, farklı toplulukların yeni yapıya eklemlenme sürecinde yaşanan gerilimleri beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla, fitne hadiseleri ne yalnızca Hz. Osman'ın

---

[99] Bkz. Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne*, VIII, 1438; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, III, 1041-1042; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXIX, 227; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 385.

[100] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 475-476 (No. 40559). Hz. Ali'nin de Hz. Osman gibi, akrabalarını valilik gibi devlet görevlerine getirmesi sebebiyle eleştirildiği belirtilmektedir. Bkz. Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 162; Demircan, "Hz. Ali Dönemi İç Karışıklıkları", s. 306.

şahsî uygulamalarıyla ne de tek başına fitneci grupların faaliyetleriyle açıklanabilir. Bu sürecin, siyasî, toplumsal, ekonomik ve dinî faktörlerin iç içe geçtiği çok boyutlu bir tarihî bağlam içerisinde değerlendirilmesi, hâdiselerin daha isabetli anlaşılmasına imkân sağlayacaktır.[101]

B. HZ. OSMAN'IN MUHALİFLERE KARŞI TUTUMU

Hz. Osman, hilâfet makamında bulunması sebebiyle fitne hareketleriyle en yoğun şekilde mücadele etmeye gayret eden sahâbîlerin başında yer almıştır. Hilâfetinin özellikle ikinci yarısının başlarından itibaren Müslüman toplum içerisinde fitne hızla yayılmaya başlamış; bu durum, halifenin muhaliflerin artan talepleri ve eylemleri karşısında bir dizi siyasî ve idarî tutum sergilemesini zorunlu kılmıştır. Bu alt başlıkta, Hz. Osman'ın bu zorlu süreçte benimsediği genel yaklaşım ve izlediği siyaset incelenecektir. Bu tutum, genellikle aşağıdaki hususlar etrafında şekillenmiştir:

1. Eleştirilere cevap verme: Hz. Osman, kendisini eleştirenlerin şikayetlerini bizzat dinlemiş ve onlara ikna edici cevaplar vermiştir.[102] O, isyancıların Medine'deki kuşatmaları devam ederken, Hz. Peygamber döneminde yaptığı bazı hizmetleri mescitte halkın huzurunda anlatarak kendisine yönelik tepkilerin önüne geçmeye çalışmıştır. Meşhur tâbiîlerden Temim kabilesi reisi Ahnef b. Kays'ın (ö. 67/686-87) anlattığına göre Hz. Osman şehid edilmeden önce, Hz. Ali, Talha, Zübeyr ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın da bulunduğu bir vakitte Mescid-i Nebevî'de bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmasında Resûl-i Ekrem döneminde mescidi genişletmek amacıyla bir hurma kurutma yerini satın

---

[101] Söz konusu hususlar konu ile ilgili birçok çalışmada zikredilmiş ve detaylı olarak ele alınmıştır. Bkz. Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 237; Atçeken, "Hz. Osman Dönemi İç Karışıklıkları", s. 263 vd.; Allâl, *es-Sevretü 'alâ Osmân*, s. 53-56; Osman el-Hamîs, *Hikbetün mine't-târîh*, s. 126 vd; Sallâbî, *Alî b. Ebî Tâlib*, s. 410; Sibâî, *Târîhu Mekke*, I, 83; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 22, 25-27; Mâcid, *et-Târîhü's-siyâsî*, s. 257; Berzencî, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, III, 357 vd.; Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı,* s. 282.

[102] Bu konuda bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 425-426 (No. 40486); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, IV, 183-184 (No. 3252); Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 228-229 (No. 12000). Ayrıca bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 169; Taberî, *a.g.e.*, IV, 346-348; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 232-233; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 154-158; Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 135.

alması, Rûme kuyusunu satın alarak Müslümanların hizmetine sunması ve Tebük seferi öncesi ordunun teçhizi için yaptığı bağışları hatırlatmıştır. Hemen akabinde orada bulunanların da bunlara şahit olup olmadıklarını sormuştur. Onların da şahit olduklarını beyan etmeleri üzerine Hz. Osman üç kez "Allahım şahit ol" demiştir.[103]

2. Müfettişler görevlendirme: Hz. Osman, şikâyetlerin arttığı şehirlere meseleleri yerinde tahkik etmek üzere müfettişler görevlendirmiştir. Zira fitneciler, Hz. Osman ve valilerini toplum nezdinde itibarsızlaştırmak amacıyla devamlı olarak haklarında asılsız iddialar yaymışlardır.[104] Böylece onlar, devletin her şehrinde büyük zulümlerin hâkim olduğunu halka kabul ettirerek halife ve valilerine karşı şiddetli bir muhalefet oluşturmayı ve fitne çıkarmayı hedeflemişlerdir. Basra, Kûfe, Şam ve Mısır gibi şehirlerde halife ve valileri aleyhine eleştiri, söylenti ve şikâyetlerin artması üzerine Hz. Osman, bilgi toplamak ve durumu yerinde incelemek üzere bu bölgelere müfettişler göndermiştir. Bu amaçla Ammâr b. Yâsir'i (ö. 37/657) Mısır'a, Muhammed b. Mesleme el-Ensârî'yi (ö. 43/663) Kûfe'ye, Üsâme b. Zeyd'i (ö. 54/674) Basra'ya ve Abdullah b. Ömer'i (ö. 73/693) de Şam'a göndermiştir. Mısır'a gönderilen ve fitneciler tarafından yanıltıldığı ifade edilen Ammâr b. Yâsir dışında, Hz. Osman'ın görevlendirdiği müfettişlerin her biri idareciler hakkında olumlu raporlarla Medine'ye geri dönmüştür.[105]

3. Haksızlığa uğradığını söyleyenleri yanına davet etme: Hz. Osman'ın aynı amaçla yaptığı bir başka faaliyet ise şehirlere mektuplar göndererek kendisi veya valileri tarafından haksızlığa uğradığını iddia edenlerin haklarını kendisinden talep etmelerini istemesidir. Hz. Osman'ın mektubunu dinleyen şehirlerin halkları ağlamışlar ve ona dua

---

[103] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 493-498 (No. 40602); XVIII, 37 (No. 34192). Benzer bir rivâyet için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 478-479 (No. 420).

[104] Bkz. Sallâbî, *Alî b. Ebî Tâlib*, s. 417.

[105] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 341; Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 50-51; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-'İber*, II, 587; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 146; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 356; Halîfe, *el-İnsâf*, s. 180-181; Eyyûb, *el-Hulefâu'r-râşidûn*, s. 166; Hudarî, *İtmâmü'l-vefâ*, s. 155. Ammâr b. Yâsir'in fitneciler tarafından kandırıldığına dair rivâyetin sahîh olmadığı ifade edilmektedir. Bkz. Gays, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 86.

ederek memnuniyetlerini izhar etmişlerdir.[106] Hilâfetinin son senesi dışındaki her sene hac ziyaretinde bulunan Hz. Osman şehirlere mektuplar yazmış ve şikayetlerini dinlemek üzere halkı yanına davet etmiştir. Bu mektuplarda o "güçlüye karşı mazlumların yardımcısı" olduğunu beyan etmiştir. Ancak bazı kimselerin halifenin bu yaklaşımını suistimal ederek ümmeti bölmeye vesile olarak kullandığı belirtilmektedir.[107] Konu ile ilgili rivâyetlerde genel olarak halkın Hz. Osman ve valilerinden razı olduğu anlatılmaktadır. Memnun olmayanların ise şahsî birtakım problemleri bulunanlar ve birlikte hareket ettikleri anlaşılan fitneciler olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Saîd b. Âs'ın (ö. 59/679), Hz. Osman'a onların birbirleri ile irtibatlı olarak fitneleri yaydıklarını söylediği nakledilmektedir.[108]

4. Valilerle istişarelerde bulunma: Hz. Osman'ın, fitnelerin yayılmasını önlemek için başvurduğu yollardan biri de bazı eski ve görev başındaki valilerle istişare toplantıları yaparak yukarıda işaret edilen şikayetleri bizzat kendilerine sormasıdır.[109] Hz. Osman'ın görüştüğü isimler arasında Abdullah b. Sa'd (ö. 36/656-57), Amr b. Âs (ö. 43/664), Saîd b. Âs, Abdullah b. Âmir el-Hadramî (ö. 59/679) ve Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680)[110] bulunmaktadır. Ancak toplantıya katılanlar Hz. Osman'ın şehirlere gönderdiği mektuplardan sonra kendisine herhangi bir şikâyet gelmemesini de gerekçe göstererek, halkın kendilerinden memnun olduğunu ifade etmişlerdir.[111] Hz. Osman söz konusu istişare toplantısında, fitnenin önüne geçmek için alınması gereken tedbirleri de valilerine sormuştur. Basra valisi Abdullah b. Âmir, insanların fitne ile meşgul olmasını cihada gitmemelerine bağlamıştır. Ona göre cihada gitmeyen kimseler vakitlerini dedikodularla doldurmaya başlamıştır. Dolayısıyla fitnelere engel olmanın yegâne yolu bu tür kimseleri cihada göndermektir. Kûfe'nin eski valisi Saîd b. Âs ise fitneye engel

---

[106] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 342-343.

[107] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 397-398.

[108] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 342. Fitnecilerin koordineli şekilde hareket ettiklerine dair bir değerlendirme için bkz. Halîfe, *el-İnsâf*, s. 198.

[109] Bkz. İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, II, 388-389.

[110] Bkz. Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 143.

[111] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 342. Ayrıca bkz. Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 149.

olmak için fitnecilerin liderlerinin öldürülmesi gerektiğini söylemiştir. Ona göre liderlerinin öldürülmesi ile arkalarındaki kalabalıklar kısa sürede dağılacak, böylece fitne de sona erecektir. Bunun iyi bir çözüm olduğunu kabul eden Hz. Osman, Müslüman olan bu kimselerin öldürülmesinin daha büyük fitnelere sebep olmasından çekindiği için bu görüşü uygulamamıştır. Nitekim Hz. Osman "Biz öldürülmeyi gerektiren bir suç işlemedikçe veya dinden çıkarak küfre girdiğini açıklamadıkça kimseyi öldürmeyiz." demiştir.[112] Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyan ise ehil olan valilerin tekrar görev yerlerine gönderilmesini istemiş ve Şam'da herhangi bir problem olmadığını ifade etmiştir. Söz verilen Mısır valisi Abdullah b. Sa'd ise fitnecilere mal verilmek suretiyle kalplerinin kazanılması, böylece şerlerinin defedilmesi gerektiğini söylemiştir. En son söz alan Mısır'ın eski valisi Amr b. Âs ise Hz. Osman'ın halk tarafından beğenilmeyen bazı icraatlarının bulunduğunu belirttikten sonra onu itidalli olmaya davet etmiş, bunu yapmaması durumunda ise görevi bırakmasını söylemiştir. Hz. Osman, onun verdiği cevaptan hoşnut olmamıştır. Bunun üzerine Amr b. Âs, Hz. Osman'ın kendi nezdinde çok değerli bir kimse olduğunu ifade etmiştir. Ancak fitnecilerin bu toplantıdan haberdar olacaklarını düşündüğünden dolayı onlar nezdinde bir yer kazanmak suretiyle Hz. Osman'a verebilecekleri zararlara engel olmayı amaçladığı için yukarıdaki cevabı verdiğini söylemiştir. Nihayetinde Hz. Osman, fitneciler konusunda çeşitli önerilerde bulunan valilerine birtakım emirler verdikten sonra onları görev yerlerine geri göndermiştir. Verdiği emirler arasında fitne olaylarına karışan kimselerin boş bırakılmaması, uzun süren seferlere çıkarılmaları ve itaatlerini kazanmak için atiyyelerinin kesilmesi zikredilebilir.[113]

5. Yeni valiler tayin etme: Hz. Osman'ın fitneye engel olmak için yaptığı faaliyetlerden biri de bazı valilerini görevlerinden alarak yerlerine başkalarını tayin etmesidir. Onun, Kûfe valisi Saîd b. Âs'ı görevinden alarak yerine Ebû Mûsa el-Eş'arî'yi (ö. 42/662-63),[114] Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i (ö. 36/656-57) Mısır valiliği görevinden

---

[112] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 346.

[113] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 333-335.

[114] Bkz. Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 140, 142, 152.

alarak yerine Muhammed b. Ebû Bekir'i (ö. 38/658) tayin etmesini[115] bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

Rivâyete göre Muhammed b. Ebû Bekir, Mısır'dan gelen isyancılarla birlikte Hz. Osman'ın emirnamesi ile görevinin başına giderken bir adamın yanında, üzerinde Hz. Osman'ın mührü bulunan ve kendilerinin cezalandırılmasının emredildiği bir mektup yakalamıştır. Bunun üzerine yanındakilerle beraber tekrar Medine'ye dönmüştür.[116] Hz. Osman, bazı kimselerin başkaları adına uydurma mektup ve mühürler kullandıklarını söylemiş, hem Hz. Ali'ye hem de mescitte kendisini dinleyen halka söz konusu mektubu yazmadığı gibi kimseye de yazdırmadığına dair yemin etmiştir.[117] Ancak bu olayın yaşandığına dair sahih bir bilgi bulunmadığı ve mektubun Mervân b. Hakem (ö. 65/685) tarafından Hz. Osman'a nispet edilerek yazıldığı iddialarının da tartışmalı olduğu belirtilmektedir.[118] Doğru kabul edilmesi halinde, Mısır grubunun Medine'ye geri dönme nedeni anlaşılsa dahi, Medine'den uzaklaşan Basra ve Kûfe heyetinin geri dönmesi mektup olayının isyancılar tarafından hazırlanan bir komplo olabileceğini düşündürmektedir.[119] Nitekim Hz. Ali'nin isyancılara bunu sorması üzerine ikna edici bir cevap veremeyip, "İstediğiniz gibi değerlendirin. Bizim bu adama ihtiyacımız yok, (halifeliği) bırakıp gitsin!" diyerek asıl niyetlerini ortaya koyan bir cevap verdikleri

---

[115] Bkz. Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 25.

[116] Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 169; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 351; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 164 vd; Mâcid, *et-Târîhü's-siyâsî*, s. 259; Halîfe, *el-İnsâf*, s. 212.

[117] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 426-427 (No. 40486); Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 229 (No. 12000); Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 169; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, II, 413-414. Bu konuda bazı değerlendirmeler için bkz. Bâkıllânî, *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide*, s. 225; Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, s. 109-110; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 25 (34 no.lu dipnot); Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 53.

[118] Bkz. Demircan, *Fitne*, s. 63-64; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 353.

[119] Bkz. Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi*, s. 35-36; Hassân, *el-Fitne beyne's-sahâbe*, s. 146; Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, s. 171.

nakledilmiştir.[120] Buna göre isyancıların birlikte hareket ettikleri, irtibat halinde oldukları ve bir plan dahilinde hareket ettikleri söylenebilir.[121]

Sonuç olarak, alınan tüm tedbirlere rağmen fitne engellenememiş, Mısır, Kûfe ve Basra gibi şehirlerden gelen isyancılar Medine'yi kuşatma altına almışlardır.

C. SAHÂBENİN MEDİNE KUŞATMASI SIRASINDAKİ TAVRI

Hz. Osman'ının şehid edilmesiyle neticelenen Medine kuşatması esnasında sahâbenin sergilediği tavır, ilk bakışta çelişkili veya anlaşılması güç görünebilir. Halifeye yönelik yaygın destek açıklamalarına rağmen, muhasaranın niçin Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle sonuçlandığı sorusu, sahâbenin bu süreçteki tutumlarının incelenmesini gerektirmektedir. Çalışmanın bu kısmında, sahâbenin bu karmaşık durumdaki tavrını daha yakından anlamak amacıyla, öncelikle onların Hz. Osman'a destek olma yönündeki çabaları ve bu çabalar karşısında halifenin sergilediği tutum ele alınacaktır.

1. Sahâbenin Destek Çabaları ve Hz. Osman'ın Karşılığı

Medine kuşatması sırasında sahâbenin ve şehir halkının genel tutumu, Hz. Osman'ı yalnız bırakmamak ve ona destek sunmaya çalışmak yönünde olmuştur. Pek çok sahâbî, Hz. Osman'a yardım etmek üzere bizzat yanına gitmiş, bazıları ise mensubu oldukları kabileler adına destek taahhüdünde bulunmuşlardır. Söz konusu sahâbîler arasında Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656), Muhammed b. Talha (ö. 36/656), Sehl b. Huneyf (ö. 38/658-59), Hz. Ali (ö. 40/661), Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665?), Hasan b. Ali (ö. 49/669), Ka'b b. Mâlik (ö. 50/670), Mugîre b. Şu'be (ö. 50/670), Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Hüseyin b. Ali (ö. 61/680), Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88), Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) ve Abdullah b. Ömer

---

[120] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 351; Ebü'l-Hayl, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 335-336; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 166.

[121] Benzer bir değerlendirme için bkz. Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi*, s. 33-34.

(ö. 73/693) gibi önde gelen isimler de bulunmaktadır.[122] Ancak rivâyetler, Medine içinden gelen bu destek ve müdahale tekliflerinin tamamının bizzat Hz. Osman tarafından, müslüman kanı dökülmemesi gibi gerekçelerle geri çevrildiği hususunda neredeyse ittifak etmektedir.[123]

Hz. Osman'a destek olma gayretleri, yalnızca kuşatma sırasında Medine'de bulunan sahâbîlerle sınırlı kalmamıştır. Medine dışında bulunan sahâbîlerin de ona yardım etme hususunda kararlılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Hatta isyancıların Medine'deki kuşatmayı uzatması üzerine, Hz. Osman'ın çeşitli şehirlere mektuplar yazarak destek talep ettiği ve bu çağrılar neticesinde özellikle Şam, Mısır, Kûfe ve Basra gibi merkezlerde valiler ve sahâbîlerin halifeye yardım amacıyla ordular hazırladığı aktarılmaktadır.[124] Hz. Osman'ın söz konusu yardım çağrısı, isyancılara karşı güçlü bir ordu hazırlanması halinde onlarla savaşmaktan geri kalmayacağı anlamına gelmektedir. Buna göre onun, Medine'nin muhasara altına alındığı ilk günden itibaren şehri isyancılara teslim ederek öldürülmeyi beklemediği söylenebilir.

Hz. Osman'a destek olmak üzere harekete geçtiği belirtilen sahâbîler arasında onun Yemen valisi Ya'lâ b. Ümeyye (ö. 60/679-80?) yer almaktadır. Nitekim onun, Hz.

---

[122] Bu konuda ayrıntılı bilgi ve rivâyetler için bkz. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 446 (No. 20966); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 176 (No. 39865); Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, I, 511; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 263-264; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 66-67; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXIX, 374, 397-398; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 173-174; Bâkıllânî, *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide*, s. 219; Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, s. 132-134; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 555; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 286; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 123; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 201-202; Muhibbüddîn et-Taberî, *er-Riyâdü'n-nadire*, III, 68-71; Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 144-147; Ebü'l-Hayl, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 339-341. Yukarıdaki eserlerde Mugîre b. Ahnes (ö. 35/656), Hârise b. Nu'mân (ö. 40/660), Abdullah b. Âmir (ö. 59/679), Mervân b. Hakem (ö. 65/685) ve Muhammed b. Hâtıb el-Cümahî (ö. 74/694) de Hz. Osman'a destek vermeye gayret edenler arasında zikredilmektedir.

[123] Bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 201; Hassân, *el-Fitne beyne's-sahâbe*, s. 153 vd.

[124] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 351-352; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 169-170; Halîfe, *el-İnsâf*, s. 231-232. Basralıların Hz. Osman'a destek olmak için ordu topladıklarına dair bir rivâyet için bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 469-470 (No. 40559).

Osman'ın muhasara altında tutulduğunu öğrendikten sonra ona destek olmak için yola çıktığı, ancak bu esnada bindiği deveden düşerek dizinin kırıldığı nakledilmektedir.[125] Öte yandan, Hz. Osman'a yardım etmek üzere orduların harekete geçmesi üzerine, isyancılar kuşatma şartlarını ağırlaştırdıkları ve Medine'ye destek ulaşmadan Hz. Osman'ı şehid ettikleri kaydedilmektedir.[126]

Ancak, Hz. Osman'ın isyancılara karşı Medine dışından yardım talebinde bulunduğuna dair rivâyetin sahih olmadığı, onun Resûlullah'a (s.a.) verdiği söz gereği sabretme ve savaşa engel olmakta kararlı olma tavrını şehid edilene kadar sürdürdüğü yönünde farklı bir değerlendirme de bulunmaktadır.[127] Bu iki farklı anlatı arasında bir çelişki görünse de Hz. Osman'ın Müslüman kanının dökülmesine karşı olmakla birlikte, isyancıları savaşmadan dağıtabilecek caydırıcı bir güç oluşturmak maksadıyla Medine dışından destek talebinde bulunmuş olabileceği de ihtimal dahilindedir.

Burada, Hz. Osman'ın Medine kuşatması esnasında kendisine yapılan yardım tekliflerini kabul etmemesinin ve hilâfetten çekilmesi yönündeki talepleri reddetmesinin sebeplerine de temas edilmesinde fayda bulunmaktadır. Rivâyetlere göre, onun bu kararlarında birkaç temel sebebin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Öncelikle, onun yardım tekliflerini geri çevirmesi ile ilgili en fazla ön plana çıkan sebep, Müslüman kanının dökülmesine mâni olma yönündeki derin hassasiyetidir.[128] Hz. Osman, isyancılarla savaşmaya çağırıldığında, Hz. Peygamber'in

---

[125] Bkz. Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, III, 401. İleride temas edildiği üzere Ya'lâ b. Ümeyye, Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra Cemel Ashâbı'nın Basra yolculuğuna hazırlanması hususunda da önemli maddî yardımlarda bulunmuştur.

[126] Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 68; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 385-386; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXIX, 399-400; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 170, 193. İsyancıların, halifeye yardım etmek için asker geldiğini öğrenmeleri, Hz. Osman'ı öldürmeye karar vermelerinin önemli bir sebebi olarak gösterilmektedir. Bkz. Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi*, s. 37.

[127] Bkz. Gays, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel,* s. 119-120.

[128] Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 66; Nu'aym b. Hammâd, *Kitâbü'l-Fiten*, I, 152; Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, s. 140-141; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 344. Ayrıca bkz. Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 451.

vefatından sonra ümmet içinde Müslüman kanının dökülmesine sebep olan ilk kimse olmak istemediğini açıkça beyan etmiştir.[129]

Onun hilâfetten çekilmeyi kabul etmemesinin ise nebevî tavsiyeye uyma arzusu veya ahde vefa anlayışı ile ilgili olduğu söylenebilir. Zira Resûl-i Ekrem'in ona "*Allah'ın sana giydirdiği gömleği çıkarma*!" diye emir verdiği nakledilmektedir.[130] Hz. Âişe'ye dayandırlan bir rivâyete göre, evi kuşatma altında iken Hz. Osman'a "Savaşmayacak mısın?!" diye sorulması üzerine "Resûlullah'a (s.a.) söz verdim, (onunla anlaştığımız konuda) sabredeceğim." diye cevap vermiştir. Hz. Âişe, "Biz Resûlullah'ın (s.a.), onun (Hz. Osman'ın) durumunun ne olacağını kendisine haber verdiğini düşünürdük." demiştir.[131] Bunu destekleyen başka bir rivâyete göre Hz. Osman şehid edilmeden önceki gün rüyasında Resûl-i Ekrem (s.a.), Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i görmüş, onlar kendisine "Sabret! Yarın yanımızda oruç açacaksın." demişlerdir.[132]

Öte yandan, Hz. Osman'ın hilâfetten çekilmeyi reddetmesinde, bu durumun kötü bir geleneğe dönüşmesi yönündeki siyasî bir endişenin de etkili olabileceği düşünülmektedir. Nitekim Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), Hz. Osman muhasara altında

---

[129] Hz. Osman şöyle demiştir: "Resûlullah'tan (s.a.) sonra, ümmetinden ilk kan döken kimse olmayacağım!" Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 519 (No. 481); Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, I, 485; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 229-230 (No. 12001). Heysemî, bu rivâyetin *sika* râvîler tarafından aktarıldığını, ancak râvîlerden Muhammed b. Abdülmelik b. Mervan'ın (ö. 132/749), Mugîre b. Şu'be'den (ö. 50/670) hadis işitmemesi sebebiyle zayıf olduğunu ifade etmiştir.

[130] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XLI, 13-14 (No. 24466); XLI, 113 (No. 24566); XLII, 84 (No. 25162); Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, I, 500; Tirmizî, "Menâkıb", 18 (No. 3705); İbn Mâce, "Fezâil", 3 (No. 112); Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 106-107; İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, IV, 176 (No. 3248); İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, II, 562; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medine*, III, 1066, 1067, 1069; IV, 1203.

[131] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 106 (No. 4543); Tirmizî, "Menâkıb", 18 (No. 3711); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, IV, 182 (No. 3251); İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, II, 561. Benzer bir rivâyet için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XL, 297 (No. 24253).

[132] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, I, 496; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 71. Benzer rivâyetler için bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVII, 90 (No. 32532); XXI, 177 (No. 39868); Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 110 (No. 4554); Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 232 (No. 12009, 12010).

iken ona canı pahasına da olsa hilâfeti bırakmaması gerektiğini, görevini bırakması halinde bunun bir geleneğe dönüşeceğini ve ileride halifelerin görevlerinden uzaklaştırılmalarına sebep olacağını söylemiştir.[133]

2. Sahâbenin Fiilî Müdahalede Bulunmama Gerekçeleri

Medine kuşatması esnasında şehirde bulunan sahâbîlerin, Hz. Osman'ı isyancılara karşı fiilen savunmamasının veya savunamamasının, birbiriyle ilişkili birden fazla sebebi bulunmaktadır. Bunların başında, bizzat Hz. Osman'ın bu yöndeki kesin emri ve engellemesi zikredilebilir. Rivâyetler, Hz. Osman'ın kendisine yapılan yardım tekliflerini kabul etmediğini, destek için yanına gelenleri sükûnete davet ederek geri çevirdiğini ve özellikle baskıların şiddeti arttıktan sonra sahâbeyi isyancılara karşılık vermekten açıkça menettiğini göstermektedir.[134] Âcurrî'nin (ö. 360/970) de belirttiği üzere, bu durumda sahâbenin halifenin emrine itaat etmekten başka seçeneği kalmamıştır.[135] Dolayısıyla, Hz. Osman'a yeterli ölçüde destek verilmemesi ve isyancılarla savaşılmamasının en temel nedeni onun bu tutumu olmalıdır.[136]

İkinci sebep, sahâbenin tehlikenin boyutunu tam olarak kavrayamamış olması ve Hz. Osman'ın şehid edilebileceğine ihtimal vermemesidir.[137] İsyancılar, Hz. Osman'dan, hilâfetten çekilmesi, kendileri aleyhine yazılan mektuptan sorumlu tuttukları

---

[133] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 406-407 (No. 40450); Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, I, 473; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 62; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXIX, 357; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, V, 567; Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, s. 130. Yukarıda arz edilenler dışında da bazı sebepler zikredilmektedir. Bu konuda bkz. Gabbân, *Fitnetü makteli Osmân*, I, 289.

[134] Bu konuda bazı rivâyetler için bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 409 (No. 40455, 40458); Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, I, 511. Hz. Osman'ın 100 veya 400 civarında olduğu belirtilen kölelerine kendisini savunmamaları yönünde emir verdiğine ve kılıcını kınından çıkarmayanları âzat edeceğini söylediğine dair bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 201.

[135] Bkz. Âcurrî, *eş-Şerî'a*, IV, 1980.

[136] Bu konuda bkz. Bâkıllânî, *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide*, s. 219.

[137] Bu konuda bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 68; Bâkıllânî, *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide*, s. 219; Alâî, *Tahkîku münîfi'r-rütbe*, s. 102; Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi*, s. 39.

Mervân b. Hakem'i teslim etmesi veya öldürmesi[138] seçeneklerinden birini tercih etmesini istemişlerdir. Bu talepler arasında doğrudan Hz. Osman'ı öldürme tehdidi bulunmuyordu. İsyancıların çoğunluğunun olayların başında böyle bir niyeti olmadığı da belirtilmektedir.[139] Sahâbe Hz. Osman'ın öldürülmesini gerektirecek şer'î bir durum bulunmadığı için, böyle bir sonuca ihtimal vermemiş olabilir.[140] İsyancıların hac yapmak bahanesiyle Medine tarafına gelmelerinin de bu algıyı güçlendirdiği ve ihtilal ihtimalinin düşünülmesine engel olduğu belirtilmektedir.[141]

Üçüncü sebep, Medine'deki savunma gücünün sayısal ve savaşa hazırlık bakımından yetersiz olmasıdır.[142] Kuşatma esnasında Medine'de bulunan ve yaşlılar,

---

[138] İsyancıların Mervân b. Hakem'i cezalandırma istekleri, onun Hz. Osman adına Mısır valisine kendilerinin öldürülmesine dair bir mektup yazmakla suçlanması ile izah edilmektedir. Bkz. Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 353.

[139] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 286; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 379; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 202.

[140] Bkz. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 123. Sahâbenin genel olarak Hz. Osman'ın öldürülebileceğine ihtimal vermediklerini hatırlatmakla beraber bu konuda bir istisnadan söz etmek yerinde olacaktır. Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680), Medine'de Hz. Osman ile görüşmesinin ardından görev yerine dönmeden önce onu Şam'a davet etmiştir. Hz. Osman'ın bu teklifi kabul etmemesi üzerine ise ona Şam'dan kendisini korumak üzere ordu göndermeyi teklif etmiştir. Ancak bu isteği de Hz. Osman tarafından geri çevrilmiştir. Bunun üzerine Muâviye'nin, "Ey Mü'minlerin emiri! Vallâhi ya suikasta maruz kalacaksın ya da sana savaş açılacak!" dediği nakledilmektedir. Dolayısıyla onun Hz. Osman'ın öldürülebileceğine dair öngörüde bulunduğunu söylemek mümkündür. Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 345; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 151; Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 136-137. Bu konudaki diğer bir istisna ise tâbiîlerden Ahnef b. Kays'tır (ö. 67/686-87). O, Hz. Osman şehid edilmeden kısa bir süre önce Medine'deki duruma şahit olduktan sonra onun öldürülme riski bulunduğunu fark etmiştir. Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 495 (No. 40602); XVII, 135-139 (No. 32657).

[141] Zikredilen sebepler ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 349; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 344; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 159, 167; Ebü'l-Hayl, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 335, 343-345; Demircan, *Fitne*, s. 63; Halîfe, *el-İnsâf*, s. 198.

[142] Bkz. Âcurrî, *eş-Şerî'a*, IV, 1980.

kadınlar ve çocuklar dışında savaşabilecek durumdaki sahâbî sayısının 700 civarında olduğu, isyancıların sayısının ise 2.000 kişiyi aştığı ifade edilmektedir.[143]

Medine'deki sahâbî sayısının az olmasının nedenleri arasında, Hz. Osman'ın, Hz. Ömer'in uygulamasının aksine, sahâbîlerin Medine dışına yerleşmelerine izin vermesi, birçok sahâbînin ilim, davet, cihad veya hac gibi sebeplerle şehir dışında olması gösterilmektedir.[144]

İsyancıların sayısı ile ilgili zikredilen rakamlarda mübalağa olduğu düşünülse de onların çeşitli şehirlerden gelerek Müslümanların sorunlarını konuşmak gibi masum bir amaçla halifenin karşısına çıkan birkaç kişi olmadığı, neredeyse bir ordu olarak nitelenebilecek kalabalıkta oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum, onların belli bir plan çerçevesinde hareket ettiklerine dair bir kanaat oluşturmaktadır. Zira, gayeleri halifeye halkın şikayetlerini iletmek olsaydı daha az sayıda kişiden oluşan heyetler halinde gelmeleri beklenirdi. Ayrıca, farklı şehirlerden gelmelerine rağmen şerde ittifak halinde oldukları belirtilen isyancıların[145] sayısı zikredildiği kadar yüksek olmasa dahi, onların Medine'deki sahâbîlere göre savaşa daha hazırlıklı olduğu söylenebilir.[146]

Bu bağlamda, Hz. Osman'ın, yardım tekliflerini geri çevirmesi, Medine'de bulunan sahâbîler ve diğer halkın isyancılara karşı başarılı olabileceklerine dair ümidinin

---

[143] Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 67; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 344-345; Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 143; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 29; Demircan, *Fitne*, s. 63. İsyancıların 4.000 kişiye yakın olduğuna dair bir bilgi için bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 201. Mısır, Basra ve Kûfe'den 1.000'er kişi olmak üzere isyancıların sayısının 3.000'e yakın olduğuna dair bir bilgi için bkz. Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 159-160. İsyancıların sayısı konusundaki ihtilaf ve farklı görüşler konusunda bkz. İzâm, *Merviyyâtü Vak'ati'l-Cemel*, s. 9-10.

[144] Bkz. Osman el-Hamîs, *Hikbetün mine't-târîh*, s. 164; Atalay, "Hz. Ömer'in Fıkıh İlmindeki Yeri", s. 295; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 22; Mâcid, *et-Târîhü's-siyâsî*, s. 254; Eyyûb, *el-Hulefâu'r-râşidûn*, s. 161, 175.

[145] Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 68.

[146] Bununla birlikte, düşmanın sayısına bakmadan Allah yolunda savaştıkları bilinen sahâbe neslinin genel tavrı düşünüldüğünde, sayısal azlığın tek başına belirleyici sebep olarak kabul edilmesi isabetli görünmemektedir.

zayıf olması ile de açıklanabilir. O, kaybedilmesi kesin olan bir çatışmaya bu Müslümanları dahil ederek kanlarının akmasına neden olmak istememiş, kendi canını feda etme pahasına onları korumayı tercih etmiştir.[147]

Dördüncü sebep, olayların ani gelişimi ve fiilî engellerdir. Medine'de sahâbîlerin varlığına rağmen Hz. Osman'ın şehid edilebilmesini, hâdisenin ani bir baskın ve suikast şeklinde gerçekleşmiş olması ile izah eden değerlendirmeler bulunmaktadır.[148] Nitekim isyancılardan bir grubun komşu evin çatısından atlayarak Hz. Osman'ın evine girdiği ve onu şehid ettikleri kaydedilmektedir.[149] Bu durum, Hz. Ömer'in şehâdetinde olduğu gibi olayın bir suikast niteliği taşıdığını düşündürmektedir. Ayrıca, halifenin şehid edilmesine yakın günlerde isyancıların baskıyı artırarak sahâbenin hareket alanlarını kısıtladığı, bazı sahâbîlerin bahçelerine sığındıkları, çoğunluğunun ise evlerinden ayrılamadıkları, dışarı çıkabilenlerin de öldürülme tehlikesi sebebiyle ancak kılıçlarını kuşanarak evlerinden çıkabildikleri nakledilmektedir.[150]

Beşinci sebep olarak, birçok sahâbînin fitneden uzak durmak gayesiyle bu süreçte bilinçli olarak evlerine çekilmeyi tercih ettiği de da belirtilmektedir.[151]

---

[147] Bu konuda bkz. Âcurrî, *eş-Şerî'a*, IV, 1980. Ayrıca bkz. Sallâbî, *Alî b. Ebî Tâlib*, s. 410.

[148] Bu konuda bkz. Bâkıllânî, *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide*, s. 219.

[149] Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 379; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 123. Hz. Osman'ın evinin kapısından girilememiş olması da onun bazı sahâbîler tarafından korunduğunu göstermektedir. İsyancıların Hz. Osman'ı şehid etmek üzere harekete geçmesi üzerine Hz. Ali'nin oğlu Hasan (ö. 49/669), Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Muhammed b. Hâtıb el-Cümahî (ö. 74/694) ve Mervân b. Hakem (ö. 65/685) gibi bazı kişiler onlarla çarpışmışlardır. Bkz. İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, III, 1046. Hz. Osman'ın şehid edildiği gün, onun dışında yedi kişinin de isyancılarla savaşırken öldürüldüğü belirtilmektedir. Bkz. Gays, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel,* s. 231. Sahâbî olduğu kaydedilen Mugîre b. Ahnes'in (ö. 35/656) Hz. Osman'ı müdafaa ederken isyancılar tarafından öldürüldüğüne dair bkz. İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, IV, 1444; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, V, 236; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 276. Bu bilgiler de sahâbenin Hz. Osman'ı koruma gayretlerini göstermektedir.

[150] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 354.

[151] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 345; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 123; Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 143-144; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 203.

Bu sebeplerin tamamı bir arada değerlendirildiğinde, sahâbenin fiilî müdahaleden kaçınmasının tek bir sebebe indirgenemeyeceği, öncelikle Hz. Osman'ın emri olmak üzere birçok etkenin bunda rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Dolayısıyla, Hz. Osman'ın muhasara sürecindeki tutumunu ve sahâbenin bu süreçteki durumunu değerlendirirken, olayları basite indirgeyen yorumlardan kaçınmak gerekmektedir. Sahâbenin Hz. Osman'a destek çabalarını tamamen göz ardı ederek, onun öldürülmesini "ilk Müslüman ihtilali" olarak niteleyen[152] ve isyancıların Hz. Osman'ı şehid etmesini, ondan kurtulmak isteyen "Müslüman topluma iyilik"[153] şeklinde değerlendiren görüşlerin tarihî gerçeklik ve rivâyetlerin bütünlüğü açısından tutarsız olduğu anlaşılmaktadır. Sahâbenin genel tavrının halife Hz. Osman'ı yalnız bırakma şeklinde yorumlanması, özellikle Medine'den gelen destek tekliflerinin bizzat Hz. Osman tarafından kabul edilmemesi gerçeği karşısında zayıf kalmaktadır.

Sonuç olarak, sahâbenin isyancılara karşı fiilî müdahaleden kaçınmasında belirleyici olan unsur, pasifl ikleri veya halifeyi kendi haline terk etmeleri değil, öncelikle Hz. Osman'ın Müslüman kanı dökülmemesi adına aldığı bilinçli karar ile bu doğrultuda verdiği kesin emirlerdir. Bununla beraber, isyancıların sayısal ve hazırlık üstünlüğü, tehlikenin boyutunun tam olarak anlaşılamaması, saldırının ani bir baskın veya suikast şeklinde gerçekleşmesi ve bazı sahâbîlerin fitne olarak değerlendirdikleri bu olaylardan uzak durma tercihi gibi hususlar da bu durumu etkilemiştir. Nitekim rivâyetler, Hz. Osman'ın öldürülmesine rıza gösteren ya da bu sürece bizzat iştirak eden herhangi bir sahâbînin bulunmadığını[154] ortaya koymaktadır. Bu tespit, sahâbenin Hz. Osman'ı

---

[152] Bkz. Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 167.

[153] Bkz. Akbulut, *a.g.e.*, s. 174.

[154] Bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, XV, 148; İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 123; Alâî, *Tahkîku münîfi'r-rütbe*, s. 103; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 203; Halîfe, *el-İnsâf*, s. 236; Berzencî, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, III, 356. Hz. Osman'ın şehid edilmesi sürecinde isimleri sıkça anılan iki isim bulunmaktadır. Bunlardan ilki Muhammed b. Ebû Bekir'dir (ö. 38/658). Onun katillerden olmadığı (Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 114 (No. 4568) ancak Hz. Osman'a saldırmak üzere yanına gittiği aralarında geçen konuşma sonrasında

isyancılara teslim ettiği veya onun öldürülmesine göz yumduğu şeklindeki yorumların sağlam temellere dayanmadığını göstermektedir.

D. HZ. OSMAN'IN ŞEHİD EDİLMESİ

Sahâbeden Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656)[155] ve Medineli meşhur fakih tâbiî Saîd b. el-Müseyyeb'in (ö. 94/713)[156] "İlk fitne" olarak niteledikleri Hz. Osman'ın şehid edilmesi hâdisesi, ümmetin fırkalara ayrılmasının temel nedenlerinden biri olması yanında İslâm tarihinin en ihtilaflı konusu olarak da kabul edilmektedir.[157] İslâm dünyasında siyasî ve itikadî ayrışmalara sebep olan[158] ve "اَلْفِتْنَةُ اَلْكُبْرَىٰ / *Büyük fitne*" olarak isimlendirilen bu hâdise Cemel Vak'ası'nın en önemli nedeni sayılmaktadır.[159]

29 Zilhicce 23 (6 Kasım 644) tarihinde başlayan Hz. Osman'ın hilâfeti[160] hicrî 23-29 yılları arasındaki "sükûnet dönemi" ve hicrî 30-35 yılları arasındaki "karışıklık

---

pişman olarak geri döndüğü nakledilmiştir. Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 391; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 174; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, III, 1046, 1367. Diğer isim ise Muhammed b. Ebû Huzeyfe'dir (ö. 36/657). Hz. Osman'ın üvey oğlu olan bu zat, ondan valilik gibi bir görev istemiş, isteği ehil olmaması gerekçesiyle reddedilince halifeye kin beslemiş ve bu sebeple Mısır'daki fitnecilerin arasında yer almıştır. Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 399; Eyyûb, *el-Hulefâu'r-râşidûn*, s. 166. Onun da katiller arasında olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Yaşadıkları şahsî problemler sebebiyle Ammâr b. Yâsir ve Muhammed b. Ebû Bekir gibi bazı kimselerin de Hz. Osman'ın hilâfetten çekilmesini arzu etmeleri (Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 345.) onun öldürülmesine rıza gösterdikleri veya destek oldukları anlamına gelmemektedir. Bkz. Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi*, s. 33.

[155] Bkz. Seffârînî, *Levâmi'ü'l-envâr*, II, 66.

[156] Bkz. Buhârî, "Megâzî" 9 (No. 3800); İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 325.

[157] Bkz. Yiğit, "Osman", *DİA*, XXXIII, 439.

[158] Bkz. Ebü'l-Hayl, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 324; Çağrıcı, "Fitne", *DİA*, XIII, 158. Müslümanlar arasındaki ilk itikadî ihtilafların siyasî gelişmelerle doğrudan ilgisi bulunduğuna dair bkz. Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 21.

[159] Bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 44; İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, VIII, 519; Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, VII, 551; Âlûsî, *el-Ecvibetü'l-Irâkıyye*, s. 110; Çağrıcı, "Fitne", *DİA*, XIII, 158; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 352.

[160] Bkz. Buhârî, "Ahkâm", 43; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 60. Kaynaklarda Hz. Osman'a biat edilen tarih konusunda farklı görüşler zikredilmektedir. Bu konuda bkz. Hançabay, "Hz. Osman'ın Halife Seçilmesi", s. 388-389.

dönemi" olarak iki safhaya ayrılmaktadır.[161] Karışıklık döneminde yaşanan gelişmelerin ardından Mısır, Kûfe ve Basra'dan gelerek Medine'yi abluka altına alan isyancılar tarafından evi kırk güne yakın bir süre kuşatılan Hz. Osman,[162] 18 Zilhicce 35 (17 Haziran 656) cuma günü şehid edilmiştir.[163]

Hz. Osman, kuşatmanın ilk otuz gününde Mescid-i Nebevî'de namazlarda imamlık yapmaya devam etmiş, son on gününde ise isyancılar tarafından mescide gitmekten alıkonulmuştur. Bu süre içerisinde isyancıların liderlerinden Gâfikî b. Harb el-Akkî (ö.?) namazlarda imamlık yapmıştır. Medineliler ise çoğunlukla bu gelişmelerden sonra evlerine veya bahçelerine çekilmiş, isyancıların kendilerine zarar vermelerinden çekindikleri için de ancak kılıçları yanlarında olduğu halde sokağa çıkabilmişlerdir.[164]

---

[161] Bkz. Hizmetli, "Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", s. 167; Yiğit, "Osman", *DİA*, XXXIII, 439; Atçeken, "Hz. Osman Dönemi İç Karışıklıkları", s. 261; Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı,* s. 279. Hz. Osman'ın on iki yıl devam eden halifeliğini altışar yıllık iki farklı dönem olarak ilk kez İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) tespit etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 60; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, VI, 133; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 352.

[162] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 354; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 286. Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 152; Mâcid, *et-Târîhü's-siyâsî*, s. 259. Hz. Osman'ın şehid edilmesine kadar isyancıların Medine'yi 8 Zilkâde 35 (8 Mayıs 656) ile 18 Zilhicce 35 (17 Haziran 656) tarihleri arasında muhasara altında tuttukları kaydedilmektedir. Bkz. Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 189. Medine kuşatmasının iki ay ve yirmi gün devam ettiğine dair bir bilgi için bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 201.

[163] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 554 (No. 545); İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 29; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 420; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 379; Muhammed b. Yezîd, *Târîhu'l-Hulefâ'*, s. 5; Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 159. Hz. Osman'ın şehid edildiği tarih konusunda bazı farklı tarihler zikredilmekle birlikte 18 Zilhicce 35 tarihinin genel kabul gördüğü ifade edilmektedir. Bkz. İzâm, *Merviyyâtü Vak'ati'l-Cemel*, s. 25.

[164] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 354. Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra üç gün boyunca Gâfikî b. Harb'ın namazlarda imamlık yaptığına dair bilgi için bkz. Dîneverî, *el-Ahbârü't-tıvâl*, s. 140. Rebeze'de bulundukları esnada Hz. Ali ile oğlu Hz. Hasan arasında geçen konuşmalar Hz. Osman'ın şehid edilmesi sürecinde Medine'de isyancıların baskısının ne boyutta olduğunu göstermektedir. Bu konuşmaya göre Hz. Hasan, Hz. Osman'ın isyancılar tarafından kuşatıldığı gün Hz.

Halk, Gâfikî b. Harb'ın imamlık yapmasından hoşnut olmamıştır. Tâbiînden Ubeydullah b. Adî b. Hıyâr (ö. 90/708), Hz. Osman muhasara altında iken yanına gitmiş ve ona "Sen cemaatin imamısın ve başına gördüğün şu durum gelmiştir. Bize fitne önderi namaz kıldırıyor ve biz bundan rahatsız oluyoruz." demiştir. Hz. Osman ise "Namaz insanların yaptıkları en güzel ameldir. İnsanlar güzel amel işledikleri sürece sen onlarla iyi geçin, kötülük yaptıklarında ise çirkinliklerinden uzak dur!" şeklinde cevap vermiştir.[165]

Fitne döneminde Hz. Osman'ın karşısında yer alanların; aşırı görüşlere sahip cahiller, İslâm adına kayda değer hizmetleri olmadığı halde sahâbeyi kıskanarak özellikle malî ve idarî işlerde söz sahibi olmaları gerektiğini iddia eden hasetçi kimseler, kendilerine veya yakınlarından birine had cezası uygulanması sebebiyle halifeye karşı kin besleyenler, Abdullah b. Sebe (ö. 41/661?) gibi fitnecilerin görüşlerine kapılan kişiler, Hz. Osman'dan idarî vazifeler talep eden ancak taleplerine olumsuz cevap verilen kimseler, hakkında had cezasına hükmedildiği halde cezanın uygulanmasından korktuğu için saklananlar, ihtilal yoluyla bazı görevleri elde etmeyi arzulayanlar ve Hz. Osman'ın bazı valilerine kin duyanlar olduğu ifade edilmektedir.[166] Anlaşıldığına göre Hz. Osman'a muhalefet edenlerin farklı sebepleri vardır. Onlar, Hz. Osman'ı amaçlarının gerçekleşmesinin önünde bir engel olarak kabul etmişler ve ona karşı birlikte tavır almışlardır. Hz. Osman'ın şehid edilmesinde söz konusu grupların tamamının fiilî dahli olduğu söylenemese de bu grupların fitnenin büyümesindeki etkileri inkâr edilemez.

İbn Hazm (ö. 456/1064), Hz. Osman'ın şehid edildikten sonra naaşının üç gün boyunca bir mezbelede bekletildiğine dair iddiaların hiçbir temele dayanmadığını dile

---

Ali'ye Medine'den çıkmasını söylemiştir. Ancak Hz. Ali, Hz. Osman gibi kendilerinin de kuşatıldığını söyleyerek, bu süreçte şehir dışına çıkmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 455-456.

[165] Buhârî, "el-Cemâ'a", 28 (No. 663); İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, II, 188. Rivâyette geçen "fitne imamı" ifadesi ile kastedilen kişinin Mısırlı isyancıların liderlerinden Abdurrahmân b. Udeys el-Belevî (ö. 36/656-57) olduğuna dair bir bilgi için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, *Mukaddime*, 263. Bu bilgiye göre bu süreçte farklı isyancı liderlerinin imamlık yaptıkları anlaşılmaktadır.

[166] Bkz. Bâkıllânî, *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide*, s. 214; Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 112-113.

getirmektedir. Ona göre Hz. Osman akşam vakti öldürülmüş ve aynı gece defnedilmiştir. Ayrıca Cübeyr b. Mut'im (ö. 59/678-79), Âmir b. Huzeyfe (ö. 70/690?), Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Niyâr b. Mükrem el-Eslemî (ö.?) ve başka sahâbîler onun cenazesinde hazır bulunmuştur.[167] İbn Hacer de Hz. Osman'ın daha önce satın alarak Bakî' mezarlığına bağışladığı yere cumartesi günü akşam ve yatsı vakitleri arasında defnedildiğini ifade etmektedir.[168] Hz. Osman'ı şehid eden kişi veya kişilerin kimliği konusunda ise kesin bir bilgi bulunmamaktadır.[169]

II. HZ. ALİ'NİN HİLÂFETİ

Hz. Ali, kendisinden önceki halifelerden çok farklı şartlar altında hilâfet görevine gelmiştir. Halifeliği süresince de devletin içerisindeki problemlerle uğraşmaya devam etmiştir. Cemel Vak'ası ile neticelenen gelişmelerin Hz. Ali'ye biat edilen şartlardan bağımsız olarak değerlendirilmesi uygun görünmemektedir. Zira Hz. Osman'ı şehid eden isyancıların Medine'de hâkim oldukları bir ortamda Hz. Ali'ye biat edilmiştir. Onun, isyancıları yanından uzaklaştırmaması ve Hz. Osman'ın katillerini bulup cezalandırmaması hilâfeti boyunca bir problem olarak kalmıştır.

A. HALİFE OLMASI VE KENDİSİNE BİAT EDİLMESİ

Hz. Osman'ın şehid edilmesi, İslâm toplumunu derin bir belirsizlik ve siyasî krize sürüklemiştir. Çalışmanın bu kısmında, bu dönemde yaşanan gelişmeler, yani yeni halifenin belirlenmesi süreci, Hz. Ali'nin bu görevi kabul edişi ve kendisine yapılan biatin koşulları, kapsamı ve meşruiyeti gibi konular ele alınacaktır.

---

[167] Bkz. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 123. Hz. Osman'ın defnedilmesinde hazır bulunan sahâbîlerin isimleri için ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 74; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXIX, 530; Hassân, *el-Fitne beyne's-sahâbe*, s. 169. Bâkıllânî (ö. 403/1013) de Hz. Osman'ın naaşının üç gün boyunca bir mezbelede bırakıldığına dair iddiaları şiddetle reddetmektedir. Bilakis onun şehid edildiği gün Bakî' mezarlığına defnedildiğini ifade etmiştir. Bkz. Bâkıllânî, *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide*, s. 219-220.

[168] Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 379.

[169] Bu konuda bazı değerlendirmeler için bkz. Gays, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 128-130.

1. Hz. Osman Sonrası Kargaşa Ortamı ve Hz. Ali'nin Halifeliği Kabul Etmesi

Hz. Osman'ın Medine'yi kuşatan isyancılar tarafından şehid edilmesinden sonra şehirde benzeri görülmemiş bir siyasî kriz ve kaos ortamı hâkim olmuştur. İsyancı gruplar arasında, Hz. Osman'dan sonra halife olacak kimse konusunda bir ittifak bulunmuyordu. Aksine onlar, yeni halifenin belirlenmesi sürecinde büyük bir şaşkınlık içerisinde kalmışlar ve önde gelen sahâbîlerden birinin halifeliği kabul etmesi için yoğun gayret göstermişlerdir. Bu bağlamda Mısırlı isyancılar Hz. Ali'ye, Kûfeliler Zübeyr b. Avvâm'a, Basralılar ise Talha b. Ubeydullah'a halifelik teklifinde bulunmuşlardır.[170] Halife adayları üzerinden bir iktidar kavgası yaptıkları anlaşılan isyancılar, bu üç sahâbînin görevi kabul etmemesi üzerine ise Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675) ve Abdullah b. Ömer'e (ö. 73/693) yönelmişler, ancak onlar da hilâfet tekliflerini reddetmişlerdir.[171]

Bu süreçte Abdullah b. Ömer'in ölümle tehdit edilmesi,[172] isyancıların içine düştüğü siyasî açmazı ve meşru bir lider belirleme hususundaki çaresizliklerini ortaya koymaktadır. Halife Hz. Osman'ı şehid etmeye güç yetirecek seviyede Medine'ye hâkim olan isyancıların, halifelik için kendilerinden birini teklif etmemeleri, ashâb-ı kirâmın onaylamayacağı bir kimsenin halifeliğinin kabul görmeyeceğini bilmeleri ile izah edilebilir. Ayrıca Hz. Ali'den önceki diğer halifelerin Kureyş kabilesinden ve Medine'de

---

[170] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 84-85; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 432; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 205. Basralılar'ın Talha b. Ubeydullah'ın halifeliğini arzuladıklarına dair bilgi için bkz. Bîgî-Mütevellî, "Nazra târîhiyye ilâ mevkifi'l-Basriyyîn min Vak'ati'l-Cemel", s. 5. İlk olarak bu sahâbîlere halifelik için teklif götürülmesi onların ilk Müslümanlardan ve Hz. Ömer'in kendisinden sonraki halifeyi belirlemekle görevlendirdiği şûrâ üyeleri arasında bulunmaları ile ilgilidir. İlk Müslümanlardan ve şûra üyelerinden Sa'd b. Ebî Vakkâs'a başta gitmemeleri ise onun daha önce de bu hakkından feragat etmesi ile açıklanmaktadır. Bkz. Muhammed Seyyid Vekîl, *Asru'l-hulefâ'*, s. 433.

[171] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, II, 574; Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 83; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 422. İsyancıların zikredilen büyük sahâbîlerin hilâfet görevini kabul etmeleri için peşlerinden koştukları beş gün boyunca Mısırlı isyancıların lideri Gafikî b. Harb el-Akkî'nin Medine'de emirlik yaptığı kaydedilmektedir. Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 432; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 421-422.

[172] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, II, 895.

bulunan sahâbîler arasından, ayrıca onlar tarafından seçilmiş olması da bu konuda etkili olmuş görünmektedir.[173] Dolayısıyla isyancıların, sahâbenin ancak Muhâcirler veya Ensâr'dan -özellikle de Ehl-i Bedir'den- birine tabi olacaklarının farkında oldukları anlaşılmaktadır.[174]

İsimleri zikredilen önde gelen sahâbîlerin halife olmaya yanaşmamalarının temelinde, fitne ortamında hilâfet vazifesinin ağır sorumluluğunu yüklenmekten kaçınmaları yatmaktadır. Bu durumu özellikle Hz. Ali'de müşahede etmek mümkündür. Hz. Osman'ın defnedilmesinden önce veya sonra kendisine biat edildiği nakledilen Hz. Ali'nin halife seçilmemek için evine veya bir bahçeye çekilerek kapısını üzerine kapattığı, ancak sahâbenin ısrarları ile görevi kabul ettiği kaydedilmektedir.[175] Hz. Ali, Resûl-i Ekrem'in (s.a.) vefatından itibaren hilâfet için ismi en çok zikredilen ve Hz. Ömer'in şehid edilmesinin ardından Hz. Osman'la birlikte halife olmaya en fazla yaklaşan sahâbîdir. Kendisine nispet edilen sözlere göre fitne dönemi dışında, halifelik görevine karşı olmadığı da anlaşılmaktadır.[176] Buna rağmen o da "büyük fitne" sonrasında ilk anda halife olması için gelen teklifleri kabul etmemiştir.[177] O, Hz. Osman'ın katillerinin de aralarında bulunduğu bir halktan hilâfet için biat almaktan haya ettiğini ifade etmiş ve bu hususta kendisine müracaat edenleri geri çevirmiştir. Bu bağlamda onun, Cemel günü de şöyle dediği nakledilmektedir:

> Allah'ım! Ben, Osman'ı öldürmekten berîyim. Osman'ın katledildiği gün, aklım başımdan gitti. Kendimi tanıyamaz hale geldim. Biat için bana geldikleri zaman, dedim ki: "Vallahi! Resûlullah'ın (s.a.), hakkında '*Meleklerin kendisinden hayâ ettiği bir*

---

[173] Bu konuda bkz. Demircan, *Fitne*, s. 68.

[174] Bkz. Ebü'l-Hayl, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 367.

[175] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, I, 573; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 420. Bu rivâyetlere rağmen bazı çalışmalarda Hz. Ali'nin halife olmayı kabul etmesi halifeliğe duyduğu aşırı hırs ile açıklanmaktadır. Bkz. Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı*, s. 336. Hz. Ali'nin, o tarihte Medine'de bulunan Muhâcirler ve Ensâr'ın ısrarlı talepleri ve asilerin baskıları sonrasında halife olduğuna dair ayrıca bkz. Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 212; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II,* s. 282.

[176] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, I, 332; Taberî, *a.g.e.*, IV, 458.

[177] Bkz. İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ'*, II, 522; Hudarî, *İtmâmü'l-vefâ*, s. 168.

kimseden ben nasıl hayâ etmeyeyim?' buyurduğu bir kimseyi öldürenlerden biat almaya haya ederim." "Osman öldürülmüş halde yerde dururken ve henüz defnedilmemişken biat almaktan haya ederim!"

Hz. Ali, sahâbe tarafından bu hususta kendisine ısrarla gelen müracaatlara olumlu cevap vermek zorunda kaldığını ifade etmiştir.[178]

Hilâfet görevi konusunda herhangi bir sahâbîyi ikna edemeyen isyancılar, Medineliler'e yeni halifenin belirlenmesi için iki gün süre tanımışlar, bu sürenin sonunda halifenin belirlenmemesi durumunda Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'in de aralarında bulunduğu birçok kişinin öldürüleceğini belirtmişlerdir. Bu tehditlerin ardından Medineliler, Hz. Ali'ye gelerek onu görevi kabul etmesi konusunda ikna etmişlerdir.[179]

Hz. Ali'nin, Muhâcirler ve Ensâr'ın ısrarları ile halife olmayı kabul ettiğini gösteren çok sayıda rivâyet bulunmaktadır. Oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin (ö. 81/700) anlattığına göre o, Hz. Osman'ın şehid edilmesinin ardından başlangıçta hilâfet vazifesini kabul etmeye yanaşmamış, halife olmaktansa sahâbenin seçtiği bir halifenin yanında yardımcı (vezir) olmayı tercih edeceğini söylemişse de kendisinin buna en layık kimse olduğunu söyleyen sahâbîlerin ısrarları neticesinde görevi kabul etmiştir. Ancak Hz. Ali, biatin gizli kalmamasını, Mescid-i Nebevî'de kendisine biat edilmesini talep etmiş ve nihayetinde bu talep doğrultusunda orada biat gerçekleştirilmiştir.[180]

---

[178] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 101-102 (No. 4527). Bu rivâyet için ayrıca bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXIX, 450. Hz. Ali'nin hilâfet görevini şiddetli ısrarlar sonrasında, kendisi ile diğer insanların can güvenliğini korumak maksadıyla kabul ettiğine dair uzunca bir konuşması için bkz. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, IV, 162. Bu bilgiye göre Hz. Ali'nin daha fazla kan dökülmesine engel olmak için halife olmayı kabul ettiği anlaşılmaktadır.

[179] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 84; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 434.

[180] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, II, 573; Ebû Bekr el-Hallâl, *es-Sünne*, II, 415, 416; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 427; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 554; Fayda, "Hulefâ-yi râşidîn", *DİA*, XVIII, 327. Hasan el-Basrî (ö. 110/728), "Mü'minlerin emiri Osman, haksız yere öldürüldü. İnsanlar da en hayırlılarına (Hz. Ali'ye) yönelip ona biat ettiler." (Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, II, 576) diyerek Hz. Ali'nin, Hz. Osman'dan sonra hilâfete en ehil kimse olduğunu ifade etmiştir. Bu konuda ayrıca bkz. İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, VI, 328-329.

Başka bir rivâyete göre Hz. Osman'ın şehid edilmesi üzerine halktan bazı kimseler Hz. Ali'nin evinin önüne gelerek ona "Mü'minlerin emiri" diye hitap etmişlerdir. Ayrıca ona "Sana biat edelim. Bir emirin (halifenin) olması gereklidir ve sen buna en çok layık olan kişisin." demişlerdir. Hz. Ali "Bunu siz belirleyemezsiniz. Bu konudaki karar, Ehl-i Bedir'e aittir. Onlar kimi tercih ederlerse halife odur." şeklinde cevap vermiştir. Ehl-i Bedir'den olan sahâbîlerin de onun yanına gelerek halife olmasını istemeleri üzerine ise biatin gizli kalmamasını isteyen Hz. Ali, mescide gitmiş ve orada kendisine biat edilmiştir.[181] Hz. Ali, hilâfetinin başlarında Medine'de verdiği bir hutbede de "Beni evimden çıkararak bana biat ettiniz." sözleriyle Medineliler'in ısrarları ile görevi kabul ettiğini ifade etmiştir.[182]

Hz. Ali'ye biatin gerçekleşme şekli ile ilgili bilgi veren farklı bir rivâyete göre ise Hz. Osman şehid edildikten sonra şehirde bulunan halktan bazı kimseler Medine çarşısında Hz. Ali'nin yanına gelerek "Uzat elini sana biat edelim." demişlerdir. Hz. Ali bu konudaki istişarelerin sonuçlanmasını beklemelerini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine içlerinden bazıları Hz. Osman'ın yerine bir halife belirlenmeden önce Medine dışından gelenlerin memleketlerine dönmeleri durumunda ümmetin daha büyük fitne ve karışıklıklarla yüz yüze geleceğini söylemiştir. Nihayet Hz. Ali görevi kabul etmiş ve şehir halkı ona biat etmiştir.[183]

Anlaşıldığına göre Hz. Ali, biat için acele edilmemesi gerektiğini istemişse de sahâbe ve Medine halkı, ümmetin daha büyük fitne ve kargaşalara sürüklenmesinden korktukları için halifelik görevini bir an önce üstlenmesini talep etmiştir. Onlar, Hz.

---

[181] Bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 267; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ'*, II, 522. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, IV, 107; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, V, 208. Rivâyete göre Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan, Hz. Osman'ın öldürüldüğü gün babasına diğer şehirlerin biatları ve Arapların temsilci heyetleri gelmeden biat kabul etmemesi gerektiğini söylemiştir. Ancak Hz. Ali, bu konuda yetkinin Medineliler'e ait olduğunu söyleyerek onların biat ettiği kişinin halife olduğunu söylemiştir. Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 455-456. Bu rivâyete göre de Medine'de bulunan halkın Hz. Ali'ye biat ettiği anlaşılmaktadır.

[182] Bkz. İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâga*, I, 287.

[183] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 433; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 54.

Osman'ın şehadetinden sonra halifesiz kalmanın, isyancıların etkisini artıracağı ve Müslümanları daha derin bir çıkmaza sürükleyeceği endişesiyle Hz. Ali'nin bu görevi hızlıca kabul etmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Hz. Ali de devletin başsız kalmaması için görevi kabul etmiştir.

2. Biat Sürecinin Meşruiyet, Katılım ve Tarih Açısından İncelenmesi

Yukarıda zikredilen rivâyetlerden de anlaşıldığı üzere Hz. Ali, biatin gizli kalmaması ve mescitte insanların huzurunda yapılmasına önem vermiştir. Bu tutum, onun hilâfetinin meşruiyetini en başından tesis etme ve muhtemel fitnelerin önüne geçme gayreti olarak değerlendirilebilir. Hz. Ali, ilerleyen dönemlerde muhaliflerine karşı giriştiği mücadelelerde haklılığını sahâbenin kendisine gönüllü olarak biat etmiş olmasına dayandırmıştır.[184] Bu bağlamda, Medineliler'in Hz. Ali'nin hilafetini meşru görmedikleri halde, isyancıların baskısından çekindikleri için biat ettikleri yönündeki iddianın[185] isabetli olmadığı ifade edilebilir.

Bununla birlikte Hz. Ali, Hz. Osman'ın öldürülmesi hâdisesinde doğrudan bir dahlinin bulunmadığını birçok kez ifade etmiş olsa da hilâfete gelişinden sonra bu konudaki bazı ithamlarla karşı karşıya kalmaktan kurtulamamıştır. Nitekim tâbiûn âlimlerinden Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729), "Ali'ye biat edilinceye kadar onun Osman'ın öldürülmesi hususunda suçlandığını duymadım; ancak biat edildikten sonra insanlar onu itham etmeye başladılar" demiştir.[186] Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) de Hz. Ali'nin Hz. Osman'ın katline destek verdiği yönündeki söylemleri, bid'at ehlinin uydurduğu yalanlar olarak nitelendirmiş ve bu tür iddiaların aksini gösteren çok sayıda rivâyet bulunduğunu belirtmiştir.[187] Mevcut rivâyetler, Hz. Ali'nin isyancı gruplarla

---

[184] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 458; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLII, 439. Hz. Ali, Muâviye b. Ebî Süfyân'ı kendisine biat etmeye davet ettiği mektubunda da Muhâcirler ve Ensâr'ın biat ettiklerini belirmiştir. Bunu da Hz. Ali'nin, hilâfetinin meşruiyetini ortaya koyma gayreti olarak anlamak mümkündür. Bkz. Dîneverî, *el-Ahbârü't-tıvâl*, s. 157.

[185] Bkz. Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı*, s. 306.

[186] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 443 (No. 40512).

[187] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 110 (No. 4555).

hareket ettiği ya da Hz. Osman'a yönelik fiilî muhalefeti desteklediğine dair sahih bir bilgi içermemektedir. Bununla birlikte, Hz. Ali'nin hilâfet makamı için sahâbe nezdinde öne çıkan şahsiyetlerden biri olması ve nihayetinde Hz. Osman'ın şehâdetinin ardından halife seçilmesi, bazı çevreler tarafından bu olayla ilişkilendirilerek eleştirilerin hedefi hâline gelmesine zemin hazırlamıştır.[188]

Hz. Ali'ye biat sürecinde, Hz. Ebû Bekir'in hilafeti sırasında olduğu gibi, başlangıçta biat etmeyen veya gecikmeli biat eden bazı kimseler olmuştur. Ancak, bu kimseler sayıca az olup, Hz. Ali'nin hilâfetinin meşruiyetini etkilemeyecek derecede sınırlı bir azınlığı teşkil etmektedir. İbn Sa'd (ö. 230/845), Hz. Ali'ye biat edenler arasında Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656), Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656), Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), Huzeyme b. Sâbit (ö. 37/657), Sehl b. Huneyf (ö. 38/658-59), Muhammed b. Mesleme (ö. 43/663), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665?), Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 49/669), Saîd b. Zeyd (ö. 51/671?), Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674) ve Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675) gibi bazı sahâbîlerin isimlerini sıraladıktan sonra, bu esnada Resûlullah'ın ashâbından Medine'de bulunanların tamamının ona biat ettiklerini de özellikle vurgulamaktadır.[189] Ensâr arasında Hz. Ali'ye biat etmekten geri kalan hiç kimsenin bulunmadığı özellikle belirtilmektedir.[190] Anlaşıldığına göre Medine'de bulunan sahâbîlerin tamamına yakını Hz. Ali'ye biat etmiştir. Dolayısıyla Hz. Ali'nin halife olmasını "oldu-bitti neticesinde adeta yangından mal kaçırır gibi ve halkın biat için zorlanması sonucu"[191] şeklinde tasvir eden yorumların tutarlı olmadığı anlaşılmaktadır. Aksine halifeliğinin icmâ ile sabit olduğu ve meşruiyetinde herhangi bir problem bulunmadığı ifade edilmektedir.[192]

---

[188] Bkz. Demircan, "Hz. Ali Dönemi İç Karışıklıkları", s. 302, 307.

[189] Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 29. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Hz. Ali'ye biatları konusu Cemel Vak'ası'na giden süreçte, hatta Cemel Savaşı günü tartışılmaya devam ettiğinden, ileride ayrıca ele alınacaktır.

[190] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 421.

[191] Azimli, *Hz. Ali*, s. 46.

[192] Bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, XV, 149; Nâsır b. Ali Âiz, *Akîdetü Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a fî's-sahâbeti'l-kirâm*, II, 828 vd.

Hz. Ali'ye biat etmedikleri belirtilen sahâbîler arasında Muhammed b. Mesleme, Zeyd b. Sâbit, Ka'b b. Mâlik (ö. 50/670), Sa'd b. Ebî Vakkâs, Hassân b. Sâbit (ö. 60/680?), Mesleme b. Muhalled (ö. 62/682), Nu'mân b. Beşîr (ö. 64/684), Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) ve Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94) gibi isimler zikredilmektedir.[193] Ancak Hâkim en-Nîsâbûrî, bu sahâbîlerden Muhammed b. Mesleme, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Abdullah b. Ömer ve bunlar dışında Ebû Mes'ûd el-Ensârî, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Üsâme b. Zeyd'in biat etmediklerine dair iddiaların gerçeği yansıtmadığını ifade etmektedir.[194]

Görüldüğü üzere Sa'd b. Ebî Vakkâs, Muhammed b. Mesleme ve Zeyd b. Sâbit hem Hz. Ali'ye biat edenler hem de biat etmeyenler arasında kaydedilmektedir. Bu sahâbîlerin her birinin biatı hakkındaki rivâyetlere hususi olarak bakıldığında, onların mutlak olarak biat etmekten kaçınmadıkları anlaşılmaktadır. Söz gelimi Sa'd b. Ebî Vakkâs, biat etmeyi reddetmemiş, ancak genel olarak halkın biat etmesinden sonra biat edeceğini söyleyerek, kendi biatini Medineliler'in Hz. Ali'ye biat etmesi şartına bağlamıştır. Aynı tavır Abdullah b. Ömer'de de görülmektedir.[195] Muhâcirler ve Ensâr'ın Hz. Ali'ye biat etmesinin akabinde, ihtiyatlı davranan bu sahâbîler de biat etmişlerdir.[196] Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın, Hz. Ali'yi halife olmaya davet eden sahâbîler arasında olduğuna dair bilgiler[197] de göz önünde bulundurulduğunda, bu sahâbîlerin biat etmeyenler olarak değil de ilk anda biat etmekten imtina edenler şeklinde değerlendirilmesi daha isabetli

---

[193] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 429-430; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 555; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 421; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ'*, II, 524.

[194] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 124 (No. 4596). Üsâme b. Zeyd'in, Hz. Ali'ye biat ettiğine dair bilgi için bkz. İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ'*, II, 524.

[195] Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 554-555. Ayrıca bkz. İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ'*, II, 524. Biat etmekte geciken bazı kimselerin, daha sonra Hz. Ali'ye biat ederken, "Yakın-uzak, güçlü-güçsüz herkese Allah'ın kitabına göre hükmedilmesi üzere biat ediyoruz." dedikleri nakledilmiştir. Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 434-435. Bu kimselerin Hz. Ali'ye şartlı biat ettikleri söylenebilir. Bazı şahısların, Hz. Ali'ye, had cezalarını uygulaması şartıyla biat ettiklerini söylediklerine dair rivâyetler de bulunmaktadır. Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 87; Taberî, *a.g.e.*, IV, 437. Onların, uygulanmasını bekledikleri ilk had cezası da Hz. Osman'nın katillerinin cezalandırılmasıdır.

[196] Benzer bir değerlendirme için bkz. Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 416.

[197] Bkz. Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 20.

görünmektedir. Zira daha önce biat etmekten geri duran Sa'd b. Ebî Vakkâs, Saîd b. Zeyd, Abdullah b. Ömer, Üsâme b. Zeyd, Muhammed b. Mesleme ve başka sahâbîlerin, daha sonra Hz. Ali'ye gelerek biat ettikleri de ifade edilmektedir.[198]Hz. Osman'ın şehid edildiği bir atmosferde bu tür tereddütlerin yaşanmış olması yadırganacak bir durum değildir.

Diğer bir görüşe göre ise Sa'd b. Ebî Vakkâs, Abdullah b. Ömer ve Muhammed b. Mesleme gibi sahâbîlerin geri durdukları konu Hz. Ali'ye biat etmek değil, onun yanında savaşmaktır. Onlar, Hz. Ali'ye biat etmişlerdir. Ancak Müslümanlarla yaptığı savaşlarda onun safında yer almamışlardır.[199] Nitekim Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) yukarıda isimleri zikredilen sahâbîlerin Hz. Ali'ye biat ettiklerini, ancak kendi içtihatlarına uygun olmadığı için Müslümanlarla yaptığı savaşlarda ona destek olmadıklarını dile getirmiştir.[200]

Kudâme b. Maz'ûn (ö. 36/656), Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64), Mugîre b. Şu'be (ö. 50/670) gibi bazı sahâbîlerin ise Hz. Osman'ın şehid edildiği ve isyancıların baskısının devam ettiği Medine'den ayrılarak Şam gibi başka şehirlere yerleştikleri kaydedilmektedir.[201]

Hz. Ali'ye biat edilmesi ile ilgili rivâyetlerin tafsilatlı olarak tahlil edildiği bir araştırmada şu sonuca varılmıştır:

> İmâm Taberî'nin *Târîh*'indeki bazı rivâyetler, Muhâcirler ve Ensâr'dan bazı sahâbîleri (Hz. Ali'ye biat edenlerden) istisna etse de bu durum Ali'nin (r.a.) hilâfetine zarar vermez. Zira tarih, hadis, tabakât, akaid ve edebiyat eserlerinde yer verilen rivâyetlerin geneli, sahâbe ve diğer halkın ona biat ettikleri konusunda ittifak etmektedir. (Bunlar karşısında) Bazı sahâbîlerin ona biat etmekten geri durdukları veya biat etmeye zorlandıklarının ifade edildiği az sayıdaki muhalif rivâyete itibar edilmez.[202]

---

[198] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 422; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 211.

[199] Bkz. Osman el-Hamîs, *Hikbetün mine't-târîh*, s. 173.

[200] Bkz. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, s. 146-147.

[201] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 430.

[202] Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 418.

Dolayısıyla, Medine'de bulunan sahâbîlerin tamamına yakınının herhangi bir tereddüt göstermeden Hz. Ali'ye biat ettiği, birkaç sahâbînin gecikmeli olarak biat ettiği, beş-on sahâbînin ise biat etmediği ve başka şehirlere gitmeyi tercih ettiği söylenebilir. Nitekim konuya değinilen başka bir araştırmada fitne hâdiselerinin baş gösterdiği tarihlerde Medine'de bulunan ve sayıları 10.000'e yaklaşan sahâbînin Hz. Ali'ye biat ettikleri, görevlendirdiği valilerin ise gittikleri şehirlerde onun adına biat aldıkları belirtilmektedir.[203]

Hz. Ali'ye biat tarihi konusunda da farklı görüşler bulunmaktadır.[204] Bazı eserlerde biatin Hz. Osman'ın şehid edildiği 18 Zilhicce 35 Cuma günü,[205] bir gün sonra (19 Zilhicce 35 Cumartesi)[206] veya Hz. Osman'ın şehadetinden sonraki perşembe günü (24 Zilhicce 35)[207] gerçekleştiği belirtilmektedir. Hâkim en-Nîsâbûrî ise Hz. Osman'ın şehid edilmesinden üç (21 Zilhicce 35 Pazartesi), dört (22 Zilhicce 35 Salı), beş (23 Zilhicce 35 Çarşamba) gün sonra veya 25 Zilhicce 35 Cuma[208] günü biat edildiğine dair görüşlerin bulunduğunu ifade etmiştir. Ona göre bu konudaki en doğru bilgi, Hz. Osman'ın defnedilmesinden sonra Resûlullah'ın minberi üzerinde insanların huzurunda Hz. Ali'ye biat edilmiş olduğudur. Hz. Ali'ye biat eden ilk kişi de Talha b. Ubeydullah'tır.[209] Hâkim en-Nîsâbûrî, biatin tarihi konusundaki farklı görüşleri aktarmakla yetinmiştir. Üzerinde durduğu asıl mesele, biatin gizli yapılmamış olması;

---

[203] Bkz. Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 164.

[204] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 427; Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 123 (No. 4594).

[205] Bkz. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, II, 273; Muhammed b. Yezîd, *Târîhu'l-Hulefâ'*, s. 6.

[206] Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 29; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 420.

[207] Bu rivâyete göre Medine'de bulunan halk, isyancılar tarafından toplanmış ve kimi halife olarak istedikleri kendilerine sorulmuştur. Büyük çoğunluğun Hz. Ali'nin hilâfetini arzuladıklarını dile getirmesi üzerine onda karar kılınmış ve biat gerçekleşmiştir. Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 84.

[208] Bu görüş hakkında ayrıca bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 436.

[209] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 123 (No. 4594).

aksine, Hz. Peygamber'in minberinde, halkın huzurunda alenen gerçekleşmiş olmasıdır. Bu da Hz. Ali'nin halifeliğinin meşruiyetini ortaya koymaktadır.[210]

B. ÇÖZÜM BEKLEYEN MESELELER

Hz. Ali, hilafete gelir gelmez iki önemli meseleyle karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan ilki, Hz. Osman'ın kanının yerde kalmaması ve suçluların cezalandırılmasıdır. Hz. Osman'ın kanı meselesi Cemel Vak'ası ile doğrudan ilgilidir. Dolayısıyla Hz. Ali'nin, suçluların cezalandırılması konusuna dair görüşünün netleştirilmesinde yarar vardır. İkincisi ise Hz. Osman'ın valileri ile ilgili takınacağı tavırdır. Burada Hz. Ali'nin bu konular ile ilgili tutumu değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1. Hz. Osman'ın Katillerinin Bulunması Talebi

Hz. Osman'ın ihtilalciler tarafından şehid edilmesinin ardından, yeni halife Hz. Ali'nin karşısına çıkan ilk konu, Hz. Osman'ın katillerini cezalandırması ile ilgili beklentidir.[211] Bütün sahâbîler Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması gerektiği konusunda müttefik oldukları halde, bunun zamanlaması hususunda farklı iki gruba ayrılmışlardır.[212] Birinci gruba göre Hz. Ali'nin yapması gereken ilk icraat, Hz. Osman'ın katillerine kısas uygulamaktır. Bu görüşü savunanlar arasında Hz. Âişe (ö. 58/678), Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656), Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656), Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680), Ebû Ümâme el-Bâhilî (ö. 86/705), Amr b. Âs (ö. 43/664) ve Nûman b. Beşîr (ö.

---

[210] Hz. Ali'nin halifeliğinin meşruluğuna dair deliller için bkz. Gecit, *Sahâbe Döneminde Siyaset*, s. 109-111.

[211] Bu konuda bkz. Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 359; Gecit, *Sahâbe Döneminde Siyaset*, s. 38; Şenyayla, *Hz. Ali*, s. 236; Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, s. 244; Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s. 70; Fayda, "Hulefâ-yi râşidîn", *DİA*, XVIII, 331; Yaprakdal, *Cemel Vak'ası*, s. 55.

[212] Bkz. Sallâbî, *Alî b. Ebî Tâlib*, s. 410; Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 454; Nâsır b. Ali Âiz, *Akîdetü Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a fi's-sahâbeti'l-kirâm*, II, 842-843.

64/684) gibi sahâbîler bulunmaktadır.[213] Bunlardan Muâviye b. Ebî Süfyân, Amr b. Âs ve Nûmân b. Beşîr, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını Hz. Ali'ye biat etmenin ön şartı olarak sunmuşlardır.[214] Bu ayrıntı dolayısıyla bazı çalışmalarda söz konusu sahâbîlerin tutumu bu hususta üçüncü bir görüş gibi değerlendirilmektedir.[215] Bazı çalışmalarda ise Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in öncülük veya temsil ettiği görüş sulha davet eden görüş olarak nitelenmekte ve bunlara göre sulhun ilk şartının Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması olduğu ifade edilmektedir.[216] Hz. Osman'ın şehid edilmesinin üzerinden dört ay geçtiği halde katillerinin Hz. Ali tarafından cezalandırılamamış olması üzerine bu görüşün ortaya çıktığı belirtilmektedir.[217] Ancak bunları, katillerin bir an önce cezalandırılmasını bekleyen bir grup olarak ele almakta bir sakınca bulunmamaktadır.

İkinci gruba göre ise öncelikle yapılması gerekenler, yönetimde hâkimiyeti sağlamak, Müslümanları birleştirmek ve güven ortamını tesis etmektir. Bunların gerçekleştirilmesinin ardından, katillerin tespit edilmesi ve cezalarının verilmesi mümkündür. Aksi takdirde durumun mevcut halden daha çok bozulma riski bulunmaktadır. Onlara göre katillerin şahıs olarak kimler olduğu bilinmemekte ve isyancılardan bazıları Hz. Osman şehid edildikten sonra Medine'den kaçtıkları için

---

[213] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 425; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 29; Allâl, *es-Sahâbetü'l-mu'tezilûne li'l-fitne*, s. 5; Ebü'l-Hayl, "Hakîkatü'l-hilâf beyne Emîri'l-mü'minîn Ali radiyallâhü anh ve Âişe ve'z-Zübeyr ve Talha radiyallâhü anhüm âme'l-Cemel", s. 86-87. İbn Kesîr; Ubâde b. Sâmit (ö. 34/654), Ebü'd-Derdâ (ö. 32/652?) ve Amr b. Abese'yi (ö. Hz. Osman'ın hilafetinin son yılları) de zikretmiştir. Ancak onların Hz. Osman'ın şehid edilmesinden önce vefat ettikleri göz önünde bulundurulduğunda, isimlerinin sehven zikredilmiş olduğu söylenebilir.

[214] Bkz. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, s. 162; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 492, 508; Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 460-461; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II,* s. 285.

[215] Bkz. Allâl, *es-Sahâbetü'l-mu'tezilûne li'l-fitne*, s. 5.

[216] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 452, 462; Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 467 vd.; Ebü'l-Hayl, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 373; Ebü'l-Hayl, "Hakîkatü'l-hilâf beyne Emîri'l-mü'minîn Ali radiyallâhü anh ve Âişe ve'z-Zübeyr ve Talha radiyallâhü anhüm âme'l-Cemel", s. 106.

[217] Bkz. Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, s. 244-245.

kimlerin cezalandırılacağını belirlemek mevcut durumda mümkün değildir.[218] Hz. Ali ve oğulları Hasan (ö. 49/669) ve Hüseyin (ö. 61/680), Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), Ka'kâ' b. Amr (ö. 40/660?) ve Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88) bu grupta yer alan sahâbîler arasında zikredilmektedir.[219]

Diğer taraftan, Hz. Osman'ın şehid edilmesi ve bu olaydan sonra Müslümanlar arasında cereyan eden olayları fitne olarak değerlendirdiği için bunlardan uzak durmayı tercih eden ve ashâb-ı kirâmın çoğunluğu tarafından benimsenen tutumun da bazı çalışmalarda konu ile ilgili ayrı bir görüş olarak değerlendirildiği görülmektedir.[220] Ancak bunu Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması ile doğrudan ilişkili ayrı bir görüş olarak değerlendirmek yerine, genel olarak fitne hâdiselerine karşı bir tutum olarak ele almak daha isabetli olacaktır. İleride söz konusu tavır sahipleri ve görüşlerinin dayanakları üzerinde ayrıca durulacaktır.

Bu bilgilerden sonra, Hz. Ali'nin bu süreçteki tutumu ile Hz. Osman ve katilleri hakkındaki görüşlerinin incelenmesi uygun olacaktır. Hz. Ali, Hz. Osman'ın şehid edilebileceğini anladığı ilk anda ve daha sonra şehâdet haberini öğrendiği zaman, onun öldürülmesine karşı olduğunu ve bu niyette olanları desteklemediğini açıkça beyan etmiştir.[221] Muhasara şartlarının isyancılar tarafından ağırlaştırılması üzerine Hz. Ali, oğlu Hz. Hasan, Abdullah b. Ömer ve başka sahâbîlerle Hz. Osman'ın yanına giderek ona isyancılarla savaşmaya hazır olduklarını söylemiş, ancak Hz. Osman, Müslüman kanının dökülmesini istemediği için bunu kabul etmemiştir.[222] Onun, oğulları Hasan ve Hüseyin'i Hz. Osman'ı isyancılardan korumaları için gönderdiği, Hz. Osman'ın şehid edildiğini

---

[218] Bkz. Ebü'l-Hayl, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 369-370.

[219] Bkz. İbn Hacer el-Heytemî, *es-Savâ'iku'l-muhrika*, II, 622; Fığlalı, "Cemel Vak'ası", *DİA*, VII, 320; Allâl, *es-Sahâbetü'l-mu'tezilûne li'l-fitne*, s. 5; Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 160.

[220] Bkz. Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 451; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 223; Ebü'l-Hayl, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 370; Allâl, *es-Sahâbetü'l-mu'tezilûne li'l-fitne*, s. 6.

[221] Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 65, 78.

[222] Bkz. Muhibbüddîn et-Taberî, *er-Riyâdü'n-nadire*, III, 68.

öğrendiğinde ise "Sizler kapıda olduğunuz halde nasıl öldürülebildi?"[223] diyerek onları azarladığı kaydedilmektedir. Hz. Osman'ın şehid edilmesinde hiçbir dahli bulunmadığını "Vallâhi, katılmadım, öldürmedim, emretmedim ve razı olmadım."[224] sözleriyle dile getiren Hz. Ali'ye, Hz. Osman hakkındaki kanaati sorulduğunda ise "Benim Osman ile ilgili görüşüm, görüşlerin en güzel olanıdır." demiş ve Hz. Osman'ın iman edip salih ameller işleyen, takva sahibi ve Allah'ın sevdiği muhsin mü'minlerden olduğunu söylemiştir.[225] O, biat etmek üzere yanına gelen Mısırlı isyancılara Hz. Osman'ı haksız yere öldürdüklerini söylemiştir.[226] Hz. Ali, Cemel Savaşı günü de Hz. Âişe'nin bulunduğu taraftan bir gürültü duymuş ve bunun ne olduğunu öğrenmek istemiştir. Hz. Osman'ın katilleri aleyhine sloganlar atıldığının kendisine haber verilmesi üzerine "Allahım, Osman'ın katillerini rezil et!"[227] demiştir. Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın katilleri ile ilgili görüşünü yansıtması açısından şu rivâyeti de zikretmekte yarar vardır:

> Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye (ö. 81/700) ile Abdullah b. Abbâs bir gün Hz. Osman aleyhine konuşmakta ileri gitmişlerdir. Bir süre sonra Muhammed b. Hanefiyye, Abdullah b. Abbâs'a "Ebü'l-Abbâs! Cemel (Vak'ası) arifesini hatırlıyor musun? Ben Ali'nin sağ tarafında sen ise sol tarafındaydın. Derken Medine tarafından bir haykırış işittik." demiştir. Abdullah b. Abbâs ise ona şöyle cevap vermiştir: "Evet. Ali, ne olduğunu öğrenmek üzere, bir kişiyi göndermişti. O, ona Mü'minlerin annesi

---

[223] Seffârînî, *Levâmi'ü'l-envâr*, II, 341.

[224] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 415 (No. 40468). Benzer bir rivâyet için bkz. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 450 (No. 20972).

[225] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 472 (No. 40559). Hz. Ali'nin, yukarıdaki ifadeleriyle şu âyeti hatırlattığı anlaşılmaktadır: " لَيۡسَ عَلَى ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَعَمِلُواْ ٱلصَّٰلِحَٰتِ جُنَاحٞ فِيمَا طَعِمُوٓاْ إِذَا مَا ٱتَّقَواْ وَّءَامَنُواْ وَعَمِلُواْ ٱلصَّٰلِحَٰتِ ثُمَّ ٱتَّقَواْ وَّءَامَنُواْ ثُمَّ ٱتَّقَواْ وَّأَحۡسَنُواْۗ وَٱللَّهُ يُحِبُّ ٱلۡمُحۡسِنِينَ" (el-Mâide 5/93). Bu âyette mezkûr vasıflara sahip kimselerin daha önce yaptıkları hatalarının bağışlandığı ifade edilmektedir.

[226] Bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, 267.

[227] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 503 (No. 40614).

> Âişe'nin Mirbed'de Osman'ın katillerine beddua ettiğini haber vermişti. Ali de 'Allah, Osman'ın katillerine ovada ve dağda, karada ve denizde lanet etsin!' demişti."[228]

Hz. Ali, Medine'yi kuşatan isyancılardan hoşlanmadığı gibi, Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmak için de daima fırsat kollamıştır.[229] Kendisine biat edildikten sonra Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm ve başka sahâbîler Hz. Ali'nin yanına gelerek şöyle demişlerdir: "Biz hadlerin tatbik edilmesini şart koşmuştuk. Bu topluluk onun (Hz. Osman'ın) kanını dökerek kendi başlarına iş açtılar (cezalandırılmayı hak ettiler)." Onlar, Hz. Ali'ye had cezalarını uygulaması şartı ile biat ettiklerini, bu sebeple Hz. Osman'ı şehid edenlere cezalarını bir an önce vermesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Hz. Ali ise onlara "Kardeşlerim, sizin bildiğinizi ben de biliyorum. Ancak bizlere hâkim olan, bizim ise kendilerine hâkim olmadığımız bir kavme ne yapabilirim? İşte köleleriniz de onlarla yürümüştür. Bedevîleriniz de onların yanında durmuştur."[230] diyerek katillerin cezalandırılması talebiyle yanına gelen sahâbîlerle aynı fikirde olduğunu, ancak henüz onlara karşı mücadele edecek güç ve imkâna sahip olmadığını ifade etmiştir.[231]

Hz. Ali, isyancılarla doğrudan mücadele edilmesi gereken vakit konusunda sahâbe arasında temel olarak iki görüş olduğuna dikkat çekmiştir. Hadlerin acilen uygulanması gerektiğini savunanlar olduğu gibi, (kendisinin de aralarında olduğu bazı sahâbîlerin) uygun vakit ve ortamın oluşmasının beklenmesi gerektiği kanaatinde olanlar bulunmaktadır. Hz. Ali, Medine'de bulunan üçüncü bir grubun varlığına da özellikle dikkat çekmektedir. Bunlar da isyancılardan yana tavır takınan bedevî ve kölelerdir. Ona göre Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması amacıyla isyancılarla yapılacak bir mücadelede, bedevî ve kölelerin isyancılardan yana tavır alma riski bulunmaktadır. Bu

---

[228] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 491 (No. 40597); Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, I, 455. Hz. Ali'nin Cemel Savaşı devam ederken Hz. Osman'ın katillerine beddua ettiğine dair bir rivâyet için bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 503 (No. 40614); İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 462-463.

[229] Bu konuda bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye* ve'n-nihâye, X, 431; Bûtî, *Fıkhü's-sîre*, s. 542-543.

[230] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 87; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 437; Milhim, *el-Mü'errihûne'l-Arab ve'l-fitnetü'l-kübrâ*, s. 183-184.

[231] Bkz. Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 471; Hassân, *el-Fitne beyne's-sahâbe*, s. 203; Kudât, *el-Hulefâu'r-râşidûn*, s. 108; Suiçmez, *Hz. Ali'nin Savaşları*, s. 11.

sebeple Hz. Ali, Hz. Osman karşısında bir araya gelen isyancılar, bedevîler ve kölelerin dağılmasını beklemenin en isabetli görüş olduğunu savunmuştur. Zira o, "Efendilerine geri dönmeyen kölelerden zimmetimiz berîdir!" demiş ve hilâfetinin üçüncü gününde bedevîlerin kendi su bölgelerine dönmesini istemiştir. Ancak isyancılar, buna engel olmuştur.[232] Hz. Ali'nin, isyancılarla mücadele etmek amacıyla onların güçlerini dağıtma yöntemine başvurduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki rivâyet ve değerlendirmelere göre, Hz. Ali'nin ihtilalcilerin varlığından rahatsız olmadığı, onların haklı olduklarını düşündüğü,[233] katillerin Hz. Osman'ı haklı gerekçelerle öldürdüklerine inandığı, hatta isyancıların sözcülüğünü yaptığı ve adeta Hz. Osman'ın indirilmesini beklediğine dair iddialar[234] gerçeği yansıtmamaktadır. Bu iddialar, herhangi bir ilmî delile dayanmaksızın Hz. Ali, Hz. Âişe, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'ı, Hz. Osman'a isyanın hazırlayıcıları ve sorumluları gibi yansıtan değerlendirmeleri[235] hatırlatmaktadır. Bu türden iddiaların doğru kabul edilmesi halinde hiçbir sahâbînin Hz. Ali'ye biat etmesi düşünülemezdi.

Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmasını zorlaştıran bazı sebepler bulunmaktadır. Katillerin kim olduklarının net olarak bilinmemesi[236] bunların başında gelmektedir. Nitekim isyancıların, Hz. Osman'ı şehid edenleri teslim etmemek için "Hepimiz Osman'ın katilleriyiz!"[237] dedikleri kaydedilmektedir. Ayrıca yukarıdaki rivâyetten de anlaşıldığı üzere, isyancıların kalabalık oldukları, Medine'ye hâkim

---

[232] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 438.

[233] Bu şekilde bir iddia için bkz. Azimli, *Hz. Ali*, s. 58-59.

[234] Bkz. Azimli, *Hz. Ali*, s. 44, 59.

[235] Bkz. Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 52-53.

[236] Bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 201; Sallâbî, *Alî b. Ebî Tâlib*, s. 436.

[237] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 508. Ayrıca bkz. Fığlalı, "Cemel Vak'ası", *DİA*, VII, 320; Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 160-161; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 359; Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, s. 244; Şenyayla, *Hz. Ali*, s. 236; Fayda, "Hulefâ-yi râşidîn", *DİA*, XVIII, 331; Türkmen, *Cemel ve Sıffın Savaşlarının İslam Mezheplerinin Oluşumuna Etkisi*, s. 36.

oldukları ve hatta Hz. Ali'nin ileri gelen sahâbîlerle görüşmesine engel oldukları belirtilmektedir.[238]

Alâî'nin (ö. 761/1359) de ifade ettiği üzere, Hz. Ali'ye biat edildikten sonraki süreçte tam hakimiyet ve birlik sağlanamamıştır. Üstelik Hz. Osman'ın şehid edilmesine iştirak edenler onun tarafına katılmışlardır. Hz. Ali'nin katillerden birilerini tespit edip cezalandırmaya karar vermesi durumunda onların bütün kabileleriyle ona karşı harekete geçmeleri, böylece fitnenin artması ve daha fazla kanın akıtılmasına sebep olma riski bulunmaktaydı. Hz. Ali, katillerin cezalandırılmasını, birlik ve hakimiyetin sağlanmasından sonrasına tehir etmiştir.[239]

2. Mevcut Valilerin Değiştirilmesi

Hz. Osman'ın valilerini görevden alarak yerlerine başka valiler ataması, Hz. Ali'nin halife olduktan sonra yaptığı uygulamaların başında gelmektedir. Bu bağlamda o, Şam'a Sehl b. Huneyf'i (ö. 38/658-59), Kûfe'ye Umâre b. Şihâb'ı (ö.?), Basra'ya Osman b. Huneyf'i (ö. 41/661?), Yemen'e Ubeydullah b. Abbâs'ı (ö. 58/678) ve Mısır'a Kays b. Sa'd b. Ubâde'yi (ö. 60/680) atamıştır. Ancak valilerin bazıları çeşitli sebeplerle görevlerine başlayamamışlardır. Bunlardan Şam'a atanan Sehl b. Huneyf, Tebük'e vardığında Muâviye b. Ebî Süfyân'ın (ö. 60/680) bir kervanı ile karşılaşmıştır. Kervandakilerin ona kim olduğunu sormaları üzerine o "Ben emirim." demiştir. Nereye emir olduğunu sormaları üzerine ise Şam emiri olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine onlar "Şayet seni Osman gönderdiyse, hoş geldin! Değilse, derhal geri dön!" diye karşılık vermişlerdir. Böylece o, Hz. Ali'nin yanına dönmüştür. Kûfe'ye gönderilen Umâre b. Şihâb ise Hz. Osman'ın kanını aramak üzere Medine'ye doğru yola çıkan Tuleyha b. Hâlid el-Esedî ile karşılaşmıştır. Tuleyha'nın, Kûfeliler'in Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin yerine

---

[238] Bkz. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 126; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 431-432; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 30.

[239] Bkz. Alâî, *Tahkîku münîfi'r-rütbe*, s. 103. Benzer değerlendirmeler için bkz. Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi*, s. 39-40; Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 471.

bir başkasını vali olarak kabul etmeyeceklerini söylemesi üzerine o da Hz. Ali'nin yanına dönmüştür.[240]

Bazı sahâbîler Hz. Ali'yi yeni valiler atama konusunda acele etmemesi konusunda uyarmışlardır. Ancak Hz. Ali onların görüşlerine göre hareket etmemiştir. Mugîre b. Şu'be'nin (ö. 50/670), Hz. Ali'ye gelerek Hz. Osman'ın valilerini hemen değiştirmemesini, valilerin kendisine itaat edeceklerini beyan etmesinden sonra ise dilediğini değiştirmesini, dilediğini de görevinde bırakmasını tavsiye ettiği, Hz. Ali'nin kendisini dinlemediğini görünce hangisinin itaat edeceğini, hangisinin isyan edeceğini anlaması için hepsini görevden alması gerektiğini söylediği nakledilmektedir. Abdullah b. Abbâs'ın (ö. 68/687-88) da tam hakimiyet sağlayana kadar -başta Şam valisi Muâviye olmak üzere- idarecileri görevden almaması konusunda Hz. Ali'yi uyardığı, ancak Hz. Ali'nin onun görüşüne göre de hareket etmediği aktarılmaktadır.[241]

Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması konusunda tam hakimiyet sağlanmasını beklemeyi tercih eden Hz. Ali, valilerin görevden alınması konusunda ise hızlı hareket etmiştir. Konu ile ilgili bazı çalışmalarda Hz. Ali'nin bu uygulamasının siyaset ve devlet adamlığı konusundaki eksikliğine hamledildiğini belirten bir araştırmacı, Hz. Ali'nin siyaset konusundaki tecrübesini Resûl-i Ekrem'in (s.a.) önemli bazı görevleri ona vermesi, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in kendi dönemlerinde birçok

---

[240] Bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 273; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ'*, II, 526-527; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 429, 484; Hudarî, *İtmâmü'l-vefâ*, s. 170-171. Mısır'a gönderilen Kays b. Sa'd, halkın çoğunluğundan biat almış, bir grup ise Hz. Osman'ın katilleri cezalandırılmadığı sürece biat etmeyeceklerini beyan etmişlerdir. Basralılar da Osman b. Huneyf'e karşı benzer bir tutum sergilemişlerdir. Yemen'e atanan Ubeydullah b. Abbâs ise herhangi bir itiraz ile karşılaşmadan görevine başlamıştır. Hz. Ali'nin valileri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Halîfe, *el-İnsâf*, s. 334-335.

[241] Bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 272; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ'*, II, 525-526; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, II, 277-278; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 426-427; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 217-218; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II,* s. 286.

konuda ona danışmaları ve kendi halifeliğindeki uygulamalarından hareketle ortaya koymaktadır.[242]

Bazı çalışmalarda Hz. Ali'nin yeni valiler tayin etme konusunda hızlı hareket etmesi ile ilgili bazı sebepler zikredilmektedir. Bunlardan biri Hz. Osman'ın valilerinin Hz. Ali'ye biat etmeye yanaşmamış olmalarıdır.[243] Diğer bir sebep Hz. Ali'nin kendisiyle çelişmek istememesi olarak kaydedilmektedir. Nitekim görevden aldığı valiler daha önce onun Hz. Osman'ın görevden almasını istediği valilerdir. Hz. Ali onlarla çalışmaya devam etmeyi kendisiyle çelişmek şeklinde değerlendirmiş olabilir.[244] Ayrıca Hz. Osman'ın şehid edilmesine kadar varan fitne hâdiselerinin başlamasında Hz. Osman'ın valileri ile ilgili şikâyet ve memnuniyetsizliklerin de etkili olduğu bilinmektedir. Bu sebeple, Hz. Ali'nin eleştirilerle yıpranmış valiler yerine yeni kişilerle devamı arzuladığı da yapılan değerlendirmeler arasındadır.[245]

Diğer taraftan Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın valileri ile çalışmaya devam etmek istememesinin önemli sebeplerinden biri de onların bulundukları şehirlerde fitnecilerin faaliyetlerine engel olamamalarıdır. İsyancılar Basra, Kûfe ve Mısır gibi şehirlerden hareket ettikleri halde oradaki valiler olacakları öngörerek gerekli tedbirler alma konusunda başarılı olamamışlardır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Hz. Ali'nin onların yerlerine başka valiler atama konusunda haklı olduğu söylenebilir. Bu konudaki bir diğer gerekçe de Hz. Ali'nin, ictihad etme yetkinliğine sahip bir halife olmasıdır. Zira ondan önceki halifeler de benzer uygulamalarda bulunmuşlardır.

Hz. Ebû Bekir, Resûl-i Ekrem'in (s.a.) San'a'ya zekât tahsildarı olarak gönderdiği Hâlid b. Saîd b. Âs'ın (ö. 14/635?) yerine Muhâcir b. Ebû Ümeyye'yi (ö. 12/633'ten sonra) görevlendirmiştir. Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'in, Hâlid b. Velîd (ö. 21/642) ve Müsennâ b. Hârise (ö. 15/636) gibi önemli komutanlarını görevlerinden

---

[242] Ayrıntılı bilgi için bkz. Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 421 vd. Benzer değerlendirmeler için bkz. Ebü'l-Hayl, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 360-362.

[243] Bkz. Fığlalı, "Cemel Vak'ası", *DİA*, VII, 320.

[244] Bkz. Kılıç, "Hz. Ali'nin Şehirlerin İdarecileriyle İlgili Politikaları", s. 123-124.

[245] Bkz. Kılıç, "Hz. Ali'nin Şehirlerin İdarecileriyle İlgili Politikaları", s. 125.

azletmiş ve yerlerine uygun gördüğü başka kimseleri getirmiştir. Hz. Osman da Hz. Ömer'in Mısır valisi Amr b. Âs'ı (ö. 43/664) görevden alarak yerine Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i (ö. 36/656-57) atamıştır. Hz. Ali'nin de dilediği kişilerle çalışma özgürlüğü bulunmaktadır. Hz. Ali'nin görevden aldığı valiler yerine Sehl b. Huneyf (ö. 38/658-59), Osman b. Huneyf (ö. 41/661?), Kays b. Sa'd b. Ubâde (ö. 60/680) ve Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88) gibi sahâbîleri ataması, Hz. Osman'ın şehid edilmesi hâdisesinde yer alan isyancılardan hiçbirine valilik gibi bir görev vermemiş olması da önemli bir ayrıntıdır.[246]

Sonuç olarak, Hz. Peygamber ve kendisinden önceki râşid halifeler döneminde siyasetin merkezinde olduğu bilinen Hz. Ali'nin, yeterli düzeyde siyasî tecrübeye sahip olduğu izahtan varestedir. Onun mevcut valiler yerine başkalarını atamasının ise çeşitli gerekçelere dayandığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple, Hz. Ali'nin vali azillerinin "hata"[247] olarak nitelendirilmesi isabetli görünmemektedir.

Sonraki bölüme geçmeden önce şu noktaya özellikle dikkat çekmek gerekmektedir: Hz. Osman'ın şehid edilmesi sürecinde sahâbenin tutumu ile Hz. Ali'nin hilâfete gelişi ve ilk icraatlarının değerlendirilmesi, dönemin derin siyasî ve toplumsal kargaşa atmosferinden bağımsız olarak ele alınamaz. Sahâbenin Hz. Osman'a beklenen düzeyde destek vermemesi ya da Hz. Ali'nin yeni vali tayinleri gibi uygulamaları, ancak bu olağanüstü şartların ve fitne ortamının bütüncül biçimde dikkate alınmasıyla doğru şekilde anlamlandırılabilir.

---

[246] Bu konuda bkz Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 425-426.

[247] Bkz. Türkmen, *Cemel ve Sıffin Savaşlarının İslam Mezheplerinin Oluşumuna Etkisi*, s. 38.

İKİNCİ BÖLÜM
CEMEL VAK'ASI ÖNCESİNDE TARAFLARIN TUTUMU, FAALİYETLERİ VE TARAFSIZ SAHÂBÎLER

Hulefâ-yi Râşidîn'in üçüncüsü Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle birlikte sahâbe nesli içerisinde belirginleşen tutum farklılıkları, Cemel Vak'ası'na giden sürecin temelini oluşturmaktadır. Bu bölümde, Cemel Vak'ası'na dahil olan veya dışında kalan tarafların vak'a öncesindeki tutum ve faaliyetleri incelenecektir. Bu inceleme, Cemel Vak'ası ile ilgili rivâyetlerin doğru anlaşılması ve yorumlanması açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu çerçevede, bölümde öncelikle Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm liderliğinde teşekkül eden ve Cemel Ashâbı olarak isimlendirilen grubun amaçları ve Mekke'den Basra'ya uzanan yolculuk süreçleri ele alınacaktır. Bu süreçte yaşanan Hav'eb olayı gibi kritik hâdiselere dair rivâyetler de bu bağlamda değerlendirilecektir. Ardından, halife Hz. Ali ve taraftarlarının Cemel Ashâbı'na karşı geliştirdiği tutum, Basra'ya yönelme sebepleri ve bu süreçteki faaliyetleri (örneğin Kûfe'den destek arayışı) incelenecektir. Son olarak, sahâbenin büyük çoğunluğunun bu ihtilafa neden müdahil olmadığına odaklanılacak; Cemel Vak'ası'nda taraf tutmayan önde gelen sahâbîlerin tarafsızlık (i'tizâl) gerekçeleri ve bu tutumlarını temellendirdikleri rivâyetler arz edilecektir.

I. CEMEL ASHÂBI'NIN TUTUM VE FAALİYETLERİ

Hz. Osman'ın şehid edilmesinin üzerinden dört aya yakın zaman geçmesine rağmen katillerinin Hz. Ali tarafından tespit edilememesi ve cezalandırılmaması bazı Müslümanların başka yollar aramasına zemin hazırlamıştır. Hz. Ali'nin bunun için

gerekli ortamı bulamaması ve Medine'de isyancıların etkisinin devam etmesi, isyancıların ancak Medine dışından hazırlanan bir güçle cezalandırılabileceğine dair kanaatin oluşmasını sağlamıştır. Bu görüş etrafında toplanarak Cemel Savaşı'nda (36/656) halife Hz. Ali ve ordusu karşısında yer alan Müslüman topluluk, *Cemel Ashâbı* olarak isimlendirilmektedir.[248] Cemel Ashâbı'nın bazı rivâyetlerde *Ehlü'l-Basra* diye nitelendirildiği de görülmektedir.[249] Aşağıda değinileceği üzere onların büyük çoğunluğunun Basralı olmasının bu isimlendirmede etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm öncülüğünde Mekke'de bir araya gelen ve bazı çağdaş çalışmalarda "Mekke muhalefeti" olarak da nitelenen[250] bu topluluk, yalnızca Mekkeliler'den ve sahâbeden oluşmuyordu. Büyük çoğunluğu sahâbî olmayan ve daha sonra Cemel Ashâbı'na dönüşen topluluk içerisinde çeşitli kabile ve şehirlerden katılanlar bulunmaktaydı. Öncelikle hac yapmak için daha önce Mekke'ye gelenlerden bir katılım olmuştur. Hz. Osman'ın kabilesi Benî Ümeyye'nin büyük çoğunluğu Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra Mekke'ye kaçmıştır.[251] Onlardan Cemel Ashâbı'na katılanlar bulunmaktadır. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm Medine'den Mekke'ye gittiklerinde onları büyük bir kalabalık takip etmiştir. Hz. Ali tarafından görevden alınan Basra valisi Abdullah b. Âmir el-Hadramî (ö. 59/679) ve Yemen valisi Ya'lâ b. Ümeyye'nin (ö. 60/679-80?) yanında Mekke'ye gelenler de Cemel Ashâbı'na dahil

---

[248] Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VIII, 380 (No. 17476); IX, 321 (No. 19845); Buhârî, "Fiten", 17 (No. 6686); "Megâzî", 77 (No. 4163); Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XVIII, 58-59. Onların da kendilerini *Ashâbü'l-Cemel* diye niteleditklerine dair rivâyetler için bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 190; Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 150.

[249] Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IX, 321 (No. 19845); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 512 (No. 40634); XVII, 128 (No. 32642); Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, IX, 294 (No. 15601).

[250] Bkz. Demircan, *Fitne*, s. 84; Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s. 104.

[251] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 433.

olmuştur. Basra yolculuğu esnasında ve Basra'ya vardıktan sonra onların saflarına dahil olanların da bulunduğunu belirtmek gerekmektedir.[252]

Cemel Vak'ası'nda Hz. Aişe tarafında yer alanlardan bazıları şu kimselerdir: Hz. Âişe'nin kardeşi Abdurrahmân b. Ebû Bekir (ö. 53/673), yeğenleri Muhammed b. Talha (ö. 36/656) ve Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Abdurrahmân b. Attâb b. Esîd (ö. 36/656), Esved b. Ebü'l-Bahterî (ö. 36/656?), Abdurrahmân b. Hâris b. Hişâm (ö. 43/663-64), Abdullah b. Hâris b. Hişâm, Esved b. Avf, Cündüb b. Züheyr el-Gâmidî, Amr b. Eşref, Abdullah b. Hakîm b. Hizâm, Mervân b. Hakem (ö. 65/685), Ebân b. Osmân b. Affân (ö. 105/723).[253]

Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm öncülüğünde Basra'ya giden Cemel Ashâbı'nın sayısı Mekke'de 600, 700, 900 veya 1.000 civarında sayılarla ifade edilmektedir. Basra'ya vardıklarında ise yolculuk esnasında kendilerine katılanlarla birlikte sayılarının 1.000 veya 3.000 kişiye ulaştığı kaydedilmektedir.[254] Cemel Ashâbı'nın sayısının 30.000 kişi olduğuna dair görüşler de bulunmaktadır.[255] Bu konudaki görüşler çoğunlukla muteber senedlerle rivâyet edilmediğinden ve bazıları da isnadsız olarak kaydedildiğinden kesin bir sayı telaffuz etmek güçtür.

---

[252] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 450; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 432; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 359; Demircan, *Fitne*, s. 91; Sibâî, *Târîhu Mekke*, I, 86; Barlak, *Kabilecilik Anlayışının Hz. Ali Dönemi Siyasi Gelişmelerine Etkisi*, s. 68-69. Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680) ve Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh (ö. 36/656-57) dışında Hz. Ali'nin görevden aldığı tüm valilerin de bu süreçte Mekke'ye geldiği ve Hz. Âişe liderliğindeki Cemel Ashâbı'nın hazırlanması konusunda destek olduğu kaydedilmektedir. Bu konuda bkz. Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 360-361.

[253] Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VI, 101 (No. 10636); Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 541 (No. 6012); İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 6; İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 364; V, 333; Taberî, *a.g.e.*, IV, 468, 519; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 607-608; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 466, 467; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, IX, 466.

[254] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 451, 452; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 222, 224; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 433; Sibâî, *Târîhu Mekke*, I, 86.

[255] Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 599; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 455.

A. CEMEL ASHÂBI'NIN AMACI

Cemel Ashâbı içerisinde yer alan kişilerin tamamının amaçlarını tespit etmek mümkün değildir. Onların arasına farklı amaçlarla katılan kimseler bulunabilir. Salâhuddîn el-Alâî (ö. 761/1359), Cemel Ashâbı arasında farklı gayelerle yer alan kimseler arasında Mervân b. Hakem örneğini vermektedir. Ona göre Mervân b. Hakem'in kendi tarafında yer alan Talha b. Ubeydullah'ı öldürmesi, Cemel Ashâbı'nın tamamının Talha ve Zübeyr'in amaçları etrafında birleşmediğini göstermektedir.[256] Lider konumunda bulunan Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Basra'ya gitme sebepleri ve amaçları hakkında bilgi veren rivâyetlerde onların Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmak ve Müslümanlar arasında sulh ve birliği sağlamak için Basra yolculuğuna çıktıkları anlatılmaktadır.[257]

Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in Basra'ya yönelmelerinde, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması yönündeki taleplerinin belirleyici bir rol oynadığı yönünde güçlü bir kanaat bulunmaktadır.[258] Kaynaklarda buna dair çok sayıda rivâyet mevcuttur. Hz. Âişe, Hz. Osman'ın haksız yere şehid edildiğini ve bu yapılırken Medine'nin, hilâfetin ve haram ayın (Zilhicce) hürmetinin çiğnendiğini söylemiştir.[259] Hz. Âişe'ye göre Hz. Osman'ın öldürülmesi, kabul edilebilecek bir durum değildir. Onun katillerinin cezalandırılması, İslâm'ın izzetini korumak anlamına gelmektedir.[260] Talha b. Ubeydullah da Basralılara yaptığı bir konuşmada Hz. Osman'ın haksız yere

---

[256] Bkz. Alâî, *Tahkîku münîfi'r-rütbe*, s. 103.

[257] Bkz. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, s. 151-152.

[258] Bu konuda bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 454; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 56; Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 361; Demircan, *Fitne*, s. 84-85.

[259] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, I, 452; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, III, 1042; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garibi'l-hadîs*, III, 463; Umerî, *Asru'l-hilâfeti'r-râşide*, s. 419; Gabbân, *Fitnetü makteli Osmân*, I, 394.

[260] Hz. Âişe'nin, Hz. Osman'ın öldürüldüğünü duyduktan sonra katillerin cezalandırılması ve Medine'nin ihtilalcilerin baskısından kurtarılmasına davet ettiği uzunca konuşması için bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 448-449; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 570; Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 100.

öldürüldüğünü, kanının aranması gerektiğini ifade etmiş, ayrıca katillerin cezalandırılmasının, Allah'ın dinini ve hükümranlığını yüceltmek anlamına geldiğini söylemiştir. Ona göre mazlum halifenin (Hz. Osman'ın) kanını talep etmek, Allah'ın hadlerinden bir haddir. Bunun uygulanması, hakkın yerine gelmesi, terkedilmesi ise hâkimiyet ve düzenin ortadan kaybolması demektir.[261]

İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), onların Osman b. Affân'ın kanını talep etmek üzere Basra yolculuğuna çıktıklarını ifade etmiştir.[262] Bir başka rivâyette Zührî, Talha ve Zübeyr'in umre yapmak için Hz. Ali'den izin istediklerini, Mekke'ye gittikten sonra ise Hz. Âişe ile görüştüklerini ve Hz. Osman'ın katilleri öldürülünceye kadar kanının peşine düşme konusunda anlaştıklarını dile getirmiştir.[263] Cemel Savaşı öncesinde Hz. Ali'nin, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'a "Siz bana biat etmemiş miydiniz? diye sorması üzerine onlar, "Biz Osman'ın kanını talep ediyoruz." şeklinde cevap vermişlerdir.[264] İbn Hacer, bu rivâyetin sağlam bir isnada sahip olduğunu belirtmektedir.[265]

Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in Müslümanlar arasında sulhu gerçekleştirmek maksadıyla yola çıktıklarının beyan edildiği çok sayıda rivâyet de bulunmaktadır.[266] Onlar, Hz. Ali tarafından kendilerine elçi olarak gönderilen sahâbî Ka'kâ' b. Amr'a, Basra'ya geliş amaçlarının insanlar arasında sulhu temin etmek olduğunu söylemişlerdir.[267] Hz. Âişe, Cemel Savaşı sonrasında da yanına gelen Hz. Ali'ye "Ben

---

[261] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 464.

[262] Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VI, 101 (No. 10636).

[263] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 54.

[264] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 514 (No. 40638).

[265] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 57.

[266] Cemel Ashâbı'nın sulh amacıyla Basra yolculuğuna çıktığına dair bazı deliller için bkz. Nâsır b. Ali Âiz, *Akîdetü Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a fi's-sahâbeti'l-kirâm*, II, 852 vd. Cemel Ashâbı'nın "Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmak ve Müslümanları içinde bulundukları fitneden kurtarmak" amacıyla Basra'ya gittiklerine dair bir değerlendirme için bkz. Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 361.

[267] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 448. Ka'kâ' b. Amr'ın gerçek bir kişi olmadığı, tarihçi Seyf b. Ömer tarafından uydurulan hayali bir şahıs olduğuna dair dayanaksız bir iddia için bkz. Azimli, *Hz. Ali*, s. 88-89.

sulhtan başkasını amaçlamadım." demiştir.[268] Abdullah b. Zübeyr, Cemel Savaşı günü savaş meydanından ayrılmaya karar veren babası Zübeyr b. Avvâm'a "Sen savaş için değil, insanlar arasında sulhu temin etmek için geldin." demiştir.[269]

Cemel Ashâbı Basra'ya doğru giderken tâbiînden Melîh b. Avf es-Sülemî (ö.?) ile Zübeyr b. Avvâm arasında geçtiği aktarılan konuşmada onun verdiği cevaplar, nihaî amaçlarını yansıtmaktadır. Melih b. Avf'ın, yaşanan hâdiselerin ne olduğunu sorması üzerine Zübeyr b. Avvâm, Hz. Osman'ın çeşitli şehirlerden gelen ayaktakımı, kabilelerin sığıntıları ve bunlara destek veren köleler ve bedevîler tarafından haksız yere öldürülmesi sebebiyle harekete geçtiklerini söylemiştir. Onun, Zübeyr b. Avvâm'a amaçlarını sorması sonrası ise o, "İnsanları ayağa kaldıracağız ve bu kanın (Hz. Osman'ın kanının) yerde kalmaması için gereğini yapacağız. Çünkü bu kanın yerde kalması, Allah'ın hükmünün sonsuza dek Müslümanlar arasında zayıflaması anlamına gelmektedir. İnsanlar bundan menedilmezse, bu tür kimseler bütün halifeleri öldüreceklerdir." şeklinde cevap vermiştir.[270]

Zübeyr b. Avvâm'ın verdiği cevaptan anlaşıldığı üzere onların Basra'ya gitme amaçları, Hz. Osman'ın katillerine karşı büyük bir güç toplamak ve onların cezalandırılmasını sağlamaktır, böylece gelecekte başka halifelerin de öldürülmesine engel olmaktır. Bu da Müslümanlar arasında sulhun hâkim olması ile mümkündür. Müslümanlar arasında sulh ve birlik sağlanmaksızın yalnızca Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmak, kalıcı bir çözüm olmayacaktır. Dolayısıyla katillerin cezalandırılması konusunun yegâne amaçları olarak değerlendirilmemesi gerekmektedir. Onların Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını sulhun ilk şartı olarak kabul ettikleri ve bu ortak gaye etrafında toplandıkları kendi ifadelerinden de anlaşılmaktadır.[271] Ancak Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması Cemel Ashâbı'nın tek gayesi olsaydı, Basra'ya gitmek yerine, Şam'a gitmeleri gerekirdi. Zira Hz. Osman'ın katillerinin

---

[268] İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 206.

[269] Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 413 (No. 5575).

[270] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 461.

[271] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 454; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 448-449.

cezalandırılmamasını Hz. Ali'ye biat etmemeye gerekçe gösterecek kadar önemseyen ve elinde büyük güç bulunduran Muâviye b. Ebî Süfyân, Şam'da vali olarak bulunmaktaydı. Bu hususta onlara destek vermemesi ise düşünülemezdi.[272] Buna göre onların, katillerin cezalandırılmasını aşan daha büyük amaçları bulunmaktadır. O da Müslümanları dağınıklıktan kurtarmak, tüm Müslümanları bir düzen etrafında toplayarak birbirleriyle savaşmalarına mâni olmak, aralarında sulhu hâkim kılmaktır. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'ye (ö. 543/1139) göre sahîh rivâyetlere uygun görüş budur.[273]

Konu ile ilgili bir çalışmada amaçları "saldırıya uğrayan Müslüman grubunu desteklemek, Allah'ın tayin ettiği hadleri uygulamaları konusunda ihmalkarlık göstermemeleri hususunda Müslümanları uyarmak, hadleri uygulayabilmeleri ve ihtilalcilerle mücadele edebilmeleri için birliklerini sağlamak"[274] şeklinde ifade edilmektedir. Hz. Âişe'nin şöyle dediği nakledilmektedir:

> Bu ümmetin "*Eğer mü'minlerden iki topluluk birbirleriyle savaşırlarsa aralarını düzeltin. Şayet biri ötekine karşı haddi aşarsa, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar haddi aşan tarafla savaşın*."[275] âyetinden yüz çevirdikleri gibi başka bir şeyden yüz çevirdiklerini görmedim.[276]

Hz. Âişe, bu âyete göre Müslümanlar arasında sulhu hâkim kılmak gerektiğini ifade etmiş ve ümmetin bu hususstaki ihmalkarlığını eleştirmiştir. Hz. Âişe'nin, haddi aşan ihtilalcilerle savaşılması gerektiğine dair inancının gereği olarak Basra'ya kadar gittiği anlaşılmaktadır. Onun bu sözleriyle, Cemel Ashâbı'na katılma gerekçesini de ifade ettiği söylenebilir. Âyette işaret edilen mazlum taraf Hz. Osman tarafı, haddi aşan zalim taraf

---

[272] Bu konuda bkz. Şevâbike, *Ve'dü'l-fitne*, s. 146.

[273] Bkz. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, s. 151.

[274] İzâm, *Merviyyâtü Vak'ati'l-Cemel*, s. 108.

[275] el-Hucurât, 49/9.

[276] Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 168 (No. 2664)

ise onu öldüren isyancılardır. Onların Basra'ya gitmelerinin önemli bir sebebi Medine'yi baskı altına alan isyancılara karşı güç toplama isteğidir.[277]

Medine'den ayrılmadan önce Talha ve Zübeyr'in Hz. Ali'ye Basra ve Kûfe'ye giderek Medine'de hakimiyet sağlayan isyancılara karşı ordu toplamayı teklif etmiş olmaları da[278] bunu göstermektedir. Onlar, ancak Medine dışından büyük bir güç toplayarak isyancılarla mücadele edilebileceği kanaatindeydiler, ancak bu konuda Hz. Ali'den olumlu yanıt alamayınca, kendileri bunu yapmak istemişlerdir. Cemel Ashâbı'nın, Hz. Osman'ın katline iştirak ettikten sonra Basra'ya kaçanları öldürmelerini de bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Medine'de isyancıların hakimiyetlerini bilmemesi düşünülemez. Onlar, yalnızca Basra'ya giden fitnecilerin cezalandırılması ile sulhun sağlanamayacağını bilmekteydiler.

Diğer taraftan Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr, Hz. Osman'a halifeliği döneminde bazı eleştirilerde bulunmuşlar[279] ve şehid edilmesi ile sonuçlanan zor dönemde ona yeterli ölçüde destek verememişlerdir. Bu sebeple onlar, kendilerini Hz. Osman'a karşı hatalı kabul etmişler ve hatalarını telafi etmek için onun katillerini öldürmeyi veya bu uğurda kendi canlarını feda etmeyi bir görev olarak değerlendirmişlerdir.[280] Nitekim Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr, Hz. Osman'ın öldürülmesine tepki olarak ve o dönemde halifeyi yalnız

---

[277] Bkz. Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, s. 244. Benzer bir değerlendirme için bkz. Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 30.

[278] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 88; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 438. Ayrıca bkz. Bûtî, *Fıkhü's-sîre*, s. 543.

[279] Talha b. Ubeydullah'ın başlarda Hz. Osman'ı eleştirdiği, sonrasında ise onun haklı olduğuna kanaat getirdiğine dair bilgiler için bkz. Muhibbüddîn et-Taberî, *er-Riyâdü'n-nadire*, III, 57; Berzencî, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, III, 356.

[280] Bu konuda bkz. Alâî, *Tahkîku münîfi'r-rütbe*, s. 103; Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, s. 16; Muhammed Seyyid Vekîl, *Asru'l-hulefâ'*, s. 517-518; Erul, "Talha b. Ubeydullah", *DİA*, XXXIX, 504; Osman el-Hamîs, *Hikbetün mine't-târîh*, s. 175.

bırakmaları konusundaki hatalarına tövbe etmek maksadıyla Basra'ya geldiklerini söylemişlerdir.[281]

Zührî'nin ifade ettiği üzere: "Onlar (Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr), Basralılarla konuştular, onlara Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğünü ve kendilerinin Osman konusundaki aşırılıklarına tövbe ettiklerini söylediler."[282] Cemel Savaşı günü Talha b. Ubeydullah'ın söylediği sözler de bu hususta delil olarak zikredilebilir. O, Hz. Osman'ın şehid edilmesi ile sonuçlanan süreçte kendisine yeterli ölçüde destek olmadıklarını ve isyancılara karşı yumuşak davranarak gevşeklik gösterdiklerini ifade ettikten sonra, Hz. Osman'a karşı işledikleri kusurlarını telafi etmek için ellerinden gelen her şeyi yapmaları gerektiğini, hatta bu konuda yapabileceklerinin en iyisinin canlarını feda etmek olduğunu söylemiştir.[283]

Talha b. Ubeydullah'ın, Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmak için kendi canını feda etmekte kararlı olduğu, böylece Hz. Osman'ı sert ifadelerle eleştirmesi ve fitne zamanında ona yeterli ölçüde destek vermemesi konularındaki hatasını telafi etme arzu ve gayreti içerisinde bulunduğu anlaşılmaktadır. O, Hz. Osman'ın şehâdetine giden süreçte isyancılara şiddetle karşı durmayarak yaptıkları hatayı telafi etmenin yegâne yolunun Cemel Savaşı günü onlara karşı sert şekilde davranmaktan ibaret olduğunu düşünmekteydi. Ona göre katillere kısas uygulanmasını sağlamak için son derece kararlı olmak gerekirdi.[284] Talha, "Allahım, Osman'ı razı edene kadar benden [sâlih amellerimi] al[ıp ona ver]!"[285] diye dua etmiştir. Bu duası da onun pişmanlığının boyutunu göstermesi açısından önemlidir. Anlaşıldığına göre onların Basra'ya gitmelerinde Hz. Osman'ın

---

[281] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 490; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 57.

[282] Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VI, 101 (No. 10636).

[283] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVII, 163 (No. 32728); XXI, 487 (No. 40585). Ayrıca bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 419 (No. 5595); İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 203-204; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, X, 126; Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne*, VII, 1441; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, I, 35; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 272; Umerî, *Asru'l-hilâfeti'r-râşide*, s. 443.

[284] Bkz. Umerî, *Asru'l-hilâfeti'r-râşide*, s. 443.

[285] Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, X, 126. Ayrca bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 185.

şehid edilmesine mâni olamamanın mahcubiyeti de bulunmaktadır. Fakat Basra'ya gitmelerinin yalnızca buna bağlanması yeterli bir açıklama olmayacaktır.

Yukarıdaki bilgi ve rivâyetlerin aksine Cemel Ashâbı'nın başka maksatlarla hareket ettiklerine dair bazı iddialar da bulunmaktadır. Bazı rivâyetlerde Cemel Ashâbı'nın, Hz. Ali'nin halifeliğini kabul etmediği için, onu hilâfet görevinden uzaklaştırmak gayesiyle Basra yolculuğuna çıktığı anlatılmaktadır. Bunlardan birine göre Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm, Mekke'de bulunan Hz. Âişe'yi kendilerinin yanında yer almaya davet etmişlerdir. Hz. Âişe, onlara "Benim savaşmamı mı istiyorsunuz?" diye sormuştur. Onlar, "Hayır! Fakat insanlara Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğünü bildirirsin ve onları, bu işi (hilâfeti) Müslümanların şûrasına bırakmaya davet edersin. Böylece Ömer b. Hattâb'ın kendilerini bıraktığı hal üzere olurlar. Ayrıca aralarında sulh yaparsın." diye karşılık vermişlerdir. Sonraki süreçte Hz. Âişe'nin, halkı yanlarında yer almaya çağırırken bunları söylediği belirtilmektedir.[286]

Yukarıdaki rivâyete göre Hz. Âişe ve beraberindekiler Hz. Ali'nin hilâfetine karşı olmakla birlikte onun meşru halife olmadığını düşünmekteydiler. Dolayısıyla yeni halifenin hangi usulle seçilmesi gerektiğine dair tekliflerini insanlara sunmuşlardır. Hadis kaynaklarında yer almayan ve iki farklı isnadla nakledilen bu rivâyete hem sened hem de metin açısından itibar edilemeyeceğini ifade etmek gerekmektedir. Rivâyetin birinci isnadında hadis münekkidleri tarafından ağır cerh ifadeleri ile eleştirilen Yezîd b. İyâz b. Cu'dübe (ö. 161-170/777-786) yer almaktadır. Onun hakkında İmam Mâlik'in (ö. 179/795) "*kezzâb*", Yahya b. Ma'în'in (ö. 233/848) "*da'îfün leyse bi şey*", Ahmed b. Sâlih el-Mısrî'nin (ö. 248/862) hadis uydurmacısı, Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) "*münkerü'l-hadîs*", Ebû Zür'a'nın (ö. 264/878) "*da'îfü'l-hadîs*", Ebû Hâtim'in (ö. 277/890) "*da'îfü'l-hadîs* ve *münkerü'l-hadîs*", Nesâî'nin (ö. 303/915) "*münkerü'l-hadîs* ve *kezzâb*" gibi değerlendirmeler yaptıkları, ayrıca Ebü'l-Hasan el-İclî (ö. 261/875),

[286] Bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 222.

Ali b. Medînî (ö. 234/848-49) ve Dârekutnî'ye (ö. 385/995) göre de rivâyetleri makbul olmayan bir râvi olduğu belirtilmektedir.[287]

Rivâyetin ikinci isnadında ise Ebû Mihnef Lût b. Yahyâ (ö. 157/773-74) ve Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 204/819) bulunmaktadır. Bu iki râvî de şiddetli ifadelerle cerh edilmişlerdir. Dârekutnî'nin "*zayıf*", Yahyâ b. Maîn'in "*leyse bi sika*" ve "*leyse bi şey*" şeklinde değerlendirdiği Ebû Mihnef, İbn Adî'ye göre aşırı Şiî bir kimsedir. O, Ebû Hâtim ve başka münekkidler tarafından da metrûk bir râvi olarak kabul edilmiştir. Zehebî de Ebû Mihnef hakkında "*ahbâriyyün tâlifün lâ yûseku bih*" değerlendirmesini yapmıştır.[288] Râvîlerden Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî hakkında ise Dârekutnî ve başka münekkidler "*metrûk*" değerlendirmesinde bulunmuşlardır. İbn Asâkir (ö. 571/1176) de onunla ilgili olarak "*Rafiziyyün leyse bi sika*" demiştir.[289] İbn Hibbân ise onun aşırı Râfizî görüşleri olan ve asılsız haberler nakletmekle bilinen Kûfe ehli bir kimsedir.[290]

Yukarıdaki rivâyetlere benzer şekilde bazı çalışmalarda "Hz. Osman'ın kanını isteyenler, aynı zamanda, Hz. Ali'nin meşru halife olmadığını iddia etmekteydiler." [291] gibi görüşler dile getirilmekte, Hz. Âişe ve yanındakilerin Basra yolculuğu, "hilafetin Hz. Ali'ye veriliş şekli" ve "Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın katili olmakla suçlanması"[292] bağlamında açıklanmaktadır. Ancak bu tür yorumların, sahih rivâyetlere dayandığı söylenemez. Nitekim kaynaklarda Cemel Ashâbı'nın Hz. Ali'nin halifeliğine doğrudan bir itirazlarının bulunduğuna dair güvenilir bilgilere rastlanmamaktadır.[293] Aksine, Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan sonra halifelik için en uygun kimse olarak gördükleri yönünde rivâyetler mevcuttur.

---

[287] Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IX, 282-283; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 352-353.

[288] Bkz. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 419-420; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, VI, 430.

[289] Bkz. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, IV, 304.

[290] Bkz. İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, II, 439.

[291] Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 166.

[292] Bkz. Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı*, s. 334-335.

[293] Benzer değerlendirmeler için bkz. Sallâbî, *Alî b. Ebî Tâlib*, s. 418; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 109.

Bu çerçevede nakledilen uzunca bir rivâyete göre, Temim kabilesi reisi Ahnef b. Kays (ö. 67/686-87), Hz. Osman'ın şehid edilmesinden kısa bir zaman önce hac yolculuğu sırasında Medine'ye uğramıştır. Oradaki durumu gördükten sonra Hz. Osman'ın öldürülebileceğinden endişe etmiş ve böyle bir durumunda kimin yanında yer alması gerektiğini Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'a sormuştur. Her ikisi de ona Hz. Ali'nin yanında yer almasını tavsiye etmiştir. Ahnef, bir süre sonra Mekke'ye gitmiş ve orada bulunduğu esnada Hz. Osman'ın şehâdetini öğrenmiştir. Bunun üzerine, Hz. Âişe'ye kime biat etmesi gerektiğini sormuş, o da Hz. Ali'ye biat etmesini önermiştir. Bu doğrultuda o, Medine'ye dönerek Hz. Ali'ye biat etmiş, ardından Basra'ya geçmiştir. Ahnef, bir süre sonra Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması talebiyle Basra yakınlarına gelen Âişe, Talha ve Zübeyr'in kendisinden yardım isteklerini kabul etmemiştir. Onların Basra'ya geldiklerini haber aldığında şöyle demiştir:

> Yanlarında Mü'minlerin annesi ve Resûlullah'ın (s.a.) havarisi (Zübeyr b. Avvâm) bulunuyorken, onları yüzüstü bırakmam benim için gerçekten çok ağırdır. Resûlullah'ın (s.a.) amcaoğluyla -ki ona biat etmemi bizzat kendileri istemişlerdi- savaşmam da benim için son derece zordur.[294]

Buhârî şârihi İbn Battal'a (ö. 449/1057) göre Hz. Âişe ve safında yer alanlar, Hz. Ali'nin hilâfetine karşı çıkmamışlar; kendi aralarından birinin halifeliği için insanları davet etmemişlerdir.[295] İbn Hazm'a (ö. 456/1064) göre de Hz. Âişe, Talha, Zübeyr ve onlarla hareket edenlerin, Hz. Ali'nin imâmetine karşı çıkmak, onu geçersiz saymak, Hz. Ali yerine başka birine biat etmek gibi düşünce ve teşebbüsleri kesinlikle yoktur. Onların Basra'ya gitmelerinin sebebi, Hz. Ali'ye karşı savaşmak ve ona yapılan biati bozmak değildir. Böyle bir gayeleri olsaydı, onlar Hz. Ali dışında birine halife olarak biat ederlerdi. Ancak bu şekilde bir gelişme kesin olarak yaşanmamıştır. Ona göre, onların Basra'ya gitmelerinin temel sebebi, Hz. Osman'ın şehid edilmesi sebebiyle Müslümanlar

---

[294] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 493-496 (No. 40602); XVII, 135-136 (No. 32657). Hz. Âişe'nin Hz. Ali'nin halifeliğine karşı olduğu ve yerine Talha'yı getirmeye çalıştığına dair dayanaksız bir iddia için bkz. Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, V, 209. Benzer bir şekilde onun Hz. Ali'nin halifeliğini tanımadığını açıkladığına dair bir görüş için bkz. Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s. 89.

[295] Bkz. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 51. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 56.

arasında ortaya çıkan ayrılığı gidermektir.[296] Bu konuda İbn Teymiyye (ö. 728/1328) de şöyle demiştir:

> Ne Ali (r.a.) başka birinin imâmetine karşı savaştı, ne de başka birisi Ali'nin imâmetine karşı savaştı. Onun hilâfeti döneminde hiç kimse kendisinin ondan daha fazla imâmete layık olduğunu iddia etmemiştir. Ne Âişe ne Talha ne Zübeyr ne Muâviye ve ashâbı ve ne de Hâricîler. Bütün ümmet Osman'ın öldürülmesinden sonra Ali'nin faziletini, önde gelmesini kabul ediyordu. Hilâfeti döneminde sahâbe arasında ona denk birinin bulunmadığı kabul ediliyordu.[297]

Ayrıca İbn Teymiyye; Talha ve Zübeyr'in *emîr* (halife) olarak isimlendirilmediklerini ve bu maksatla kimseden biat almadıklarını belirtmektedir.[298] Aynî (ö. 855/1451) de Hz. Âişe ve beraberindeki sahâbîlerin Hz. Ali ile savaşmak gibi bir maksatla yola çıkmadıklarını beyan ettikten sonra, Hz. Ali'nin söz konusu dönemde hilâfete en layık kişi olduğunun ümmet tarafından ittifakla kabul edildiğini ifade etmektedir.[299]

Cemel Ashâbı'nın, Muâviye b. Ebî Süfyân'ın mektuplarının etkisiyle hareket ederek Basra'ya gittiklerine dair bir iddiaya da değinmek yerinde olacaktır. Zira iddia sahibine göre Cemel Ashâbı, Hz. Ali'yi hilâfet görevinden uzaklaştırmak için yola çıkmıştır. Süryânî tarihçi İbnü'l-İbrî (ö. 685/1286), herhangi bir isnad ve kaynak zikretmeden şöyle demiştir:

> Muâviye, Âişe'nin Ali hakkındaki sözlerini ve Talha ile Zübeyr'in Ali'ye biatlarını bozduklarını öğrenince daha çok güçlenmiş ve daha fazla cüretkâr olmaya başlayarak Zübeyr'e, 'Şüphesiz ben sana ve senden sonra Talha'ya biat ettim. Irâk'a gitmeyi kaçırmayasınız!' diye yazdı.[300]

---

[296] Bkz. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 123.

[297] İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, VI, 328-329.

[298] Bkz. İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, VI, 330.

[299] Bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XV, 51.

[300] Bkz. İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, I, 105. Hz. Âişe'ye nispet edilen bu söz için ayrıca bkz. Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, V, 209; Demirel, "*Hz. Âişe ve Siyaset*", s. 140.

Muteber herhangi bir kaynakta Muâviye b. Ebî Süfyân'ın bu anlamda bir mektup yazdığı tespit edilememiştir. Ayrıca İbnü'l-İbrî'nin birkaç satır öncesinde Hz. Aişe'nin Hz. Osman'ın şehid edildiğini duyduktan sonra, "Onu Ali'den başkası öldürmemiştir." dediğine dair sözleri de dayanaksızdır.

Bir araştırmada, Muâviye b. Ebî Süfyân'ın Cemel Vak'ası'na giden süreci uzaktan yönettiği veya olaylara müdahale ettiği yönündeki iddialar, gerçeklikle ilgisi olmayan bir komplo teorisi olarak değerlendirilmektedir. Yazara göre, Ümeyyeoğulları içerisinde de birlikten bahsedilememesi ve sonraki yıllarda Muâviye'nin bu dönemdeki olaylardaki tavrı sebebiyle Mervân b. Hakem'i eleştirmiş olması, onun Cemel Vak'ası'na müdahale etmediğini ortaya koymaktadır.[301] Ancak Muâviye'nin, Cemel Vak'ası ile meşgul olan Hz. Ali'ye karşı Sıffîn Savaşı'na daha hazırlıklı çıkmaya fırsat bulduğu söylenebilir.[302]

Bu bağlamda dile getirilen bir diğer iddia, Cemel Ashâbı'nın asıl amacının iktidarı ele geçirmek olduğu ve liderleri Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm'ın Basra'ya hâkim olduktan sonra imâmet meselesinde aralarında görüş ayrılığı yaşadıkları yönündedir.[303] Ancak daha önce de ifade edildiği üzere, her iki isim de Hz. Ali'ye biat etmişlerdir. Hadis kaynaklarında onların hilâfet makamına karşı doğrudan bir muhalefet yürüttüklerini veya imâmet konusunda kendi aralarında ciddi bir ihtilafa düştüklerini açık biçimde destekleyen sahih ve güvenilir rivâyetler bulunmamaktadır.

---

[301] Bkz. Demircan, *Fitne*, s. 94. Muâviye b. Ebî Süfyân'ın Hz. Ali'yi zayıflatmak için Cemel Savaşı'nı planlamış olduğuna dair iddiaların tutarsız olduğuna ilişkin benzer değerlendirmeler için bkz. Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II,* s. 300-303.

[302] Bu konuda bkz. Mâcid, *et-Târîhü's-siyâsî*, s. 264.

[303] Bkz. Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 54; Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 183-184; Azimli, *Hz. Ali*, s. 77; Yaşaroğlu, *Hz. Ali Dönemi Siyasi Çekişmeler*, s. 147; Yaşaroğlu, *Hz. Ali ve Fitne Yılları*, s. 125-126.

Öte yandan bazı çalışmalarda Cemel Vak'ası, Hâşimîler ile Emevîler arasındaki rekabetin bir tezahürü olarak değerlendirilmektedir.[304] Ancak, hadis rivâyetleri ve erken dönem kaynakları birlikte değerlendirildiğinde bu görüşün doğrudan desteklendiğini gösteren güçlü delillerin bulunmadığı görülmektedir.

Cemel Ashâbı'nın, maddî menfaat temin etmek amacıyla Basra'ya kadar gittiğine dair bir rivâyet de bulunmaktadır. Benî Dubey'a kabilesine mensup bir kişi Basra'da Talha ve Zübeyr'e "Siz Resûlullah'ın (s.a.) ashâbındansınız. Bu yolculuk konusunda Resûlullah (s.a.) size herhangi bir vaatte bulundu mu, yoksa bu sizin kendi görüşünüz müdür?" diye sormuştur. Talha b. Ubeydullah başını eğerek konuşmamış, Zübeyr b. Avvâm ise şöyle demiştir: "Bize burada çok fazla dirhem olduğu haber verildi. Biz de onlardan almaya geldik."[305] İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i dışında herhangi bir hadis kaynağında yer aldığı tespit edilemeyen bu rivâyetin isnadında bulunan meçhul râvî dolayısıyla zayıf olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bu rivâyette Zübeyr b. Avvâm'a nispet edilen sözler onun kendi ifadeleri ile de çelişmektedir.

Onların Hz. Ali karşısında yer almalarının arka planında birtakım beklentilerinin karşılanmamış olmasının yattığına dair başka bir rivâyet de Hz. Ali'nin halife olarak seçilmesi ve biat alması üzerine Talha b. Ubeydullah'ın "Bu işten (halifelik) bizim payımıza düşen, ancak köpeğin burnunun payı kadardır!" dediğine dair rivâyettir.[306] Söz konusu rivâyetin isnadında hakkında ağır cerh ifadeleri bulunan Ebû Mihnef[307] yer almaktadır. Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra halife olması için kendisine teklif götürülen sahâbîlerden biri olan Talha b. Ubeydullah'ın, dört beş ay sonra bu tür ifadeler kullanmış olması makul değildir. Zira daha önce de geçtiği üzere Talha b. Ubeydullah, Hz. Ali'ye biat etmiştir.

---

[304] Bkz. Sarıçam, *Emevî-Hâşimî Mücadelesi*, s. 195; Günal, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, s. 121; Türkmen, *Cemel ve Sıffin Savaşlarının İslam Mezheplerinin Oluşumuna Etkisi*, s. 46; Yaprakdal, *Cemel Vak'ası*, s. 53.

[305] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 510 (No. 40630).

[306] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 429.

[307] Bkz. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 419-420; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, VI, 430.

Sonuç olarak, Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm liderliğinde teşekkül eden Cemel Ashâbı'nı bir araya getiren öncelikli motivasyonun, haksız yere şehid edilen Hz. Osman'ın katillerinin bir an önce cezalandırılması talebi olduğu anlaşılmaktadır. Rivâyetler incelendiğinde, onların gayelerinin Hz. Ali'nin hilâfetine isyan etmek veya bir iktidar mücadelesi vermek olmadığı, aksine kendi ifadelerine göre Müslüman toplum arasında sulhu tesis etmek olduğu görülmektedir. Bu çerçevede, Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in Basra'ya yönelmesi, mevcut fitne ortamına karşı alternatif bir çözüm arayışı olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla, onların Basra'daki faaliyetlerini, doğrudan meşru halife Hz. Ali'ye yönelik "isyan" veya "savaş ilanı"[308] olarak nitelendirmek, rivâyetlerdeki beyanları dikkate alındığında isabetli görünmemektedir.

B. CEMEL ASHÂBI'NIN ÖNDE GELENLERİNİN TUTUMU

Hz. Âişe ile önde gelen sahâbîlerden Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm, Cemel Ashâbı'nın öncülerindendir. Çalışmanın bu kısmında, onların Cemel Ashâbı arasında yer alarak Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali'nin karşısında konumlanma süreçleri ile savaş öncesindeki tutum ve yaklaşımları ele alınacaktır.

1. Hz. Âişe'nin Tutumu

Hz. Âişe hakkında öncelikle, Hz. Osman'ın şehid edilmesinden kısa bir süre önce Mekke'ye gitmesi meselesi ele alınacak; ardından, Cemel Ashâbı'na katılma gerekçesini yansıttığı düşünülen Mekke'deki konuşmasına yer verilecektir. Son olarak, onun Hz. Ali'nin karşısında yer alma nedenine ilişkin bazı iddialar analiz edilecektir.

a. Mekke'ye Gidiş

Hz. Âişe, haccetmek maksadıyla Medine'den ayrılarak Mekke'ye gittikten yirmi gün sonra, Hz. Osman Medine'yi kuşatan isyancılar tarafından şehid edilmiştir.[309] Hz. Âişe'nin Mekke'ye gitme nedeni, hac ibadetini gerçekleştirme arzusu olmakla birlikte,

---

[308] Bkz. Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II,* s. 310.

[309] Bkz. Dîneverî, *el-Ahbârü't-tıvâl*, s. 141; Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, III, 401; Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı*, s. 284; Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi*, s. 42.

bu kararında Medine'nin isyancılar tarafından kuşatılmış ve baskı altında bulunmasının da etkisi vardır. Mekke'ye gitmeden önce Hz. Âişe'ye Medine'de kalması durumunda, Hz. Osman'a bir faydası dokunabileceği söylendiğinde, "Ben isyancıların hoşlanmayacakları bazı sözler söylerim de Ümmü Habîbe'ye yaptıkları gibi bana da eziyet ederler diye korkuyorum." demiştir.[310] Zira Mü'minlerin annesi Ümmü Habîbe (ö. 44/664), Hz. Osman'ın evi kuşatma altında iken, ona su götürmeye çalıştığı sırada isyancılar tarafından sert bir şekilde engellenmiş, hatta öldürülme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.[311] Hz. Osman'ın evine yiyecek ve içecek götüren Mü'minlerin annesi Safiyye bint Huyey (ö. 50/670?) de isyancılarla tartışmış ve o da Ümmü Habîbe gibi geri gönderilmiştir.[312]

Hz. Âişe, hac yaptıktan sonra Mekke'den Medine'ye dönerken Serif[313] denilen mevkiye vardığında, Hz. Osman'ın şehid edildiğini öğrenmiş ve Medine'deki durumun karmaşıklığı sebebiyle gitmekten vazgeçerek tekrar Mekke'ye dönmüştür.[314] O, Hz. Osman'a bir tepki olarak Mekke'ye gitmiş değildir. Bilakis, Hz. Osman'ın şehid edildiğini duyar duymaz, haksız yere öldürüldüğünü ifade etmiş, isyancılara karşı net bir tavır almış ve katillerin cezalandırılması için bizzat yola çıkacağına dair yemin etmiştir.[315]

Hz. Âişe, Hz. Osman'ı isyancılara teslim etmek gibi bir amaçla Medine'den ayrılmış olsaydı, hac sonrasında Hz. Osman henüz hayattayken yeniden Medine'ye

---

[310] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 313; Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 151; Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı*, s. 283-284.

[311] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, I, 492; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 385-386; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 312; Sibâî, *Târîhu Mekke*, I, 85. Ayrıca bkz. Uraler, *Ümmü Habîbe ve Rivâyet Ettiği Hadisler*, s. 41; Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı,* s. 283.

[312] Bkz. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medine*, IV, 1311.

[313] Mekke'nin on iki km kuzey-batı yönündeki bir yer olduğuna dair bkz. Bilâdî, *Mu'cemü'l-me'âlim*, s. 156; Bilâdî, *Me'âlimü Mekke*, s. 132.

[314] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 449; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 431. Bu süreçte Resûl-i Ekrem'in zevcesi Hz. Hafsa'nın da Mekke'de bulunduğuna dair bilgi için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 433.

[315] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 100; Taberî, *a.g.e.*, IV, 448-449; Sibâî, *Târîhu Mekke*, I, 86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 570.

dönmek üzere yola çıkması beklenmezdi. Mekke'den Medine'ye doğru yolculuk ederken Hz. Osman'ın şehid edildiğini öğrenen Hz. Âişe, bu haber üzerine Mekke'ye geri dönmüştür. Mekke'ye vardığında, orada bulunan Basra valisi Abdullah b. Âmir (ö. 59/679), ona "Mü'minlerin annesi, seni (Mekke'ye) geri döndüren sebep nedir?" diye sormuş; Hz. Âişe ise şu şekilde karşılık vermiştir:

> Beni geri döndüren şey, Osman'ın haksız yere öldürülmüş olmasıdır. Bu ayaktakımı hâkim olduğu sürece işler yoluna girmez. Osman'ın kanını talep edin ve böylece İslâm'ı izzetli kılın.[316]

Hz. Âişe'nin, Medine'de isyancıların kuşatması devam ederken Mekke'ye gitmiş olması, bazı çalışmalarda eleştirilmektedir. O, Hz. Osman'a karşı isyana zemin hazırladıktan sonra, onun şehid edilmesinin sorumluluğundan kaçmak için hac yapma bahanesiyle Mekke'ye gitmiş gibi gösterilmektedir.[317] Hz. Âişe'nin, Hz. Osman'ın öldürülmesini emrettiği ve Abdullah b. Abbâs gibi bazı sahâbîlere onun öldürülmesine mâni olmamalarını tembihlediğine dair mesnetsiz iddialar da bulunmaktadır.[318] Ancak bu tür iddiaların mezhep taraftarlığı gibi bazı saiklerle uydurulduğu anlaşılmaktadır. Zira Hz. Âişe, Hz. Osman hakkında ileri geri konuşanlara "Allah, ona lanet okuyanlara lanet etsin!" demiş ve onun, Allah ve Resûlü (s.a.) nezdinde çok değerli bir insan olduğuna inandığını ifade etmiştir.[319] Ayrıca yukarıda zikredildiği üzere Hz. Âişe, Hz. Osman aleyhine hiçbir mektup yazmadığını Allah'a yemin ederek beyan etmiştir.[320]

Sonuç itibarıyla, Hz. Âişe'nin Medine'den ayrılışı, doğrudan Hz. Osman'ı isyancılara teslim etme niyetiyle ilişkilendirilmemelidir. Rivâyetlerden anlaşıldığı kadarıyla, isyancıların Medine üzerindeki baskısının arttığı bir dönemde, Hz. Âişe'nin hac ibadetini yerine getirmek üzere Mekke'ye yöneldiği görülmektedir. Halifeliği süresince Hz. Osman'a yönelik bazı siyasî uygulamalara dair eleştirileri bulunmakla

---

[316] Taberî, *a.g.e.*, IV, 449; Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 100.

[317] Bkz. Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 52-53.

[318] Bkz. İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, II, 421-422.

[319] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XLIII, 294 (No. 26247).

[320] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVIII, 49 (No. 34221).

birlikte,[321] bu durumun onun öldürülmesini onayladığı şeklinde değerlendirilmesi, kaynakların sunduğu verilerle örtüşmemektedir. Bu bağlamda, Hz. Âişe'nin Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını talep eden tutumunu "ilginç bir tavır"[322] olarak nitelendirmekten ziyade, dönemin karmaşık siyasî şartları ve gelişen olaylar silsilesi içerisinde anlamlandırmak daha yerinde olacaktır.

b. Mescid-i Harâm'da Yapılan Konuşma

Hz. Âişe, Mekke'ye geri döndükten sonra Mescid-i Harâm'da, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması ve Medine'nin onların baskısından kurtarılması gerektiğine dair perde arkasından bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmasında o, etrafına toplanan insanlara şöyle demiştir:

> Ey insanlar! Şehirlerin ayaktakımı, bedevîler ve Medineliler'in köleleri dün haksız yere öldürülen bu kimseye (Hz. Osman'a) karşı iş birliği yaptılar. Bunlar, onun gençlere görev vermesini ayıpladılar. Halbuki daha önce de böyle kimseler görevlendirilmişti. Ayrıca onun bazı kişilere arazi tahsis etmesini ayıpladılar. O, onları dikkate alarak bu arazileri verdiği kişilerden geri aldı. Bunlar dışında herhangi bir hüccet veya gerekçe bulamayınca düşmanlığa başlayan bu ayaktakımı, dökülmesi haram olan kanı döktüler (Hz. Osman'ı öldürdüler), haram olan şehrin (Medine'nin) ve ayın (Zilhicce) haklarını helal saydılar, haram malları gasp ettiler. Allah'a yemin ederim ki, Osman'ın yalnızca bir parmağı, onlar gibi dünya dolusu kişiden daha hayırlıdır. O halde bunların cezalandırılması ve ileride başka kimselerin de böyle şeylere yeltenmemesi için karşılarında bir araya gelmeniz tek kurtuluş yoludur. Vallahi, ona düşmanlık etmek için gerekçe gösterdikleri şey, bir günah olsa dahi o, altının cürufundan ya da giysinin kirinden arınması gibi günahından arınmıştır. Çünkü giysilerin su ile temizlenmesi gibi, onu günahtan arındırdılar.[323]

Hz. Âişe'nin Mekke'de yaptığı bu konuşması tesirli olmuş, orada bulunanlar ona tabi olacaklarını ifade etmişler ve "Sen nereye gidersen, biz de seninle gideriz."

---

[321] Bkz. Fayda, "Hulefâ-yi râşidîn", *DİA*, XVIII, 330.

[322] Bkz. Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II,* s. 296.

[323] Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 99-100; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 448-449; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 570; Sibâî, *Târîhu Mekke*, I, 86.

demişlerdir.[324] Hz. Âişe'nin, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasına yönelik çağrısına ilk olumlu karşılık verenlerin, Benî Ümeyye kabilesi mensupları ile eski Basra valisi Abdullah b. Âmir (ö. 59/679) olduğu belirtilmektedir.[325]

Hz. Âişe'nin yukarıdaki konuşmasında şu hususlar dikkat çekmektedir:

1. Hz. Osman haksız yere şehid edilmiştir. Onun eleştirildiği bazı uygulamalar daha önceki halifeler döneminde de bulunmaktaydı.

2. Hz. Osman'ın bazı yanlış uygulamaları olsa dahi o, canını feda ederek bunları telafi etmiştir.

3. Hz. Osman'ı şehid edenler, yönetimde hiçbir hakkı olmayan, çeşitli şehirlerden gelen ve kim oldukları net olarak bilinmeyen ayaktakımı, bedevîler ile Medineliler'in köleleridir. Dolayısıyla bu kimselerin cezalandırılması için bir araya gelmek zorunludur.

4. Benzer hadiselerin tekrarının önlenmesi ve toplumsal düzenin korunması açısından, Hz. Osman'nın katillerinin cezalandırılması zaruri bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır.

Hz. Âişe, söz konusu konuşmasında Hz. Osman'ın haksız yere öldürüldüğünü açık bir şekilde dile getirmiş ve katillerinin cezalandırılmasını ertelenmesi kabul edilemez bir mesele olarak değerlendirmiştir. Ona göre, Müslümanların selameti açısından karşı durulması gereken asıl unsurlar, Medine'yi kuşatma altına alan isyancılar ile onlara destek veren köle ve bedevî gruplardır.

---

[324] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 432. Ayrıca bkz. Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, s. 246; Sabuncu, *Hz. Âişe'nin Hayatı, Şahsiyeti ve İslâm Tarihindeki Yeri*, s. 100; Bîgî-Mütevellî, "Nazra târîhiyye ilâ mevkifi'l-Basriyyîn min Vak'ati'l-Cemel", s. 7.

[325] Bkz. İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ'*, II, 530; Taberî, *a.g.e.*, IV, 449, 450.

c. Hz. Ali'ye Dargın Olduğuna Dair İddialar

Bazı müsteşrikler ve son dönemde kaleme alınan eserlerin yazarları, Hz. Âişe'nin Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali'nin karşısında yer almasını, İfk Hâdise'sinde (5/627)[326] Resûl-i Ekrem'e (s.a.) Hz. Âişe'yi boşayabileceği anlamına gelebilecek bir cevap vermesiyle ilişkilendirmektedirler.[327] Şehbenderzâde Filibeli Ahmed (ö. 1914),

---

[326] İfk Hâdisesi şöyle özetlenebilir: Hz. Âişe, Hz. Peygamber'in yanında katıldığı Müreysî'(Benî Mustalik) Gazvesi dönüşü, sabaha doğru tekrar hareket emri verildikten sonra ordunun konaklama mekânının yakınlarında bir yerde tabiî ihtiyacını gidermek için gider. Geri dönerken gerdanlığını kaybettiğini fark eder ve aramaya başlar. Gerdanlığını bulur, fakat konaklama yerinde kimsenin kalmadığını görür. Kendisini arayacakları zannıyla orada beklerken uyuyakalır. Ordunun arkasını toparlamakla görevlendirilen Safvân b. Muattal (ö. 19/640?) isimli sahâbî, bir karartı görür ve yanına yaklaştığında onun Mü'minlerin annesi Hz. Âişe olduğunu anlar. Onu uyandırmak için yüksek sesle "*İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn*" âyetini (el-Bakara 2/156) okur. Ardından devesini çökertir ve bir miktar uzaklaştıktan sonra Hz. Âişe'nin deveye binmesini bekler. Daha sonra yola koyulurlar ve onu öğlene doğru istirahat halindeki orduya yetiştirir. Ancak meşhur münafıklardan Abdullah b. Übey b. Selûl (ö. 9/631), Hz. Âişe'nin iffeti hakkında iftira atar. Medine'ye vardıktan sonra hakkındaki iftiralardan habersiz, bir aya yakın hastalanan Hz. Âişe'ye, babasının teyze kızı Ümmü Mistah dedikoduları anlatır. Üzüntüden tekrar hastalanan Hz. Âişe, Resûlullah'ın izniyle babası Hz. Ebû Bekir'in evine gider. Hz. Peygamber, Hz. Âişe hakkında zevcesi Zeyneb bint Cahş, Üsâme b. Zeyd ve Hz. Ali gibi bazı sahâbîlerin görüşüne başvurur. Zeyneb bint Cahş ve Üsâme b. Zeyd, onun lehine şahitlik yaparak, hakkındaki iddiaların iftiradan ibaret olduğunu söylerler. Hz. Ali ise Hz. Peygamber'in başka kadınlarla evlenmesine engel bulunmadığını belirttikten sonra Hz. Âişe hakkında câriyesi Berîre ile konuşulmasını tavsiye eder. Berîre de onun hakkında güzel sözler söyler. Resûlullâh (s.a.), Hz. Âişe ile görüşür ve ona "*Suçsuz isen, Allah seni aklayacaktır, bir hata yaptınsa tövbe et ve affını dile; Allah tövbe edenleri bağışlar*." der. Hz. Peygamber'in bu sözlerine üzülen Hz. Âişe, Ya'kûb (a.s.) gibi sabredip bekleyeceğini (Yûsuf 12/18) söyler. Kısa bir süre sonra Hz. Âişe'nin masumiyetini açıklayan âyetler (en-Nûr 24/11-22) nazil olur. Âyetlerde onun masum olduğu ve iftiraya uğradığı ifade edilmekte, iftiraları duyar duymaz reddetmeyen Müslümanlar da kınanmaktadır. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XLII, 404-412 (No. 25623); Buhârî, "Megâzî", 32 (No. 3910); Müslim, "Tevbe", 56; Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, XVIII, 173 vd. (No. 153); Fayda, "İfk Hadisesi", *DİA*, XXI, 507-508.

[327] Bkz. Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 181-182; Azimli, *Hz. Ali*, s. 69, 71; Kelpetin, "Cemel Vak'ası'na Farklı Bir Yaklaşım: Linda D. Lau Örneği", s. 24. Hz. Aîşe'ye iftira atılınca Resûlullah

Max Seligsohn (ö. 1923), Leone Caetani (ö. 1935), Ronald Bodley (ö. 1970), Nabia Abbott (ö. 1981), Abdülbaki Gölpınarlı (ö. 1982), Saîd el-Efgânî (ö. 1997) ve Maxime Rodinson (ö. 2004) bu görüşün nispet edildiği kişiler arasında sayılmaktadır.[328] Bir çalışmada, Hz. Âişe'nin Hz. Ali'nin söz konusu cevabına kırıldığı ve bu kırgınlığın hayatı boyunca devam ettiği ifade edilmektedir. Müellife göre, bu durum, Hz. Âişe'nin Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali'ye karşı ordu hazırlamasının en önemli amilidir.[329]

Hz. Âişe, İfk Hâdise'sinde verdiği cevap sebebiyle Hz. Ali'ye karşı bir kırgınlık yaşamış olabilir. Nitekim Resûl-i Ekrem'in (s.a.) vefatı öncesinde hastalığının şiddetlenmesi üzerine onu Hz. Âişe'nin hücresine Hz. Ali ve Fazl b. Abbâs (ö. 13/634?) getirmiştir. Hz. Âişe bu konuyu anlatırken Hz. Ali'nin ismini anmak yerine "başka bir adam" demekle yetinmiştir. Abdullah b. Abbâs, Hz. Âişe'nin bu davranışını onun Hz. Ali'den hazzetmemesi ile açıklamıştır.[330]

(s.a.), Hz. Âişe hakkında bazı sahâbîlerle istişare etmiştir. Hz. Ali, Resûl-i Ekrem'i (s.a.) teselli etmek amacıyla "Ya Resûlallah! Allah sana dünyayı dar kılmamıştır. Ondan başka kadın da çoktur. Onun (Hz. Âişe'nin) cariyesine (Berîre'ye) sorunuz, sana doğrusunu söyleyecektir." demiştir. Bkz. Buhârî, "Şehâdât", 15; "Megâzî", 32; "İ'tisâm", 28. Bu hâdiseden hareketle Seligsohn, Hz. Âişe'nin Hz. Ali'ye özel bir kini bulunduğu iddia etmektedir. Bkz. Seligsohn, "Aişa bint Ebî Bekr", *İA*, I, 229. Bir sonraki sayfada ise o, Hz. Âişe'nin Hz. Ali tarafını daha kuvvetli gördüğü için, ona seferlerinde yanında yer almayı teklif ettiğini iddia ederek kendisiyle çelişmektedir. Bkz. Seligsohn, "Aişa bint Ebî Bekr", *İA*, I, 229.

328 Bkz. Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı,* s. 328 (232 no.lu dipnot), 329.

329 Bkz. Hatiboğlu, *Siyasi-İctimai Hâdiselerle Hadîs Münasebetleri*, 72. Benzer bir değerlendirme için bkz. Türkmen, *Cemel ve Sıffin Savaşlarının İslam Mezheplerinin Oluşumuna Etkisi*, s. 40. Hz. Âişe'nin öteden beri Hz. Ali'ye kin güttüğüne dair benzer bir iddia için bkz. Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 54.

330 Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, el-*Musannef*, VI, 84 (No. 10605); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XLIII, 86-87 (No. 25914).

Ancak bu konuda herhangi bir beyanı bulunmadığı halde, Cemel Savaşı'nda sırf bu sebeple Hz. Ali'nin karşısında yer aldığını söylemek makul görünmemektedir.[331] Nitekim Hz. Âişe'nin Mekke'de veya Basra yolculuğu esnasında yaptığı konuşmalarda doğrudan Hz. Ali aleyhine bir sözü tespit edilememiştir. Hz. Âişe'nin, Mescid-i Harâm'da yaptığı konuşmasında Hz. Ali'yi hiçbir şekilde eleştirmemiş olması ve onu mücadele edilmesi gereken bir düşman gibi hedef göstermemesi, onunla şahsî bir problemi olmadığını göstermektedir. Bazı çalışmalarda, Hz. Âişe'nin Hz. Ali'ye karşı herhangi bir kırgınlık taşımadığına dair değerlendirmeler de yapılmaktadır.[332]

Diğer taraftan, kaynaklarda Hz. Âişe ile Hz. Ali arasında şahsî anlamda herhangi bir problem bulunmadığı, bilakis iyi ilişkilerinin olduğunu gösteren rivâyetler yer almaktadır. Hz. Ali, Hz. Âişe'yi "Resûlullah'ın dostu"[333] diye nitelemiştir. Hz. Âişe'nin de kendisine sorulan bazı soruların cevabını vermesi için halkı Hz. Ali'ye yönlendirmesi,[334] onu Hz. Peygamber'e en yakın adam olarak değerlendirmesi, ayrıca namaz ve oruç konusundaki gayretine şahitlik etmesi,[335] Hz. Ali ile ilgili görüşü hakkında fikir vermektedir.

Ahnef b. Kays'ın (ö. 67/686-87), Hz. Osman'ın şehid edilmesinin ardından Mekke'de bulunduğu sırada, kime biat etmesi gerektiği konusunda Hz. Âişe'ye danışması

---

[331] Benzer değerlendirmeler için bkz. Demircan, "Hz. Ali Dönemi İç Karışıklıkları", s. 309; Demircan, *Fitne*, s. 92; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II,* s. 297; Ceylan, *Entelektüel ve Siyasi Bir Kişilik Olarak Hz. Âişe*, s. 133; Barlak, *Kabilecilik Anlayışının Hz. Ali Dönemi Siyasi Gelişmelerine Etkisi*, s. 60-61; Demirel, "*Hz. Âişe ve Siyaset*", s. 140; İla, *Hz. Âişe ve Peygamber Sonrası Siyasi Hayattaki Rolü*, s. 86.

[332] Bkz. Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, s. 361.

[333] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, II, 177.

[334] Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, el-*Musannef*, III, 401 (No. 5173); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 338 (No. 6311).

[335] Bkz. Tirmizî, "Menâkıb", 60 (No. 3874); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VII, 448, (No. 8442, 8443,); Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 171 (No. 4744).

üzerine, onun Hz. Ali'ye biat etmesini tavsiye etmesi[336] de bu bağlamda değerlendirilebilir. Ayrıca ileride ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, Hz. Ali'nin Cemel Vak'ası sonrasında Hz. Âişe'ye karşı hürmetkâr tutumu ve onu Basra'dan uğurlama şekli, aralarında yıllarca devam eden bir kırgınlığın bulunmadığına dair bir veri olarak kabul edilebilir.

Sonuç olarak, Hz. Âişe ile Hz. Ali arasında İfk Hâdisesi'nden Cemel Vak'ası'na kadar devam eden bir kırgınlığın bulunmadığı ve Hz. Âişe'nin ona kin tutmadığı anlaşılmaktadır. Hz. Âişe'nin Hz. Ali'ye bir kırgınlığı olsa dahi, bu sebeple içerisinde büyük sahâbîlerin olduğu bir orduyla karşısına çıkmasının buna dayandırılması makul değildir. Onun şahsî bir meselesi için binlerce kişiyle meşru halifenin karşısına çıkmış olması düşünülemez. Bu konu, Hz. Âişe'nin Basra yolunda Mekke'ye dönmek istediğine dair rivâyetler ile birlikte düşünüldüğünde daha da netlik kazanmaktadır. Söz konusu rivâyetlerin hiçbirinde, Cemel Ashâbı tarafından Hz. Âişe'ye şahsî bir meselesi için kendilerini sürüklediğine dair herhangi bir itiraz yapılmamıştır. Bilakis, ilgili başlıkta değinildiği üzere, bu rivâyetlerde Hz. Âişe'nin Müslümanlar arasında barışı sağlamak için yola çıktığı, dolayısıyla yola devam etmesi gerektiği söylenerek ikna edildiği görülmektedir.

2. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Tutumu

Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonraki süreçte daima birlikte hareket ettikleri anlaşılan Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın, Cemel Vak'ası öncesindeki tutumlarının aynı başlık altında ele alınması daha uygun olacaktır. Onlar hakkında en çok tartışılan konular, Hz. Ali'ye biatları, ondan valilik talepleri ve Medine'den Mekke'ye gitme keyfiyetleridir.

---

[336] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 495 (No. 40602); XVII, 135-136 (No. 32657). Ayrıca bkz. İbn Hacer, *el-Metâlibu'l-âliye*, XVIII, 126 (No. 4401). Bu rivâyet Şîa kaynaklarında da nakledilmektedir. Bkz. Şeyh Müfîd, *el-Cemel*, s. 73. Hz. Âişe'nin Mekke'de olduğu sırada Hz. Ali'nin hilâfetini tanımadığını ilan ettiğine dair mesnetsiz bir iddia için bkz. Yaşaroğlu, *Hz. Ali Dönemi Siyasi Çekişmeler*, s. 152.

a. Hz. Ali'ye Biat Etmeleri

Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Hz. Ali'ye biatları, Cemel Vak'ası öncesi süreçte de sık sık gündeme gelmiştir. Konuyla ilgili rivâyetlerin üzerinde ittifak ettiği husus, onların Hz. Ali'ye biat etmiş olduklarıdır.[337] Biatlarının keyfiyeti hakkında ise ihtilaf edilmiştir.[338] Rivâyetlerin bir kısmına göre onlar Hz. Ali'ye gönüllü olarak biat etmişler ve bu hususta herhangi bir zorlamaya muhatap olmamışlardır. Diğer bazı rivâyetlere göre ise isyancılar tarafından onlara baskı uygulanmış ve Hz. Ali'ye biat etmeleri sağlanmıştır.[339]

Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın zorlama veya baskıya maruz kalmadan Hz. Ali'ye biat ettiklerine dair rivâyetlerden bazıları şunlardır:

1. Tâbiînden İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) şöyle demiştir:

> Osman b. Affân'ın öldürülmesi üzerine insanlar Ali b. Ebû Tâlib'e biat ettiler. Ali, Talha ve Zübeyr'e "Dilerseniz siz bana biat edin veya ben sizden birine biat edeyim." şeklinde haber göndermiş, fakat onlar, "Bilakis biz sana biat edelim." diye cevap vermişlerdir.

Akabinde, onların Hz. Ali'ye biat edip etmedikleri hakkında herhangi bir bilgi verilmeden, Mekke'ye gittikleri ve orada Hz. Âişe ile görüştüklerinden söz edilmektedir.[340]

Bu rivâyet, *sika* râvîler tarafından nakledilmiştir. Ancak hicrî 50 yılında doğduğu ifade edilen İbn Şihâb ez-Zührî'nin,[341] bu hâdiselere şahit olması tarihî olarak mümkün değildir. Dolayısıyla rivâyetin isnadında inkıtâ bulunduğu anlaşılmaktadır.

---

[337] Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Hz. Ali'ye biat ettiklerine dair bir rivâyet için bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 420 (No. 5599).

[338] Bkz. Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, s. 15.

[339] Bkz. Yaprakdal, *Cemel Vak'ası*, s. 40.

[340] Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VI, 101 (No. 10636).

[341] Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 499.

2. Sahâbeden Târık b. Şihâb el-Becelî'nin (ö. 83/702), şöyle dediği nakledilmiştir:

> Osman öldürülünce [kendi kendime] dedim ki: Beni Irak'ta tutan şey nedir? Asıl cemaat Medine'de Ensâr ve Muhâcirler'in yanındadır. Yola çıktım. Bana insanların Ali'ye biat ettikleri haber verildi. Rebeze'ye vardığım zaman Ali'nin orada olduğunu gördüm. Kendisi için hazırlanan bir yere oturdu. Ardından ayağa kalktı ve Allah'a hamd ve sena ettikten sonra, "Talha ve Zübeyr herhangi bir baskı olmaksızın bana kendi rızalarıyla biat ettiler. Sonra işi karıştırıp Müslümanların birliğini parçalamak istediler." diyerek [orada bulunanları] onlara karşı savaşmaya teşvik etti.[342]

Bu rivâyetin râvîlerinden Safvân b. Kabîsa meçhul bir râvîdir.[343] Güvenilirliği hakkında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Rivâyetin diğer râvîleri ise muteber kimselerdir.

3. Hz. Ali taraftarlarından Eşter en-Nehaî (ö. 37/657?) şöyle demiştir: "Ben Talha ve Zübeyr'in Ali'ye gönüllü olarak ve herhangi bir zorlamaya maruz kalmadan biat ettiklerini gördüm."[344] İbn Hacer, Ömer b. Şebbe'nin (ö. 262/876) "*Ahbârü'l-Basra*" isimli kitabında Cemel ile ilgili rivâyetleri tafsilatlı olarak aktardığını belirttikten sonra kendisinin ise bunları özetleyeceğini ve sadece sahih veya hasen rivâyetleri aktaracağını, bunlar dışındaki rivâyetlerin ise kusurları hakkında değerlendirme yapacağını ifade etmiştir.[345] Onun, yukarıdaki rivâyeti zikrettikten sonra değerlendirme yapmamış olması, hasen veya sahîh olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

4. İbn Şihâb ez-Zührî'den nakledildiğine göre; Hz. Ali, halkın Talha b. Ubeydullah'a biat etmesinden endişe duyduğu için, onları kendisine biat etmeye davet etmiştir. Halk da Hz. Ali'yi Talha ve diğer isimlere tercih ettiklerinden bu daveti kabul etmiştir. Hz. Ali, kendisine biat edilmesinden sonra, Talha ve Zübeyr'i de biat etmeye

---

[342] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 499 (No. 40603).

[343] Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 423; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, II, 316; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 637

[344] İbn Şebbe, *Ahbârü'l-Basra*, s. 190-191; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 54.

[345] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 54.

çağırmış, onlar da bu çağrıya uyarak biat etmişlerdir.[346] İbn Hacer, yukarıdaki rivâyet gibi bu rivâyeti de hasen veya sahîh olarak değerlendirmiştir. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere Zührî, bu hâdiselere yetişmemiştir.

5. Tâbiînden Muhammed b. Sîrîn'in (ö. 110/729) anlattığına göre Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah'a "Uzat elini sana biat edeyim." demiştir. Talha ise "Sen buna daha layıksın ve sen mü'minlerin emirisin. Elini uzat." diye karşılık vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ali elini uzatmış ve Talha ona biat etmiştir.[347] Muhammed b. Sîrîn, bu hâdiselere yetişmediğinden bu rivâyet mürsel olarak değerlendirilmektedir.[348]

6. Hz. Osman'ın şehid edildiği gün Medine'de bulunduğunu belirten Ebû Beşîr el-Âbidî (ö.?), aralarında Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın da yer aldığı Ensâr ve Muhâcirlerin, Hz. Ali'nin yanına gelerek kendisine biat etmek istediklerini söylemeleri üzerine Hz. Ali'nin şöyle dediğini aktarmıştır: "Sizin işinize (halifelik) ihtiyacım yoktur. Ben (halife olarak) seçtiğiniz kimse konusunda sizinle beraberim. Onu kabul ediyorum. Dilediğinizi seçin." Onlar ise Hz. Ali'ye "Biz senin dışında birini seçmiyoruz." demişlerdir. Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra ashâb-ı kirâmın aynı maksatla Hz. Ali'nin yanına defaatle geldiğini dile getiren Ebû Beşir, Hz. Ali'nin ısrarlardan sonra görevi kabul ettiğini söylemekte, ayrıca Mescid-i Nebevî'de Hz. Ali'ye biat edildiği esnada Resûlullah'ın (s.a.) minberinin yanında olduğunu ve onun sözlerini işittiğini ifade etmektedir.[349] Bu rivâyetin isnad bakımından zayıf olduğu, ancak rivâyetin metninin sahîh olduğu ifade edilmektedir.[350]

7. Tâbiînden Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713) şöyle demiştir:

> Osman öldürüldüğü zaman [Hz.] Muhammed'in ashâbı ve diğer insanlar Ali'ye "Mü'minlerin emiri" diyerek koşuştular ve "Elini uzat, sana biat edelim." dediler. Ali

---

[346] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 54.

[347] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 434.

[348] Bkz. Berzencî, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, III, 373 (1 no.lu dipnot).

[349] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 427-428. Benzer rivâyetler için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 554; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 420.

[350] Bkz. Berzencî, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, III, 371 (1 no.lu dipnot).

ise “Buna siz karar veremezsiniz. Bu konudaki karar Ehl-i Bedir’e aittir. Onlar kime razı olurlarsa halife odur. Neticede onlardan Ali’nin yanına gelmeyen kimse kalmadı. Dediler ki: “Hilâfete senden daha layık kimseyi görmüyoruz. Elini uzat, sana biat edelim.” Ali ise “Talha ve Zübeyr nerede? diye sorunca ona diliyle ilk biat eden Talha oldu. Eliyle ilk biat eden ise Sa’d oldu. Bunu gören Ali, Mescid’e giderek minbere çıktı. Minberde Ali’nin yanına ilk çıkan ve ona biat eden Talha oldu. Zübeyr ve Peygamber’in ashâbı (Allah hepsinden razı olsun) da ona biat ettiler.[351]

8. Ebü’l-Melîh b. Üsâme’den (ö. 112/730?) nakledilen bir rivâyete göre Hz. Ali, Hz. Osman’ın şehid edilmesinin ardından çarşıya çıktığı bir anda, halk kendisinden hoşnut olduklarını gösterip onu takip etmiştir. Hz. Ali ise [onlardan kurtulmak için] Benî Amr b. Mebzûl’ün bahçesine girerek kapıyı kapattırmıştır. Aralarında Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm’ın da bulunduğu bu topluluk kapıyı çalarak içeri girmiştir. Talha ve Zübeyr orada Hz. Ali’ye “Elini uzat.” dedikten sonra biat etmişlerdir. Talha b. Ubeydullah’ın Hz. Ali’ye biat ettiğini gören bir adam “[Hz. Ali’ye] ilk biat eden felçli bir eldir (Talha b. Ubeydullah’ın elidir). Bu iş tamamlanmaz!” demiştir.[352] Bu rivâyetin isnadında metrûk bir râvî olarak kabul edilen Ebû Bekr el-Hüzelî yer almaktadır. *Sika* bir râvî olduğu ifade edilen[353] Ebü’l-Melîh b. Üsâme’nin ise bu hâdiselere yetişmediği ifade edilmektedir.[354]

---

[351] İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, IV, 107.

[352] Bkz. Taberî, *Târîhu’r-rusül ve’l-mülûk*, IV, 428. Hz. Ali’ye biat eden ilk kişinin Talha b. Ubeydullah olduğu birçok kaynakta zikredilmektedir. Bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 268; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, II, 554; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, X, 420; İbn Hibbân, *es-Sîretü’n-nebeviyye ve ahbârü’l-hulefâ’*, II, 522; Zehebî, *Düvelü’l-İslâm*, s. 20. Kûfeliler’e göre Hz. Ali’ye biat eden ilk kişinin Eşter en-Nehaî (ö. 37/657?) olduğuna dair bir görüş de nakledilmektedir. Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 433; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, X, 42.

[353] Bkz. İclî, *es-Sikât*, s. 512; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’*, V, 94; Zehebî, *el-Kâşif*, II, 464; İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, s. 675 (No. 8390).

[354] Bkz. Berzencî, *Sahîhu ve za’îfu Târîhi’t-Taberî*, VIII, 615 (1 no.lu dipnot).

Yukarıdaki rivâyetlerin aksine Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Hz. Ali'ye baskı altında veya kerhen biat ettiklerine dair rivâyetler de bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Rabî'a kabilesinden bazı kimseler, Talha b. Ubeydullah'a, tam Hz. Ali'ye karşı harekete geçecekleri sırada kendisinin (Talha'nın) Hz. Ali'ye biat ettiğini öğrendikten sonra vazgeçtiklerini söylemişler ve ona Hz. Ali'nin karşısında yer alma sebebini sormuşlardır. Talha b. Ubeydullah, kendisinin bir mezbeleye götürüldüğünü ve (isyancılar tarafından) boynuna kılıç dayanmış halde iken biat etmesi istendiğini, aksi halde öldürülmekle tehdit edildiğini, bu sebeple yaptığı biatin geçersiz olduğunu bildiği halde biat ettiğini söylemiştir.[355]

2. Hz. Ali'nin kız kardeşi Ümmü Hânî'nin (ö. 50/670'ten sonra) mevlâsı Ümmü Râşid (ö.?), Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ı "Ellerimiz [Ali'ye] biat etti, ancak kalplerimiz biat etmedi." derken işitmiştir. Onların bu sözlerinden haberdar olduğu anlaşılan Hz. Ali, Ümmü Hânî ve Ümmü Râşid'e "*Verdiği sözden dönen kendi aleyhine dönmüş olur. Allah'a verdiği sözü yerine getirene, Allah büyük bir mükâfat verecektir*."[356] âyetini okumuştur.[357]

Bu rivâyetin râvîlerinden Ümmü Râşid, meçhul bir kimsedir. Güvenilirliği hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Rivâyetin diğer râvîleri ise *sika*dır.

3. Velîd b. Abdülmelik (ö. 96/715) şöyle demiştir: "Iraklı münafıklardan (isyancılardan) Cebele b. Hukeym, Zübeyr'e 'Biat ettin mi?' diye sordu. Zübeyr, 'Boynuma kılıç dayandı ve biat et, aksi halde seni öldüreceğiz!' denildi. Ben de biat ettim." dedi.[358]

---

[355] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 484 (No. 40578); XVII, 134 (No. 32654).

[356] el-Fetih 48/10.

[357] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 485 (No. 40580); XVII, 120 (No. 32620).

[358] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 484 (No. 40579); XVII, 134 (No. 32655).

Bu rivâyetin isnadında inkıtâ olduğu anlaşılmaktadır. Zira Velîd b. Abdülmelik'in 52 (672) yılında doğduğu ifade edilmektedir.[359]

4. Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah'ın "Enseme kılıç dayanmış halde iken biat ettim." dediğini öğrendiğinde, bu konuda sahâbenin görüşünü öğrenmek üzere Abdullah b. Abbâs'ı görevlendirmiştir. Abdullah b. Abbâs'ın bunu bir sahâbe grubuna sorması üzerine, Üsâme b. Zeyd, biat esnasında Talha b. Ubeydullah'ın ensesine kılıç dayanmadığını, ancak onun isteksizce biat ettiğini ifade etmiştir. Üsâme b. Zeyd'in verdiği cevaptan hoşlanmayan bazı kimseler, canına kastederek ona saldırmışlardır.[360]

5. Seyf b. Ömer ve Taberî'nin aktardığı bazı rivâyetlerde de Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın baskı altında Hz. Ali'ye biat ettikleri anlatılmaktadır. Hz. Ali'nin, Medineliler'in ısrarları sonrasında halifeliği kabul etmesi üzerine isyancılar, ancak Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın biat etmeleri halinde işlerin yoluna gireceği düşüncelerinden hareketle onların biat etmesi gerektiğine kanaat getirmiştir. Bundan dolayı Kûfeli isyancılar Eşter en-Nehaî öncülüğündeki bir birliği Talha b. Ubeydullah'a göndermiş, Basralılar ise Abdü'l-Kays kabilesinin liderlerinden olan ve Abdullah b. Sebe'nin görüşlerinin etkisinde kaldığı ifade edilen Hukeym b. Cebele[361] komutasındaki bir grubu Zübeyr b. Avvâm'a göndermişlerdir. İkisi de biat etmek üzere getirilmiştir. Talha b. Ubeydullah, Eşter en-Nehaî'ye "Beni bırak ki insanların ne yaptığına bakayım." demiştir. Ancak Eşter onu sert bir şekilde iteleye iteleye minbere kadar çıkartıp biat ettirmiştir. Zübeyr b. Avvâm da benzer şekilde Hukeym b. Cebele tarafından biat etmeye zorlanmıştır. Talha ve Zübeyr, biat etmeden önce "Ben kerhen biat ediyorum." dedikten sonra biat etmişlerdir. Zübeyr b. Avvâm, Hz. Ali'ye biatı konusunda şöyle demiştir: "Abdü'l-Kays (kabilesi) haydutlarından/hırsızlarından bir adam beni getirdi ve ben

---

[359] Bkz. Koyuncu, "Velîd I", *DİA*, XLIII, 30.

[360] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 483 (No. 40576); XVII, 122 (No. 32626).

[361] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 326-327; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 128. Hukeym b. Cebele'nin Hz. Osman'ın evinin muhasara altına alınması hâdisesinde Basra'dan Medine'ye gelen 100 kişilik isyancı grubun öncüsü olduğu kaydedilmektedir. Ancak onun Hz. Osman'ı şehid edenler arasında bulunup bulunmadığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bkz. Ünal, "Hukeym b. Cebele", *DİA*, XVIII, 313.

boynuma kılıç dayanmış halde biat ettim." Daha önce hilâfet tekliflerini reddetmeleri dolayısıyla Basralı ve Kûfeli isyancılar, Talha ve Zübeyr'e kızmışlardır. Hz. Ali'ye biat etmelerini sağlarken onlara kaba davranmalarının temelinde bu konudaki kinleri bulunmaktadır. Halife adayları üzerinden iktidar savaşı yapan isyancılardan yalnızca Hz. Ali'nin halifeliğini isteyen Mısırlılar memnun kalmış, Basralılar ve Kûfeliler ise kendi adaylarına öfkelenmişlerdir.[362] Ancak bu rivâyetlerin isnad açısından sağlam olmadığı ve metinlerinde tutarsızlıkların olduğu ifade edilmektedir.[363]

Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Hz. Ali'ye biatlarının keyfiyeti konusundaki otuza yakın rivâyetin isnad açısından değerlendirildiği bir çalışmada yazar, netice olarak, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Hz. Ali'ye biat ettikleri konusunda şüphe bulunmadığını belirtmekte, biatın keyfiyeti konusundaki rivâyetlerin ise metinlerinin birbirleriyle çeliştiğini ve tamamının isnad açısından zayıf olduğunu dile getirmektedir. Ancak o, Talha ve Zübeyr'in, Hz. Ali'ye gönüllü olarak biat ettiklerini ifade eden rivâyetlerin, zorla veya kerhen biat ettiklerine dair rivâyetlerden daha az derecede zayıf olduğunu ilave etmektedir.[364] Konuya değinilen bir diğer çalışmada ise zorla biatla ilgili rivâyetlerin hem sayı hem de güvenilirlik açısından daha güçlü olduğu ifade edilmiş; ayrıca yazar, bu kanaati benimsediğini belirtmiştir.[365] Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın baskı neticesinde mi yoksa kendi rızalarıyla mı Hz. Ali'ye biat ettiklerinin bilinemeyeceğini savunan görüşler de bulunmaktadır.[366] Dolayısıyla, biatın varlığı kesin olmakla birlikte, mahiyeti hakkındaki rivâyetlerin çelişkili ve isnadlarının zayıf olması, konuyu net bir sonuca ulaştırmayı zorlaştırmaktadır.

---

[362] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 85; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 429, 434-435.

[363] Bkz. Berzencî, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, VIII, 622 (1 ve 2 no.lu dipnot).

[364] Bkz. Allâl, *Bühûs havle'l-hilâfe*, s. 170. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Hz. Ali'ye biat etmeye zorlandıklarına dair görüşlere itibar edilemeyeceğine dair bir değerlendirme için bkz. Nâsır b. Ali Âiz, *Akîdetü Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a fi's-sahâbeti'l-kirâm*, II, 835.

[365] Bkz. Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı*, s. 305.

[366] Bkz. Kelpetin, "Cemel Vak'ası'na Farklı Bir Yaklaşım: Linda D. Lau Örneği", s. 35.

Cemel Vak'ası'na giden süreçte Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm'a nispet edilen bazı ifadelerde, onların Hz. Ali'ye yönelik olarak "Ali, bizi kendisine biat etmeye zorladı.",[367] "Ellerimiz ona biat etti, ancak kalplerimiz biat etmedi."[368] veya "Biz ona can korkusuyla biat ettik. Ayrıca onun bize biat etmeyeceğini anladık."[369] gibi sözler söyledikleri nakledilmektedir. Bu tür ifadelerinden hareketle, onların Hz. Ali'yi hilâfete ehil görmedikleri yönünde kesin bir kanaate ulaşmak isabetli olmayabilir. Bu tür sözlerin dönemin siyasî ve sosyal atmosferi bağlamında değerlendirilmesi gerektiği düşünülebilir. Nitekim Talha ve Zübeyr, Hz. Osman'ı şehid eden isyancıların Medine'deki tahakkümünden rahatsız olmuşlardır. Onların, isyancılar tarafından boyunlarına kılıç dayanarak biat ettiklerine dair sözleri,[370] bu rahatsızlıklarının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla bu tür beyanlar, Hz. Ali'nin şahsına yönelik bir muhalefetten ziyade, dönemin olağanüstü şartları ve isyancıların tutumlarına karşı bir tepkinin ifadesi olarak yorumlanabilir.

Öte yandan, Hz. Osman'ın şehâdetinin ardından Medine'de etkinlik kazanan isyancı grupların baskıcı tutumlarını doğrudan Hz. Ali ile ilişkilendirmek isabetli görünmemektedir. Nitekim Hz. Ali'nin, kimseyi kendisine biat etmeye zorlamadığına ve bu tür girişimlere karşı çıktığına dair rivâyetler bulunmaktadır. Tâbiînden Küleyb el-Cermî (ö. 81/700), iki arkadaşı ile birlikte Hz. Ali'ye biat etmesi hakkında bilgi vermiştir. Buna göre Hz. Ali ona ve arkadaşlarına biat etmelerini teklif etmiş, iki arkadaşı herhangi bir tereddüt geçirmeksizin biat etmişlerdir. Kendisi ise henüz cevabını vermeden ordu içerisindeki bazı kişilerin ona hitaben "Biat et, biat et!" diye bağırdıklarını Hz. Ali'nin ise "Onu rahat bırakın!" diyerek bu kişileri durdurduğunu, yani biat konusunda baskı kurmalarını engellediğini ifade etmiştir. Küleyb el-Cermî'nin, kavmi adına elçi olarak

---

[367] Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 106.

[368] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 485 (No. 40580); XVII, 120 (No. 32620).

[369] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 554; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 429.

[370] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 483 (No. 40576); XXI, 484 (No. 40578, 40579); XVII, 122 (No. 32626); XVII, 134 (No. 32655). Talha b. Ubeydullah'ın Hz. Ali'ye biat ettiğini inkâr etmediği ancak biatin zorla gerçekleştiğini söylediğine dair bir değerlendirme için bkz. Erul, "Talha b. Ubeydullah", *DİA*, XXXIX, 504.

geldiğini ve kendisinin de kavminin bu hususta tavrını sergileyeceğini söylemesi sonrasında, Hz. Ali onu ikna etmiş ve neticede o da biat etmiştir. Hz. Ali'nin bu olaydaki tavrına dikkat edildiğinde onun zorla biat almaktan yana olmadığı anlaşılmaktadır. Küleyb el-Cermî, biat ederken "Allah'a itaat ettiğin sürece sana itaat etmek üzere biat ediyoruz. Allah'a isyan ettiğinde ise üzerimizde itaat hakkın yoktur!" gibi önemli bir şartı Hz. Ali'ye çekinmeden söyleyebilmiş, Hz. Ali de bu hususta ona garanti vermiştir.[371] Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Abdullah b. Ömer gibi önde gelen sahâbîleri de kendisine biat etmeye zorlamayan Hz. Ali'nin, Talha ve Zübeyr'i zorlamış olması makul görünmemektedir.[372] Ayrıca Hz. Ali'nin, onların Medine dışına çıkmalarına engel olmaması da zorlamadan yana olmadığının bir başka göstergesi olarak değerlendirilebilir.[373] Bu çerçevede, Hz. Ali'nin biat sürecindeki tutumunun, isyancıların zorlayıcı tavırlarından bağımsız olarak değerlendirilmesi gerektiği söylenebilir.

b. Hz. Ali'den Valilik Talep Etmeleri

Hz. Ali'ye biat edildikten sonra Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm gibi bazı sahâbîler, Hz. Ali'ye gelerek Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması gibi hadlerin uygulanmasını talep etmişlerdir. Hz. Ali, henüz buna güç yetiremediğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Zübeyr b. Avvâm, Hz. Ali'ye destek olmak üzere ordu toplayabilmek için Kûfe valiliğini, Talha b. Ubeydullah ise aynı maksatla Basra valiliğini istemiştir. Ancak Hz. Ali bu hususta olumlu veya olumsuz bir cevap vermemiş, yalnızca düşüneceğini söylemekle yetinmiştir. Hz. Ali'nin onların bu taleplerini onların kendi yanında bulunmalarını istediğini beyan ederek kabul etmediği de belirtilmektedir.[374]

---

[371] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 471-472 (No. 40559).

[372] Benzer değerlendirmeler için bkz. Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II,* s. 298; Yaprakdal, *Cemel Vak'ası*, s. 49.

[373] Bkz. Yaprakdal, *Cemel Vak'ası*, s. 43.

[374] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 429; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 420-421, 426. Aşırı zayıf râvîlerden Ebû Mihnef'e (ö. 157/773-74) dayanan bir rivâyete göre ise Talha b. Ubeydullah, Hz. Ali'den Irak valililiğini, Zübeyr b. Avvâm ise Şam valiliğini talep etmiştir. Bkz. Ebû Mihnef, *Kitâbü'l-Cemel*, s. 79.

Hz. Ali'nin, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın valilik taleplerine olumlu karşılık vermemesi, bazı çalışmalarda onun siyaset konusundaki yetersizliği olarak değerlendirilmektedir.[375] Hz. Ali'nin bu isteklere olumsuz yaklaşımının, ileride hilâfet konusunda kendisine rakip olmalarını engelleme düşüncesinden kaynaklandığını savunanlar da bulunmaktadır. Bu görüşe göre Hz. Ali, Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyân ile yaşadığı problemlerin[376] benzerlerini, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm ile de yaşamamak için onların valilik taleplerini kabul etmemiş ve onları yanında tutarak yakın çalışma arkadaşları olarak değerlendirmeyi tercih etmiştir.[377] Başka bir yoruma göre ise Hz. Ali, fitnenin yayılmasından endişe etmiş ve Medine'de meydana gelmesi muhtemel bir iç savaşa engel olmak amacıyla Talha ve Zübeyr'in dış destek arayışlarına izin vermemiştir.[378]

Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Cemel Ashâbı içerisinde yer almalarını, Basra ve Kûfe şehirlerine vali olarak atanma isteklerinin Hz. Ali tarafından kabul edilmemesine bağlayan yorumlar bulunmaktadır.[379] Daha önce de belirtildiği üzere, Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra, Kûfeden gelen isyancılar, Zübeyr b. Avvâm'a, Basra'dan gelenler ise Talha b. Ubeydullah'a halife olması yönünde teklif götürmüşler, ancak her ikisi de bu teklifi kabul etmemiştir. Hilâfet makamını üstlenmeyi reddeden bu iki sahâbînin, yalnızca valilik taleplerinin kabul edilmemesi sebebiyle Hz. Ali'nin karşısına geçmiş olmaları makul görünmemektedir.[380] Bununla birlikte, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in söz konusu şehirlerin halkı tarafından sevilen kimseler oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, isyancıların tahakkümü altındaki Medine'den ayrılmak amacıyla bu şehirlerde görev almak istemeleri tabiî karşılanmalıdır. Öte yandan, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in dünyevî menfaat uğruna Müslüman kanı dökecek kimseler

---

[375] Bkz. Azimli, *Hz. Ali*, s. 55, 65.

[376] Burada yazar Şam'da büyük bir güce sahip bulunan Muâvîye b. Ebî Süfyân'ın Hz. Ali'ye biat etmemesi ve onunla savaşması gibi meseleleri kastetmiş olmalıdır.

[377] Bkz. Muhammed Seyyid Vekîl, *Asru'l-hulefâ'*, s. 518-519.

[378] Bkz. Sallâbî, *Alî b. Ebî Tâlib*, s. 424.

[379] Bkz. Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, s. 180; Şenyayla, *Hz. Ali*, s.237; Erul, "Talha b. Ubeydullah", *DİA*, XXXIX, 504; Muhammed Seyyid Vekîl, *Asru'l-hulefâ'*, s. 518.

[380] Bkz. Demircan, *Fitne*, s. 93.

olmadıkları ifade edilerek, söz konusu yoruma itiraz eden değerlendirmeler de bulunmaktadır.[381]

c. Mekke'ye Gitmeleri

Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm, Hz. Osman'ın şehid edilmesinin akabinde Hz. Ali'ye biat edilmesinden yaklaşık dört ay sonra Medine'den Mekke'ye gitmişlerdir. Bazı kaynaklarda, onların Hz. Ali'nin izniyle umre yapmak amacıyla Mekke'ye hareket ettikleri, ancak burada Hz. Âişe ile karşılaştıktan sonra Hz. Osman'ın kanını aramak ve katillerinin cezalandırılmasını sağlamak hususunda anlaştıkları rivâyet edilmektedir.[382] Buna karşılık, bu iki sahâbînin Hz. Ali'nin bilgisi dışında Mekke'ye "kaçtıkları"na dair nakiller de mevcutttur.[383]

İsnâd açısından son derece zayıf bir rivâyete göre, Talha ile Zübeyr, Hz. Ali'den umre izni istemişler, Hz. Ali ise bu talep üzerine onlara "Şam ve Irak'a gitmeyi arzuluyor olmalısınız." diye karşılık vermiştir. Onlar ise umre dışında herhangi bir maksatlarının olmadığını kesin bir şekilde beyan etmişlerdir. Ancak, Hz. Ali'den izin alır almaz Medine'den ayrılmış ve "Hayır vallahi! Ali'nin bizim boynumuzda biati yoktur. Biz ona ancak kılıç zoruyla biat ettik." diyerek biatlarını geçersiz saydıklarını ifade etmişlerdir. Hz. Ali ise bu sözleri duyduğunda, "Allah onları en uzak diyara ve en sıcak ateşe alsın!"[384] diyerek beddua etmiştir.

Bu rivâyetin isnadında rivâyetleri makbul sayılmayan Ebû Mihnef (ö. 157/773-74) ile Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 204/819) gibi râvîler yer almaktadır. Hz. Ali'nin Talha ve Zübeyr'in niyetlerinden haberdar olduğu onlara engel olmadığı iddiası,

---

[381] Bkz. Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı*, s. 306.

[382] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 95; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 452, 491; İbn Şebbe, *Ahbârü'l-Basra*, s. 191. İbn Hacer, İbn Şebbe'nin konu ile ilgili rivâyetini onun muteber rivâyetleri arasında zikretmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 54. Hz. Ali'nin izni ile umre yapmak maksadıyla Mekke'ye gittiklerine dair ayrıca bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 427.

[383] Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 554.

[384] Ebû Mihnef, *Kitâbü'l-Cemel*, s. 80-81, 82; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 222.

hilâfet makamının sorumluluklarıyla bağdaşmamaktadır. Şayet böyle bir niyetten haberdar olsaydı, onların Medine dışına çıkmalarına izin vermemesi beklenirdi.

Talha ve Zübeyr'in daha Medine'de iken Hz. Âişe ile birlikte çıkacakları Basra yolculuğunu önceden planladıklarına dair muteber bir rivâyet mevcut değildir. İlk Müslümanlardan olup, Aşere-i mübeşşere arasında yer alan ve Hz. Ömer'in şûra üyeleri[385] olarak belirlediği seçkin sahâbîlerden olan Talha ve Zübeyr'in biat ettikleri halifeye karşı bir hileye başvurmuş olabildikleri düşünülemez. Ayrıca, Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber tarafından cennetle müjdelenmiş iki sahâbî hakkında cehenneme girmeleri yönünde beddua etmiş olması makul değildir. Bilakis, Hz. Ali'nin Cemel Vak'ası'ndan sonra her iki sahâbînin de öldürülmesine derin bir üzüntü duyduğu, özellikle Zübeyr b. Avvâm'ın katilini şiddetle kınadığı bilinmektedir.

Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra) de isnadsız olarak, Hz. Ali'nin Talha ve Zübeyr'i kastederek "Vallahi! Onlar umre yapmak istemediler. Bilakis onlar ihanet etmek istediler." dediğini nakletmiştir.[386] Bu rivâyet de yukarıda anılan Ebû Mihnef rivâyetiyle benzer bir yapıdadır. Aynı şekilde, Şiî âlim Şeyh Müfîd'in (ö. 413/1022) aktardığı bir rivâyete göre Hz. Ali, onların gerçek niyetlerinin farkındaydı. Kendisinden umre izni istediklerinde onlara şöyle demiştir: "Vallahi! Sizin amacınız umre değil. Sizin ve arkadaşınızın (Hz. Âişe) durumu bana bildirildi." Ancak Talha ve Zübeyr, umre dışında bir maksat taşımadıklarına dair yemin ederek, bu iddiayı reddettiler.[387]

Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Mekke'ye gitmeleri hakkında buna benzer isnadsız başka nakiller de mevcuttur. İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) anlattığına göre Talha ile Zübeyr, Medine'de ihtilafın artması üzerine Hz. Ali'den umre için izin istemişlerdir. Hz. Ali, "Sizin amacınız umre değil! Bana biat etmenizden önce, 'Hanginiz

---

[385] Hz. Ömer, kendisinden sonra yeni halifeyi belirlemeleri için aşere-i mübeşşereden hayatta kalan şu altı sahâbîyi şûra üyesi olarak tayin etmiştir: Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avvâm, Talha b. Ubeydullah, Osman b. Affân, Ali b. Ebî Tâlib ve Sa'd b. Ebû Vakkâs. Bkz. Fayda, "Hulefâ-yi râşidîn", *DİA*, XVIII, 326.

[386] Bkz. Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 180.

[387] Bkz. Şeyh Müfîd, *el-Cemel*, s. 436.

istiyorsa ona biat edeyim.' dedim. Ama siz bana biat etmeyi kabul ettiniz. Size izin veriyorum. Selâmetle gidin." diyerek isteksizce onlara izin vermiştir.[388]

Çağdaş bazı araştırmacılara göre, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm, Hz. Ali'ye şartlı olarak biat etmişlerdir. Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması yönündeki taleplerinin karşılık bulmadığını ve Hz. Ali'nin bu konuda yeterli güce sahip olmadığını düşündüklerinde, isyancılara karşı girişilecek bir mücadeleye Basra ve Kûfe'den destek sağlayabileceklerini ifade etmişlerdir. Hz. Ali ise bu teklife doğrudan olumlu ya da olumsuz bir cevap vermemiş, meselenin zamana bırakılması gerektiği yönündeki tavrını sürdürmüştür. Aralarındaki bu yaklaşım farkı, zamanla daha da belirginleşmiş ve Talha ile Zübeyr'in, mevcut durum karşısında Hz. Ali'den bağımsız bir çözüm arayışına yönelmelerine zemin hazırlamıştır.[389]

Bununla birlikte, Talha ve Zübeyr'in, Hz. Ali'ye sundukları teklif doğrultusunda Basra ve Kûfe'ye giderek isyancılara karşı güç toplamayı doğrudan tercih etmeyip, bunun yerine Medine'den Mekke'ye yönelmeleri dikkat çekicidir. Bu tercihin, söz konusu şehirlerdeki halkın, Hz. Ali'nin açık bir emri olmadan kendilerine yeterli düzeyde destek vermeyecekleri düşüncesinden kaynaklanmış olabileceği değerlendirilmektedir. Mekke'nin tercih edilmesini ise başta Ümeyyeoğulları ve Hz. Osman'ın eski valileri olmak üzere, isyancı hareketine karşı bir araya gelme potansiyeli taşıyan grupların burada bulunmasıyla açıklamak mümkündür.

C. CEMEL ASHÂBI'NIN BASRA'YA GİTME SÜRECİ

Cemel Ashâbı'nın Mekke'den Basra'ya gitme süreçlerinin ele alındığı kaynaklarda gerek yol güzergahında gerekse Basra'ya vardıktan sonra yaşanan bazı gelişmelerle ilgili tartışmalar bulunmaktadır. Çalışmanın bu kısmında Cemel Ashâbı'nın Basra şehrine gitmeye karar vermeleri, Hz. Âişe'nin Basra yolculuğu esnasında

---

[388] Bkz. İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ'*, II, 530.

[389] Bu konuda bkz. Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 217.

Mekke'ye geri dönmeye azmetmesi ve ardından yolculuğa devam etmeye ikna edilmesi ile Cemel Ashâbı'nın Basra'ya ulaştıktan sonra yaşadıkları hâdiselere değinilecektir.

1. Cemel Ashâbı'nın Basra'ya Gitmeyi Kararlaştırması ve Sefer Hazırlıkları

Hz. Âişe'nin, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması ve Medine'de isyancıların oluşturduğu fiilî hâkimiyetin sona erdirilmesi gerektiğine dair çağrısı, o esnada Mekke'de bulunan çok sayıda kimse arasında karşılık bulmuştur. Ardından, bu amaç doğrultusunda ilk olarak hangi şehre gidileceği tartışılmıştır. Önce Şam'a gitme teklifi öne sürülmüş, ancak bu öneri kabul görmemiştir. Akabinde, Medine'ye gidilerek Hz. Ali'den, Hz. Osman'ın katillerinin talep edilmesi ve cezalandırılmaları önerilmiştir. Bu görüş, Hz. Âişe ve Hz. Peygamber'in Mekke'de bulunan diğer hanımları[390] tarafından da desteklenmiştir. Ancak Medine'deki isyancılara güç yetirilemeyeceği gerekçesiyle bu görüş de uygulanabilir bulunmamıştır. Son aşamada, Hz. Osman'ın şehid edilmesinde rol oynayan birçok isyancının sığındığı Basra'ya gidilmesi görüşü öne çıkmış ve burada halkın desteğiyle bu kişilerin cezalandırılması hedeflenmiştir. Neticede bu teklif kabul görmüş; ancak Hz. Âişe dışındaki Ümmehâtü'l-mü'minîn, Medine dışında herhangi bir şehre gitmeyeceklerini beyan ederek bu sefere katılmamışlardır.[391] Cemel Ashâbı'nın Basra'ya gitme kararında, orada destekçileri bulunan eski Basra valisi Abdullah b. Âmir'in etkili olduğu nakledilmektedir.[392]

İbn Şihâb ez-Zührî'ye (ö. 124/742) nispet edilen bir rivâyete göre, Hz. Âişe'nin evinde toplanan kimseler, gidilecek yer konusunda istişarede bulunmuşlardır. İlk olarak

---

[390] Mü'minlerin annesi Hafsa bint Ömer'in bu esnada Mekke'de olduğuna dair bilgi için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 433.

[391] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 105-106; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 451; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ'*, II, 532; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 432-433; Sibâî, *Târîhu Mekke*, I, 86; Eyyûb, *el-Hulefâu'r-râşidûn*, s. 207-208. Cemel Ashâbı'nın doğrudan Medine'ye gitmemiş olması, Hz. Ali'ye karşı ayaklanma gayesiyle hareket etmediklerinin bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Bkz. Osman el-Hamîs, *Hikbetün mine't-târîh*, s. 176.

[392] Bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 219, 221-222. Ayrıca bkz. Hassân, *el-Fitne beyne's-sahâbe*, s. 207.

Medine'ye gidilerek Hz. Ali ile savaşılması teklif edilmiş; ancak Medine'deki isyancıların gücü ve genel durum sebebiyle bu görüş uygun bulunmamıştır. Ardından, Zübeyr b. Avvâm ile Talha b. Ubeydullah'ın Basra ve Kûfe'de taraftarlarının bulunduğu gerekçesiyle bu şehirlere gidilmesi fikri benimsenmiş ve nihayetinde Basra'ya hareket edilmiştir.[393]

Bu rivâyetin râvîlerinden Yûnus b. Yezîd el-Eylî (ö. 159/776), güvenilir bir râvi olmakla birlikte, özellikle Zührî'den yaptığı nakillerde bazı tenkitlere konu olmuştur. Nitekim Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), "Yûnus'un Zührî'den aktardığı hadisler arasında münker olanlar vardır." demiştir.[394] Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in doğrudan Hz. Ali'nin hilâfetine karşı çıktıklarını ortaya koyan güvenilir rivâyetlerin mevcut olmadığı belirtilmektedir.[395] Bu nedenle, onların yer aldığı bir mecliste, Hz. Ali ile savaşmanın önerilmesi ve buna herhangi bir itirazın kaydedilmemesi, rivâyetin metni açısından da problemli görünmektedir.

Cemel Ashâbı, gidilecek şehre karar verdikten sonra, ordunun teçhizi amacıyla yardım toplamaya başlamıştır. Hz. Osman'ın Yemen (San'a) valisi Ya'lâ b. Ümeyye, Cemel Ashâbı'na maddî destekte bulunanlar arasında ön plana çıkmaktadır. O, 80 dinar[396] karşılığında "Asker" isimli bir deve satın alıp Hz. Âişe'ye vermiş, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'a da 400.000 dirhem yardımda bulunmuş, ayrıca Kureyş'ten 70

---

[393] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 452.

[394] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 451.

[395] Bu konuda bkz. Halîfe, *el-İnsâf*, s. 316; Allâl, *Bühûs havle'l-hilâfe*, s. 171.

[396] Devenin ücreti konusunda başka görüşler de bulunmaktadır. Bir rivâyete göre söz konusu deve satın alındığında karşılığında son derece asil başka bir deve ile 400 veya 600 dirhem para verilmiştir Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 457. Devenin 200 dinar (Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 433), 80 dinar, 100 dinar veya daha fazla dinar karşılığında alındığına dair farklı görüşler de bulunmaktadır. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 229.

kişiyi savaş için teçhiz etmiştir.[397] Onun Cemel Ashâbı'nın donatılması için 600.000 dirhem para ve 600 deve verdiği[398] veya 400 deve verdiği de nakledilmektedir.[399]

Ya'lâ b. Ümeyye'nin Cemel Ashâbı'na yaptığı bu yardımları Yemen beytülmalinden getirdiği para ve bineklerle yaptığı belirtilmektedir.[400] Zira o, Hz. Osman'a yardım etmek amacıyla Yemen'den Medine'ye doğru giderken Mekke'ye ulaştığında onun şehid edildiğini öğrenmiştir. Bu sebeple yanında getirdiği malları Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmak gayesiyle harekete geçen Hz. Âişe ve yanındakilere vermekte bir beis görmemiştir.[401] Ordunun teçhizi için büyük katkıda bulunduğu nakledilenler arasında Hz. Osman'ın Basra valisi Abdullah b. Âmir el-Hadramî'nin (ö. 59/679) de ismi zikredilmektedir.[402] Ayrıca Benî Ümeyye'nin Cemel Ashâbı'na fazla miktarda yardımlar yaptığı ifade edilmektedir.[403]

Hz. Âişe ve beraberindekiler hicrî 36 senesinin başlarında Mekke'den Basra'ya doğru hareket etmişlerdir.[404] Ümmehâtü'l-mü'minîn, Zâtüırk[405] isimli yere kadar Hz. Âişe'ye eşlik etmişler ve orada kendisiyle vedalaşmışlardır. Vedalaşma esnasında

---

[397] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 452; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 54-55. Taberî'nin rivâyetinde yalnızca Zübeyr b. Avvâm'ın ismi bulunurken, İbn Hacer'in aynı isnadla aktardığı rivâyette ise onunla birlikte Talha b. Ubeydullah'ı da zikrettiği görülmektedir. Ya'lâ b. Ümeyye'nin yaptığı maddî yardımlar ile ilgili ayrıca bkz. Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, III, 401.

[398] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 450; Kocaışık, *Seyf bin Ömer'in Cemel Vak'ası Hakkındaki Rivayetleri*, s. 20.

[399] Bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 222.

[400] Bkz. Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi*, s. 43.

[401] Bkz. Sallâbî, *Alî b. Ebî Tâlib*, s. 442.

[402] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 451; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 432, 433.

[403] Bkz. Sibâî, *Târîhu Mekke*, I, 86.

[404] İbn Hacer, bu rivâyetin senedini *ceyyid* olarak değerlendirmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 57. Hz. Âişe'nin Basra yolculuğuna çıkmadan önce haram olduğu halde Talha b. Ubeydullah ile nikâhlandığına dair "Şiî âlim Ebu'l-Hasen Ali b. İbrahim el-Kummî'ye" dayandırılan mesnetsiz bir iftiranın eleştirisi için bkz. Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, s. 257-259.

[405] Zâtüırk: Günümüzde Darîbe ismiyle bilinen bu mevki, Mekke'nin Kuzeydoğu yönünde yer almaktadır ve Irak tarafından gelenlerin mîkâtıdır. Bkz. Bilâdî, *Mu'cemü'l-me'âlim*, s. 193; Gays, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 165.

insanların çokça ağlaması sebebiyle o güne "ağlama günü" manasında *yevmü'n-nahîb* denildiği ifade edilmektedir.[406]

2. Hz. Âişe'nin Basra Yolculuğuna Devam Etmemeye Karar Vermesi: Hav'eb Olayı

Cemel Ashâbı, Basra yolculuğuna devam ederken, Hz. Âişe, Mekke ve Basra arasında bulunan Hav'eb'de[407] yolculuğunu sonlandırarak Mekke'ye geri dönmeye karar vermiştir. Ancak, yanında bulunan bazı kimseler tarafından bu kararından vazgeçirilmiş ve Basra'ya gitmeye ikna edilmiştir. Hav'eb'de yaşanan bu hâdise hakkında hadis kaynaklarında iki önemli rivâyet bulunmaktadır. Bunlardan biri muhaddis tâbiî Kays b. Ebî Hâzim'e (ö. 97/715?), diğeri ise Abdullah b. Abbâs'a dayanmaktadır.

1. Kays b. Ebî Hâzim rivâyetine göre, Cemel Ashâbı, Basra'ya doğru ilerlerken Âmir oğullarına ait bir su kuyusunun bulunduğu Hav'eb denilen mevkiye vardıklarında, Mü'minlerin annesi Hz. Âişe, oradaki köpeklerin kendilerine doğru havladığını duymuştur. Yanında bulunanlara "Bu hangi sudur?" diye sormuş, "Hav'eb suyudur." diye cevap verilmesi üzerine ise devesini durdurmuş ve "Ben kesinlikle geri döneceğim!" demiştir. Bunun üzerine bazı sahâbîler ona "Sakin ol! Allah sana merhamet etsin. Tam aksine ilerlemeye devam edeceksin ve Müslümanlar seni görecekler. Böylece Allah (senin vesilenle) aralarında sulhu sağlayacak." demişlerdir. Hz. Âişe ise kendilerine şöyle cevap vermiştir: "Ben kesinlikle geri döneceğim. Zira bir gün Resûlullah'ı (s.a.) bize (hanımlarına) şöyle derken işittim: "*İçinizden birine Hav'eb köpekleri havladığı zaman hali ne olacak*?"

---

[406] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 460; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 433; Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı,* s. 318; Sabuncu, Hz. Âişe'nin Hayatı, *Şahsiyeti ve İslâm Tarihindeki Yeri*, s. 100; Kocaışık, *Seyf bin Ömer'in Cemel Vak'ası Hakkındaki Rivayetleri*, s. 22.

[407] Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garibi'l-hadîs*, I, 456; Fettenî, *Mecme'u bihâri'l-envâr*, I, 599; Abdülhasen, "Ma'reketü'l-Cemel: Dirâse fî tahdîdi'l-mevki'", s. 93-94.

Bu rivâyet, benzer lafızlarla birçok hadis kaynağında nakledilmiştir.[408] Rivâyetten anlaşıldığına göre Hz. Âişe'nin, Hav'eb'de Mekke'ye geri dönmeye karar vermesi, Resûl-i Ekrem'in (s.a.), hanımlarına hitaben söylemiş olduğu bu hadisi hatırlaması sebebiyledir. Ancak o, yanında bulunan bazı kimseler tarafından yola devam etmeye ikna edilmiştir.[409] Kays b. Ebî Hâzim'e dayanan bu rivâyet, hadis münekkitleri tarafından sahîh olarak kabul edilmektedir. Zehebî (ö. 748/1348),[410] İbn Kesîr (ö. 774/1373),[411] Nûreddîn el-Heysemî (ö. 807/1405)[412] bu yönde değerlendirmeler yapmışlardır. Rivâyetin senedinin sahihlik kriterlerine uygun olduğunu belirten İbn Hacer (ö. 852/1449), Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) ve İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) da rivâyeti sahih olarak değerlendirdiklerini ifade etmiştir.[413]

Bu rivâyet ile ilgili sıhhat tartışmalarının Kays b. Ebî Hâzim etrafında döndüğü görülmektedir. Dolayısıyla burada onunla ilgili bazı değerlendirmelere temas etmek yerinde olacaktır. Ali b. el-Medînî'nin (ö. 234/848-49) naklettiğine göre Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Kays b. Ebî Hâzim'in bazı münker rivâyetleri bulunduğunu ve bunlardan birinin de Hav'eb rivâyeti olduğunu ifade etmiştir.[414] Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Ali b. el-Medînî'nin, Kays b. Ebî Hâzim'i "topuğuna işeyen bir bedevî" olarak nitelediğine dair rivâyetin asılsız olduğunu söylemiştir.[415] Kays b. Ebî Hâzim ile ilgili olarak İsmâil b. Ebî Hâlid (ö. 146/763) *sebt*, Yahya b. Ma'în (ö. 233/848) *sika*, Yakûb b. Şeybe (ö. 262/875) *mütkinu'r-rivâye*, Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889) ise isnad açısından tâbiî râvîlerin en sağlamı değerlendirmesinde bulunmaktadır. Onu *sika* ve

---

[408] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 482 (No. 40574); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VII, 56 (No. 4868); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XL, 298-299 (No. 24254); XLI, 197; İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, VI, 41; Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 129 (No. 4613); Bûsîrî, *İthâfü'l-hıyere*, VIII, 22-23 (No. 7393).

[409] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IX, 187.

[410] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, II, 177-178.

[411] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IX, 187.

[412] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 234 (No. 12025).

[413] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 55; Abdülhasen, "Ma'reketü'l-Cemel: Dirâse fî tahdîdi'l-mevki'", s. 94.

[414] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIV, 15; Zehebî, *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl*, VII, 419.

[415] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, IV, 199.

hüccet olarak nitelendiren ve hüccetliği konusunda icmâ olduğunu ifade eden Zehebî (ö. 748/1348) de Yahya b. Ma'în'in onu Zührî'den daha güvenilir bir râvî olarak değerlendirdiğine dair bir rivâyet aktarmıştır. Ayrıca Zehebî, ona nispet edilen münker rivâyetlerin onun diğer rivâyetlerine zarar verecek boyutta olmadığını savunmuş, bu rivâyetlerin münker değil, garîb rivâyetler olarak değerlendirilmesinin daha isabetli olacağını ifade etmiştir.[416] İbn Hacer de bu konuda "(Yahya b. Saîd) el-Kattân'ın "münker"den kastı ferd-i mutlaktır" demektedir.[417] Sonuç olarak Kays b. Ebî Hâzim'in güvenilir bir râvî olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Hav'eb rivâyetinin râvîleri arasında bulunması, bu rivâyetin sıhhatine zarar vermez.

Konu ile ilgili diğer rivâyete geçmeden önce, kısaca Hz. Âişe'yi Basra yolculuğuna devam etmeye ikna eden kişi veya kişilerle ilgili farklı görüşlere ve bu esnada yaşandığı iddia edilen "yalancı şahitlik" hâdisesine de değinmekte yarar vardır. Zira birçok kişinin Hav'eb'den geri dönmeye karar veren Hz. Âişe'nin yanına gelerek onu bu karardan vazgeçmesi için o mevkinin Hav'eb olmadığına dair yemin ettiği belirtilmekte, ayrıca bu olayın İslâm'daki ilk yalancı şahitlik örneği olduğu ifade edilmektedir.[418] Öncelikle Hz. Âişe'nin Hav'eb'den geri dönme hususunda kararlı olduğunu belirtmek gerekmektedir. Ancak onun Mekke'ye geri dönmekten hangi saiklerle ve kimlerin müdahalesiyle vazgeçtiği meselesi, ihtilaflıdır. Rivâyetlerin bir kısmında Zübeyr b. Avvâm'ın[419] veya oğlu Abdullah b. Zübeyr'in[420] -ki Hz. Âişe'nin yeğenidir- ismi zikredilirken, bazılarında ise Talha ile Zübeyr'in isimleri birlikte yer

---

[416] Bkz. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 392-393; IV,10; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, IV, 199; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*,VIII, 386 vd.

[417] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 389.

[418] Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-siyâse*, I, 82; Ebû Mihnef, *Kitâbü'l-Cemel*, s. 96; Vakkâşî, *et-Tâ'lîk ale'l-Muvatta*, II, 181; Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, XXXII, 147; Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 181; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, II, 279.

[419] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XLI, 197 (No. 24654); Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 129; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 55.

[420] Bkz. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 365 (No. 20753); Abdürrezzâk b. Hemmâm, el-*Musannef*, X, 383 (No. 21830). Hz. Âişe'yi ikna edenin Abdullah b. Zübeyr olduğu görüşünde olan bazı araştırmacılar için bkz. Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı*, s. 317 (201 no.lu dipnot).

almaktadır.[421] Bazı rivâyetlerde ise herhangi bir isim zikredilmeksizin yalnızca "yanında olanlardan biri/bazıları" denilmekle yetinildiği dikkat çekmektedir.[422]

Bir rivâyette Abdullah b. Zübeyr'in Hz. Âişe'ye "Buranın Hav'eb olduğunu söyleyen kişi sana yalan söylemiş!" dediği, Âmiroğullarından 50 kişiyi getirdiği ve bu kişilerin orasının Hav'eb olmadığına dair onu tasdik ederek yemin ettikleri anlatılmaktadır.[423] Belâzürî bu rivâyetin başında zayıf iki isnad zikretmiştir. İlk isnadda Ravh b. Abdü'l-Mü'min, Vehb b. Cerîr, Yezîd b. İyaz b. Cu'dübe ve Sâlih b. Keysân yer almaktadır.[424] Bunlardan Yezîd b. İyaz b. Cu'dübe hakkındaki eleştirilere daha önce temas edilmişti. İkinci isnadda ise Abbâs b. Hişâm, babası (Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî) ve Ebû Mihnef bulunmaktadır.[425] Daha önce belirtildiği üzere İbdü'l-Kelbî ve Ebû Mihnef hakkında hadis münekkidlerinin şiddetli cerhleri bulunmaktadır.

Yûnus b. Yezîd el-Eylî'nin (ö. 159/776), Zühri'den aktardığı belağ türü bir rivâyette de Hav'eb'de geri dönmeye karar veren Hz. Âişe'ye Abdullah b. Zübeyr'in, "Buranın Hav'eb olduğunu söyleyen kişi sana yalan söylemiş!" dediği nakledilmektedir.[426] Ancak söz konusu rivâyette Âmiroğullarından 50 kişinin yemin ettiklerine dair herhangi bir kayıt bulunmadığı dikkat çekmektedir. Yukarıdakine nispeten daha güvenilir bir isnada sahip olmakla birlikte bu rivâyetin de isnad açısından kusurları bulunduğunu hatırlatmak gerekmektedir. Mes'ûdî ise söz konusu yerin Hav'eb olmadığına dair ilk olarak Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'ın, onlardan sonra ise elli kişinin yemin ettiğini iddia etmektedir.[427] Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) de Hav'eb'in Mekke ve Basra arasında bir yer olduğuna dair bilgiler verdikten sonra isnadsız

---

[421] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 482 (No. 40574). Ayrıca bkz. Pişkin, *Gayb Haberlerinin Değerlendirilmesi* (*Cemel ve Sıffîn Bağlamında*), s. 20.

[422] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XL, 298-299 (No. 24254). Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 55.

[423] Bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 224.

[424] Bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 222.

[425] Bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 223.

[426] Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 469. Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 434.

[427] Bkz. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, II, 279.

olarak Kays b. Ebî Hâzim'in Hav'eb rivâyetine de yer vermiştir. Rivâyetten sonra ise Hz. Âişe'nin dönmek istemesi üzerine oranın Hav'eb olmadığına dair yeminler ederek ve onu kandırarak vazgeçirdiklerini söylemektedir.[428] Diğer taraftan Mervân b. Hakem'in de seksen kişi ile birlikte oranın Hav'eb olmadığını söylediğine dair bazı iddialar bulunmaktadır.[429]

Söz konusu "yalancı şahitlik meselesi" hakkında muteber bir rivâyet bulunmamaktadır. Bu olayın asılsız olduğu başka çalışmalarda da ifade edilmektedir.[430]

2. Abdullah b. Abbâs'tan nakledilen Hav'eb rivâyetine göre ise Hz. Peygamber, hanımlarına hitaben şöyle buyurmuştur:

> *Keşke yüzü tüylü devenin sahibinin hanginiz olduğunu bilseydim. O, yola çıkacak ve Hav'eb köpekleri ona havlayacaktır. Onun etrafında birçok kişi öldürülecek. Devenin sahibi ise öldürülmekten son anda kurtulacaktır*.[431]

Bezzâr (ö. 292/905), bu rivâyetin râvîlerinin güvenilir olduğunu ifade etmiştir.[432] Bu hadisi Resûl-i Ekrem'in peygamberliğinin bir delili olarak değerlendiren İbn Abdilber (ö. 463/1071) de râvîlerinin *sika* olduğunu dile getirmiştir.[433] İbn Hacer ve Bûsîrî (ö. 840/1436) de bu rivâyetin râvîlerinin *sika* olduğunu belirtmişlerdir.[434] Saîd el-Efgânî (ö. 1997) ise Abdullah b. Abbâs'ın Hz. Ali taraftarı olması ve bu hâdiseye şahit olduğuna dair bir kanıtın mevcut olmaması gibi gerekçelerle bu rivâyetin sahih olamayacağını ifade

---

[428] Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 314.

[429] Bkz. Âlûsî, *el-Ecvibetü'l-Irâkıyye*, s. 116.

[430] Bkz. Sallâbî, *Alî b. Ebî Tâlib*, s. 450-451; Yüksel, "Hav'eb Köpeklerinin Havlaması Olayıyla İlgili Rivâyetler", s. 18.

[431] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 488 (No. 40589); Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, XI, 73 (No. 4777); Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 234 (No. 12026); Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, XIV, 265 (No. 5611); Makdisî, *el-Ehâdîsü'l-muhtâra*, XII, 160; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IX, 187-188; İbn Hacer, *el-Metâlibu'l-âliye*, XVIII, 1232 (No. 4400); Fettenî, *Mecme'u bihâri'l-envâr*, II, 142.

[432] Bkz. Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, XI, 73 (No. 4777).

[433] Bkz. İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, IV, 1885.

[434] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 55; Bûsîrî, *İthâfü'l-hıyere*, VIII, 22 (No. 7393).

etmiştir.[435] Ancak onun bu konuda isabet etmediği anlaşılmaktadır. Zira bu görüşün kabulü, Abdullah b. Abbâs'ın siyasî görüşünü desteklemek amacıyla Hz. Peygamber adına hadis uydurduğunu iddia etmek anlamına gelir ki bu da sahâbîler için düşünülemeyecek bir ithamdır. Zira sahâbîlerin hadis rivâyetinde güvenilir ve âdil kabul edildikleri bilinmektedir. Ayrıca, Abdullah b. Abbâs'ın bu hadisi doğrudan Resûlullah'tan (s.a.) işitip işitmediğinin bilinmemesi de rivâyetin zayıf olduğunu göstermez. Çünkü sahâbîlerin birbirlerinden hadis nakletmeleri yaygın bir uygulamadır.

Sonuç olarak, Hav'eb ile ilgili her iki rivâyetin de birçok muhaddis tarafından nakledildiği ve sahih olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu rivâyetlerin Hz. Ali'nin haklı, Cemel Ashâbı'nın ise hatalı olduğunu ispatlamak amacıyla üretildiği veya Hz. Âişe'yi sorumluluktan kurtarmak için kaynaklara eklendiğine dair iddiaların[436] ise gerçeği yansıtmadığı anlaşılmaktadır.

Ancak Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (ö. 543/1139), Hav'eb rivâyetlerinin Hz. Peygamber ile ilişkilendirilemeyeceğini, bunları Resûl-i Ekrem'e (s.a.) nispet edenlerin günaha girdiklerini, ayrıca Hz. Âişe'nin ilgili rivâyetlerde anlatıldığı şekilde bir olay yaşamadığını iddia etmiştir.[437] İbnü'l-Arabî'yi, Hav'eb'de yaşanan olaylar ile ilgili zayıf veya mevzû rivâyetlerin bu görüşe sevk etmiş olması muhtemeldir. Bu rivâyetlerden biri şöyle özetlenebilir:

> Ureyneli bir adam, devesi ile yolculuk yaparken bindiği devesi yüksek bir miktar para karşılığında Cemel Ashâbı'ndan bir süvari tarafından Hz. Âişe için satın alınır. Ureyneli adamın yol rehberliği konusunda bilgili olduğu anlaşıldığında yolculuk esnasında rehberlik etmesi istenir. Teklifi kabul eden adam, yol boyunca uğradıkları yerler hakkında Cemel Ashâbı'na bilgiler vermeye başlar. Bu yerlerden biri de Hav'eb suyudur. Akşama doğru oradan geçerken orduya doğru köpekler havlamaya başlar. Bunun üzerine bazı kimseler rehberlik yapan adama geçtikleri yerin neresi olduğunu sorar. Oranın Hav'eb suyu olduğunu söylemesi üzerine ise verdiği cevabı duyan Hz.

---

[435] Bkz. Efgânî, *Âişe ve's-siyâse*, s. 89-90.

[436] Bkz. Pişkin, *Gayb Haberlerinin Değerlendirilmesi* (*Cemel ve Sıffîn Bağlamında*), s. 21; Demircan, *Fitne*, s. 96; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II,* s. 305-306.

[437] Bkz. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, s. 161; Şevâbike, *Ve'dü'l-fitne*, s. 152.

> Âişe bir çığlık atarak hadiste anlatılan deve sahibinin kendisi olduğunu, dolayısıyla geri dönmek istediğini söyleyerek devesini çökertir. Bunun üzerine ordudakiler de onun yanında konaklarlar. Aradan bir gün geçmesi üzerine ise Abdullah b. Zübeyr, Hz. Ali'nin kendilerine yetişmek üzerine olduğunu söyleyerek tekrar Basra'ya doğru hareket etmelerini sağlar. Rivâyetin devamında ise söz konusu adam bu sırada çıkan kargaşadan yararlanarak Hz. Âişe ve beraberindekilerden ayrıldığını ve Hz. Ali tarafına geçerek Zûkâr'a[438] kadar onlara rehberlik ettiğini anlatmaktadır.[439]

Bu rivâyetin râvîlerinden İsma'îl b. Mûsâ el-Fezârî'nin (ö. 245/859) aşırı Şiî görüşlere sahip zayıf bir râvî olduğu ifade edilmektedir.[440] Râvîlerden Alî b. Âbis el-Ezrak'ın da birçok hadis münekkidi tarafından zayıf olarak değerlendirildiği dikkat çekmektedir.[441] Yine râvîlerden Ebü'l-Hattâb el-Hecerî ve Safvân b. Kabîsa el-Ahmusî'nin de meçhul râvîler olduğu kaydedilmektedir.[442] Muhibbüddîn el-Hatîb, Cerh-ta'dîl kitaplarında kendisiyle ilgili değerlendirmeler bulunmayan ve rivâyette "*el-Uranî sâhibü'l-cemel*" diye nitelenen Ureyneli bedevînin ise gerçek bir şahıs olmadığı bilakis uydurulduğunu belirtmektedir.[443] Sonuç olarak bu rivâyetin isnad açısından son derece zayıf olduğu anlaşılmaktadır.[444]

Diğer taraftan, Hz. Peygamber'in Hav'eb hadisinde işaret ettiği kişinin o esnada Ümmehâtü'l-mü'minîn'in yanında bulunan Ümmü Zeml Selmâ bint Mâlik b. Huzeyfe

---

[438] Kûfe şehrine yakın olduğu belirtilen Zûkâr, Bekir b. Vâil kabilesine ait bir su kuyusunun ismidir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 293.

[439] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV,456-458; Efgânî, *Âişe ve's-siyâse*, s. 85 vd.

[440] Bkz. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, I, 251-252; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 250; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I- 335-336.

[441] Bkz. İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, II, 79-80; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 134-135; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII, 343-344.

[442] Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 423; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, II, 316; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 637.

[443] Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, s. 161 (2 no.lu dipnot).

[444] Bu rivâyetin aşırı zayıf olduğuna dair değerlendirmeler için ayrıca bkz. Berzencî, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, VIII, 646 (1 no.lu dipnot). Bu rivâyete dayanarak Ya'lâ b. Ümeyye'nin Hz. Âişe'ye verdiği deveyi Ureyneli bir kişiden aldığına dair bilgi de ihtiyatla karşılanmalıdır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 433; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XV, 49.

olduğuna dair iddialar da bulunmaktadır. Selmâ, Hz. Peygamber döneminde esir alınmış ve Hz. Âişe'ye hibe edilmiştir. Hz. Âişe ise onu âzat etmiştir. Daha sonra ailesinin yanına dönen Selmâ, irtidât etmiş; Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti döneminde, bindiği deve ve çevresindeki 100 kişilik grupla birlikte Hâlid b. Velîd (r.a.) komutasındaki Müslüman askerler tarafından öldürülmüştür. Hz. Peygamber'in Hav'eb hadisinde onu kastettiğini söyleyenlere göre o, Hz. Âişe'nin yanında olduğu sırada Resûlullah (s.a.) Hav'eb ile ilgili hadisini söylemiştir.[445] Ancak bu konudaki rivâyetlerin muteber olmadığı belirtilmektedir.[446]

Hz. Âişe'nin, Hav'eb suyunda dönmeye karar vermesi üzerine Cemel Ashâbı'nın bir gün bir gece boyunca orada konaklamak durumunda kaldığı, Hz. Ali'nin ordusunun kendilerine doğru yola çıktığını haber almaları üzerine ise hızlıca Basra'ya gitmeye devam ettikleri belirtilmektedir.[447]

3. Cemel Ashâbı'nın Basra'ya Varması ve Oradaki Gelişmeler

Cemel Ashâbı, Basra'ya gelir gelmez şehir halkının desteğini alamamıştır. Hz. Ali'nin Basra valisi Osman b. Huneyf, şehri kendilerine teslim etmeyi kabul etmemiştir. Bu sebeple aralarında çatışmalar yaşanmıştır. Çalışmanın bu kısmında söz konusu süreçte Basra'daki duruma ve yaşanan hâdiselere değinilecektir.

a. Destek Talep Etmeleri

Cemel Ashâbı Basra'ya yaklaştığında, Hz. Âişe, geliş amaçlarını açıklamak ve destek sağlamak üzere, Temim kabilesi reisi Ahnef b. Kays'a, Ezd kabilesi reisi Sabre b.

---

[445] Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 314; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, V, 27-28; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-'İber*, II, 498; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 186.

[446] Bkz. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, s. 161 (2 no.lu dipnot).

[447] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 434.

Şeymân'a ve bazı Basra ileri gelenlerine, ayrıca Yemâmeliler'le Kûfeliler'e mektuplar göndermiştir.[448]

Hz. Âişe, Kûfe valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazdığı mektupta şöyle demiştir:

> Bildiğin üzere, Osman öldürülmüştür. Ben ise insanlar arasında sulhu gerçekleştirmek için yola çıktım. Yönetimin altındaki kimselere, arzu ettikleri sulh sağlanıncaya kadar evlerinde sükûnetle ve huzur içerisinde kalmalarını emret. Şüphesiz, Osman'ın katilleri [İslâm] cemaatinden ayrılmış ve kendilerini cehenneme sürüklemişlerdir.[449]

Hz. Âişe'nin, Abdü'l-Kays kabilesinin önemli liderleri arasında sayılan ve Muhadramdan olan Zeyd b. Sûhân'a (ö. 36/656)[450] yazdığı mektupta ise şöyle dediği nakledilmektedir:

> Mektubum sana ulaşır ulaşmaz harekete geç ve bu işimizde bize destek ol! Eğer bunu yapmayacaksan, [en azından] halkı Ali'den uzaklaştır. Zeyd b. Sûhân ise Hz. Âişe'ye cevap olarak yazdığı mektubunda, evine geri dönmesi ve bu işten vazgeçmesi durumunda bir evladı olduğunu, aksi halde karşısına çıkacakların ilki olacağını yazmıştır. Ayrıca o, "Allah, Mü'minlerin annesine rahmet etsin! Kendisi, evinde kalmakla emrolundu. Bize ise savaşmamız emredildi. Ancak o, emredildiği şeyi (evinde kalmayı) bıraktı ve onu bize emretti. Bizim yapmakla emrolunduğumuz şeyi (savaşmayı) ise o yaptı ve bizi ondan menetti." demiştir.[451]

---

[448] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 110; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 461; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 439; Bîgî-Mütevellî, "Nazra târîhiyye ilâ mevkifi'l-Basriyyîn min Vak'ati'l-Cemel", s. 7-8.

[449] İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 282; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ'*, II, 534. Ayrıca bkz. İla, *Hz. Âişe ve Peygamber Sonrası Siyasi Hayattaki Rolü*, s. 88-89.

[450] Bkz. Hz. Ali taraftarlarından olan Zeyd b. Sûhân, Cemel Savaşı'nda Abdü'l-Kays kabilesinin sancaktarlığını yapmıştır. Kendisi ve kardeşi Seyhân, Cemel Savaşı'nda öldürülmüşlerdir. Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, III, 525; Özkan, "Zeyd b. Sûhân", *DİA*, XLIV, 323-324.

[451] Ebû Mihnef, *Kitâbü'l-Cemel*, s. 107-108; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 476-477; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 439; Bîgî-Mütevellî, "Nazra târîhiyye ilâ mevkifi'l-Basriyyîn min Vak'ati'l-Cemel", s. 8. İbn Hibbân, rivâyetin sonundaki "*O, evinde kalmakla emrolundu...*" ifadelerini Ammâr b. Yâsir'e nispet etmektedir. Bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 282.

Ancak daha önce hakkındaki ağır cerh ifadelerine yer verilen Ebû Mihnef'e dayanan bu rivâyetin muteber olmadığını ifade etmek gerekmektedir.

b. Basra'daki Durum

Cemel Ashâbı Basra'ya geldiğinde, Debbâğîn adı verilen bir bölgede kalabalık bir grup tarafından karşılanmıştır. Orada Hz. Âişe ve Talha b. Ubeydullah, onlara hitap etmeye çalışmışlardır. Ancak kalabalıktaki bazı kişiler, Hz. Talha'nın konuşmasına fırsat vermemiş ve sözlerini dinlememiştir. Bunun üzerine Hz. Talha, çok sinirlenmiş ve "Of! Of! Ateş[e uçan] kelebekler ve tamahkâr sinekler!" diyerek onlara çıkışmıştır. Ne var ki bu sözler kalabalığı yatıştırmamış, aksine tepkilerini artırmıştır. Sonuçta, Cemel Ashâbı, kalabalık tarafından taşlanmış ve bölgeden uzaklaşmak zorunda kalmıştır.[452] Bu rivâyet, söz konusu süreçte Basra'nın içerisinde bulunduğu kargaşayı göstermektedir.[453] Cemel Ashâbı liderlerinin Basra'daki durumu gördükten sonra fitne içerisine düştüklerinin farkına vardıkları anlaşılmaktadır. Zübeyr b. Avvâm'ın, kendisine maksatlarını soran Basralı tâbiî Mutarrif b. Abdullah'a (ö. 95/713-14) verdiği şu cevap, bunu göstermektedir:

> Biz, hem Resûlullah (s.a.) zamanında hem de Ebû Bekir, Ömer ve Osman dönemlerinde "*Sadece içinizden zulmedenlere erişmekle kalmayacak olan bir fitneden sakının ve bilin ki Allah, azabı çetin olandır*."[454] âyetini okurduk. Ancak bu fitneye dahil olacağımızı bilmezdik. Nihayetinde bir baktık ki fitne bizim aramızda vuku bulmuş.[455]

Cemel Ashâbı Basra'ya ulaştığında, şehirde hem Hz. Ali'yi hem de Hz. Âişe'yi destekleyen grupların bulunduğu anlaşılmaktadır. Rivâyete göre, Kays b. Akadiyye el-

---

[452] Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 182.

[453] Bkz. Ebü'l-Hayl, "Hakîkatü'l-hilâf beyne Emîri'l-mü'minîn Ali radiyallâhü anh ve Âişe ve'z-Zübeyr ve Talha radiyallâhü anhüm âme'l-Cemel", s. 113.

[454] el-Enfâl 8/25. Tâbiî müfessir Süddî (ö. 127/745), bu âyette kastedilenlerin "Ashâbü'l-Cemel" olduğunu söylemiştir. Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 502 (No. 40609). Ayrıca bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XXIV, 176.

[455] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 31 (No. 1414); Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, III, 190 (No. 976); Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 224 (No. 11980). Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, I, 57; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 4; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XXIV, 175.

Humeysî (ö.?) isimli Kûfeli bir adam, bu süreçte ayağa kalkarak Basralılara hitaben şöyle demiştir:

> Bu insanlar (Cemel Ashâbı), korktukları için buraya geldilerse, bilin ki onlar kuşların bile güvende olduğu bir beldeden (Mekke'den) gelmişlerdir. Eğer Osman'ın kanı için geldilerse, onun katilleri bizler değiliz. Sözümü dinleyin ve onları geldikleri yere geri gönderin. Bunun üzerine sahâbeden Esved b. Serî' es-Sa'dî (ö. 42/663), ona şöyle karşılık vermiştir: "Onlar bize Osman'ın katilleri olduğumuzu mu söylediler? Hayır! Bilakis onlar, Osman'ın katillerine karşı bizden ve başkalarından yardım istemek için bize sığındılar." Ancak orada bulunan bazı kimseler, bu cevaptan hoşnut olmamış ve Esved b. Serî'i hırpalamışlardır.[456]

Basralılar'ın Cemel Vak'ası'ndaki tutumlarının ele alındığı bir çalışmada, sonuç olarak, onlardan yaklaşık 30.000 kişinin Cemel Ashâbı'na katıldığı, 10.000 kişinin herhangi bir tarafta yer almadığı, 3.000 veya 4.000 kişinin ise Hz. Ali'nin safına dahil olduğu ifade edilmektedir.[457]

c. Maksatlarının Sorulması

Cemel Ashâbı'nın gelişinden haberdar olan Basra valisi Osman b. Huneyf (ö. 41/661?), sahâbeden İmrân b. Husayn (ö. 52/672) ve tâbiînden Ebü'l-Esved ed-Düelî'yi (ö. 69/688) Basra'ya gelme gayelerini öğrenmek üzere Hz. Âişe ve yanındakilere göndermiştir. Hz. Âişe, gayelerini soran bu elçilere şöyle demiştir:

> Vallâhi! Benim gibi biri gizli işler yapmaz; evlatlarından bir şey de saklamaz. Şehirlerin ayak takımı ve kabilelerin sığıntıları, Resûlullah'ın (s.a.) harem kıldığı şehre (Medine'ye) savaş açtılar, orada olaylar çıkardılar ve bid'atçıları barındırdılar. Bunlar, hiçbir haklı gerekçeye dayanmadan, Müslümanların imâmını (Hz. Osman'ı) katletderek büyük bir günaha girdiler; böylece Allah ve Resûlü'nün lanetine müstehak oldular. Kendilerine haram kılınan kanı helal sayarak akıttılar ve [alınması] haram olan malları da yağmaladılar. Saygıdeğer beldeyi (Medine'yi) ve haram ayı (Zilhicce ayını) helal saydılar (dokunulmazlığını bozdular). İnsanların şerefini çiğnediler ve bedenlerini paramparça ettiler. Kendilerinden hoşnut olmayan halkın evlerinde zorla ikamet etmeye

---

[456] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 111-112; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 463.

[457] Bkz. Bîgî-Mütevellî, "Nazra târîhiyye ilâ mevkifi'l-Basriyyîn min Vak'ati'l-Cemel", s. 14.

başladılar. Halkın, zarar vermekten başka bir şey yapmayan ve haramdan sakınmayan bu kimseleri (isyancıları) yurtlarından kovmaya güçleri yetmedi. Onlardan güvende de değiller. Ben, bu kavmin yaptıklarını ve arkamızda kalan halkın düştüğü hali size haber vermek, bu durumu düzeltmek ve yapmaları gereken şeyin ne olduğunu bildirmek maksadıyla Müslümanların arasına çıktım. Allâh Teâlâ şöyle buyuruyor: "*Sadaka vermeyi, iyilik yapmayı veya insanların arasını ıslah etmeyi amaçlayan kimseler müstesna, onların aralarındaki gizli konuşmaların çoğunda hiçbir hayır yoktur*."[458] Biz de Allah ve Resûlü'nün (s.a.) bu ıslah vazifesini yüklediği büyük-küçük, kadın-erkekler olarak ıslah için yola çıktık. Gayemiz bundan ibarettir. Sizi de iyilik yapmaya teşvik ediyor, kötülükten sakındırıyor ve onu değiştirmeye davet ediyoruz.[459]

Bu konuşmasında Hz. Âişe, haram belde olan Medine'de haksız yere şehid edilen Hz. Osman'ın kanını talep etmek üzere yola çıktıklarını belirtmiş; ayrıca okuduğu âyetle gayelerinin sulhu temin etmek olduğunu ifade etmiştir. Cemel Ashâbı'nın hedefi, Medine'de bozulan düzeni yeniden tesis etmek ve Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmak olmuştur.[460] Hz. Âişe'nin bu konuşmasında Hz. Ali'ye dair herhangi bir ifadeye yer verilmemesi, bu hareketin doğrudan ona karşı gerçekleşmediğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.[461]

İmrân b. Husayn ve Ebü'l-Esved ed-Düelî, daha sonra Talha ve Zübeyr'le görüşerek Basra'ya geliş amaçlarını sormuşlar; onlar da Hz. Osman'ın kanının talebi için geldiklerini ifade etmişlerdir. Elçilerin, "Ali'ye biat etmedin mi?" sorusuna her ikisi de "Evet, boynuma kılıç dayanmışken (biat ettim)" şeklinde cevap vermiştir. Bu görüşmelerin ardından elçiler daha sonra Basra valisi Osman b. Huneyf'in yanına dönerek kendisine tavsiyelerde bulunmuşlardır. İmrân b. Husayn, Cemel Ashâbı ile savaşmamasını ve evine çekilmesini önerirken; Ebü'l-Esved ed-Düelî, aksine savaşması gerektiğini savunmuştur. Bu sırada Osman b. Huneyf'in yanına gelen sahâbî Hişâm b.

---

[458] en-Nisâ 4/114.

[459] Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 461-462.

[460] Bkz. Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 221.

[461] Bkz. Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, s. 247.

Âmir el-Ensârî (ö.?), şu sözlerle onu Cemel Ashâbı ile savaşmaktan alıkoymaya çalışmıştır:

> Bu azmettiğin iş, istemediğin kötü sonuçlar doğuracak, birleştirilemeyecek bir tefrikaya ve düzeltilemeyecek kırılmalara sebep olacaktır. Ali gelinceye kadar onlara müsamahalı davran ve onlara karşı sert olma!

Ancak Osman b. Huneyf, Hz. Ali gelene kadar onların şehre girmesine izin vermeyeceğini belirtmiş ve Basralıları savaşa hazırlanmış halde mescide toplamıştır.[462]

Belâzürî'nin iki farklı isnadla naklettiğine göre ise Basra valisi Osman b. Huneyf tarafından Hz. Âişe ve yanındakilere elçi olarak gönderilen İmrân b. Husayn ile Ebü'l-Esved ed-Düelî, onların Basra'ya geliş amaçlarını sormuş; buna karşılık onlar, "Biz, Osman'ın kanını talep ediyor ve bu işin (hilâfetin) şûraya bırakılmasını istiyoruz."[463] cevabını vermişlerdir.

Ancak her iki isnad da zayıftır. Zira ilk isnadda, zayıf râvîlerden Yezîd b. İyaz b. Cu'dübe yer alırken; ikincisinde ise İbnü'l-Kelbî ve Ebû Mihnef yer almaktadır. Ayrıca bu rivâyet, Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in, Hz. Ali'nin hilâfetine doğrudan bir itirazlarının bulunmadığı ve onun yerine bir başkasını halife seçmek gibi bir niyet taşımadıklarına dair muteber bilgilerle de çelişmektedir.

d. Çatışmaların Yaşanması ve Basra'ya Hâkim Olmaları

Cemel Ashâbı ile onların Basra'ya girişine engel olmak isteyen Osman b. Huneyf'in birlikleri, Basra yakınlarında bulunan Mirbed[464] adlı mevkide karşı karşıya gelmişlerdir. İki gün süren şiddetli çatışmalarda her iki taraf da ciddi kayıplar vermiş, neticede taraflar sulh yapma yoluna gitmişlerdir. Yapılan anlaşmaya göre, şayet Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm Medine'de bulundukları sırada Hz. Ali'ye biat etmeye

---

[462] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 110-112; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 462-463; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-'İber*, II, 609; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 434-436; Hilmizâde, *Hz. Ali ve Cemel Vakası*, s. 49-50.

[463] Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 222-225.

[464] Mirbed'in, Basra şehrine yaklaşık üç mil uzaklıkta olduğu belirtilmektedir. Bkz. Abdülhasen, "Ma'reketü'l-Cemel: Dirâse fî tahdîdi'l-mevki'", s. 96.

zorlanmışlarsa, Osman b. Huneyf şehri Cemel Ashâbı'na teslim edecektir. Aksi takdirde, Cemel Ashâbı şehri terk edecek ve Basra'dan geri dönecektir. Bu hususun tespiti için Basra kadısı Ka'b b. Sûr (ö. 36/656), Medine'ye elçi olarak gönderilmiştir. Ka'b b. Sûr, Medine'ye vardığında orada bulunan kimselere Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in hangi şartlarda Hz. Ali'ye biat ettiklerini sormuştur. Üsâme b. Zeyd dışında kimse cevap vermemiş, Üsâme ise onların biate zorlandıklarını söylemiştir. Üsâme'nin verdiği cevaptan hoşlanmayan bazı kişiler ona saldırmış, ancak o orada bulunan bazı sahâbîler tarafından kurtarılmıştır. Bu süreçte Hz. Ali'nin Osman b. Huneyf'e şöyle bir mektup gönderdiği nakledilmektedir:

> Onlar (Talha ve Zübeyr), ayrılığa değil, cemaat ve faziletle birlikte yer almaya zorlandılar. Şayet onlar (halifeyi) görevden almak istiyorlarsa, bu konuda (geçerli bir) mazeretleri yoktur. Bunun dışında bir şey istiyorlarsa birlikte değerlendiririz.

Neticede, Ka'b b. Sûr, Talha ve Zübeyr'in baskı altında biat ettiklerine dair haber getirse de anlaşma sağlanamamış ve tekrar çatışma yaşanmıştır. Hz. Ali'nin talimatı gereği, şehri teslim etmemeye çalışan Osman b. Huneyf,[465] Cemel Ashâbı tarafından yakalanmış, saç ve sakalları yolunmuştur.[466]

Konu ile ilgili bir diğer rivâyete göre, Cemel Ashâbı Basra'ya ulaştığında şehrin valisi Osman b. Huneyf, onlara Hz. Ali'ye karşı çıkış sebeplerini sormuştur. Onlar, kendilerinin Hz. Ali'den daha fazla hilâfete layık olduklarını ve Hz. Ali'nin başka hatalar da yaptığını ifade etmişlerdir. Osman b. Huneyf, "O (Hz. Ali), beni buraya emir olarak tayin etti. Ona bir mektup yazayım da sizin buraya gelme sebebinizi bildireyim. Onun mektubu bize ulaşıncaya kadar da burada namazı kıldırmaya devam edeyim." demiştir. Rivâyete göre, Cemel Ashâbı bu teklifi başlangıçta kabul etmiş, ancak iki gün sonra ani bir şekilde Osman b. Huneyf'e saldırarak onu esir almıştır. Cemel Ashâbı, Osman b. Huneyf'i öldürmek istemiş, fakat Ensâr'ın tepkisinden çekindiği için onu öldürmekten

---

[465] Bkz. Özel, "Ka'b b. Sûr", *DİA*, XXIV, 6.

[466] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 468; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 436-438; Hudarî, *İtmâmü'l-vefâ*, s. 174-175; Hilmizâde, *Hz. Ali ve Cemel Vakası*, s. 51.

vazgeçmiş, bunun yerine saç ve sakallarını yolmak ve vücuduna başka zararlar vermekle yetinmiştir.[467]

İsnad açısından zayıf olduğu belirtilen[468] bu rivâyetin, metninde de sahîh bilgilerle uyuşmayan yönleri bulunmaktadır. Bunların ilki, Hz. Âişe ve yanındakilerin doğrudan Hz. Ali'nin halifeliğine karşı çıkmak için yola çıkmış gibi anlatılmış olmasıdır. Bu bilgi, onların sulhu temin etmek ve Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını sağlamak için yola çıktıklarına dair rivâyetler ile çelişmektedir. İkincisi, onların Basra valisi Osman b. Huneyf'e verdikleri sözde durmayarak ona saldırdıklarına dair bilgidir. Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in bu tür bir işi onaylamaları düşünülemez. Üçüncü ise Cemel Ashâbı'nın Osman b. Huneyf'i öldürmek istediği, ancak Ensâr'dan çekindikleri için bundan vazgeçtikleri, ancak onun sakallarını yolmak gibi başka eziyetler verdiklerine dair bilgidir. Bu bilgi ise kendi içerisinde tutarsızdır. Osman b. Huneyf'i Ensâr'dan olması sebebiyle öldürmeye cesaret edemeyen Cemel Ashâbı'nın, Ensâr'a rağmen ona söz konusu zararları vermekte bir beis görmemiş olması makul değildir.

Osman b. Huneyf'in Cemel Ashâb'ı tarafından esir alınmasından sonra yaşadıklarına dair sıhhati problemli başka rivâyetler de bulunmaktadır. Bu rivâyetlerden birine göre, Osman b. Huneyf'in esir edilmesinden sonra Hz. Osman'ın oğlu Ebân (ö. 105/723), Hz. Âişe'nin yanına gelerek ona Osman b. Huneyf hakkında nasıl bir işlem yapılması gerektiğini sormuştur. Hz. Âişe'nin bu soruya "Onu öldürün!" şeklinde karşılık verdiği, ancak orada bulunan ve ismi zikredilmeyen bir kadının, Osman b. Huneyf'in Hz. Peygamber'in ashâbından biri olduğunu hatırlatarak öldürülmemesi yönünde ricada bulunması üzerine bu kararından vazgeçerek "Onu hapsedin, öldürmeyin!" dediği aktarılmaktadır. Sahâbî Mücâşi' b. Mes'ud'un (ö. 36/656) ise "Onu kırbaçlayın ve sakallarını yolun!" diyerek farklı bir ceza talebinde bulunduğu; bunun neticesinde Osman b. Huneyf'e kırk kırbaç vurulduğu, saç, sakal, kaş ve kirpikleri yolunarak hapse atıldığı rivâyet edilmektedir.[469]

---

[467] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 469.

[468] Bkz. Berzencî, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, VIII, 663.

[469] Bkz. İbn Şebbe, *Ahbârü'l-Basra*, s. 194-195; Taberî, *a.g.e.*, IV, 468-469.

Şiddetli derecede zayıf râvîlerden Ebû Mihnef'e dayanan bu rivâyet, isnad açısından aşırı zayıf olarak değerlendirilmektedir.[470] Rivâyetin metninde de sahâbe hakkında tarihî gerçeklerle bağdaşmayan bazı ifadeler yer almaktadır. Öncelikle, Hz. Âişe'nin savaş esiri durumundaki bir sahâbînin öldürülmesi için emir vermesi tarihî ve geleneksel kaynaklarla uyuşmamaktadır. Ayrıca rivâyette Mücâşi' b. Mes'ud'un, Osman b. Huneyf'e -İslâm'da yasaklanan- müsle (ölü kimsenin bedenine zarar verilmesi) uygulanması için emir verdiği belirtilmektedir ki, bu tür bir uygulamanın sahâbîlerden birisi tarafından istenmesi beklenemez. Ayrıca Zehebî'nin verdiği bilgilere göre, Mücâşi' b. Mes'ud'un, Osman b. Huneyf'in esir alınmasından önce öldürüldüğü anlaşılmaktadır.[471] Hayatta olması halinde bile Mücâşi' b. Mes'ud'un Cemel Ashâbı arasında bir emirlik görevi bulunmadığı için, rivâyette belirtilen anlamda emirler vermesinin beklenemeyeceği dile getirilmektedir.[472] Ancak bu değerlendirmeye katılmak uygun görünmemektedir. Nitekim Mücâşi' b. Mes'ud'un Cemel Ashâbı'nın önde gelen komutanlarından biri olduğu ifade edilmektedir.[473]

Seyf b. Ömer'in konu ile ilgili rivâyetinde de Osman b. Huneyf'in saç ve sakallarının yolunduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Ancak bunun yapılması için herhangi bir sahâbînin emir verdiğine dair bir kayıt mevcut değildir. Ayrıca Seyf rivâyetinde Osman b. Huneyf'in öldürülmesi veya hapsedilmesi yönünde herhangi bir sahâbînin emir verdiğine dair bir bilgi de yoktur. Tam aksine onun rivâyetinde Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Osman b. Huneyf'i o halde görünce çok üzüldükleri ve Hz. Âişe'ye haber gönderdikleri, Hz. Âişe'nin de onun serbest bırakılması ve istediği yere gitmesine izin verilmesi yönünde emir verdiği anlatılmaktadır.[474]

Cemel Ashâbı'nın Osman b. Huneyf'e yaptıkları konusunda sahîh bir rivâyete ulaşamadığını belirten bir yazar, Halîfe b. Hayyât'a nispet edilen şu görüşün daha isabetli

---

[470] Bu konuda bkz. Sallâbî, *Alî b. Ebî Tâlib*, s. 454; Berzencî, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, VIII, 662.

[471] Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 270. Bu konuda ayrıca bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 181.

[472] Bkz. Yahyâ el-Yahyâ, *Merviyyâtü Ebî Mihnef*, s. 259.

[473] Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 270.

[474] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 468. Ayrıca bkz. Şenyayla, *Hz. Ali*, s. 241.

olduğunu ifade etmektedir:[475] "Talha, Zübeyr ve Âişe Basra'ya geldiler. Orada Ali'nin valisi Osman b. Huneyf el-Ensârî bulunuyordu. Korktu ve Basra'dan ayrıldı."[476] Bu görüşe göre, Osman b. Huneyf Cemel Ashâbı'nın gücüne karşı koyamayacağını anlamış ve bu sebeple Basra'dan ayrılmıştır.

Osman b. Huneyf ile saldırmazlık anlaşması yapıldığı halde yakalanıp saç ve sakallarının yolunması ve Basra beytülmalinin talan edilmesi Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın başlattığı hareketin kontrolden çıktığı şeklinde de yorumlanmaktadır. Yazara göre tasvip edilmesi mümkün olmayan bu uygulamaları yapanlar ise Hz. Âişe taraftarları arasında Hz. Osman'ın öldürülmesine çok fazla öfke duyanlar ve maddî çıkar peşinde koşanlardır.[477]

Bazı kaynaklarda Cemel Ashâbı ile Hz. Ali'nin Basra valisi Osman b. Huneyf'in askerleri arasında yaşanan çatışmalar "Birinci Cemel"[478] veya "Küçük Cemel"[479] diye nitelendirilmektedir.

Basra'daki çatışmaların çok şiddetli geçmesinde Osman b. Huneyf'in süvarilerinin başında yer alan Hukeym b. Cebele'nin (ö. 36/656) büyük etkisi bulunmaktadır. Hukeym b. Cebele, Osman b. Huneyf'in esir düşmesinin ardından Abdü'l-Kays ve Bekir b. Vail kabilelerine mensup 700 kişi ile birlikte, Cemel Ashâbı'nın mevzilendiği Basra yakınlarındaki Zâbûka'ya giderek onlarla savaşmış, neticede kendisi ve yetmişe yakın kişi öldürülmüştür. Konu ile ilgili rivâyetlerde, Basra halkından ve

---

[475] Bkz. İzâm, *Merviyyâtü Vak'ati'l-Cemel*, s. 152.

[476] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 270.

[477] Bkz. Demircan, *Din-Siyaset İlişkisi*, s. 44.

[478] Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 181.

[479] Bkz. Ebû Mihnef, *Kitâbü'l-Cemel*, s. 121.

Osman b. Huneyf'in askerlerinden bazı birliklerin Hz. Âişe tarafına geçtiği ifade edilmektedir.[480]

Hukeym b. Cebele'nin ve Hz. Osman'ın muhasarasına katılan diğer isyancıların öldürüldüğü söz konusu çatışmalarda kabilesi tarafından korunan Hurkûs b. Züheyr es-Sa'dî isimli biri dışındakilerin Cemel Ashâbı'na teslim edildiği ve cezalandırıldığı kaydedilmektedir. Ayrıca bu süreçte Hz. Âişe liderliğindeki Cemel Ashâbı'nın diğer şehirlerin valilerine de mektuplar göndererek Hz. Osman'ın şehid edilmesi hâdisesine katılan kişilere kısas uygulanmasını talep ettiği belirtilmektedir.[481]

Cemel Ashâbı'nın Basra'ya hâkim olmasından sonra yaşanan gelişmeler hakkındaki zayıf rivâyetlerden birine göre Zübeyr b. Avvâm Basra şehrine geldiğinde beytülmale girmiştir. Oradaki sarı (altın) ve beyazları (gümüş) görünce şöyle demiştir:

> Allah Teâla '*Allah, size, elde edeceğiniz birçok ganimetler vaad etmiştir. Şimdilik bunu size hemen vermiş ve insanların ellerini sizden çekmiştir. (Allah, böyle yaptı) ki, bunlar mü'minler için bir delil olsun, sizi de doğru bir yola iletsin. Henüz elde edemediğiniz, fakat Allah'ın, ilmiyle kuşattığı başka (kazançlar) da vardır. Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir.*'[482] buyuruyor, bu (mallar) bizimdir.[483]

Zayıf olarak değerlendirilen bu rivâyetin Cemel Ashâbı'nın amaçları ile ilgili zikredilen rivâyetlerle de çeliştiğini ifade etmek gerekmektedir. Talha b. Ubeydullah ve

---

[480] Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 270; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, II, 57; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 436-439; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 183; Ünal, "Hukeym b. Cebele", *DİA*, XVIII, 313. Osman b. Huneyf'in Hukeym b. Cebele'yi 700 kişilik bir birliğin başında Cemel Ashâbı'na karşı koymak üzere gönderdiğine dair anlatımlar da bulunmaktadır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, II, 57.

[481] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 472; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 581; Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, III, 402.

[482] Fetih 48/20-21.

[483] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 507 (No. 40619). Bu rivâyetin zayıf olduğu ifade edilmektedir. Bkz. İzâm, *Merviyyâtü Vak'ati'l-Cemel*, s. 137.

Zübeyr b. Avvâm'ın, dünya malı elde etmek gayesiyle Basra'ya geldiklerini söylediklerine dair şiddetli zayıf başka rivâyetler de bulunmaktadır.[484]

Sonraki başlığa geçmeden önce konu ile ilgili yanlış bir bilginin düzeltilmesinde fayda bulunmaktadır. Cemel Ashâbı'nın, Basra'ya girdikten sonra yaptıklarının anlatıldığı bir rivâyette Sehl b. Huneyf'in şehirden atıldığı belirtilmiştir.[485] Bu bilgi, Hz. Ali'nin Basra valisinin Osman b. Huneyf olduğuna dair sahîh bilgi ile çelişmektedir. Osman b. Huneyf'in kardeşi Sehl b. Huneyf ise Hz. Ali'nin Basra yolculuğuna çıkmadan önce Medine'de vali olarak görevlendirdiği bir sahâbîdir.[486]

II. HZ. ALİ VE TARAFTARLARININ TUTUM VE FAALİYETLERİ

Hz. Ali ve taraftarlarının amaçları ile Basra'ya gitme süreçlerine geçmeden önce, yanında yer alanların sayısı, öne çıkan bazı isimler ve hangi şehirlerden geldiklerine dair bazı bilgilere temas etmek faydalı olacaktır. Hz. Ali'nin safında yer alanların sayısı hakkında farklı rivâyetler bulunmaktadır. Bu rivâyetler arasında, Medine'den 900,[487] Kûfe'den ise 12.000 kişinin[488] onun yanında yer aldığı yönündeki bilgiler öne

---

[484] Bkz. Ebû Mihnef, *Kitâbü'l-Cemel*, s. 112.

[485] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 514 (No. 40638).

[486] Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 181; Bakan, "Sehl. Huneyf", *DİA*, XXXVI, 320; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, V, 212.

[487] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 441; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 55. Medine'den katılanların 600 kişi (İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 283) veya 4.000 kişi (Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 184; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 271; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, V, 64) olduğuna dair görüşler de bulunmaktadır.

[488] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 447; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 58; İzâm, *Merviyyâtü Vak'ati'l-Cemel*, s. 162. Kûfe'den Hz. Ali'nin ordusuna katılanların sayısı konusunda daha birçok görüş zikredilmiştir. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir: 5.000 (Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 488), 6.000 (Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 182; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, V, 212; Milhim, *el-Mü'errihûne'l-Arab ve'l-fîtnetü'l-kübrâ*, s. 210), 6.560 (Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, II, 280), 6.000 ile 7.000 arası (Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 184; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 271.), 7.000 (Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, II, 280; Taberî, *a.g.e.*, IV, 506; Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye*, III, 402; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, V, 63),

çıkmaktadır. Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali taraftarlarının toplam sayısının 20.000 kişi olduğu da rivâyet edilmektedir.[489] Ancak, bu savaşa katılanların sayısının, siyasî temayüller sebebiyle çoğu zaman abartıldığı biçimde aktarıldığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple, bu tür sayıların ihtiyatla karşılanması gerekmektedir.

Kaynaklarda, Hz. Ali'nin taraftarları arasında yer alan sahâbîlerin sayısına dair mübalağalı bazı değerlendirmelere de yer verildiği görülmektedir. Tâbiînden Saîd b. Cübeyr'in (ö. 94/713 şöyle dediği nakledilmektedir: "Cemel Savaşı günü Ensâr'dan 800 kişi ve Rıdvân biatına katılan 400 kişi Ali'nin yanında yer alıyordu."[490] Tâbiî müfessir Süddî (ö. 127/745) de şöyle demiştir: "Cemel günü Ehl-i Bedir'den 130, Resûlullah'ın (s.a.) ashâbından ise 700 kişi Ali tarafında yer aldı."[491] Medine'den 400 süvari sahâbînin Hz. Ali'yle birlikte hareket ettiğine dair bir görüş de bulunmaktadır.[492] Şa'bi'nin (ö. 104/722) ise bu rivâyetlerin aksine şöyle dediği nakledilmektedir:

7.200 (Taberî, *a.g.e.*, IV, 487; Yahyâ el-Yahyâ, *Merviyyâtü Ebî Mihnef*, s. 263; Milhim, *el-Mü'errihûne'l-'Arab ve'l-fitnetü'l-kübrâ*, s. 210), 9.000 (İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 447), 9.650 (Dîneverî, *el-Ahbârü't-tıvâl*, s. 145), 12.001 (Taberî, *a.g.e.*, IV, 500). Bu rivâyetlerin hiçbiri isnad bakımından sahih değildir. Ebü't-Tufeyl'e nispet edilen son rivâyete göre Hz. Ali, Kûfe'den kendilerine 12.001 kişinin katılacağını söylemiştir. Bunun üzerine Ebü't-Tufeyl, Zûkâr tepesine çıkarak Kûfe'den katılanları saymış ve neticede Hz. Ali'nin haber verdiği sayıda kişinin geldiğini görmüştür. Bu rivâyetin râvîleri arasında daha önce hakkındaki değerlendirmelere yer verilen zayıf râvî Ebû Mihnef ile Câbir el-Cu'fî yer almaktadır. Câbir el-Cu'fî'nin hadis uyduran bir râvî olduğuna dair değerlendirmeler yapılmıştır. İmâm Ebû Hanîfe'nin de "Câbir el-Cu'fî'den daha yalancısını görmedim." dediği nakledilmektedir. Bkz. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, I, 379 vd.

[489] Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 599; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 455. Bir rivâyette ise Basra'ya girerken Hz. Ali'nin yanında 10.000'e yakın kişinin bulunduğu belirtilmektedir. Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 184. Ayrıca bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 271.

[490] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 271; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 184; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, V, 64. Muhammed b. Sîrîn'e nispet edilen bir görüşe göre ise fitne döneminde Ehl-i Bedir'den 240 küsur sahâbî Hz. Ali tarafında yer almıştır. Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 486 (No. 8358). Bu rivâyete isnad ve metin açısından itibar edilemeyeceğine dair değerlendirmeler için bkz. Allâl, *es-Sahâbetü'l-mu'tezilûne li'l-fitne*, s. 28-29.

[491] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 271.

[492] Bkz. Ya'kûbî, *et-Târîh*, 181-182.

> Resûlullah'ın (s.a.) ashâbı arasında Muhâcirler ve Ensâr'dan Cemel'e Ali, Ammâr, Talha ve Zübeyr dışında kimse katılmadı. Beşinci birini getirsinler, ben yalancı olduğumu kabul ederim."[493]

Zehebî, bu ifadenin mübalağalı olduğunu ifade etmektedir.[494] İbn Kesîr de Cemel Vak'ası'na katılan Hz. Âişe, Abdullah b. Zübeyr, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Muhammed b. Ebû Bekir ve bunlar dışında başka sahâbîlerin de katıldığını söyleyerek bu rivâyete karşı çıkmaktadır.[495] Ancak bazı rivâyetlerde Şa'bî'nin, -bütün sahâbîlerden değil- yalnızca Ehl-i Bedir'den altı veya yedi kişinin bu fitneye dahil olduğunu söylediği görülmektedir.[496] Konu ile ilgili bir çalışmaya göre de Hz. Ali, Ammâr b. Yâsir, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm dışında Cemel Vak'ası'na Ehl-i Bedir'den kesin olarak iştirak ettiği bilinen bir sahâbî bulunmamaktadır.[497] Dolayısıyla Şa'bî'nin yukarıdaki sözüyle tüm sahâbeyi kastetmediği, yalnızca Ehl-i Bedir'den olan sahâbîleri kastettiği anlaşılmaktadır.

Bazıları tartışmalı olmakla birlikte Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali taraftarları arasında bulunduğu ifade edilen kimselerden bazıları şunlardır: Ebü'l-Heysem et-Teyyihân (ö. 20/641),[498] Zeyd b. Sûhân (ö. 36/656), Seyhân b. Sûhân (ö. 36/656), Abdullah b. Büdeyl el-Huzâî (ö. 37/657), Huzeyme b. Sâbit (ö. 37/657),[499] Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), Hz. Peygamber'in âzat ettiği Ebû Râfi' (ö. 40/660?), Ebû Katâde el-

---

[493] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 487 (No. 40586). Ayrıca bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 267.

[494] Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 271.

[495] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 474.

[496] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 447. Benzer bir rivâyet için bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 186; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 440.

[497] Bkz. İzâm, *Merviyyâtü Vak'ati'l-Cemel*, s. 289.

[498] Muteber görüşe göre Ebü'l-Heysem et-Teyyihân, (20/641) yılında Medine'de ölmüştür. Bkz. Ertürk, "Mâlik b. Teyyihân", *DİA*, XXVII, 516. Buna göre onun Cemel Vak'ası'na iştirak etmiş olması tarihî olarak mümkün değildir.

[499] İbn Kesîr, adı geçen Huzeyme b. Sâbit'in "Zü'ş-şehâdeteyn" lakaplı meşhur sahâbî olmadığını savunan bir görüşe de dikkat çekmektedir. Bu görüşe göre, söz konusu sahâbî Hz. Osman devrinde vefat etmiştir. Ancak bu görüşün aksini ortaya koyan rivâyetler de kaynaklarda yer almaktadır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 440.

Ensârî (ö. 54/674),[500] Adî b. Hâtim (ö. 67/686), Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye (ö. 81/700), Ziyâd b. Hanzala et-Temîmî, Mihnef b. Süleym, Abdullah b. Süleym, Alâ b. Urve, Kâsım b. Süleym.[501] Diğer taraftan Abdü'l-Kays kabilesinin tamamının Hz. Ali tarafında yer aldığı belirtilmektedir.[502]

A. HZ. ALİ VE TARAFTARLARININ AMACI

Cemel Vak'ası'na giden süreçte Hz. Ali ve bazı taraftarlarının sarf ettikleri sözler, onların Medine'den Basra'ya hangi saiklerle gittiklerinin daha iyi anlaşılmasına imkân tanımaktadır. Bu bağlamda, Hz. Ali'nin, Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr öncülüğünde Mekke'de şekillenen muhalefet hareketini haber aldığında yaptığı şu konuşma, onun tutumunu ortaya koyması bakımından dikkat çekmektedir:

> Allah, bu ümmetin zalimine (de) af ve mağfiret hazırlamıştır. Dine bağlı kalan ve istikamet üzere olanlara ise başarı ve kurtuluş ihsan etmiştir. Hakkın kendisine yeterli gelmediği kimse batıla yönelir. Dikkat ediniz! Talha, Zübeyr ve Mü'minlerin annesi (Hz. Âişe) emirliğimden rahatsız olma hususunda ittifak ettiler ve insanları sulha davet ettiler. Bu durumda ben birliğinizin bozulmasından endişe etmediğim sürece sabredeceğim. Onlar bize dokunmadıkları sürece ben de onlara ilişmeyeceğim ve onlardan bize gelen haberleri takip etmekle yetineceğim.[503]

---

[500] Ebû Mihnef'ten nakledilen zayıf bir rivâyete göre Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali taraftarları arasında yer alan Ebû Katâde el-Ensârî, Hz. Ali'ye şöyle demiştir: "Ey Mü'minlerin emiri! Resûlullah (s.a.) bana bu kılıcı verdi. Onu uzun zamandır kınında bekletiyorum. Şimdi ise onu ümmeti aldatmaktan geri durmayan şu zalim topluluğa karşı kullanmanın vakti gelmiştir. Beni öncü olarak görevlendirmek istiyorsan görevlendir." Bkz. Ebû Mihnef, *Kitâbü'l-Cemel*, s. 93-94; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 451.

[501] Bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 16, 316-317; IV, 248-249; V, 12, 347; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, II, 531; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 608; Ebû Nu'aym, *Ma'rifetü's-sahâbe*, III, 1202; İbn Kesîr, *Câmi'u'l-mesânîd*, VI, 76.

[502] Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VI, 101 (No. 10636).

[503] Taberî, *a.g.e.*, IV, 446; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* V, 78; Sibâî, *Târîhu Mekke*, I, 86-87. Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in, Hz. Ali'nin halifeliğine karşı olmadığından hareketle bu rivâyetin asılsız olduğu belirtilmektedir. Bkz. Gays, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 160. Ayrıca rivâyetin isnadının zayıf olduğu ifade edilmektedir. Berzencî, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, VIII, 634 (1 no.lu dipnot).

Ancak ileriki süreçte onların Basra'ya yönelmesi üzerine Hz. Ali de Basra'ya yönelmiştir. Hz. Hasan, ileride meydana gelecek fitnelerden sorumlu olmaması adına, babasına evinde oturmasını, Talha ve Zübeyr'in anlaşmaya yanaşmalarını beklemesini söylemiştir. Hz. Ali ise onlara karşı tedbir almamasının Müslümanlara hakaret olacağını ve evinde oturarak olacakları seyretmesinin halifelik görevine uygun bir tavır olmayacağını ifade etmiştir.[504] Anlaşıldığına göre o, Hz. Talha ve Zübeyr'in kendisinin rızası dışında bir çözüm arayışına çıkmalarını hilâfetine karşı bir hareket olarak değerlendirmiştir. Bu sebeple onlara müdahale etmeyi halifeliğinin bir gereği olarak kabul etmiştir.

Hasen-sahîh olarak değerlendirilen[505] bir rivâyete göre Hz. Osman şehid edildiği sırada Medine'de bulunan sahâbî Târık b. Şihâb el-Becelî (ö. 83/702) şöyle demiştir:

> Osman öldürülünce [kendi kendime] dedim ki, beni Irak'ta tutan şey nedir? Asıl cemaat Medine'de, Ensâr ve Muhacirlerin yanındadır. Yola çıktım. Halkın Ali'ye biat ettikleri bana haber verildi. Rebeze'ye vardığım zaman, Ali'nin orada olduğunu gördüm. Kendisi için hazırlanan bir yere oturdu. Sonra ayağa kalktı, Allah'a hamd ve sena etti. Ardından "Talha ve Zübeyr zorlanma olmaksızın kendi rızalarıyla bana biat ettiler. Sonra işi karıştırıp Müslümanların birliğini parçalamak istediler." diyerek [orada bulunanları] onlara karşı savaşmaya teşvik etti. Bunun üzerine Hz. Ali'nin oğlu Hasan, ayağa kalkarak şöyle dedi: "Ben sana 'Bu adamın (Hz. Osman) öldürülmesi durumunda Arapların bir ayaklanması olacaktır' demedim mi? -Medine'yi kastederek- Keşke evinde kalsaydın. Zira ben senin yalnız ve yardımcısız bir halde öldürülmenden korkuyorum." Buna karşılık Ali ona şöyle cevap verdi: "Yerine Otur! Cariyeler gibi burnundan ağlıyorsun. Allah için söyle, Medine'de kalsaydım da (yuvasından dışarıdaki) sesleri işiten bir sırtlan gibi mi olsaydım? Ben bu konuyu tüm taraflarıyla

---

[504] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 455-456. Bu rivâyetin zayıf olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Berzencî, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, VIII, 644 (1 no.lu dipnot).

[505] Bkz. Berzencî, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, III, 372 (2 no.lu dipnot). Bu rivâyetin râvîlerden olan Safvân b. Kabîsa'nın meçhul bir kimse olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 423; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, II, 316; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 637). Dolayısıyla rivâyetin hasen-sahîh olduğuna dair değerlendirme ihtiyatla karşılanmalıdır.

> düşündüm. Kılıç (ile savaşmak) ya da (yaşananları) yok saymaktan başka bir yol bulamadım."[506]

Bu rivâyet de Hz. Ali'nin Talha ve Zübeyr'in tutumuna dair yaklaşımını ortaya koyması bakımından önemlidir. Hz. Ali, onların kendisine zorlanmaksızın biat ettiklerini, ancak daha sonra bu biati bozarak Müslümanların birliğini zedeleyici bir tavır sergilediklerini dile getirmektedir. Bu değerlendirme, Hz. Ali'nin onları doğrudan isyancı olarak görmese de mevcut meşru otoriteye karşı siyasal bütünlüğü tehdit eden bir siyasî itiraz ve muhalefet içinde konumlandırdığını düşündürmektedir. Hz. Hasan'ın uyarısı ve Hz. Ali'nin buna verdiği cevap ise halifeliğin sorumluluğu karşısında içine düşülen ikilemi ve siyasî kaos ortamında verilen kararların zorluğunu ortaya koymaktadır. Hz. Ali, söz konusu gelişmeleri bir yönetici sorumluluğu çerçevesinde değerlendirerek, askerî müdahale dışında bir seçenek kalmadığını ifade etmiştir.

Hz. Ali, Basra'ya ulaştığında tâbiûndan Kays b. Abbâd (ö.?) ve Abdullah el-Kevvâ' (ö.?) ona gelme sebebini sormuşlardır. Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'a biat edilmesi hakkında uzunca bir konuşma yaptıktan sonra, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ı kastederek şöyle demiştir:

> Bana Medine'de biat ettiler, Basra'da ise muhalefet ettiler. Şayet Ebû Bekir veya Ömer'e biat eden bir kimse, daha sonra onlara muhalefet etseydi, biz onunla da savaşırdık.[507]

Bir başka kimse Hz. Ali'ye "Onlarla (Cemel Ashâbı'yla) ne için savaşacaksın?" diye sormuştur. Hz. Ali'nin "Hak için." şeklinde cevap vermesi üzerine "Onlar da hak üzerinde olduklarını söylüyorlar." demiştir. Bu kez ise Hz. Ali şöyle karşılık vermiştir:

---

[506] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 499 (No. 40603). Benzer rivâyetler için bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 287 (No. 40154); Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 123 (No. 4597); Fettenî, *Mecme'u bihâri'l-envâr*, II, 119.

[507] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 55. İbn Hacer, bu rivâyeti hasen veya sahîh olarak değerlendirmektedir.

"Cemaatten (Müslümanların birliğinden) ayrılmaları ve biat(larını) bozmaları sebebiyle onlarla savaşıyorum."[508]

Hz. Ali'nin, "Ben, "biatlarını bozanlar (Nâkisûn)", "hak ve adâletten sapanlar (Kâsitûn)" ve "dinden çıkanlar (Mârikûn)" ile savaşmakla emredildim/ أُمِرْتُ بِقِتَالِ النَّاكِثِينَ وَالْقَاسِطِينَ وَالْمَارِقِين" dediği de nakledilmektedir.[509] Bazı kitaplarda, biatlarını bozanlar anlamına gelen "Nâkisûn" ifadesi ile Cemel Ashâbı'nın kastedildiği belirtilmektedir.[510] Ancak bu konuda sahih bir rivâyetin bulunmadığını ifade etmek gerekmektedir.

Tâbiînden Küleyb el-Cermî'nin (ö.?) naklettiği bir rivâyete göre ise Hz. Ali; Talha ve Zübeyr'i kastederek şöyle demiştir:

> Biatlarını bozmaya yeltendiler. Engel oldum, bu hususta onlardan sözler aldım ve onlara umre için izin verdim. Mü'minlerin annesi Resûlullah'ın (s.a.) hanımına (Hz. Âişe'ye) gittiler. Kendi hanımlarına layık görmediklerini ona yakıştırdılar ve kendileri için helal ve uygun olmayan şeyi[511] ona teklif ettiler. Ben de İslâm'da bir gedik açmasınlar ve Müslümanların birliğini bozmasınlar diye onların peşine düştüm. Vallâhi! Onlar bizimle savaşmadıkça, biz onlarla savaşmak istemeyiz. Biz ancak barış (ıslâh) için yola çıktık.[512]

---

[508] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 57. Hz. Ali taraftarlarından Eşter en-Nehaî de (Hz. Ali'ye) yaptıkları biatı bozmaları sebebiyle Basralılarla savaştıklarını söylemiştir. Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 488 (No. 40588); XVII, 128 (No. 32642). Benzer bir rivâyet için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 57.

[509] Zayıf olarak değerlendirilen bu rivâyet için bkz. Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, II, 215 (No. 604); III, 26 (No. 774); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, VIII, 213 (No. 8433); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, I, 499 (No. 519). Benzer rivâyetler için bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 150 (No. 4673, 4674, 4675); Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, V, 186 (No. 8951); VII, 238 (No. 12042); Şeyh Müfîd, *el-Cemel*, s. 80.

[510] Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garibi'l-hadîs*, IV, 60; V, 114; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 374; Fettenî, *Mecme'u bihâri'l-envâr*, IV, 268, 780. Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin (ö. 49/669) de Talha ve Zübeyr liderliğindeki Cemel Ashâbı'nı "Nâkisûn" olarak nitelediğine dair zayıf ve mevzû rivâyetler bulunmaktadır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, II, 243; Süyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a*, I, 374.

[511] "Helal ve uygun olmayan şey" ifadesiyle kastedilen, meşru imama karşı ayaklanmak veya ona yapılan biatı bozmak olmalıdır.

[512] Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 491.

Mus'ab b. Sellâm et-Temîmî dışında bu rivâyetin râvileri makbul kimselerdir. Hakkında hadis münekkidlerinin olumlu ve olumsuz farklı değerlendirmeleri bulunan Mus'ab b. Sellâm ile ilgili İbn Hacer, "*sadûkun lehu evhâm*." demiştir.[513]

Hz. Ali taraftarlarından sahâbî Ka'kâ' b. Amr (ö. 40/660?), elçi olarak gönderildiği Kûfe'de, halkı Hz. Ali'nin tarafında yer almaları konusunda teşvik ederken şöyle demiştir:

> Şüphesiz insanları nizama sokacak, zalime engel olacak ve mazlumu aziz kılacak bir yönetime ihtiyaç vardır. İşte Ali bu görevi üstlenmiştir. Davetinde de insaflı davranmıştır. O ancak sulha davet etmektedir.[514]

Bu sözler, Hz. Ali'nin Basra'ya yönelik askerî müdahaleye başvurmasını, bir iktidar mücadelesinden ziyade, toplumsal düzeni yeniden tesis etme ve kan dökülmeden bir uzlaşı sağlama amacıyla gerekli gördüğünü göstermektedir.

Hz. Ali'nin safında yer alan Abdullah b. Abbâs'ın Cemel Savaşı günü Zübeyr b. Avvâm'a hitâben "Ey Safiyye'nin oğlu! Âişe mülkü Talha için kazanıyor. Sen yakınlarınla ne uğruna savaşıyorsun?"[515] dediği nakledilmektedir. Bu rivâyete göre Abdullah b. Abbâs'ın, Cemel Ashâbı'nı Hz. Ali'nin halifeliği için bir tehdit olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Bu da onların Basra'ya gitmelerinin bir gerekçesi olarak değerlendirilebilir.

Bu bilgilere göre Hz. Ali'nin Basra'ya gitme gayesinin Hz. Âişe liderliğinde bir araya gelenlere karşı çıkmak olduğu anlaşılmaktadır.[516] Ancak Hz. Ali'nin yol

---

[513] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 161; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 533 (No. 6690). Bu rivâyetin zayıf olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Berzencî, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, VIII, 680 (1 no.lu dipnot).

[514] Taberî, *a.g.e.*, IV, 484.

[515] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, II, 178; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 252 (2 no.lu dipnot).

[516] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 440. Konu ile ilgili bir çalışmada Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'nın peşine düşmediği, Şam'a yakın olmak için Kûfe tarafına geldiği iddia edilmektedir. Bkz. Gays, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 183. Ancak bu, gerçeği yansıtmamakta ve arz edilen rivâyetlerle çelişmektedir.

güzergahında yaptığı rivâyet edilen konuşmalar, onun Cemel Ashâbı ile savaşmak gayesiyle değil, bilakis anlaşmak için yola çıktığını göstermektedir. Buna dair bazı örnekleri şöyle arz etmek mümkündür:

1. Hz. Ali, Zûkâr'da davetine icabet ederek yanına gelen Kûfeliler'e yaptığı konuşmasında şöyle demiştir:

> Basralı kardeşlerimiz ile görüşmemize bizimle katılmanız için sizleri davet ettim. Şayet dönerlerse bu bizim dilediğimizdir. Bunu kabul etmeyerek tutumlarında ısrar ederlerse onlar bize zulümle karşılık vermedikleri sürece yumuşaklıkla muamele ederiz. Allah'ın izniyle salâh olan her işi içerisinde fesat olana tercih ederiz.[517]

2. Hz. Ali, Cemel Vak'ası'ndan kısa bir süre önce taraftarlarından birinin kendisine Basra'ya gelme gayesini sorması üzerine ona şöyle cevap vermiştir:

> İnsanlar hayır üzerinde birleşsinler ve parçalanan bu ümmet bir araya toplansın diye ıslâh ve ortalığı yatıştırmak amacıyla geldik.[518]

3. Basra'ya giderken konakladığı Rebeze'den hareket etmeden önce, bir kişi Hz. Ali'ye "Ey mü'minlerin emiri! Yapmak istediğin şey nedir? Ve bizi nereye götürüyorsun?" diye sormuştur. Hz. Ali "Eğer kabul ederlerse ve davetimize icâbet ederlerse yapmayı arzulayıp niyet ettiğimiz şey sulhtur." şeklinde cevap vermiştir. Söz konusu kişinin "Şayet davetinize icabet etmezlerse ne olacak?" diye sorması üzerine ise Hz. Ali "Onları ahdi bozmaları ile baş başa bırakır / نَدَعُهُمْ بِغَدْرِهِمْ"[519] ve onlara hak verip sabrederiz." demiştir. Adam "Bunu da kabul etmezlerse?" deyince ise Hz. Ali "Onlar, bize karışmadıkları müddetçe biz de onları kendi hallerine bırakırız." [520] diye karşılık vermiştir.

---

[517] Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 129; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 487; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 448; Gâmidî, *Tesdîdü'l-isâbe*, s. 41; Hassân, *el-Fitne beyne's-sahâbe*, s. 216.

[518] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 595; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 453.

[519] Taberî'de bu ifade (Onları mazeretleriyle baş başa bırakırız = نَدَعُهُمْ بِعُذْرِهِمْ) şeklinde geçmektedir. Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 479.

[520] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 443. Ayrıca bkz. Bâkıllânî, *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide*, s. 237.

4. Hz. Ali, Rebeze'den Basra tarafına doğru giderken, Kûfeli sahâbîlerden Âmir b. Matar eş-Şeybânî (ö. 36/656'dan sonra) onun yanına gelmiştir. Hz. Ali ona Kûfe tarafındaki haberleri sormuş, Âmir de bildiklerini aktarmıştır. Akabinde Hz. Ali ona Kûfe valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin bu hâdiselerdeki tutumunu sormuştur. Âmir, "Şayet sen sulh istiyorsan, Ebû Mûsa da sulh taraftarıdır. Savaştan yana isen, Ebû Mûsa savaş yanlısı değildir!" diye cevap verince Hz. Ali, "Allah'a yemin ederim ki! Ben yalnızca bize karşı gelenlerle sulh yapmak istiyorum." demiştir.[521]

Bu rivâyetlere göre Hz. Ali'nin sulh için hareket ettiği söylenebilir. Hz. Ali'nin safında yer alan bazı kimselerin de taraflar arasında bir savaşın yaşanacağına ihtimal vermediği anlaşılmaktadır. Küleyb el-Cermî'nin aktardığına göre, Hz. Ali Kûfe'ye doğru ilerlediğinde, Kûfeliler Küleyb'in yanına gelerek, "Basralı kardeşlerimizin bizimle savaşacaklarını düşünüyor musun?" diye sormuşlar; bu soruyu yöneltirken de hem gülmüş hem de şaşkınlıklarını izhar etmişlerdir. Hatta karşılaşmaları halinde, ancak aralarındaki alacak-verecek meselelerini çözebileceklerini ifade etmişlerdir. Küleyb el-Cermî, Kûfeliler'in Basralılarla savaşabileceklerine ihtimal vermediklerine dair kendi izlenimini de dile getirmektedir.[522]

Bu bilgilerin aksini ifade eden rivâyetler de mevcuttur. Bunlardan birine göre, Hz. Ali taraftarları, Basralılar'ın Talha b. Ubeyydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın yanında yer aldıklarını öğrendikleri zaman endişeye kapılmışlardır. Bunun üzerine Hz. Ali onlara şöyle demiştir: "Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin ederim ki, Basralılar'a karşı zafer kazanacak; Talha ile Zübeyr'i de öldüreceğiz." Ancak bu rivâyetin senedinde zayıf râvîlerden İsmâil b. Amr el-Becelî yer almaktadır.[523] Hz. Ali'nin savaş sonrasında Zübeyr b. Avvâm'ın katilinin cehennemlik olduğunu söylemesi ve Talha b. Ubeydullah'ın öldürülmesine üzülmesi ile ilgili rivâyetler de bu rivâyete itibar edilemeyeceğini göstermektedir.

---

[521] Taberî, *a.g.e.*, IV, 480; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 444.

[522] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 473 (No. 40559).

[523] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 55.

Sonuç olarak, Hz. Ali'nin Basra'ya yönelişi, yalnızca şahsî bir tercih yahut Cemel Ashâbı'nın muhalefetine verilen ani bir tepki olarak değerlendirilemez. Onun tutumu, halifelik sorumluluğunun doğurduğu meşruiyet kaygıları, Müslüman toplumun birliğini koruma arzusu ve sulh arayışını önceleyen bir yaklaşım çerçevesinde şekillenmiştir. Nitekim Hz. Ali'nin konuşmalarında ve elçiler vesilesiyle ilettiği mesajlarda, doğrudan savaşmak değil, barışı tesis etmek ve taraflar arasındaki gerilimi yatıştırmak amacı ön plandadır. Ancak Cemel Ashâbı ile yapılan görüşmelerden doğan uzlaşı ihtimali, süreçte rol oynayan isyancı unsurların müdahaleleriyle bozulmuş; taraflar istemedikleri halde kendilerini bir çatışmanın içinde bulmuşlardır. Zira Cemel Vak'ası'nın arka planında yalnızca Hz. Ali'nin veya Cemel Ashâbı'nın tercihleri değil, aynı zamanda Hz. Osman'ın katillerinin sürece müdahaleleri, artan toplumsal huzursuzluk ve dönemin siyasî kargaşası da belirleyici olmuştur. Dolayısıyla Hz. Ali'nin Basra'ya hareketi, salt bir iktidar mücadelesi olarak değil; fitne ortamında meşru otoriteyi muhafaza etme, toplumsal düzeni sağlama ve sulh yoluyla çözüm arayışını sürdürme çabası olarak değerlendirilmelidir.

Bununla birlikte, Hz. Ali'nin tutumu bu şekilde değerlendirilse de süreçte ona yöneltilen tenkitler de göz ardı edilmemelidir. Hz. Osman'ın şehâdetiyle sonuçlanan Medine kuşatmasına katılan bazı isyancıların, daha sonraki süreçte Hz. Ali'nin ordusuna dahil olmaları, onun eleştirilmesine zemin hazırlamıştır.[524] Bu durum, Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in Hz. Ali'nin karşısında yer alışlarının temel gerekçelerinden biri olarak da gösterilmektedir.[525] Bununla birlikte, söz konusu eleştirilerin tarihî bakımdan mutlak surette isabetli olduğunu söylemek güçtür. Zira Hz. Osman'ın öldürülmesinde fiilen rol alan kimselerin kimliği rivâyetlerde açık biçimde belirlenmemiştir. Dolayısıyla Hz. Ali'nin bu şahısları ordusundan uzaklaştırmaması veya cezalandırmaması, onların kimliklerinin net olarak bilinmemesiyle açıklanmakta ve Hz. Ali bu konuda mazur görülmektedir.[526]

---

[524] Bkz. Demircan, "Hz. Ali Dönemi İç Karışıklıkları", s. 308.

[525] Bkz. Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 213-214.

[526] Bkz. Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 469.

B. HZ. ALİ VE TARAFTARLARININ BASRA'YA GİTME SÜRECİ

1. Hz. Ali ve Taraftarlarının Basra'ya Gitmeye Karar Vermeleri

Hz. Ali, kendisine biat etmeyen Şam valisi Muâviye b. Ebû Süfyân'a karşı Şam tarafına hareket ettiği sırada[527] Hz. Âişe ve taraftarlarının Basra'ya doğru gittiklerini haber almıştır. Bunun üzerine Temmâm b. Abbâs'ı Medine'ye,[528] Kusem b. Abbâs'ı (ö. 57/676) ise Mekke'ye nâib olarak bıraktıktan sonra Basra'ya doğru harekete geçmiştir.[529] Ümmü'l-Fadl bintü'l-Hâris'in,[530] Cemel Ashâbı'nın Basra'ya doğru gittiğini Hz. Ali'ye bir mektup ile haber verdiği rivâyet edilmektedir.[531] Ancak onun, bu hâdiseler zamanında hayatta olmadığı, Hz. Osman'ın hilâfeti zamanında vefat ettiği belirtilmektedir.[532]

---

[527] Hz. Ali, halife seçildikten sonra, üç ay boyunca Şam valisi Muâviye b. Ebû Süfyân'a biat etmesi için mektuplar göndermiş, ancak o, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmamış olmasını gerekçe göstererek Hz. Ali'ye biat etmemiştir. Bunun üzerine Hz. Ali, Muâviye'ye karşı diğer şehirlerdeki valilerinden de destek istemiş ve yerine amcaoğlu Kusem b. Abbâs'ı nâib olarak bırakarak Medine'den Şam'a doğru yola çıkmıştır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 430; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ'*, II, 529. Şam'a doğru hareket edilmeden önce Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan, Şam seferinin Müslümanlar arasındaki ihtilafı artıracağını ve Müslüman kanlarının dökülmesine sebep olacağını ifade ederek babasını Şam'a gitmekten vazgeçirmeye çalışmıştır. Hz. Ali taraftarlarından olan ve onun bütün savaşlarında yanında yer alan Ziyâd b. Hanzala et-Temîmî (Bkz. İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, II, 531) de ona bu yönde sözler söylemiştir (Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 444-445.İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 430). Ancak Hz. Ali, kararından vazgeçmemiştir.

[528] Hz. Ali'nin, Sehl b. Huneyf'i Medine'ye nâib olarak bıraktığına dair bilgi de bulunmaktadır. Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 29; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 181.

[529] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 440.

[530] Tam adı Ümmü'l-Fadl Lübâbe bintü'l-Hâris b. Hazn el-Hilâliyye'dir. Hz. Abbas'ın hanımıdır ve Mü'minlerin annesi Meymûne bintü'l-Hâris'in (ö. 51/671) kız kardeşidir. Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 753.

[531] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 451; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 222; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, II, 456.

[532] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, II, 315; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XII, 449-450; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 753.

Hz. Hasan, babası Hz. Ali'yi Basra yolculuğuna çıkmaktan vazgeçirmeye çalışmıştır.[533] Rebeze'de bulundukları sırada yaptıkları bir konuşma bunu göstermektedir. Rivâyete göre sahâbî Târık b. Şihâb el-Becelî (ö. 83/702) şöyle demiştir:

> Osman'ın öldürüldüğüne dair haber bize ulaştığında, ben kendimi savaşabilecek kadar genç ve güçlü hissediyordum. Halkın arasına dahil olmak gayesiyle hemen yola çıktım. Rebeze'ye ulaştığımda Ali'nin de orada bulunduğunu gördüm. Ali, oradaki kimselere ikindi namazını kıldırdı. Selam verdikten sonra sırtını mescidin duvarına yasladı ve cemaate döndü. Ali'nin oğlu Hasan ayağa kalkarak onunla konuşmaya başladı. Bir yandan da ağlamaktaydı. Ali, ona şöyle dedi: "Ne söyleyeceksen söyle! Cariye gibi ağlayıp durma!" Hasan şöyle dedi: "İnsanlar bu adamı (Hz. Osman'ı) muhasara ettiklerinde, sana Mekke'ye gidip orada kalmanı söyledim, ancak sözümü dinlemedin. O öldürüldüğü zaman, Araplar'ın akılları başlarına dönünceye kadar evinde kalmanı söyledim, zira sen keler deliğinde dahi olsan, onlar seni bulunduğun delikten çıkarıncaya dek develerini üzerine sürerler, dedim. Sen beni [yine] dinlemedin. Şimdi Allah aşkına senden şunu talep ediyorum: Irak'a gidip orada yalnız başına kalarak öldürülme!" Bunun üzerine Ali ona şöyle cevap verdi: "Mekke'ye gitme sözüne gelince, ben Mekke'de oturmaya uygun olan bir kimse değilim. İnsanların Osman'ı öldürdüğüne dair sözüne gelince, insanlar onu öldürmüşlerse bunda benim günahım ne? Irak'a gitme hakkındaki sözüne gelince, ben o zaman yukarıdaki sesleri işitip yuvasından dışarı çıkan sırtlan gibi olurum."[534]

Hz. Ali'yi bu yolculuğa çıkmaktan vazgeçirmeye çalışan sahâbîlerden biri de Abdullah b. Selâm'dır (ö. 43/663-64). Hz. Ali, Irak'a doğru hareket etmek üzere atına bindiği sırada Abdullah b. Selâm, "Iraklılar'a doğru gitme! Şayet gidersen, orada sana kılıcın keskin tarafı değecektir."[535] diyerek onu uyarmıştır. Heysemî, bu rivâyetin güvenilir râvîler tarafından nakledildiğini ifade etmektedir. Ayrıca Abdullah b. Selâm'ın,

---

[533] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 441.

[534] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 286 (No. 40154).

[535] Humeydî, *Müsned*, I, 180 (No. 53); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, I, 474 (No. 491); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, VI, 42 (No. 4841); Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 246-247 (No. 12073). İbn Hibbân'ın naklettiği metinde Hz. Ali, bu uyarının benzerini daha önce Hz. Peygamber'in de kendisine yaptığını belirtmektedir.

Hz. Ali'ye Irak tarafına gitmesi halinde, Müslümanların bir daha birlik olamayacağını söylediği nakledilmektedir.[536]

Hz. Ali, ordusunun sayıca fazla olmasına önem vermiş, bu amaçla halkın kendi yanında yer alması yönünde çağrıda bulunmuş, ancak bu hususta kimseyi zorlamamıştır. O, Basra'ya gitmeye karar verdikten sonra Medineliler'i kendisine destek vermeye çağırmıştır. Ancak Medineliler'in geneli davetine icabet etmemiştir.[537] Basra yolunda uğradığı Rebeze'de yaptığı bir konuşmada "Bize katılmak isteyen katılsın, geri dönmek isteyen ise geri dönsün." [538] demesi, bu bağlamda zikredilebilir. Yine orada olduğu sırada bazı kişilerin, kendisine selam verip geri dönmek veya ordusuna katılmak üzere geldiği haber verildiğinde Hz. Ali, her iki amaçla gelenlere de dua etmiş, ardından "*Allah, mallarıyla, canlarıyla cihad edenleri, derece itibarıyla, cihattan geri kalanlardan üstün kılmıştır*."[539] âyetini okuyarak, yanında yer alacakların kendisini ayrıca memnun edeceğini ifade etmiştir.[540]

Hz. Ali'nin Medine'den çıkarak Basra'ya doğru yola çıktığı zaman hicrî 36 senesi Rebî'ü'lâhir ayının son günlerine denk gelmektedir.[541]

2. Hz. Ali ve Taraftarlarının Kûfeliler'den Destek Talep Etmeleri

Hz. Ali, her ne kadar meselenin savaşla sonuçlanması taraftarı olmasa da güçlü ve kalabalık bir ordu ile Basra'ya gitmenin daha etkili olacağını düşünmüştür. Bu sebeple Basra ve Kûfe gibi şehirlerdeki insanlara amacını anlatan ve desteklerini istediği mektuplar göndermiştir. O, Kûfe şehrine yakın Zûkâr denilen mevkiye vardığı zaman ilk olarak Muhammed b. Ebû Bekir ve Muhammed b. Ca'fer b. Ebû Tâlib'i, onlardan sonra ise Abdullah b. Abbâs ve Eşter en-Nehaî'yi Kûfe'ye göndererek onların desteğini istemiştir. Muhammed b. Ebû Bekir ve Muhammed b. Ca'fer ile Kûfe'ye gönderdiği

---

[536] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 455; Halebî, es-Sîretü'l-Halebiyye, III, 402.

[537] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 96.

[538] Muhibbüddîn et-Taberî, *er-Riyâdü'n-nadire*, III, 231.

[539] en-Nisâ 4/95.

[540] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 478.

[541] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 55. Aynı görüş için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 441.

mektubunda Kûfeliler'i başkalarına tercih ettiğini ifade ettikten sonra kendi safına katılmalarını istemiş ve "Bu ümmet tekrar kardeşliğe dönsün diye biz sulh istiyoruz."[542] demiştir. Ancak fitnelerden uzak kalmayı isteyen Kûfe valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hz. Ali'nin elçilerine olumlu cevap vermemiş, insanlara fitneye düşmemelerini ve herhangi bir tarafta yer almamalarını tavsiye etmiştir. Ayrıca Ebû Mûsâ, Hz. Osman'ın katilleri cezalandırılmadan Hz. Ali'nin tarafında yer almalarının mümkün olmayacağını ifade etmiştir.[543] Ebû Mûsâ'nın uyarıları sebebiyle Kûfeliler'den ciddi bir destek alamayan Hz. Ali, bu sefer aynı amaçla oğlu Hz. Hasan'ı ve Ammâr b. Yâsir'i Kûfe'ye göndermiştir.[544]

Bu konudaki uzunca bir rivâyete göre Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Basra'ya hâkim olduklarını haber alan Hz. Ali, Medine'den Basra'ya doğru harekete geçmiştir. Zûkâr denilen yerde kamp kurduktan sonra ilk olarak Abdullah b. Abbâs'ı, ardından Ammâr b. Yâsir'i göndererek Kûfeliler'in desteğine başvurmuştur. Bu rivâyete göre İbn Abbâs'ın davetine olumlu cevap vermeyen Kûfeliler, Ammâr'ın davetine icabet etmişlerdir.[545]

Ebû Vâil Şakîk b. Seleme (ö. 82/701) ve olaya bizzat şahit olduğunu ifade eden Ebû Meryem Abdullah b. Ziyâd el-Esedî'nin (ö. 91/710?)[546] anlattığına göre Hz. Ali tarafından elçi olarak gönderilen Hz. Hasan, Kûfe mescidinde minberin yukarı basamağına çıkmış, Ammâr b. Yâsir ise daha aşağıdaki bir basamakta durarak etraflarında toplanan insanlara hitap etmişlerdir. Ammâr b. Yâsir, burada yaptığı konuşmasında şöyle demiştir:

---

[542] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 442. Ayrıca bkz. Bozali, *Eşter en-Nehâî*, s. 61-63.

[543] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 124-125; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 481-482. Ayrıca bkz. Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 230-231.

[544] Bkz. Buhârî, "Fiten", 17 (No. 6687, 6688); İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 47; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 58; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 29; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 181.

[545] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 514-515 (No. 40638).

[546] *Sika* bir râvî olduğu belirtilmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 221; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIV, 533 (2 no.lu dipnot).

> Âişe Basra'ya doğru yola çıktı. Allah'a yemin ederim ki! O, Peygamberinizin (s.a.) hem dünyada hem de ahirette zevcesidir. Ancak Allah tebâreke ve teâlâ, kendisine mi yoksa ona mı (Hz. Âişe) tabi olacağınızı görmek için sizleri imtihan etti![547]

İbn Hacer, bu rivâyet hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

> Allah'a tabi olmak ile kastedilen, imâma itaat etmek ve ona isyan etmemek hususunda Allah'ın hükmüne uymak demektir. Ammar b. Yâsir'in bu sözüyle '*Evlerinizde oturun*!'[548] âyetine de işaret etmiş olması mümkündür. Bu, Resûlullah'ın (s.a.) zevcelerine yönelik hakiki bir emirdir.[549]

Hz. Hasan, Kûfeliler'e yaptığı konuşmada babası Hz. Ali'nin onlara şöyle dediğini ifade etmiştir:

> Allah'ın hukukunu gözeten herkese Allah'ı hatırlatırım. Şayet ben mazlum isem bana yardım etsin. Zalim isem beni yalnız bıraksın. Allah'a yemin ederim ki! Talha ve Zübeyr başta bana biat ettiler, sonra ise biatlarını bozdular.

Bunun üzerine 12.000 kişi Hz. Ali'ye destek vermek üzere onlarla birlikte Kûfe'den çıkmıştır.[550]

Hz. Ali'nin, kendisine destek olmak üzere yanına gelen Kûfeliler'e uzunca bir konuşma yaptığı ve bu konuşmada Talha ile Zübeyr'in umre yapmak için kendisinden

---

[547] Buhârî, "Fiten", 17 (No. 6687); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 487 (No. 40587); XVIII, 128 (No. 34458); Tirmizî, "Menâkıb", 63 (No. 3889). Ayrıca bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIV, 533; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 184; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, I, 424; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 270; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IX, 190. Rivâyetin Ebû Vâil Şakîk b. Seleme tarikleri için bkz. Buhârî, "Fezâilü's-sahâbe", 30 (No. 3561); "Fiten", 17 (No. 6688); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXX, 274 (No. 18331); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 301 (No. 16716, 16717); İbn Kesîr, *Câmi'u'l-mesânîd*, VI, 318 (No. 7798).

[548] el-Ahzâb 33/33.

[549] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 108.

[550] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 58; İbn Şebbe, *Ahbârü'l-Basra*, s. 194.

izin aldıklarını, ancak daha sonra biatlarını bozarak Basra'ya gittiklerini de söylediği belirtilmektedir.[551]

Ebû Vâil Şakîk b. Seleme'den (ö. 82/701) nakledilen bir rivâyete göre Hz. Ali tarafından Kûfe halkını (savaş için) seferber etmek üzere elçi olarak görevlendirilmiş olan Ammâr b. Yâsir'in yanına Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Ebû Mes'ûd el-Bedrî gelerek ona "Müslüman olduğun günden bu yana senden bu işe hızlı bulaşmandan daha kötü bir davranışını görmedik." demişlerdir. Ammâr ise cevap olarak onlara "Ben de Müslüman olduğunuz günden beri sizin bu işte yavaş davranmanızdan daha kötü bir davranışınızı görmedim." demiştir. Ebû Vâil, üç sahâbînin birlikte namaz kılmak üzere mescide doğru gittiklerini ifade etmektedir.[552] Sahâbîlerin farklı görüşlerde olmalarına ve yer yer sert eleştirilerle birbirlerini uyarmalarına rağmen birbirlerini kendi görüşlerini kabule zorlamadıkları anlaşılmaktadır.

3. Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'na Elçi Göndermesi

Hz. Ali, Cemel Ashâbı'nın Basra'da bulunma sebebini öğrenmek, ümmet içerisindeki ihtilafı sulh yolu ile ortadan kaldırmak amacıyla önemli kumandanlarından olan sahâbî Ka'kâ' b. Amr'ı (ö. 40/660?) onlara elçi olarak göndermiştir. Ka'kâ' b. Amr ilk olarak Hz. Âişe ile görüşmüş ve ona "Anneciğim, seni bu şehre getiren şey nedir?" diye sormuştur. Hz. Âişe cevap olarak "Evlâdım, (beni buraya getiren şey) insanlar arasında sulh sağlamaktır." diyerek savaşmak gibi bir amacı olmadığını açıkça beyan etmiştir. Daha sonra Talha ve Zübeyr ile görüşmek istediğini söyleyen Ka'kâ' b. Amr, onlar geldiğinde kendilerine Hz. Âişe ile aralarında geçen konuşmayı haber vermiş ve onlara da Basra'ya gelme sebeplerini sormuştur. Her iki sahâbînin de "Bizler de sulh için geldik." demeleri üzerine Ka'kâ' b. Amr onlara sulhun nasıl gerçekleşeceğini sormuştur. Onlar, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması gerektiğini, aksi takdirde Kur'an'ın ahkâmının terk edilmiş olacağını söylemişlerdir. Ka'kâ' b. Amr ise onlara Basra'ya geldikleri zaman Hz. Osman'ın öldürülmesine iştirak ettikleri için öldürdükleri 599 kişi

---

[551] Bkz. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, IV, 162.

[552] Bkz. Buhârî, "Fiten", 17 (No. 6689, 6690); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 257 (No. 40086); XXI, 516 (No. 40640).

sebebiyle karşılarına 6.000 kişiyi aldıklarını, kaçmayı başaran Hurkûs b. Züheyr ismindeki adamı yakalamaya çalışırken ise 6.000 kişinin engeliyle karşı karşıya kaldıklarını ifade etmiştir. Ayrıca Rebî'a ve Mudar kabilelerinden büyük bir gücün kendilerine karşı çıkmak üzere hazırlandıklarını da söyleyerek, Basra'ya geldiklerinden sonraki durumun, önceki durumdan daha kötü hal aldığına dikkat çekmiştir. Bunun üzerine Hz. Âişe, Ka'kâ' b. Amr'a çözüm önerisini sormuş, o ise tek çözüm yolunun ortamın sakinleşmesini beklemek olduğunu, böylece insanların heyecanlarının söneceğini ve fitnenin zaman içerisinde sona ereceğini söylemiştir. Ayrıca Hz. Ali'ye biat etmelerinin ümmetin hayrına olacağını ve bunun suçluların cezalandırılmasını da mümkün kılacak bir ortamın hazırlanmasında etkili olacağını belirtmiştir. Ka'kâ' b. Amr'ın sözlerini beğenen Hz. Âişe ve beraberindekiler şayet Hz. Ali de bu görüşte ise aralarında sulhun gerçekleşmiş olacağını beyan etmişlerdir. Neticede Ka'kâ' b. Amr, Hz. Ali'nin yanına dönerek konuşulanları kendisine aktarmış, onun da aynı görüşte olduğunu ifade etmesi üzerine barış üzerine anlaşma sağlanmıştır.[553]

Bu gelişmelerden sonra Hz. Âişe'nin Hz. Ali'ye sulh için geldiğini ifade etmek üzere haber gönderdiği Hz. Ali'nin de buna çok sevindiği ve ümmetin birliğinin önemi ile ilgili uzunca bir konuşma yaptıktan sonra sözlerini "Haberiniz olsun, şüphesiz ki ben yarın buradan ayrılıp gideceğim, sizler de benim gibi gidin. Osman'ın aleyhine bir iş yapan hiç kimse benimle yola çıkmasın!"[554] diyerek tamamlamıştır. Böylece Hz. Ali, Hz. Osman'ın katline herhangi bir şekilde destek vermiş olan âsilerle yolunun tamamen ayrıldığını beyan etmiştir.

Tarafların sulh üzerine ittifak ettiklerinin delili olarak zikredilebilecek mahiyette bazı rivâyetler bulunmaktadır. Hz. Ali ile Cemel Ashâbı arasında sulh zemininin hâkim olduğu ve aralarında elçilerin gidip geldiği bir vakitte Cemel Ashâbı'ndan bir grup Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'e gelerek Hz. Osman'ın katillerinin yakalanması için bir fırsat

---

[553] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 129; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 488-489; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 448-450; Berzencî, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, III, 377 vd.; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 233.

[554] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 450-451; Kubeysî, *Sahâbetü Rasûlillâh*, s. 367; Gâmidî, *Tesdîdü'l-isâbe*, s. 50.

doğduğunu haber vermişlerdir. Ancak onlar Hz. Ali'nin teskini tavsiye ettiğini ve kendilerinin de sulh yapmak üzere ona haber yolladıklarını ifade ederek sulh zeminini bozmamaya çalışmışlardır.[555]

Bu süreçte Hz. Ali tarafına saldırılması gerektiğine dair onlara da benzer teklifler yapılmıştır. Zübeyr b. Avvâm, bir adamın Hz. Ali'yi sabah-akşam gözetlemeleri için 1.000 kişilik bir süvari birliği gönderilmesi önerisini şu sözlerle geri çevirmiştir:

> Biz savaş işlerini çok iyi biliriz. Ancak onlar bizim davamızın ehlinden olan[556] kişilerdir. Bu durum daha önce mevcut olmayan bazı sebeplerle ortaya çıktı. Bu öyle bir haldir ki, kim (geçerli) bir mazeretle Allah'ın huzuruna çıkamazsa kıyamet günü hiçbir özrü olmayacaktır. Onların heyeti bir anlaşma üzerine bizim yanımızdan ayrıldı. Bizim aramızda sulhun gerçekleşeceğini ümit ediyorum. Sabırla müjdeli haberi bekleyiniz.[557]

Aynı yaklaşımı Hz. Ali'de de görmek mümkündür. Onun bu süreçte şöyle bir konuşma yaptığı nakledilmektedir:

> Ey insanlar! Kendinize hâkim olun. Ellerinizi ve dillerinizi bu insanlara karşı kullanmaktan sakının. Onlar sizin kardeşlerinizdir. Önünüze çıkacak olanlara karşı sabırlı olun. Sakın önümüze geçmeyin.

Bu uyarılardan sonra Hz. Ali'nin, Hakîm b. Selâme ve Malik b. Habib'i Cemel Ashâbı'na göndererek Ka'kâ' b. Amr ile vardıkları anlaşmaya bağlı olmaları halinde, Basra'da kendisine karşı gelmemelerini ve problemleri çözmesini beklemelerini istemiştir.[558]

Hz. Ali'nin iki taraf arasındaki uzlaşma gereği Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması konusunda somut olarak harekete geçmeye hazır olduğu anlaşılmaktadır. "Şayet kabul ederlerse biz sulh olmasını ümit ediyoruz. Aksi takdirde,

---

[555] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 452-453.

[556] Zübeyr b. Avvâm bu sözlerle her iki tarafın da Müslüman olduğunu ifade etmektedir.

[557] Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 495.

[558] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 496.

dağlama son çaredir!"[559] şeklindeki sözleri de onun barış konusundaki beklentisini ortaya koymaktadır. Ancak barış imkânı kalmadığında savaşmaktan da çekinmeyeceği anlaşılmaktadır.

Ka'kâ' b. Amr'ın elçiliğinden sonra oluşan sulh zemininde taraflar arasında elçiler gidip gelmiş ve karşılıklı ziyaretler gerçekleşmiştir. Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'e bir mektup göndererek Ka'kâ' b. Amr ile varılan anlaşmaya bağlı olmaları halinde konu ile ilgili bir araya gelerek ayrıntıların görüşülmesini teklif etmiş, onlar da verdikleri cevabi mektupta Ka'kâ' b. Amr ile sulh konusunda vardıkları mutabakata bağlı olduklarını ifade etmişlerdir. Bunun üzerine ortalık sakinleşmiş ve insanlar rahatlayarak istirahate çekilmişlerdir. Akşam olduğunda Hz. Ali Cemel Ashâbı'na Abdullah b. Abbâs'ı göndermiş, onlar ise Hz. Ali'ye Muhammed b. Talha'yı (ö. 36/656) göndermişlerdir. Ayrıca bu süreçte kabile mensupları arasında da karşılıklı ziyaretleşmeler gerçekleşmiştir. Mudar kabilesinden olanlar karşı tarafta olan akrabalarıyla, Rabî'a kabilesinden olanlar da akrabalarıyla bir araya gelmişlerdir.[560]

Tüm bu gelişmeler savaş ihtimalinin ortadan kalktığına dair inanca bağlı olarak yaşanmış olmalıdır. Birbirlerine düşman nazarıyla bakan ve her an savaşa girmesi muhtemel olan iki ordu arasında bu tür gelişmelerin yaşanması beklenemez.

Cemel Savaşı günü Hz. Ali tarafından Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'a elçi olarak gönderilen Abdullah b. Abbâs'ın onlara şöyle dediği nakledilmektedir:

> Kardeşiniz (Hz. Ali) size selâm söylüyor ve diyor ki: "Benim herhangi bir hükümde zulmettiğime, zimmetime ganimet geçirdiğime ya da benzeri bir şeye şahit oldunuz mu?" Bunun üzerine Zübeyr b. Avvâm "Hayır. Bunların hiçbirini yapmadı." demiştir.[561]

---

[559] Taberî, *a.g.e.*, IV, 495.

[560] Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 599; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 454-455; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 242; Kubeysî, *Sahâbetü Rasûlillâh*, s.156.

[561] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVII, 121 (No. 32621); XXI, 490 (No. 40596); Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, II, 596.

Sahih olarak değerlendirilen[562] bu rivâyet de Hz. Ali'nin problemleri çatışmasız olarak sulhla çözmeye çalıştığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

4. Hz. Ali'nin Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm ile Görüşmesi

Hz. Ali, sulh ortamının sağlanması, akrabalar arasında ziyaretleşmelerin gerçekleşmesi ve taraflar arasında karşılıklı elçilerin gidip gelmesi sonrasında Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm ile de bir araya gelip ihtilaf edilen konular hakkında konuşmuştur. Bu görüşme neticesinde onların sulhtan daha iyi bir çözüm olmadığı görüşünde ittifak ettikleri ve bu karar üzerinde kendi karargahlarına döndükleri belirtilmektedir.[563] Ayrıca onların ordu komutanlarına da bu kararları hakkında bilgi verdikleri kaydedilmektedir.[564] Buna göre yaptıkları görüşmenin ittifak edilen barışın şartlarını netleştirmeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

Başka bir rivâyete göre ise Hz. Ali, Cemel Savaşı'ndan üç gün önce bir çadırda Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm ile bir araya gelerek onlarla konuşmuştur. Ancak rivâyette herhangi bir sebep zikredilmeden üçüncü gün zeval vaktinde çadırın kaldırıldığı ve ardından savaşın başladığı anlatılmaktadır.[565] Rivâyette onların bu görüşmelerinde herhangi bir konuda anlaşmaya varamadıklarından söz edilmemiştir. Ancak Cemel Savaşı öncesinde yaptıkları bir görüşmede Hz. Ali onlara "Siz bana biat etmemiş miydiniz? diye sormuş, onlar ise "Biz Osman'ın kanını talep ediyoruz." demişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ali "Osman'ın kanı benim yanımda değil!" diye cevap vermiştir.[566]

---

[562] Bkz. Ebü'l-Hayl, "Hakîkatü'l-hilâf beyne Emîri'l-mü'minîn Ali radiyallâhü anh ve Âişe ve'z-Zübeyr ve Talha radiyallâhü anhüm âme'l-Cemel", s. 116.

[563] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 506.

[564] Bkz. Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 242.

[565] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 485 (No. 40581).

[566] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 514 (No. 40638).

İbn Hacer, bu rivâyetin isnad açısından sahîh olduğunu ifade etmiştir.[567] Hz. Ali, onların kendisine yaptıkları biate bağlı kalmadıklarını düşünürken, onlar ise Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmamasını mazeret olarak sunmuşlardır.

III. CEMEL VAK'ASI'NA KATILMAYAN SAHÂBÎLER VE GEREKÇELERİ

Çalışmanın bu kısmında, Cemel Savaşı'nda Hz. Ali veya Hz. Âişe tarafında fiilen yer almayan sahâbîler ele alınacaktır. Bazı eserlerde bu sahâbîler için kullanılan "tarafsızlar"[568] ifadesinin, bu çalışmadaki anlam çerçevesinin netleştirilmesi gerekmektedir. Zira bu ifade, her zaman tam bir görüş veya sempati tarafsızlığı anlamına gelmeyebilir. Nitekim Mü'minlerin annesi Ümmü Seleme (ö. 62/681), Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674) ve Ebû Bekre (ö. 51/671?) gibi bazı sahâbîlerin, bu hâdise sürecinde belirli bir tarafa temayül göstermekle birlikte çeşitli gerekçelerle çatışmalara fiilen katılmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, bu tezde "tarafsızlar" ifadesi, mutlak bir siyasî tarafsızlıktan ziyade, sahâbenin çoğunluğunu oluşturan ve fitne olarak değerlendirilen bu iç çatışmaya fiilen katılmama tutumunu benimseyen sahâbîleri tanımlamak için kullanılacaktır. Bu kavramsal çerçeve netleştirildikten sonra, söz konusu sahâbîlerin çatışmadan uzak durma kararlarının arkasındaki temel gerekçelere değinilecektir.

A. CEMEL VAK'ASI'NA KATILMAYAN SAHÂBÎLER

Cemel Vak'ası'nda her iki tarafın da liderleri Hz. Ali, Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm gibi önde gelen sahâbîler olduğundan iki tarafta da çok sayıda sahâbî olduğu zannedilebilir. Oysa onların çoğunluğu, Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra Müslümanlar arasında gerçekleşen Cemel Vak'ası (36/656) ve Sıffin

---

[567] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 57.

[568] Bkz. Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme*, s. 17; Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 166; Demircan, *Fitne*, s. 86.

Savaşı'nda (37/657) yer almamıştır. Zira sahâbe arasında yaygın olan görüş fitnelerden uzak durmaktır.[569]

Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729), "Fitne koptuğu zaman Resûlullah'ın (s.a.) sahâbîlerinin sayısı 10.000'lere ulaşıyordu. Fitneye dahil olanlar ise 100 kişiye, hatta 30 kişiye dahi ulaşmamıştı."[570] sözleriyle sahâbenin büyük çoğunluğunun fitneden uzak durduğunu ifade etmiştir.

Muhammed b. Sîrîn'e nispet edilen başka bir söze göre ise 40'a yakın sahâbî dışında hayatta olan 10.000 sahâbî fitne hâdiselerinden uzak durmuştur, Ehl-i Bedir'den 240 kadar sahâbî ise Hz. Ali'nin tarafında yer almıştır.[571] Ancak bu bilginin, kendi içerisinde tutarsızlık taşıdığı ve tarihî gerçekliklerle örtüşmediği açıktır. Ehl-i Bedir'den olan birçok sahâbî, Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra evlerine çekilmiş ve hayatlarının sonuna kadar insanların arasına karışmamaya özen göstermiştir.[572]

Hz. Ali, Şam'a doğru yola çıkmadan önce ve ardından Cemel Ashâbı'nın Basra'ya gidişlerini haber alması üzerine o tarafa yöneldikten sonra, kendisine destek vermeleri için o esnada Medine'de bulunan halkı davet etmiştir. Ancak halkın tamamına yakını Hz. Ali'ye biat ettiği halde fitnelerden uzak kalma düşüncelerine uygun olarak onun destek talebine icabet etmemiştir.[573] Bu bilgi de başta sahâbe olmak üzere Medineliler'in fitnelerden uzak kalma görüşünde olduğunu göstermektedir.

Cemel Vak'ası ve Sıffîn Savaşı'na katıldığı bilinen az sayıda sahâbînin mevcut olması da onların çoğunluğunun fitne hâdiselerinden uzak durduğunu göstermektedir. Konu ile ilgili bir çalışmada bu hâdiselere iştirak eden şu 25 sahâbînin ismi tespit

---

[569] Bkz. İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, VI, 236, 333; Şevâbike, *Ve'dü'l-fitne*, s. 209; Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 477.

[570] Ebû Bekr el-Hallâl, *es-Sünne*, II, 466; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, VI, 236; Ayrıca bkz. Ebü'l-Hayl, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 370.

[571] Bkz. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 357 (No. 20735); Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 486 (No. 8358).

[572] Bkz. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medine*, IV, 1242; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, VI, 237.

[573] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 96; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 447; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 440.

edilmiştir: Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656), Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656), Ebü'l-Heysem Mâlik b. Teyyihân (ö. 37/657), Huzeyme b. Sâbit (ö. 37/657), Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), Kays b. Sa'd (ö. 38/658), Eş'as b. Kays (ö. 40/660), Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/660), Ka'kâ' b. Amr (ö. 40/660?), Amr b. Âs (ö. 43/663), Hasan b. Ali (ö. 49/669), Cerîr b. Abdullah (ö. 51/671), Ebû Katâde el-Ensârî (ö. 54/674), Fedâle b. Ubeyd (ö. 53/673), Âişe bint Ebû Bekr (ö. 58/678), Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680), Hüseyin b. Ali (ö. 61/680), Nu'mân b. Beşîr (ö. 64/684), Câriye b. Kudâme (ö. 64/683?), Adî b. Hâtim (ö. 67/686), Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687), Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Câbir b. Abdullah (ö. 78/697), Abdullah b. Ca'fer (ö. 80/699) ve Sehl b. Sa'd (ö. 91/709).[574] Fitne dönemi olayları ve savaşları hakkında yapılan başka bir araştırma neticesinde ise bu hâdiselere 35 sahâbînin iştirak ettiği tespit edilmiştir.[575] Cemel Vak'ası başta olmak üzere fitne hâdiselerine katılan sahâbîlerin sayısı hakkında bir ittifak bulunmasa da iştirak eden sahâbîlerin sayısının 100'ü geçmediği belirtilmektedir.[576]

Cemel Vak'ası özelinde yapılan bir incelemede ise Hz. Ali veya Hz. Âişe tarafında yer alan 64 sahâbînin ismi kaydedilmiş, ayrıca sahâbîliği ihtilaflı 6 kişinin daha katıldığı tespit edilmiştir.[577] Bunların tamamının sahâbî sayılması durumunda dahi sayı 70 olmaktadır.

Cemel Vak'ası ve Sıffîn Savaşı'na katılan sahâbîlerin sayısına dair rivâyetler ve modern araştırmalar arasında farklılıklar bulunsa da genel kanaat bu sayının sınırlı kaldığı yönündedir. Bu farklılıklar, rivâyet malzemesinin çeşitliliği, sahâbîliği ihtilaflı kimselerin listeye dahil edilip edilmemesi ve kullanılan kaynakların farklılığı gibi sebeplerle

---

[574] Bkz. Osman el-Hamîs, *Hikbetün mine't-târîh*, s. 189-190. Ayrıca bkz. Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 167-168.

[575] Bkz. Allâl, *es-Sahâbetü'l-mu'tezilûne li'l-fitne*, s. 32. Ayrıca bkz. Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 168. Cemel Vak'ası ve Sıffîn Savaşı'na katılan sahâbîlerin sayısının otuzu geçmediğine dair bkz. Gâmidî, *Tesdîdü'l-isâbe*, s. 73.

[576] Bkz. Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 183.

[577] Bkz. İzâm, *Merviyyâtü Vak'ati'l-Cemel*, s. 276-277. Müellif, bu araştırmasında Cemel Vak'ası hakkında ulaşabildiği rivâyetlerde isimleri zikredilenler ve İbn Abdilber'in (ö. 463/1070) *el-İstî'âb*'ı ile İbn Hacer'in *el-İsâbe*'sinde bu hâdiseye iştirak ettiği belirtilen isimleri esas almıştır.

açıklanabilir. Ancak hangi rakam esas alınırsa alınsın, sahâbenin toplam nüfusu dikkate alındığında bu sayılar oldukça düşüktür. Bu durum, ashâb-ı kirâmın büyük çoğunluğunun fitne olaylarına katılmaktan bilinçli şekilde uzak durduğunu ve tarafgirliğe mesafe koyduğunu göstermektedir.

Sahâbîler arasında Cemel Vak'ası ve diğer fitne hâdiselerinden uzak durma gayretleri ile öne çıkan bazı isimler şunlardır: Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh (ö. 36/656-57), Suheyb b. Sinân er-Rûmî (ö. 38/659), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63), Ebû Mes'ûd el-Bedrî (ö. 42/662?), Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64), Muhammed b. Mesleme (ö. 43/663), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665?), Hanzale b. Rebî' (ö. 45/665?), Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 49/669), Mugîre b. Şu'be (ö. 50/670), Ebû Bekre (ö. 51/671?), Saîd b. Zeyd (ö. 51/671?), İmrân b. Husayn (ö. 52/672), Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674), Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675), Ebü'l-Yeser Ka'b b. Amr es-Sülemî (ö. 55/675), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Abdullah b. Mugaffel (ö. 59/679), Saîd b. Âs (ö. 59/679), Velîd b. Ukbe (ö. 61/680-81), Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684-85), Ebû Berze el-Eslemî (ö. 65/685?), Ühbân b. Sayfî (ö.?), Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), Seleme b. Ekva' (ö. 74/693) ve Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12).[578]

Bu sahâbîlerden bazıları fitne hâdiselerine katılmamaya özen gösterdikleri halde, başkalarının tercihlerine karışmamışlardır. Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ebû Bekre, İmrân b. Husayn ve Abdullah b. Ömer gibi isimler ise yalnızca kendileri uzak durmakla kalmamış, aynı zamanda Resûl-i Ekrem'in (s.a.) fitneler konusundaki uyarılarını hatırlatarak diğer Müslümanları da uyarmışlardır. Böylece sahâbenin bir kısmı, *aktif tarafsızlık* tavrıyla fitnenin yayılmasını sınırlamaya katkı sağlamıştır.

Herhangi bir tarafta yer almayan sahâbîlerin fitneden uzak durma konusundaki hassasiyetlerinin bir örneği olarak burada sahâbeden Ebû Üseyd Mâlik b. Rebîa es-Sâidî

---

[578] Bu konuda bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VI, 105-106; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 21; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, VIII, 146; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 56; Allâl, *es-Sahâbetü'l-mu'tezilûne li'l-fitne*, s. 7; Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 479; İzâm, *Merviyyâtü Vak'ati'l-Cemel*, s. 192; Osman el-Hamîs, *Hikbetün mine't-târîh*, s. 190; Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 166-167; Ebü'l-Hayl, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 370.

(ö. 40/660-61?) ile ilgili bir rivâyeti zikretmek yerinde olacaktır. Hz. Osman'ın şehid edilmesinden önce gözlerini kaybeden Ebû Üseyd, Müslümanlar arasındaki çatışmalara ve fitnelere şahit olmamaktan duyduğu memnuniyeti şu sözlerle ifade etmiştir:

> Peygamber'in (s.a.) hayatında gözlerimle beni faydalandıran, kulları arasında fitneyi takdir ettiğinde ise (fitneye şahit olmaktan) gözlerimi alıkoyan Allah'a hamd olsun."[579]

Onun bu sözleri Müslümanların karşı karşıya geldikleri hâdiselerde herhangi bir tarafta yer almamaya özen gösteren sahâbîlerin duygusunu yansıtmaktadır. Onlardan bazılarının bu görüşlerinden dolayı Medine'den ayrılıp Rebeze gibi yerlerde bedevî hayatı yaşamayı tercih etmesi de bunu göstermektedir. Fitneden uzak durmak için başka şehirlere yerleşen sahâbîlerden biri de yukarıda ismi zikredilen Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'tir. O, Hz. Osman'ın Mısır valisi iken onun şehid edildiğini haber aldıktan sonra Filistin'in Askalân veya Remle şehirlerinden birine gitmiş ve çok kısa bir süre sonra oradayken namaz kıldığı sırada vefat etmiştir.[580]

Hz. Peygamber'in fitneden uzak durmayı teşvik eden hadislerinin bulunması, fitnenin ümmetin birliğini zedelemesi gibi dinî ve toplumsal zararlarının açık olması, ayrıca bu olaylara katılanların bir kısmının daha sonra pişmanlıklarını dile getirmesi, bazı araştırmacılar tarafından fitneye karışmayanların tutumlarının isabetini gösteren deliller olarak değerlendirilmiştir.[581] Hakem Vak'ası (37/657) sonrasında Hz. Ali'nin Kûfe mescidinin minberinde, fitne hâdiselerine iştirak etmekten geri duran Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Abdullah b. Ömer'in tutumuna dair söylediği şu sözler de bu değerlendirmeleri destekler niteliktedir:

---

[579] Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 591 (No. 6189). Ayrıca bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, IX, 363 (No. 15963).

[580] Bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, VI, 33; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ'*, I, 270; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, III, 33.

[581] Benzer değerlendirmeler için bkz. Allâl, *es-Sahâbetü'l-mu'tezilûne li'l-fitne*, s. 34-38. Tarafsız sahâbîler ve fitneden uzak durma sebepleri konusunda ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Tunç, *Cemel ve Sıffin Savaşlarında Tarafsız Kalan Sahabîler*, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2009.

> Vallahi! Sa'd b. Mâlik ve Abdullah b. Ömer'in durdukları yer şayet günahsa affedilmeye layık küçük bir günahtır. Sevap ise mükafatlandırılmayı hak eden büyük bir sevaptır.[582]

B. CEMEL VAK'ASI'NA KATILMAYAN SAHÂBÎLERİN GEREKÇELERİ

Fitne hâdiselerine iştirak etmeyen sahâbîlerin çeşitli gerekçeleri bulunmaktadır. Onlar, bazı âyet, hadis ve başka delilleri görüşlerine dayanak kılmışlardır. Fitneden uzak durma arzusu ve Müslüman kanı dökülmesine cevaz vermemeleri sebebiyle onların birbirleriyle savaşmasını doğru bulmamak, onların en önemli gerekçeleri olarak ön plana çıkmaktadır.[583] İbn Hazm, onların özellikle ihtilaf zamanında savaştan uzak durmak ile ilgili hadisleri delil olarak kullandıklarını ifade etmiştir.[584] Aşağıda da görüleceği üzere hadis rivâyetleri, onların gerekçeleri arasında önemli bir yer tutmaktadır.

Fitne hâdiselerinde Hz. Ali, Hz. Âişe veya daha sonrasında Muâviye b. Ebî Süfyân tarafında yer almayan sahâbîlerin tutumunun, taraflardan hangisinin haklı olduğunun kesin olarak ayırt edilmemesi ile ilişkilendirildiği de görülmektedir. Nevevî (ö. 676/1277), tarafsız sahâbîlerden şu sözlerle bahsetmektedir:

> Üçüncü bir grup da vardır ki, onlar işin içinden çıkamayarak hayret içerisinde kalmışlardır. Onlar taraflardan herhangi birini tercih edemediklerinden ötürü iki tarafa da dahil olmamıştır. Nitekim onlar için vâcib olan da uzak durmadır (*i'tizâl*). Çünkü müstahak olduğu net olarak bilinmediği sürece bir Müslümana karşı savaşmaya atılmak helal değildir.[585]

Ancak genel olarak tarafsız sahâbîlerin haklı-haksız taraf ayrımına neredeyse hiç girmeksizin başka gerekçelerle sahâbe arasındaki çatışmalardan uzak durduğu

---

[582] Bkz. Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 22; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, I, 119-120; İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, IV, 440.

[583] Bu görüş için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 56.

[584] Bkz. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 120.

[585] Bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, XV, 149. Onların tutumlarının temelinde haklı tarafı ayırt edememenin yer aldığına dair ayrıca bkz. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 120.

anlaşılmıştır. Az sayıda sahâbî ise asıl itibarıyla bir tarafa meylettiği halde çeşitli gerekçelerle çatışmalara iştirak etmekten kaçınmıştır.

Tarafsız sahâbîlerin tutumlarını fitneden uzak durma arzusunun yanında Hz. Ali'nin hilâfete geliş şekli ile de izah eden araştırmacılar bulunmaktadır.[586] Yukarıda ifade edildiği üzere fitneden uzak durma arzusu, onların en önemli gerekçelerinden biridir. Hz. Ali'nin hilâfete gelme şeklinin ise bu sahâbîlerin tutumuna doğrudan bir etkisi bulunmamaktadır. Zira biat hakkındaki birçok rivâyet, Hz. Ali'nin sahâbenin ısrarları ile görevi kabul ettiğini göstermektedir. Ayrıca tarafsız sahâbîler genel olarak Hz. Osman'ın şehid edilmesinden hemen sonra fitneden uzak durmaya gayret etmiştir. Hz. Ali ve Hz. Âişe'nin karşı karşıya gelmesinden sonra bu tutumlarının başlamadığını ifade etmek gerekmektedir.

Aşağıda Cemel Vak'ası'na katılmayan sahâbîlerin gerekçelerine değinilecektir. Öncesinde bir hatırlatmada bulunmakta yarar vardır. Söz konusu sahâbîlerin birden fazla gerekçesi olabilmektedir. Bu sebeple birden fazla başlık altında aynı sahâbî ile ilgili rivâyetlere yer verilmiştir. Bazılarının ise daha çok ön plana çıktığı gerekçenin altında zikredilmesi uygun bulunmuştur. Bu da ilgili sahâbînin başka gerekçelerinin olmadığı anlamına gelmemektedir. Özellikle fitneden uzak durma arzusu ve Müslümanların birbirleriyle savaşmasını doğru bulmama gerekçelerinin tarafsız sahâbîlerin neredeyse tamamının ortak gerekçeleri olduğu anlaşılmaktadır.

1. Fitneden Uzak Durma Arzusu

Sahâbîlerin çoğunluğu Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra Müslümanlar arasında yaşanan çarpışmaları fitne olarak değerlendirmiş ve Resûl-i Ekrem'in (s.a.) fitne zamanı takınılması gereken tavır hakkındaki uyarılarına göre hareket etmiştir. Fitneden uzak durma tutumlarıyla meşhur olan birçok sahâbînin aynı zamanda Hz. Peygamber'in bu konu hakkındaki hadislerinin de râvîsi olduğu görülmektedir. Onların fitne

[586] Bkz. Demircan, *Fitne*, s. 86-87.

olaylarındaki tutumlarını naklettikleri hadislere uygun hareket etme arzuları ile açıklamak mümkündür.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî, sahâbe dönemindeki fitne hâdiseleri ve kargaşalardan uzak durmakla meşhur sahâbîlerden biridir. O, fitne konusunda aktif bir tarafsızlık sergilemiş, başkalarını da kendi görüşüne davet etmiştir. Hz. Âişe'nin, yanındakilerle birlikte Basra'ya yönelmesi ve bunu haber alan Hz. Ali'nin bu şehre doğru harekete geçmesi sırasında Kûfe valisi olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin takındığı tutum, diğer tarafsız sahâbîlerin yaklaşımlarını anlamak açısından da önemlidir. O, Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra halkı fitneden uzak durmaya ve evlerinde kalmaya teşvik etmiştir.[587] Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in Basra'ya doğru yola çıktığını öğrenen Hz. Ali, onların karşısına çıkmak üzere Medine'den ayrıldıktan sonra sahâbeden Hâşim b. Utbe b. Ebî Vakkâs'ı (ö. 37/657) Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye göndererek kendilerinin yanında yer alması için davet etmiştir. Yaşanan hâdiseleri fitne olarak değerlendiren ve bunlardan uzak durulmasını savunan Ebû Mûsâ el-Eş'arî, bu daveti kabul etmemiş ve Kûfeliler'i de olaylara dahil olmamaları konusunda uyarmıştır.[588] Hz. Ali, Zûkâr denilen mevkiye geldiği zaman da ilk olarak Muhammed b. Ebû Bekir ve Muhammed b. Ca'fer b. Ebî Tâlib'i, onlardan sonra ise Abdullah b. Abbâs ve Eşter en-Nehaî'yi aynı amaçla Kûfe'ye göndermiştir. Ancak Ebû Mûsâ el-Eş'arî, destek göndermediği gibi Kûfeliler'i de bu hususta uyarmış ve Hz. Osman'ın katilleri cezalandırılmadan Hz. Ali'nin yanında yer almalarının mümkün olmayacağını ifade etmiştir. Daha sonra Hz. Ali, oğlu Hasan'ı ve Ammâr b. Yâsir'i de aynı gayeyle Kûfe'ye göndermiştir. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin tekrar kendi görüşünden vazgeçmemesi üzerine Hz. Ali onu valilik görevinden azletmiş ve yerine sahâbeden Karaza b. Ka'b el-Hazrecî'yi (ö. 41/661) Kûfe valisi olarak görevlendirmiştir.[589]

---

[587] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 439 (No. 40503); İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXIX, 478.

[588] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 58.

[589] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 126 (No. 4602); İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 29; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 181; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 481-482; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 444-445, 447; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 230-231.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hz. Ali tarafından Kûfe'ye elçi olarak gönderilen ve kendisine "Niçin insanların bize katılmasına engel oluyorsun? Vallâhi biz sulhtan başka bir şey istemedik." diyen Hz. Hasan'a şöyle cevap vermiştir: "Ben, Peygamber'in (s.a.) '*Öyle bir fitne olacaktır ki, o zaman oturan kimse ayakta olandan, ayakta olan yürüyenden, yürüyen ise binekli kimseden daha hayırlıdır*.' dediğini duydum." Ayrıca o, Hz. Hasan ile yaptığı görüşme esnasında iki âyete de atıfta bulunmuştur. Bunların ilki "*Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka. Kendinizi helâk etmeyin. Şüphesiz Allah, size karşı çok merhametlidir*."[590] âyetidir. İkincisi ise "*Kim bir mü'mini kasten öldürürse, cezası, içinde ebedî kalacağı cehennemdir. Allah, ona gazap etmiş, lanet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır*."[591] âyetidir.[592] Her iki âyette de Müslümanlara zarar vermekten kaçınılması emredilmektedir. Anlaşıldığına göre ona göre fitneye dahil olmak, Müslümanların mal ve canlarını tehlikeye atmak anlamına gelmektedir.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Ebû Mes'ûd el-Bedrî (ö. 42/662?), Hz. Ali tarafından Kûfe halkını seferber etmek üzere elçi olarak görevlendirilmiş olan Ammâr b. Yâsir'in yanına gelerek ona "Müslüman olduğun günden bu yana senden bu işe hızlı bulaşmandan daha kötü bir davranışını görmedik."[593] diyerek onun bu hâdiselerden uzak durmamasını eleştirmişlerdir.[594]

Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Kûfeliler'e yaptığı bir konuşmasında da yaşananların fitne olduğunu hatırlatmış ve en hayırlı kişilerin bu hâdiselerden en çok uzak duranlar olduğunu ifade etmiştir. Fitneyi, emin oldukları yerlerden insanın içine giren sinsi bir hastalığa benzeten Ebû Mûsâ, fitneye dalan kişilerin muhasebe güçlerini kaybederek adeta yeni doğan bebekler haline geldiklerini dile getirmiştir. Ayrıca o, fitneyi en çok

---

[590] en-Nisâ, 4/29.

[591] en-Nisâ, 4/93.

[592] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 483; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 588; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 446.

[593] Buhârî, "Fiten", 17 (No. 6689); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 257 (No. 40086); XXI, 516 (No. 40640).

[594] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 59.

Resûlullah'ın ashâbının tanıdığını belirtmiş ve fitnenin ancak sona erdikten sonra tam anlamıyla anlaşılabildiğini söylemiştir.[595]

Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hz. Peygamber'in şu hadisinin de râvîsidir:

> *Muhakkak ki kıyametten önce karanlık gece gibi fitneler olacaktır. O zaman mü'min olarak sabahlayan bazı kimseler, kâfir olarak akşama erişecektir. Mü'min olarak geceleyen bazı kişiler ise kâfir olarak sabahlayacaktır. Bu fitneler zamanında oturanlar, ayakta olanlardan, ayakta olanlar yürüyenlerden, yürüyenler ise koşanlardan daha hayırlıdır. [Fitne zamanı] Yaylarınızı kırıp parçalayınız. Kılıçlarınızı taşa vurunuz. Sizden birinin evine girilirse, Âdem'in iki oğlundan hayırlı olanı gibi olunuz*.[596]

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin, fitneden uzak durma yönündeki tutumunun, bazı kimseler tarafından tepkiyle karşılandığı ve bu sebeple sert ithamlara maruz kaldığına dair rivâyetler de mevcuttur. Hz. Ali taraftarlarından Abdu Hayr b. Yezîd'in (ö.?), bu hâdiseleri fitne olarak değerlendiren ve bu hâdiselere karışmayanları en hayırlı Müslüman topluluk olarak nitelendiren Ebû Mûsâ'ya "Ey Ebû Mûsâ, sahtekarlığın sana hâkim olmuş!" dediği,[597] Eşter en-Nehaî'nin ise ona "Konağımızdan çık, annesiz kalasıca. Allah canını alsın! Vallahi sen eski münafıklardansın." dediği aktarılmaktadır.[598] Bu rivâyetler ile Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin görüşünde kararlılık göstermesi ve nihayetinde valilik görevinden alınması birlikte değerlendirildiğinde, onun fitne karşıtlığı tutumunun ne derece istikrarlı olduğu ortaya çıkmaktadır.

---

[595] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 486.

[596] Ebû Dâvûd, "Fiten", 2 (No. 4259); İbn Mâce, "Fiten", 10 (No. 3961); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, VI, 35 (No. 4830); İbn Kesîr, *en-Nihâye fi'l-fiten*, I, 72. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den benzer lafızlarla nakledilen başka rivâyetler için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXII, 432 (No. 19662); XXXII, 433 (No. 19663); XXXII, 504 (No. 19730); Ebû Dâvûd, "Fiten", 2 (No. 4262); Tirmizî, "Fiten", 33 (No. 2204).

[597] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 486. Ammâr b. Yâsir'in, Cemel Savaşı'ndan sonra karşılaştığı Ebû Mûsâ'ya "Ben Resûlullah'ın (s.a.) Cemel gecesi seni lanetlediğini duydum." dediğine dair mevzû bir rivâyet için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, II, 271; Süyûtî, *el-Le'âli'l-masnû'a*, I, 391.

[598] Taberî, *a.g.e.*, IV, 487. Ayrıca bkz. Bozali, *Eşter en-Nehâî*, s. 65-66.

Fitneden uzak durulmasını tavsiye eden ve bu konudaki bazı hadislerin râvileri arasında sahâbeden Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53),[599] Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656), Ebû Hüreyre (ö. 58/678) ve Ebû Bekre de zikredilebilir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar arasında yaşanacak olan fitneler hakkındaki bilgisiyle meşhur olan Huzeyfe b. Yemân, fitne zamanında yay ve kılıçların parçalanmasını, ayrıca evlerde durulmasını tavsiye etmiştir.[600] O, bir kimseye annesinin durumunu sormuş, ilgili kişinin annesinin vefat ettiğini söylemesi üzerine ise "Hayır. Sen onunla savaşacaksın!" diye cevap vermiştir. Cemel Vak'ası'nda söz konusu adam, Mü'minlerin annesi Hz. Âişe'nin karşısında yer alınca, Huzeyfe'nin kastı anlaşılmıştır.[601]

Fitneden uzak durmakla meşhur sahâbîlerden Ebû Hüreyre de şöyle demiştir:

> Ben, Peygamber'in (s.a.) '*Öyle fitneler meydana gelecektir ki, onlarda oturanlar ayakta olanlardan, ayakta olanlar yürüyenlerden, yürüyenler ise koşanlardan daha hayırlıdır. Kim onlara atılırsa fitneler onu helak eder. Kim [onlara karşı] bir sığınak bulursa oraya sığınsın*.' dediğini duydum."[602]

Fitneden sakındırmakla meşhur sahâbîlerden Ebû Bekre ise Resûl-i Ekrem'in (s.a.) şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir:

> *Şüphesiz fitneler olacaktır. Dikkat edin! Öyle bir fitne olacaktır ki, o zaman oturan kimse yürüyenden, yürüyen ise ona doğru koşandan daha hayırlıdır. Bu fitne gerçekleştiğinde kimin develeri varsa yanlarına gitsin, kimin koyunları varsa yanlarına gitsin, kimin de arazisi varsa oraya gitsin*." Bunun üzerine bir adam "Ya Resûlallah, develeri, koyunları ve arazisi olmayan hakkında ne dersin?" dedi. Resûlullah (s.a.) şöyle cevap verdi: "*Kılıcını alsın ve keskin tarafıyla taşa vursun (onu kırsın). Sonra güç*

---

[599] Bkz. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 350 (No. 20727); Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 301-302 (No. 12333).

[600] Bkz. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 351 (No. 20728); XI, 358 (No. 20737); XI, 359 (No. 20740); Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, X, 378-379 (No. 21817). Fitnelerden uzak durulması konusunda Huzeyfe b. Yemân'dan nakledilen benzer rivâyetler için bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 301 (No. 12331, 12332).

[601] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 478 (No. 40563).

[602] Buhârî, "Menâkıb", 22 (No. 3406); "Fiten", 9 (No. 6670, 6671); Müslim, "Fiten", 10.

yetirebiliyorsa kendisini kurtarsın. Allahım! Tebliğ ettim mi? Allahım! Tebliğ ettim mi? Allahım! Tebliğ ettim mi?" Daha sonra bir adam dedi ki: Ya Resûlallah, (fitne zamanında) saflardan veya taraflardan birine dahil olmaya zorlanırsam ve bir adam bana kılıcıyla vurursa veya bir ok gelip beni öldürürse ne dersin?" Resûlullah (s.a.) buyurdu ki: "*O kişi senin ve kendisinin günahını yüklenir ve cehennem ehlinden olur*!"[603]

Sahâbe arasında fitneden uzak durmak ve insanları fitnelerden sakındırmakla ön plana çıkanlardan biri de İmrân b. Husayn'dır (ö. 52/672).[604] Onun, fitne zamanlarında savaş aletlerinin satılmasını dahi onaylamadığı anlaşılmaktadır.[605] İmrân b. Husayn, Cemel Ashâbı'nın Basra'ya geliş amacını öğrenmek üzere Basra valisi Osman b. Huneyf tarafından Hz. Âişe ve yanındakilere elçi olarak gönderilmiştir. Aldığı cevapları kendisine iletince Osman b. Huneyf ne yapması gerektiği konusunda onun görüşüne başvurmuştur. İmrân b. Husayn "Uzaklaş! Ben evimde oturacağım." veya "Ben devemin üzerinde oturup gideceğim."[606] diyerek bu fitneden uzak durmakta kararlı olduğunu ifade etmiştir.

Savaşlardaki kahramanlıkları ile meşhur sahâbîlerden olan Ebû Katade'nin (ö. 54/674) anlattığına göre İmrân b. Husayn ona fitne zamanında mescide sığınmasını tavsiye etmiş, orada kendisine saldırılması durumunda ise evine sığınmasını söylemiştir. Ebû Katâde'nin "Oraya da girilirse ne yapayım?" diye sorması üzerine ise şöyle cevap vermiştir: "Şayet bir adam canıma ve malıma kastederek evime girerse, onu öldürmenin bana helal olduğu kanaatindeyim!"[607]

Sahâbenin fitneden uzak durma yönündeki bu genel tavrı, temelde Hz. Peygamber'in fitne zamanlarına dair genel uyarılarına dayanmaktaydı. Ancak bazı

---

[603] Müslim, "Fiten", 13; Ebû Dâvûd, "Fiten", 2 (No. 4256); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXIV, 54 (No. 20412); XXXIV, 130-131 (No. 20490); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, VI, 38 (No. 4835); İbn Kesîr, *en-Nihâye fi'l-fiten*, I, 70-71.

[604] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, II, 509.

[605] Bkz. Buhârî, "Büyû", 37.

[606] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 435-436.

[607] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 192; Zehebî, *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl*, VII, 225; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, I, 509-510. Benzer bir rivâyet için bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XV, 318 (No. 29896).

sahâbîler için bu durum, genel bir ikazın ötesinde, bizzat Resûlullah (s.a.) tarafından şahıslarına yönelik yapılmış özel tembihlerden kaynaklanmaktaydı. Fitne karşısındaki tutumunu doğrudan Resûlullah'tan aldığı bu özel talimatlarla açıklayan sahâbîlerin başında ise Muhammed b. Mesleme el-Ensârî (ö. 43/663) gelmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in, kendisine "*Fitne, sana zarar vermeyecektir*!"[608] buyurduğu nakledilen Muhammed b. Mesleme'nin, sahâbe arasında gerçekleşen çatışmalardan uzak durması da bu özel uyarılarla doğrudan ilişkilidir. Abdullah b. Abbâs'tan nakledilen bir rivâyete göre Hz. Peygamber, Muhammed b. Mesleme'ye bir kılıç vermiş ve ona şöyle demiştir:

> Müşriklerle savaşıldığı sürece onlarla savaş. Fakat Müslümanlar arasında iki kılıcın birbirine girdiğini görürsen, kılıcını kırılıncaya kadar vur ve evinde otur. Ta ki sana kesin bir ölüm gelsin ya da zalim bir el [sana zarar versin].[609]

Huzeyfe b. Yemân'ın (ö. 36/656) şöyle dediği nakledilmektedir: "Kendisine fitnenin zararının dokunmayacağı bir adam tanıyorum. O, Muhammed b. Mesleme'dir.[610] Bu rivâyete göre onun fitneye dahil olmama hususunda Hz. Peygamber tarafından uyarıldığı sahâbe arasında bilinmektedir.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin oğlu meşhur tâbiî Ebû Bürde (ö. 104/722), fitne günlerinde Rebeze'de bulunan Muhammed b. Mesleme'nin yanına uğramış ve ona "Senin bu durumla ilgili önemli bir yerin var. İnsanların arasına karışsan da emir ve nehiylerde bulunsan." demiştir. Muhammed b. Mesleme ona şöyle cevap vermiştir:

> [Hz.] Peygamber (s.a.) şöyle dedi: "Tefrika, fitne ve ihtilaf olacaktır. Bu olduğu zaman Uhud'a var, kılıcını at gitsin. Okunu kır, parçala ve bırak. Evinde otur!" Bu da oldu.

Rivâyetin bir başka tarikinde ise hadisin metni şu şekildedir: "*Kılıcını kırıncaya kadar vur. Sonra zalim bir el sana ulaşana kadar veya Allah sana afiyet verdiği vakte kadar evinde otur*." "Resûlullah'ın (s.a.) dediği oldu. Bana emrettiğini ben de yaptım." Ebû Bürde, Muhammed b. Mesleme'nin, Rebeze'de kaldığı çadırın direğine asılı tahtadan

---

[608] Ebû Dâvûd, "Sünne", 13 (No. 4663); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 236 (No. 40021).

[609] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 301 (No. 12329).

[610] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 491-492 (No. 5837, 5838).

bir kılıcı kendisine gösterdikten sonra Hz. Peygamber'in emrini yerine getirdiğini söylediğini ifade etmiştir.[611] Hz. Peygamber'in Muhammed b. Mesleme'ye şöyle dediği de nakledilmektedir:

> Muhammed! İnsanların dünya için birbirleriyle savaştıklarını gördüğünde, kılıcınla Harre'deki en büyük kayanın yanına git ve kılıcın kırılıncaya kadar ona vur. Sonra zalim bir el sana yetişinceye veya takdir edilen ölüm gelene kadar evinde otur. Muhammed b. Mesleme, "Resûlullah'ın (s.a.) bana emrettiğini yaptım."[612] demiştir.[613]

Hz. Ali, Muhammed b. Mesleme'yi yanına getirmeleri üzerine bazı adamları göndermeden önce kabul etmemesi halinde sırtlarında taşıyarak da olsa getirmelerini tembihlemiştir. Muhammed b. Mesleme, daveti kabul etmemiş ve yanına gelenlere Hz. Ali'ye şöyle demelerini istemiştir: "Amcaoğlun ve dostum (Hz. Peygamber) bana tefrika, fitne ve ihtilaf olacağını haber verdi ve dedi ki: *"Bunlar olduğunda ölüm veya zalim bir el sana ulaşana kadar evinde otur*!" Ey Ali, Allah'tan sakın. Sen o zalim el olma!" Bu sözleri duyan Hz. Ali, onu kendi halinde bırakmaları yönünde emir vermiştir.[614] Muhammed b. Mesleme'nin fitneden uzak durma gayreti ile ilgili hadis kaynaklarında bunlara benzer daha birçok rivâyet bulunmaktadır.[615] Muhammed b. Mesleme gibi Rebeze'ye yerleşen sahâbîlerden biri de Seleme b. Ekva'dır (ö. 74/693). Nitekim onun

---

[611] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXV, 413 (No. 16029). Benzer bir rivâyet için bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 331 (No. 16801).

[612] Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, II, 73 (No. 1289); Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 300-301 (No. 12327); Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 127 (No. 4604). Ayrıca bkz. Tunç, *Cemel ve Sıffîn Savaşlarında Tarafsız Kalan Sahabîler*, s. 85. Resûlullah'ın (s.a.), kendisine Necran'dan hediye olarak gönderilen bir kılıcı Muhammed b. Mesleme'ye verirken söz konusu uyarıları yaptığına dair bir rivâyet için bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, III, 30 (No. 2375); Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 127 (No. 4605).

[613] Harre: Medine'nin kuzeyinde siyah taşları ile meşhur bir yer olarak tarif edildiği gibi, herhangi bir yön belirtmeksizin Medine etrafında siyah taşlık yerler için genel anlamda da kullanılmaktadır. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 340; XI, 262.

[614] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 236 (No. 40022); İbn Mâce, "Fiten" 11 (No. 3962); Ayrıca bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 270. Bir rivâyete göre ise Muhammed b. Mesleme bu sözleri huzuruna getirildiği Hz. Ali'ye bizzat söylemiştir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXIX, 496 (No. 17979).

[615] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 223 (No. 39981); Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I, 218.

Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra Rebeze'de bedevî hayatı yaşamaya başladığı, sebebini soranlara da Resûl-i Ekrem'in (s.a.) bu konuda kendisine izin verdiğini söylemiştir.[616]

Sahâbeden Ühbân b. Sayfî el-Gifârî'nin (ö.?) de Muhammed b. Mesleme'ninkilere benzer gerekçelerle fitneden uzak durduğu anlaşılmaktadır. Hz. Ali, onunla karşılaştığında (veya Basra'ya vardığında ona haber göndererek) kendisine "Bize tabi olmana ne engel oluyor?" diye sormuştur. Ühbân b. Sayfî şöyle cevap vermiştir:

> Dostum ve amca oğlun (Hz. Peygamber), bana '*Tefrika, fitne ve ihtilaf olacaktır. Bu olduğu zaman kılıcını kır, evinde otur ve tahtadan bir kılıç edin!*' tavsiyesinde bulundu. Ben de Resûlullah'ın bana emrettiğini yaptım.

İlgili rivâyete göre bu cevabından sonra Hz. Ali onu kendi halinde bırakmıştır.[617]

2. Müslümanların Birbirleriyle Savaşmasını Doğru Bulmama

Cemel Vak'ası'na katılmayan sahâbîlerin en önemli gerekçelerinden biri de onların Müslümanların bir birbirleriyla savaşmasını doğru bulmamalarıdır. Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675), bu bağlamda özellikle değinilmesi gereken sahâbîlerden biridir. Fitne hâdiselerinden uzak durmakla ön plana çıkan sahâbîlerden olan Sa'd, Müslümanlar arasında yapılan hiçbir savaşta yer almamış,[618] fitne döneminde evinden ayrılmamaya dikkat etmiş ve ev halkını ümmet bir imâm üzerinde ittifak edinceye kadar yaşanan gelişmeler konusunda kendisine herhangi bir haber aktarmamaları yönünde uyarmıştır.[619] O, "*Müslüman ile savaşmak küfür, ona sövmek ise fasıklıktır! Üç günden fazla kardeşi ile dargın kalması Müslümana helal değildir!*"[620] hadisinin râvîsidir. Ebû Bekr el-Bâkıllânî

---

[616] Bkz. Buhârî, "Fiten" 14 (No. 6676). Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 42.

[617] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXIV, 273 (No. 20670, 20671); XLV, 178 (No. 27200, 27201); Tirmizî, "Fiten" 33 (No. 2203); Nu'aym b. Hammâd, *Kitâbü'l-Fiten*, I, 90.

[618] Bkz. İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, VI, 335.

[619] Bkz. İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, II, 609.

[620] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 105 (No. 1519). Ayrıca bkz. Nesâî, "Muhârabe", 27 (No. 4104).

(ö. 403/1013), bu hadisi Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın fitne hâdiselerinden uzak durmasının gerekçeleri arasında zikretmektedir.[621]

Bir adamın, Sa'd b. Ebî Vakkâs'a "Allah, '*Fitne ortadan kalkıncaya ve din tamamen Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın*.'[622] buyurmuyor mu?" diye sorması üzerine Sa'd b. Ebî Vakkâs ona "Biz, fitne olmasın ve din Allah'ın olsun diye savaştık. Sen ve arkadaşların ise fitne olsun diye savaşıyorsunuz!"[623] sözleriyle tepki vermiştir. Bu cevabıyla o, İslâm'ı savunmak ve yaymak için kendilerinin müşriklerle savaştıklarını, soruyu soran kişinin ise kendisini Müslümanlarla savaşmaya davet ettiğini ifade etmiştir.

Sa'd b. Ebî Vakkâs, Müslümanlarla savaşmama görüşünü Sıffîn Savaşı zamanında da devam ettirmiştir. O, "Ali, insanları (yanında yer almaya) davet ediyor. Muâviye de insanları davet ediyor. Resûlullah'ın (s.a.) ashâbının geneli ise onların yanında yer almıyor." diyen bir adama şöyle cevap vermiştir: "Ben, sana oradan buradan duyduğum bir şeyi anlatmayacağım. Sana iki kulağımla işittiğim ve kalbimin iyice kavradığı şeyi anlatacağım. Ben, Resûlullah'ı (s.a.) şöyle derken işittim: "*Allah'ın, öldürülen bir kulu olmaya ve ehl-i kıbleden hiç kimseyi öldürmemeye gücün yeterse bunu yap*."[624] Görüldüğü üzere o, Müslümanlarla savaşmaması yönünde Resûlullah'tan aldığı emre uygun hareket ettiğini ifade etmiştir.

Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın fitne dönemindeki tutumunu yansıtan başka rivâyetler de bulunmaktadır. O, Medine'nin dışında bir yerde koyunları ile ilgilenirken oğlu Ömer b. Sa'd yanına gitmiştir. Onu gören Sa'd "Bu süvarinin şerrinden Allah'a sığınırım" diye dua etmiştir. Daha sonra aralarında şöyle bir konuşma geçmiştir: Ömer b. Sa'd ona "Babacığım, insanlar Medine'de yönetim (mülk) konusunda tartışırken, sen koyunlarının arasında bir bedevî olmaya mı razı oldun?" demesi üzerine, onun göğsüne vuran Sa'd şöyle cevap vermiştir:

---

[621] Bkz. Bâkıllânî, *Menâkibü'l-eimmeti'l-erbe'a*, 76.

[622] Enfâl 8/39.

[623] Müslim, "Îmân", 158.

[624] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXIX, 474-475.

> Sus! Ben Resûlullah'ı "*Allah azze ve celle, takvâlı, zengin (gönüllü) ve gizli kulu sever*" derken işittim.[625] Bir başka rivâyete göre ise o şöyle demiştir: "Evlâdım, sen benim fitnenin başı olmamı mı istiyorsun? Hayır vallâhi! Bana, mü'mine vurunca onun mü'min olduğunu haber veren, kafire vurunca ise onu öldüren bir kılıç verilmedikçe savaşmayacağım. Ben Resûlullah'ı '*Allah azze ve celle, takvâlı, zengin (gönüllü), gizli kulu sever*' derken işittim."[626]

Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra yeni halifenin belirlenmesi sürecinde de onun aynı tutum içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemde ona "Hadi savaşsana! Sen şûra ehlindensin ve bu işe (imâmet) başkalarından daha layıksın." denilmesi üzerine, o şöyle cevap vermiştir:

> Siz bana iki gözü, dili ve iki dudağı olan, kâfirleri mü'minlerden ayırt edebilen bir kılıç verinceye kadar savaşmayacağım! Şüphesiz ben cihad ettim ve cihadın ne olduğunu bilirim. Benden daha hayırlı bir adam (imâm) olursa hiç üzülmem.[627]

Bu rivâyetlerden anlaşıldığına göre o, fitnenin başlamasından itibaren olaylara müdahil olmamış ve Müslümanlarla çatışma ihtimali bulunan mekânlardan uzak durmayı tercih etmiştir. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın Müslüman bir kimse ile savaşmama konusunda Üsâme b. Zeyd'e (ö. 54/674) uyduğunu ifade ettiği bir rivâyet de bulunmaktadır. Onun, Üsâme'nin "*Lâ ilâhe illallah*" diyen bir adamı öldürmesi üzerine Resûl-i Ekrem'in (s.a.) kendisini sert bir şekilde azarlamasından haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Sa'd b. Ebî Vakkâs, Hz. Peygamber'in uyarılarına binaen, Üsâme'nin Müslümanlarla savaşmaktan kaçınması gibi, kendisinin de benzer bir tutum sergileyeceğini beyan etmiştir.[628]

---

[625] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 51 (No. 1441); Müslim, "Zühd" 11.

[626] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 112 (No. 1529).

[627] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 357 (No. 20736); Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, X, 377-378 (No. 21812); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 301 (No. 40192); Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 491 (No. 8370). Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 133; Ebû Bekr el-Hallâl, *es-Sünne*, II, 474; Tunç, *Cemel ve Sıffîn Savaşlarında Tarafsız Kalan Sahabîler*, s. 24-25. Heysemî (ö. 807/1405) bu rivâyetin *sika* râvîler tarafından aktarıldığını ifade etmiştir. Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 299 (No. 12318).

[628] Müslim, "Îmân", 158.

Burada Üsâme b. Zeyd'in de bu süreçteki tutumuna değinilmesinde fayda bulunmaktadır. Üsâme b. Zeyd, sahâbe dönemindeki karışıklıklara dahil olmama konusunda özel gayret gösteren sahâbîlerden biridir. O, Hz. Osman'ın vefatından Muâviye b. Ebî Süfyân'ın halifeliğinin sonlarına denk gelen vefatına kadar fitne olaylarına karışmamıştır.[629] Üsâme b. Zeyd ile karşılaşan Hz. Ali ona "Üsâme! Seni kendimizden biri sayıyorduk, niçin bize katılmıyorsun?" diye sormuş, o ise şöyle cevap vermiştir:

> Ebü'l-Hasan! Vallâhi, sen aslanın bir çenesini tutsan, ben diğerini tutarım. Ta ki birlikte ya ölelim ya da yaşayalım. Ancak dahil olduğun bu işe asla girmem![630]

Üsâme b. Zeyd'in sahâbe arasında yaşanan fitne hâdiselerine karşı tutumunu göstermesi açısından şu rivâyet de zikredilebilir:

> Üsâme b. Zeyd, azatlısı Harmele'yi bazı ihtiyaçlarını karşılaması için Hz. Ali'den destek almak üzere göndermeden önce şöyle tembihlemiştir: "O, sana 'Senin arkadaşını (Üsâme'yi) bize katılmaktan meneden şey neydi?' diye soracaktır. Sen de ki: O şöyle diyor: "Şayet sen aslanın ağzında olsan, yanında olmayı isterim. Ancak bu, onaylamadığım bir durumdur!"[631]

Bu sözleriyle o, Hz. Ali'ye karşı herhangi bir hoşnutsuzluğunun bulunmadığını, bilakis en tehlikeli zamanlarda yanında bulunmaktan çekinmeyeceğini vurgulamış, ancak Müslümanlarla savaşmaktan duyduğu rahatsızlık ve bu hususta Resûl-i Ekrem'e (s.a.) verdiği söz[632] dolayısıyla ona destek veremediğini ifade etmiştir. Zira Üsâme b. Zeyd'in Cemel Vak'ası'na katılmaması konusunda başka sahâbîler gibi fitneden uzak durma arzusunun yanında, ayrı bir gerekçesi de bulunmaktadır. Hicretin yedinci senesinde yapılan bir seriyyede "*Lâ ilâhe illallâh*" dediği halde Nehîk b. Mirdâs el-Cühenî'yi öldüren Üsâme b. Zeyd, Resûlullah'dan (s.a.) azar işitince, hayatı boyunca "*Lâ ilâhe*

---

[629] Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 202.

[630] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, II, 504.

[631] Buhârî, "Fiten", 19 (No. 6693).

[632] Bu konuda bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 67, 68.

illallâh" diyen bir toplulukla savaşmayacağına dair söz vermiştir.[633] Hz. Ali, Basra'ya gideceği zaman Üsâme'yi yanında gelmesi için davet etmiş ancak o, daha önce verdiği bu sözünü gerekçe göstererek özür beyan etmiştir.[634] Üsâme b. Zeyd'in Hz. Ali'ye şöyle dediği de nakledilmektedir:

> Biatsa sana biat ediyorum. Zira onlar içerisinde bana en değerli ve sevimli olan kimse sensin. Savaşmaya gelince, ben Allah'tan başka ilâh olmadığına şehâdet eden hiç kimseyle savaşmamak hususunda Resûlullah'a (s.a.) söz verdim.[635]

Müslümanlarla savaşmayı doğru bulmayan başka sahâbîler de bu görüşlerini Hz. Peygamber'in hadislerine dayandırmışlardır. Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hz. Peygamber'in, "*İki Müslüman kılıçlarıyla karşı karşıya geldikleri zaman ölen de öldüren de ateştedir*!" buyurması üzerine, sahâbenin "Ya Resûlallah! Öldüreni anladık. Ama ölene ne oluyor?" diye sorduğunu, Resûl-i Ekrem'in ise onlara şöyle cevap verdiğini aktarmıştır: "*O da arkadaşını öldürmek istemişti*."[636] Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin, bu rivâyeti hatırlatarak insanları fitneden uzak tutmaya çalıştığına dair rivâyetler de bulunmaktadır.[637]

Yine Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den nakledildiğine göre Resûlullah'ın (s.a.), "*Sizin için hercden korkuyorum*!" demesi üzerine sahâbe, "Yâ Resûlallah, herc nedir?" diye sormuştur. Resûlullah "*Öldürme*!" şeklinde cevap verince, onlar "Bizim bugünkü öldürmemizden de mi çok? Biz her gün müşriklerden şu kadar şu kadar kişi öldürüyoruz." demiştir. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.), "*Müşriklerin öldürülmesini değil, bilakis sizin birbirinizi öldürmeniz*[i kastediyorum.]" demiştir. Sahâbe, "Aramızda Allah'ın

---

[633] Bazı rivâyetlerde ismi zikredilmeyen adamın öldürülmeden önce "*Allâhü Ekber*" dediği de nakledilmektedir. Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 125 (No. 4599).

[634] Bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, I, 475. Üsâme b. Zeyd'in Hz. Peygamber zamanında yaşadığı bu hâdise ile ilgili rivâyetler için bkz. Buhârî, "Megâzî", 43 (No. 4021); Müslim, "Îmân", 158, 159; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 102 (No. 2643).

[635] İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 270-271; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ'*, II, 524. Ayrıca bkz. Tunç, *Cemel ve Sıffin Savaşlarında Tarafsız Kalan Sahabîler*, s. 78.

[636] İbn Mâce, "Fiten", 11 (No. 3964); Nesâî, "Muhârabe", 29 (No. 4124); Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXII, 361 (No. 19590).

[637] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXII, 361 (No. 19590).

kitabı olduğu halde mi bu olacak?" deyince, Hz. Peygamber, "*Evet, aranızda Allah'ın kitabı olduğu halde*." buyurmuştur. Onlar, "Akıllarımız olduğu halde mi bu olacak?" diye sorunca ise Hz. Peygamber, "*O zaman çoğunluğun aklı başından gider. Onun yerini öyle olmadıkları halde kendilerini bir şey üzerinde sanan bazı boş insanlar alacaktır*!" diye cevap vermiştir.[638] Görüldüğü üzere bu hadiste Hz. Peygamber, Müslümanların birbirlerini öldürmelerinden duyduğu endişeyi ifade etmiş ve kendisinden sonra bunların yaşanacağını haber vermiştir. Bu rivâyeti aktaran Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Müslümanların karşı karşıya oldukları kargaşalara müdahil olmaktan kaçındığı anlaşılmaktadır.

Fitneden uzak durmaya çalışan ve Müslümanlarla savaşmaktan kaçınan sahâbîlerden biri de Ebû Hüreyre'dir. Hz. Osman'ın şehid edilmesinden önce isyancılara karşı onu savunmak için hazır olduğunu ifade eden Ebû Hüreyre, halifenin emriyle kılıcını indirdikten sonra,[639] bir daha Müslümanlar arasında yaşanan kargaşalarda yer almamaya dikkat etmiş ve bu konuda başkalarına da uyarılarda bulunmuştur. Sıffîn Savaşı'nda (37/657) Hz. Muâviye'nin safında yer aldığına dair iddiaların da gerçeği yansıtmadığı belirtilen[640] Ebû Hüreyre'nin, bu tavrının temelinde Resûlullah'tan (s.a.) rivâyet ettiği hadislere uyma gayreti olduğunu söylemek mümkündür. Resûl-i Ekrem'in (s.a.) "*İki büyük grup savaşmadıkça kıyamet kopmayacaktır. Davaları bir olan bu iki grup arasında büyük bir savaş olacaktır*."[641] hadisinin râvîsi olan Ebû Hüreyre, Hz. Peygamber'in şöyle dediğini aktarmıştır:

> Karanlık gece gibi fitneler sizi gölgelemiştir. Fitnelerden en çok kurtulan kimse, yüksek dağlarda koyunlarının sütlerinden içen (böylece geçimini sağlayan) veya atının yularından tutarak cihad eden ve böylece kılıcının kazandığından yiyendir.[642]

---

[638] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 361 (No. 20744).

[639] Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 66-67.

[640] Bkz. Kandemir, "Ebû Hüreyre", *DİA*, X, 161.

[641] İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, VI, 43 (No. 4842); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 299 (No. 16708).

[642] Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 102 (No. 2460). Ayrıca bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, X, 374 (No. 21808); Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 353 (No. 20731); XI, 368 (No. 20762).

Fitne döneminde çatışmaların olduğu yerlerden uzakta yaşamanın teşvik edildiği başka rivâyetler de bulunmaktadır. Ebû Saîd el-Hudrî'den (ö. 74/693-94) rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

> Bir Müslümanın dini sebebiyle uğrayacağı fitnelerden kaçmak için en hayırlı malının dağ başlarında gezdirip, yağmur sularının düştüğü yerlerde güdeceği koyunun olacağı günlerin gelmesi yakındır.[643]

Bu hadisin râvîsi olan Ebû Saîd el-Hudrî'nin de fitneden uzak durduğunu belirtmek gerekmektedir. Kendisinin yanında Hz. Ali, Hz. Osman ve Hz. Talha'dan bahsedilmesi üzerine onun şöyle dediği nakledilmektedir:

> Onlar daha önce (İslâm adına) büyük işler yapan, ancak (daha sonra) kendilerine fitnenin isabet ettiği bir topluluktur. Onların durumunu Allah'a bırakın![644]

Fitnelerden uzak durmakla meşhur olan Sa'd b. Ebî Vakkâs da fitne döneminde hangi tarafta yer alması gerektiği konusunda kendisine danışanlara -yukarıdaki hadise uygun olarak- fitneye karışmamalarını ve koyun satın alarak onlarla ilgilenmelerini tavsiye etmiştir. Hüseyin b. Hârice (ö.?), Sa'd b. Ebî Vakkâs'a gelerek ona "Sen iki taifeden hangisi ile berabersin?" diye sormuştur. Sa'd, "Ben onlardan hiçbirinin yanında değilim!" şeklinde cevap verince ona "Bana ne yapmamı tavsiye edersin?" demiştir. Bunun üzerine Sa'd ona "Koyunların var mı?" diye sormuştur. "Hayır." demesi üzerine ise "Koyun satın al ve fitne bitinceye kadar onların arasında ol!"[645] diye tavsiyede bulunmuştur.[646]

---

[643] Buhârî, "Îmân", 10 (No. 19); "Fiten", 14 (No. 6677); Nesâî, "Îmân", 30 (No. 5036).

[644] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 501 (No. 40605).

[645] Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 573 (No. 6126); Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, I, 120; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medine*, IV, 1251.

[646] Söz konusu rivâyette anlatıldığına göre Hüseyin b. Hârice, rüyasında Resûl-i Ekrem'in (s.a.) Hz. İbrahim'e "*Ümmetim için istiğfarda bulun*." demesi üzerine Hz. İbrahim'in, "*Senden sonra ne yaptıklarını bilmiyorsun. Birbirlerinin kanlarını döktüler ve imamlarını öldürdüler. Dostum Sa'd'ın yaptığını yapmaları gerekmez miydi*?" dediğini gördükten sonra Sa'd b. Ebî Vakkâs'a gelip danışmıştır.

Cemel Vak'ası öncesinde her iki tarafta da yer almayı reddeden ve halkı buna davet eden İmrân b. Husayn da Müslümanlar arasındaki çatışmalara katılmamasıyla bilinen sahâbîlerdendir. O, Benî Adî kabilesine elçi olarak gönderdiği bir kişi vasıtasıyla onlara şöyle demiştir:

> Allah'a yemin ederim ki! Korunaklı bir dağda yeşilimsi keçilerle koyunların başında bulunmak, onların yünlerini kırparak ve sütlerini içerek yaşamak, benim için bu iki taraftan birine ok fırlatmaktan daha sevimlidir.[647]

Bu sözleri onun Müslümanlar arasındaki çatışmalarda bir tarafta yer almaya karşı olduğunu gösterdiği gibi Ebû Saîd el-Hudrî'nin yukarıdaki rivâyetini hatırlatmaktadır.

Fitneden uzak durma konusunda en çok ön plana çıkan meşhur sahâbîlerden biri de Abdullah b. Ömer'dir (ö. 73/693).[648] Hz. Ali, göreve geldiğinde halkı nezdindeki değeri sebebiyle Abdullah b. Ömer'e Şam valiliğini teklif etmiştir. Ancak İbn Ömer bu görevi kabul etmemiştir.[649] Hz. Ali'nin ısrar etmesi üzerine ise kız kardeşi Hafsa bint Ömer'in desteğini de alarak valilik görevi istemediğini açıkça beyan etmiştir. Hz. Ali'nin tekrar ikna olmaması üzerine ise ondan habersiz Mekke'ye kaçmıştır.[650] Bu rivâyet, onun fitne riski bulunan idarî görevlere dahi karşı olduğunu göstermektedir.

Onun Mekke'ye gitme süreci hakkındaki başka bir rivâyete göre ise Muâviye b. Ebî Süfyân'ın kendisine biat etmemekte ısrarı üzerine Şam'a doğru hareket etmeye karar veren Hz. Ali, Abdullah b. Ömer'i kendisine destek vermeye davet etmiş, ancak o şöyle cevap vermiştir: "Şüphesiz ben Medineliler'den bir adamım. Şayet onlar seninle çıkarlarsa ben de çıkarım. Bu hususta seni dinleyip itaat etmek bana vacip olur." Daha

---

[647] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 195 (No. 39900); Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 502-503.

[648] Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VI, 106.

[649] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVII, 153 (No. 32702).

[650] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, III, 224.

sonra ise Mekke'ye gitmiş[651] ve aynı tavrını Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr liderliğindeki Cemel Ashâbı'na katılmama konusunda da sürdürmüştür.[652] Hatta o, kardeşi Mü'minlerin annesi Hafsa bint Ömer'in Hz. Âişe ile Basra'ya gitmesine de mâni olmuştur. Ümmehâtü'l-mü'minîn, hac dönüşü Medine'ye dönerken Hz. Osman'ın vefat haberi duyulunca Hz. Âişe Mekke'ye geri dönmüş ve kısa bir süre sonra oradan Basra'ya yönelmiştir. Hz. Âişe'nin görüşünde olan ve aynı istikamete gideceğini söyleyen Hz. Hafsa'ya, kardeşi Abdullah b. Ömer mâni olmuştur.[653] Daha sonraki dönemlerde aynı tavrını sürdüren Abdullah b. Ömer'in şöyle dediği nakledilmektedir:

> Kim beni namaza davet ederse [davetini] kabul ederim, kim ise beni Müslüman kardeşimi öldürmeye ve malını almaya çağırırsa [davetini] reddederim!"[654]

Bu sözleriyle o, en büyük arzusunun Müslümanların birliği olduğunu ifade etmektedir.[655]

Abdullah b. Ömer, Cemel Vak'ası ve Sıffîn Savaşı'ndan sonra da Müslümanlar arasındaki çatışmalardan uzak durma tavrını sürdürmüştür. Bir adam ona "Bize fitne zamanı savaşma hakkında bir şeyler anlat." dedikten sonra *"Fitne ortadan kalkıncaya ve din tamamen Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın! (İnkâra) son verirlerse şüphesiz*

---

[651] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 432. Abdullah b. Ömer, fitne döneminde yanına gelen ve "Ebû Abdurrahman! Ben uzaklara gitmek istiyorum. Bu zaman bize çok ağır geliyor." diyerek izin isteyen bir hizmetçisini azarlamış ve Resûlullah'ı (s.a.) "*Onun (Medine'nin) zorluk/açlık ve sıkıntısına ancak kıyamet günü şâhit ve şefaatçı olacağım kimseler sabreder*." derken işittiğini ifade etmiştir. Bkz. Mâlik b. Enes, el-*Muvatta'*, "Câmi'", 3. Rivâyet ettiği bu hadise rağmen onun Medine'den ayrılmış olması, fitneden uzak durma konusundaki azmini göstermektedir.

[652] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 107; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 460. Hz. Ali'nin ilerleyen tarihlerde Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Abdullah b. Ömer'in fitneden uzak kalmalarını gıpta ederek andığına dair bir rivâyet için bkz. Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 22; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, I, 119-120.

[653] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 451; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 433; Sabuncu, *Hz. Âişe'nin Hayatı, Şahsiyeti ve İslâm Tarihindeki Yeri*, s. 100.

[654] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 158; Ebû Nu'aym, *Hilyetü'l-evliyâ'*, I, 309; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, III, 228.

[655] Bkz. Tunç, *Cemel ve Sıffin Savaşlarında Tarafsız Kalan Sahabîler*, s. 60.

ki Allah onların yaptıklarını çok iyi görür."[656] âyetini okumuştur. Onun söz konusu âyeti hatırlatarak Abdullah b. Ömer'in savaştan uzak durmasının bu âyete uygun olmadığını söylemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Ancak İbn Ömer ona şu sözlerle cevap vererek âyette geçen fitnenin müşriklerle yapılan savaş anlamına geldiğine dikkat çekmiştir:

> Sen fitnenin ne demek olduğunu biliyor musun? Allah canını alsın! Müşriklerin dinine girmenin fitne olduğu bir vakitte Muhammed (s.a.) onlarla savaşıyordu. Sizin iktidar için savaştığınız gibi değil![657]

Bir başka rivâyete göre yukarıdaki âyeti hatırlatan bir adama Abdullah b. Ömer şöyle cevap vermiştir:

> Biz, fitne olmasın ve din Allah'ın olsun diye savaştık. Siz ise fitne olsun ve din Allah'tan başkasının olsun diye savaşıyorsunuz![658]

3. Cemel Ashâbı'nın Başında Hz. Âişe'nin Yer Alması

Ebû Bekre Nüfey' b. Mesrûh es-Sekafî (ö. 51/671?), Cemel Vak'ası'na katılmayan, bu hususta tutumunu Hz. Peygamber'in bazı hadisleri ile açıklayan ve başkalarını da bu hâdiseye iştirak etmekten sakındıran meşhur sahâbîlerdendir.[659] Ebû Bekre şöyle demiştir:

> Cemel (Vak'ası) günlerinde Cemel Ashâbı'na katılarak, onların yanında savaşmaya başlayacakken, Allah, (vaktiyle) Resûlullah'tan (s.a.) duymuş olduğum bir söz ile beni faydalandırdı. Farslıların, Kisrâ'nın kızını kendilerine yönetici yaptıkları haberi

---

[656] el-Enfâl 8/39.

[657] Buhârî, "Fiten" 16 (No. 6682). Ayrıca bkz. Tunç, *Cemel ve Sıffin Savaşlarında Tarafsız Kalan Sahabîler*, s. 61. Bu rivâyette Cemel Vak'ası ve Sıffîn Savaşı'nın değil, Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) ve Haccâc (ö. 95/714) arasında yaşanan savaşın kastedildiğine dair bkz. Şevâbike, *Ve'dü'l-fitne*, s. 213-214.

[658] Buhârî, "Tefsir", 32 (No. 4243).

[659] Bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, I, 141.

> Resûlullah'a (s.a.) ulaşınca, buyurdu ki: "(*Devlet başkanlığı*) *işlerini bir kadına teslim eden millet iflah olmaz*!"[660]

Bu rivâyetin başka bir tarîkinde ise Ebû Bekre'nin şöyle dediği nakledilmektedir: "Âişe, Basra'ya geldiği zaman Resûlullah'ın (s.a.) bu sözünü hatırladım ve Allah, bu hadis sayesinde beni (bu olaylara karışmaktan) korudu."[661] Basra'da Hz. Âişe'nin kendilerine destek olması için Ebû Bekre'ye haber göndermesi üzerine de onun şu sözlerle bu daveti geri çevirdiği aktarılmaktadır:

> Şüphesiz ki sen annesin! Hakkın büyüktür. Fakat ben Resûlullah'ı (s.a.) "(*Devlet başkanlığı*) *işlerini bir kadına teslim eden topluluk asla iflah olmaz*!' derken işittim.[662]

Ebû Bekre'ye, "Cemel günü seni Basracığın için savaşmaktan meneden ne oldu?" diye sorulması üzerine ise onun, şöyle cevap verdiği nakledilmektedir:

> Resûlullah'ı (s.a.), "Helak olmaya mahkûm, felaha ermeyecek ve liderleri cennetlik bir kadın olan bir topluluk ortaya çıkacak!'[663] derken işittim.

İbn Hacer, bu rivâyeti zikrettikten sonra şöyle demektedir:

---

[660] Buhârî, "Megâzî", 77 (No. 4163); "Fiten", 17 (No. 6686); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 489 (No. 40591); Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 128; IV, 570; Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, IX, 106 (No. 3649); Nesâî, "Adâbü'l-kazâ", 8 (No. 5388). Söz konusu hadisin vürûd sebebi, bazı tariklerinde geçtiği üzere Farsların, Kisrâ'nın ölmesi üzerine kızını yönetici olarak belirlemeleri hâdisesidir. Rivayetin, bu spesifik tarihî bağlamından soyutlanarak ele alınması, metnin kadınların idareciliği konusunda genel bir yasaklama getirdiği şeklinde yorumlanmasına zemin hazırlamaktadır. Hadisin bu boyutu, kadınların siyasî rolü etrafındaki fıkhî tartışmaların kapsamına girdiği için, bu tezin sınırları dışında ayrı bir inceleme konusunu teşkil etmektedir. Rivâyetlerde *Kisrâ'nın kızı* diye işaret edilen kişinin Kisrâ Şîreveyh'in kızı Boran olduğu ifade edilmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 56.

[661] Tirmizî, "Fiten" 66 (No. 2262).

[662] İbn Şebbe, *Ahbârü'l-Basra*, s. 196; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 55-56.

[663] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 488 (No. 40590); Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, IX, 134 (No. 3688).

> Sanki Ebû Bekre bu hadise dikkat çekerek onlarla (Cemel Ashâbı) birlikte savaşmaktan geri durmuştur. Hz. Ali'nin savaşta galip olması üzerine ise savaştan uzak durma konusundaki görüşünün isabetli olduğunu ifade etmiştir.[664]

Ancak bu rivâyetin isnadı birkaç yönden zayıftır. Râvîlerinden Abdülcebbâr b. Abbâs Şiîdir ve bu rivâyeti onun bidatini desteklemektedir. Ebû Nu'aym Kûfe'de ondan daha yalancı kimsenin bulunmadığı değerlendirmesini yapmaktadır. İbnü'l-Cevzî ise rivâyetin isnadında onun bulunmasını gerekçe göstererek mevzû olduğuna hükmetmiştir. Râvilerden Kûfeli muhaddis tâbiî Atâ b. es-Sâib (ö. 136/753) ise *sika* olmakla birlikte ömrünün sonlarına doğru ihtilat etmiştir. Rivâyeti ne zaman naklettiği bilinmediğinden hakkında tevakkuf etmek gerekmektedir. Ömer b. Hecenne' ise meçhul bir râvîdir. Zehebî, bu rivâyeti onun münker rivâyetleri arasında zikretmiştir.[665] İbn Kesîr de bu rivâyetin münker olduğunu ifade etmiştir.[666]

Ebû Bekre'nin Cemel Vak'ası'na iştirak etmemesinin tek sebebi yukarıdaki rivâyet değildir. Onun bu konuda başka gerekçeleri de bulunmaktadır. Bunlardan biri yukarıda zikredilmiştir. O fitne hâdiselerine dahil olmadığı gibi başkalarının da dahil olmasını engellemeye çalışmıştır. Meşhur tâbiîlerden Temim kabilesi lideri Ahnef b. Kays (ö. 67/686-87) ile aralarında geçenler hakkındaki rivâyet bunu göstermektedir. Cemel Vak'ası öncesinde Hz. Ali'ye yardım etmek için harekete geçen Ahnef b. Kays, Ebû Bekre ile karşılaşmıştır. Ebû Bekre'nin ona nereye gitmek istediğini sorması üzerine Ahnef b. Kays, Hz. Ali'ye yardım etmeye gideceğini söylemiştir. Bunun üzerine Ebû Bekre şöyle demiştir:

> Geri dön! Çünkü ben Resûlullah'ın (s.a.) "*İki Müslüman kılıçlarıyla karşı karşıya geldikleri zaman katil de maktûl de ateştedir*!" buyurduğunu işittim. Ben "Yâ

---

[664] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 55-56.

[665] Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, II, 242; İbn Hacer, *el-Metâlibu'l-âliye*, XVIII, 146-147.

[666] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IX, 189.

> Resûlallah! Katili anladık. Ama maktûle ne oluyor?" diye sordum. Resûlullah "*O da arkadaşını öldürmeye azmetmişti*." buyurdu.[667]

Bu rivâyete göre onun Müslümanların birbirleriyle savaşmasını doğru bulmadığı anlaşılmaktadır. Rivâyetin Müslim'in *Sahîh*'indeki metni ise şu şekildedir:

> Ahnef b. Kays'tan nakledildiğine göre o şöyle demiştir: Ben şu kimseye (Hz. Ali'yi) yönelerek yola çıktığım sırada Ebû Bekre ile karşılaştım. Bana "Nereye gitmek istiyorsun Ahnef?" diye sordu. -Ali'yi kastederek- "Resûlullah'ın (s.a.) amcasının oğluna yardım etmek istiyorum." dedim. Bunun üzerine Ebû Bekre bana şöyle dedi: "Ahnef, geri dön! Çünkü ben Resûlullah'ı (s.a.) "*İki Müslüman kılıçlarıyla karşı karşıya geldikleri zaman katil de maktül de ateştedir*!" derken işittim. Ben veya bir başkası ona "Ya Resûlallah! Katili anladık. Öldürülen kişiye ne oluyor?" diye sordu. Resûlullah (s.a.) buyurdu ki: "*Öldürülen kişi de arkadaşını öldürmeyi istemişti*."[668]

4. Ümmehâtü'l-mü'minîn ile İlgili Nasların Bulunması

Mü'minlerin annesi Ümmü Seleme, Hz. Ali'nin haklı olduğu görüşünü savunduğu halde Hz. Peygamber'in emrine muhalefet etmemek için evinden ayrılmamış ve Basra yolculuğuna çıkmamıştır. Hz. Ali, Basra'ya hareket edeceği sırada Ümmü Seleme ile vedalaşmıştır. Bu esnada Ümmü Seleme şöyle demiştir:

---

[667] Buhârî, "Îmân", 21 (No. 31); "Diyât", 1 (No. 6481); Müslim, "Fiten" 14, 15; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXIV, 87 (No. 20439); XXXIV, 132 (No. 20493); Ebû Dâvûd, "Fiten" 5 (No. 4268); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, III, 306 (No. 2459); Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 351 (No. 20728); XI, 358 (No. 20737); Nesâî, "Muhârabe", 29 (No. 4118, 4119, 4120, 4121, 4122, 4123, 4124); Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, IX, 101 (No. 3637); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 328 (No. 16792, 16793). Nevevî, sahâbe arasındaki ihtilafların bu hadisin tehdidine dahil olmadığını, onların ictihad ettiklerini, hak bildikleri yola yöneldiklerini ve çatışmalarında dünyevî menfaat peşinde koşmadıklarını ifade etmiştir. Ona göre ırkçılık gibi duygularla hareket edenler bu hadisin tehdidine muhataptırlar. Bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, XVIII, 11.

[668] Bkz. Müslim, "Fiten", 14.

> Allah'ın koruması ve himayesi altında git. Vallâhi sen hak üzerindesin ve hak seninle beraberdir. Allah'a ve Resûlü'ne itaatsizlik yapmış olmaktan çekinmeseydim -Zira Resûlullah (s.a.) evlerimizde durmamızı emretti- seninle gelirdim.

Ayrıca o, kendi canından daha değerli olduğunu ifade ettiği oğlu Ömer'i Hz. Ali ile göndermiştir.[669] Ebû Seleme'den olan oğlu Ömer'i Hz. Ali ile gönderen Ümmü Seleme'nin "Şayet Resûlullah'a (s.a.) muhalefet etmekten çekinmeseydim, Âişe'nin Talha ve Zübeyr ile çıkması gibi ben de senin yanında çıkardım." dediği de nakledilmektedir.[670]

Ayrıca Ümmü Seleme, Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali tarafında yer alan Ebû Sâbit Mevla Ebû Zer'e (ö.?) "Ali, Kur'an'la beraberdir. Kur'an da ile beraberdir." diyerek isabet ettiğini söylemiştir.[671] Bu rivâyetler, onun Hz. Ali'yi desteklediğini göstermektedir. Ancak o, "Resûlullah'a kavuşuncaya kadar beni hiçbir devenin sırtı hareket ettirmeyecektir." demiştir. İbn Hacer'e göre onun bu şekilde davranmasının sebebi, "*Evlerinizde oturun. Önceki cahiliye dönemi kadınlarının açılıp saçıldığı gibi siz de açılıp saçılmayın*."[672] âyetidir.[673]

Ümmü Seleme'nin, Hz. Âişe'yi Basra'ya gitmekten vazgeçmesi için ikna etmeye çalıştığı da nakledilmiştir. Bununla ilgili rivâyetlerden birine göre Hz. Âişe, Ümmü Seleme'ye gelerek kendilerine katılmasını teklif etmiştir. Ancak o, olumlu cevap vermek bir yana Hz. Âişe'yi Basra'ya gitmekten vazgeçirmeye çalışmıştır. Ümmü Seleme, Hz. Âişe'ye Hz. Osman'ın kanını talep etme konusunda samimi olmadığını ve Hz. Osman'a muhalefet edenlerden olduğunu söylemiştir. Ayrıca Ümmü Seleme, Hz. Ali'nin Muhâcirler ve Ensâr'ın kendisine biat ettiği, halife olmaya en çok layık olan

---

669 Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 129 (No. 4611).

670 Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 63; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, II, 456; Ebû Mihnef, *Kitâbü'l-Cemel*, s. 94.

671 Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 134 (No. 4628).

672 el-Ahzâb 33/33.

673 İbn Hacer'e göre Hz. Âişe'nin bu konudaki özrü ise onun âyeti tevil etmesi, ümmet arasında sulhu temin etme ve Hz. Osman'ın katillerine kısas uygulama gibi amaçlarının olmasıdır. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VII, 108.

sahâbî olduğu, hatta onun Resûl-i Ekrem'in onu kendisinden sonraki halife olarak tayin ettiğini söylemiş ve Hz. Âişe de bunu tasdik etmiştir.[674]

İbn A'sem el-Kûfî'nin (ö. 314/926) isnadsız olarak zikrettiği bu rivâyet Şiâ'nın Hz. Ali'nin vasîliği ile ilgili uydurduğu rivâyetlerden biridir. Zira bu rivâyete bakılırsa Ümmü Seleme'ye göre başta Hz. Ebû Bekir olmak üzere Hz. Ali'den önceki diğer halifelerin de meşru halife olması mümkün değildir. Ümmü Seleme'nin onların hilâfetini meşru kabul etmediğine dair muteber bir bilgi ise mevcut değildir.

5. Taraflardan Hangisinin Haklı Olduğunu Ayırt Edememe

Taraflardan hangisinin haklı olduğunu ayırt edememe de Cemel Savaşı'nda çatışmalara katılmamanın önemli gerekçelerinden biri olmuştur. Nitekim Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî (ö. 37/657), Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali'nin yanında yer almakla birlikte fiilî savaşa katılmamıştır. Bunun sebebi, Ammâr b. Yâsir hakkında Resûl-i Ekrem'den duyduğu "*Seni âsi bir topluluk öldürecek*!*"* hadisidir. Huzeyme b. Sâbit, bu rivâyete binaen haklı ve haksız tarafı ayırt etmeyi Ammâr'ın akıbetine bağlamış; Cemel'de Ammâr öldürülmediği için savaşmaktan geri durmuştur. Sıffîn Savaşı'nda ise Ammâr'ın şehid edilmesinden sonra savaşmaya başlamış ve kendisi de bu savaşta öldürülmüştür.[675] Onun tutumu, fitne ortamında hangi tarafın haklı olduğuna dair doğrudan hüküm vermek yerine Hz. Peygamber'in sözünü esas alarak ihtiyatlı davranmaya örnek teşkil etmektedir.

Benzer şekilde fitneden uzak kalma tavrı yalnızca bireysel tercihlerle sınırlı kalmamış, toplu düzeyde de ortaya çıkmıştır. Temîm kabilesinden Ahnef b. Kays'ın (ö. 67/686'dan sonra) tutumu bunun en dikkat çekici örneklerinden biridir. Ahnef, bir tarafta Mü'minlerin annesi Hz. Âişe ile Resûlullah'ın havarisi Zübeyr b. Avvâm, diğer tarafta ise onların da kendisine biat etmesini tavsiye ettikleri Resûl-i Ekrem'in amcazadesi Hz. Ali'nin bulunduğu bir savaşta taraf olamayacağını açıkça beyan etmiş ve yaklaşık 6.000

---

[674] Bkz. İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, II, 454-455.

[675] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 533 (No. 40683); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXVI, 198 (No. 21873); İbn Kesîr, *Câmi'u'l-mesânîd*, II, 639. Ayrıca bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, I, 170; II, 313; Çubukçu, "Huzeyme b. Sâbit", *DİA*, XVIII, 436.

kişiyle birlikte Basra'ya iki fersah uzaklıktaki Celhâ denilen bölgeye çekilmiştir.[676] Rivâyetlere göre o, savaş öncesinde Hz. Ali'ye gelerek, "Dilersen senin tarafında savaşayım; dilersen 10.000 (veya 4.000) kılıcın seninle savaşmasına engel olayım." demiştir.[677] Bu tutum, fitneden uzak durma düşüncesinin sadece bireyler arasında değil, bazı kabileler düzeyinde de benimsendiğini ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan Huzeyme b. Sâbit gibi Cemel Savaşı günü muharebe meydanında bulunduğu halde savaşmayan başka kimseler de olmuştur. Basra kadısı ve büyük tâbiî Ka'b b. Sûr (ö. 36/656) bunların başında zikredilmelidir. Zira o, savaşı durdurmaya çalışırken öldürülmüştür. İleride ayrıntılı olarak temas edileceği üzere, Ka'b b. Sûr'a dair rivâyetler onun savaşmak maksadıyla orada bulunmadığını, bilakis çatışmayı engellemeye gayret ettiğini göstermektedir.

---

[676] Bkz. İbn Hacer, *el-Metâlibu'l-âliye*, XVIII, 127-128 (No. 4401). Ahnef b. Kays'ın kendisi tâbiî olmakla birlikte savaşmaktan alıkoyduğu kişiler arasında bazı sahâbîlerin de olma ihtimali yüksektir. Bu sebeple bu bilgi de burada zikredilmiştir.

[677] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 497 (No. 40602). Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 35; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 498; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 454. Ahnef b. Kays'ın bu hâdisede tarafsız kaldığına dair ayrıca bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VI, 101 (No. 10636).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
CEMEL VAK'ASI İLE İLGİLİ RİVÂYETLER VE İSNAD-METİN DEĞERLENDİRMESİ

Tezin ana gövdesini oluşturan bu bölüm, Cemel Vak'ası ile ilgili rivâyetlerin hadis metodolojisi açısından değerlendirmesini içermektedir. Önceki bölümlerde tarihî bağlamı sunulan Cemel Vak'ası'na dair rivâyetler, burada Hadis Usûlü'nün isnad ve metin tenkidi yöntemleriyle değerlendirmeye tâbi tutulacaktır. Bölümde, Cemel günü yaşanan hâdiseler (savaşın başlaması, şiddeti savaşı durdurma gayretleri, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın öldürülmesi, savaşın sonlanması) ile savaş sonrası gelişmeler (Hz. Ali'nin tutumu, Hz. Âişe'nin Basra'dan ayrılışı) de ele alınacaktır. Zira başta İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inin *Cemel* Bölümü olmak üzere, konuya dair rivâyetleri aktaran hadis eserleri Cemel Savaşı'ndan sonraki durumun anlatıldığı rivâyetlere de yer vermektedir.

Cemel Vak'ası hakkında hadis kaynaklarında 100'ü aşkın rivâyet bulunmaktadır. Çalışmanın hacmini artırmamak ve tekrarlardan kaçınmak maksadıyla, bu bölümde ilgili rivâyetlerin tamamı tek tek ele alınmayacaktır. Bunun yerine; hâdisenin farklı veçhelerini yansıtan, lafız ve içerik açısından zengin, literatürün genel karakteristiğini yansıtan ve tarihî vakıanın ana hatlarını belirlemede merkezî öneme sahip rivâyetler seçilerek sened ve metin açısından değerlendirilecektir. Bu tahliller aracılığıyla, Cemel Vak'ası hakkındaki bilgilerin sıhhat derecesini tespit etmek ve vak'aya dair daha sağlam bir ilmî zemin oluşturmak hedeflenmektedir.

I. CEMEL SAVAŞI'NIN BAŞLAMASI VE SONA ERME SÜRECİ

Cemel Savaşı günü Hz. Ali taraftarları ile Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın başlarında bulunduğu Cemel Ashâbı, öğleden sonra savaşmaya başlamış ve çatışmalar akşama kadar devam etmiştir.[678] Cemel Savaşı'nda Hz. Ali tarafı siyah bir sancağı sembol olarak kullanmış, Hz. Âişe'nin devesi ise Cemel Ashâbı'nın sembolü olmuştur.[679]

Cemel Savaşı'nın yapıldığı yer konusunda farklı bilgiler bulunmaktadır. Rivâyetlerin bir kısmı savaşın, Basra önlerindeki Hureybe'de,[680] bir kısmı Zâbûka'da,[681] bazıları ise daha sonraki yıllarda Emevî valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın (ö. 67/686) sarayının inşa edildiği bölgede meydana geldiğini belirtmektedir.[682] Hureybe ile Zâbûka, Basra'ya yakın, birbirine de oldukça yakın konumda bulunan iki mevki iken, Ubeydullah b. Ziyâd'ın sarayının bulunduğu yer Basra'nın merkezî yerleşimine daha yakın bir sahadır. Konu hakkındaki görüşlerin mukayeseli olarak ele alındığı bir çalışmada, muharebenin Ubeydullah b. Ziyâd'ın sarayının bulunduğu bölgede gerçekleştiği görüşü daha isabetli kabul edilmektedir.[683]

Cemel Savaşı'nın başlaması ve sona erme süreciyle ilgili olarak hadis kaynaklarında; savaşın başlama şekli ve şiddeti, savaşı durdurma gayretleri, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın öldürülmeleri ile Hz. Âişe'nin devesinin öldürülmesi sonrasında savaşın sona ermesi gibi konulara dair rivâyetler öne çıkmaktadır.

---

[678] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 57. Ayrıca bkz. Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 245, 248, 253.

[679] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 478 (No. 40562); XVIII, 511 (No. 35854, 35855).

[680] Bkz. Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 182; Fığlalı, "Ali", *DİA*, II, 373; Şenyayla, *Hz. Ali*, s. 243. Bahsi geçen yer, Vehiştâbâd Erdeşîr adıyla bilinen eski bir şehrin harabelerinin bulunduğu bir mekândır ve Araplar tarafından Hureybe olarak adlandırılmıştır. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 363.

[681] Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 125; Fettenî, *Mecme'u bihâri'l-envâr*, II, 415; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 244.

[682] Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 184; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 501; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 271; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, V, 64.

[683] Bkz. Abdülhasen, "Ma'reketü'l-Cemel: Dirâse fî tahdîdi'l-mevki'", s. 106.

A. SAVAŞIN BAŞLAMASI

1. Hadis Rivâyetleri ve Tarih Kaynakları Çerçevesinde Genel Tasvir

Hadis kaynaklarında Cemel Savaşı'nın başlamasıyla ilgili rivâyetler, farklı ayrıntılar içermekle birlikte, ortak bir çerçeve sunmaktadır. Buna göre Hz. Ali, savaş öncesinde barışçıl bir yol izlemeye gayret etmiş; Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm ile müzakerelerde bulunmuş, taraftarlarını ilk saldırıyı başlatmamaları hususunda uyarmış ve anlaşma zemini arayışına devam etmiştir. Rivâyetlerde, Hz. Ali'nin üç gün boyunca karşı tarafla müzakere ettiği, bu süre zarfında kendilerine saldırılmadığı sürece savaşa başlanmaması talimatını verdiği aktarılmaktadır.

Bazı rivâyetlere göre, Hz. Ali, Cemel Ashâbı ile doğrudan çatışmaya girmeden önce elçiler göndermiş ve Mushaf vesilesiyle onları uzlaşmaya davet etmiştir. Ancak gönderilen elçilerin öldürülmesi üzerine savaşın meşru hâle geldiği kanaatine varmıştır. Diğer rivâyetlerde ise savaşın öğle namazından sonra karşı taraftan gelen saldırıyla başladığı ifade edilmektedir. Buna göre Hz. Ali, taraftarlarını yalnızca saldırıya uğramaları hâlinde karşılık vermelerini tembihlemiş; ancak Cemel Ashâbı'nın harekete geçmesiyle birlikte savaş fiilen başlamıştır.

Rivâyetler arasında bazı farklılıklar da göze çarpmaktadır. Bir kısmında savaşın Hz. Ali'nin bizzat emriyle başladığına işaret edilirken, diğerlerinde çatışmanın taraflar arasında yaşanan kargaşa, gençlerin karşılıklı hakaretleri veya bazı grupların tahriki sonucunda başladığı aktarılmaktadır. Buna göre savaşın başlangıcı konusunda hadis rivâyetleri arasında tam bir mutabakat yoktur. Bununla birlikte rivâyetlerin ortak yönü, Hz. Ali'nin ilk saldıran taraf olmadığı ve süreci mümkün olduğunca barışçıl yöntemlerle çözmeye gayret ettiğini ortaya koymalarıdır.

Hadis rivâyetlerinden farklı olarak, tarihçiler özellikle isyancı grupların rolünü öne çıkarmaktadır. Tarihçi Seyf b. Ömer'in aktardığı rivâyetlere göre Cemel Savaşı'nın başlamasında, Hz. Osman'ı şehid eden isyancıların etkisi bulunmaktadır. İsyancılar, Hz. Ali ile Cemel Ashâbı arasında barışın sağlanmasını kendi sonları olarak değerlendirmişlerdir. Tarafların sulh üzerinde mutabakata varmaları üzerine, isyancıların liderlerinden Sâlim b. Sa'lebe el-Absî (ö. 36/656'dan sonra), İlbâ' b. el-Heysem (ö.

36/656'dan sonra), Eşter en-Nehaî (ö. 37/657?), Şüreyh b. Evfâ (ö. 39/659) ve Abdullah b. Sebe (ö. 41/661?) Cemel Savaşı'ndan hemen önce gizlice bir araya gelmişler ve yaptıkları değerlendirmeler sonucunda taraflar arasında savaş çıkartmaları gerektiği görüşünde birleşmişlerdir. Söz konusu görüşmede, Eşter en-Nehaî, Hz. Ali'nin de kendileri hakkında Talha ve Zübeyr ile aynı görüşte olduğunun anlaşıldığını, onlarla yapılacak bir anlaşmanın kendilerinin sonu anlamına geleceğini, bu nedenle Osman gibi Ali'nin de öldürülmesi gerektiğini belirtmiştir. Ona göre, kendi kurtuluşları buna bağlıdır. Ancak bu görüş Abdullah b. Sebe tarafından kabul görmemiştir. O, Hz. Ali'yi öldürmeleri durumunda azınlıkta kalacaklarını ve ileride hem Hz. Ali'nin ordusu hem de karşı taraf ile başa çıkamayacaklarını söyleyerek itiraz etmiştir. İlbâ' b. el-Heysem'in, Hz. Ali'nin ordusundan ayrılarak başka şehirlere yerleşme ve oralarda kendilerini koruma teklifine de karşı çıkan İbn Sebe, kendi görüşünü şu sözlerle ifade etmiştir: "Ey kavmim, sizin izzetiniz tarafların arasına karışmanız iledir. Onlar karşı karşıya geldikleri vakit, onları birbirleriyle savaşmaya tahrik edin!" Ayrıca o, fitnecilere tarafların anlaşmalarına mâni olmalarını, Talha ile Zübeyr'in arzuladıkları barışın gerçekleşmemesi için gayret göstermelerini söylemiştir. Neticede onlar bu görüşü kabul etmişler ve uygulamak üzere oradan ayrılmışlardır.[684] Hz. Ali tarafı ile Cemel Ashâbı'nın savaşması gerektiğine dair kararın çıkmasında en büyük rolü Abdullah b. Sebe'nin oynadığı belirtilmektedir.[685] Bu görüşmelerde onun isyancı grubun lideri gibi konuştuğu, başka görüşleri değerlendirdiği ve kendi görüşünü kabul ettirdiği anlatılmaktadır.

Abdullah b. Sebe'nin liderliğindeki Sebeîler'in, Hz. Osman'ın şehid edilmesinde olduğu gibi Cemel Vak'ası'na giden süreçte de etkin olduklarına dair değerlendirmeler bulunmaktadır. Muhammed Hamidullah (ö. 2002), bu bağlamda Sebeîler'in

---

[684] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 132; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 506-507. Benzer değerlendirmeler ve anlatımlar için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 451-452; Bûtî, *Âişe*, s. 122 vd.; Sibâî, *Târîhu Mekke*, I, 87-88; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 30; Erkocaaslan, *Hz. Âişe'nin Hayatı*, s. 379; Hizmetli, *İslam Tarihi*, s. 496. Cemel Savaşı'nın başlamasında Sebeiyye'nin etkisinin bulunduğu konusunda neredeyse ittifak bulunduğuna dair değerlendirmeler için bkz. Sallâbî, *Alî b. Ebî Tâlib*, s. 465; Ebü'l-Hayl, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 377.

[685] Bu konuda bkz. Fığlalı, "Abdullah b. Sebe", *DİA*, I, 133.

faaliyetlerinden birinin, özellikle Hz. Âişe ve Hz. Hafsa olmak üzere Resûlullah'ın zevcelerine mektuplar göndererek, Hz. Ali'nin Hz. Osman'ın katillerini cezalandırma hususunda yeterli çaba göstermediği iddiasını yaymak olduğunu belirtir. Söz konusu mektuplarda, Müminlerin annelerinin devreye girmeleri gerektiği vurgulanmış ve Basra'ya gitmeleri hâlinde destek verileceği bildirilmiştir.[686]

Bâkıllânî (ö. 403/1013), Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025), İbn Battâl (ö. 449/1057), İbn Hazm (ö. 456/1064), Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (ö. 543/1139), İbn Asâkir (ö. 571/1176) ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) yaptığı değerlendirmelere göre de taraflar sulh üzerine anlaşma sağladığı sırada Hz. Osman'ın şehid edilmesine sebep olan isyancılar, savaş çıkarmayı kararlaştırmış ve bu kararlarını uygulamaları ile birlikte savaş başlamıştır.[687] Bu âlimlerden Bâkıllânî ve İbn Battâl, Cemel Savaşı'nın başlamasında Hz. Osman'ı şehid eden isyancıların belirleyici bir rol oynadığını ifade etmişlerdir. Onlara göre, isyancılar, Hz. Ali ve Hz. Âişe'nin kendilerini cezalandırma hususunda mutabakata varmalarından endişe duydukları için, kendi menfaatleri açısından savaşı başlatmayı tek çıkar yol olarak görmüşlerdir. Bâkıllânî, Cemel Savaşı'nın, Hz. Osman'ın katillerinin tertip ettiği bir planın neticesinde meydana geldiğini ve bu görüşün âlimler arasında genel olarak gördüğünü ifade etmektedir. İbn Battâl da bu açıklamayı, konuya ilişkin yapılan en isabetli izah olarak değerlendirmektedir.[688]

İbn Hazm'a göre Hz. Osman'ın katline iştirak eden isyancılar, taraflar arasında kendilerinin yakalanması için anlaşma sağlandığını ve bunun için plan kurulduğunu öğrendiklerinde, geceleyin ani bir baskınla Talha ve Zübeyr'in askerlerine (Cemel Ashâbı'na) saldırmışlardır. Onların kendilerini savunmaları üzerine büyük bir kargaşa yaşanmış ve her iki taraf da karşı tarafın saldırmaya başladığını düşünerek savaşa dahil

---

[686] Bkz. Hamidullah, "Perde Arkasından Yönetilen Cemel ve Sıffin Muharebeleri", s. 276. Muhammed Hamidullah'ın bu iddia hakkında herhangi bir kaynak göstermediğini ifade etmek gerekmektedir.

[687] Ayrıntılı bilgi için bkz. Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 444-446; Hassân, *el-Fitne beyne's-sahâbe*, s. 226 vd.

[688] Bkz. Bâkıllânî, *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide*, s. 233; Emahzûn, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne*, s. 444; İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 51-52; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 56.

olmuştur.[689] İbn Kesîr'in aktardığına göre de Cemel Ashâbı ile Hz. Ali arasında barış sağlanmasına şiddetle karşı çıkan isyancılar, savaştan önceki gece bir araya gelerek sabaha doğru savaşı başlatma kararı almışlardır. Fecir vaktinden önce Cemel Ashâbı'na saldırmışlar ve Cemel Ashâbı, Hz. Ali tarafının anlaşmayı bozduğunu düşünerek karşı saldırıya geçmiştir. Saldırılardan habersiz olan Hz. Ali'nin, neler olduğunu sorması üzerine, kendisine Hz. Âişe tarafının, ahdini bozarak savaşı başlattığı bildirilmiştir.[690] Netice itibarıyla, aralarında bir çarpışmanın gerçekleşebileceğine ihtimal vermeyen taraflar, kendilerini savaşın ortasında bulmuş[691] ve Cemel Savaşı gerçekleşmiştir.

Her iki taraf içerisinde hâdiselerin savaşla sonuçlanması gerektiğini savunan ve bunun için çeşitli yollar deneyen kimselerin bulunduğunu gösteren bazı rivâyetlerin de mevcut olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bunlardan birine göre, iki ordunun gençleri karşılıklı olarak hakaret etmeye başlamış, ardından birbirlerine mızrak fırlatmışlardır. Bu duruma köleler ve bazı cahil kimselerin de dahil olmasıyla çatışmalar şiddetlenmiş ve böylece savaş başlamıştır.[692]

Diğer taraftan Cemel Vak'ası'nda iki tarafın da saldırıya maruz kalmadan diğer tarafa saldırılmaması gerektiği kanaatinde olduğu, böylece savaşmaları durumunda haklı bir gerekçelerinin bulunmasını arzuladıkları, ayrıca yaralılara saldırılmaması, savaştan kaçanların takip edilmemesi ve öldürmemesi gibi konularda aynı tutum içerisinde olduklarına dair nakiller de bulunmaktadır.[693]

---

[689] Bkz. İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 123.

[690] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 455.

[691] Bkz. Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 20; İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, IV, 316-317; VI, 363 vd.; Erul, "Talha b. Ubeydullah", *DİA*, XXXIX, 504-505; Gâmidî, *Tesdîdü'l-isâbe*, s. 56; Kubeysî, *Sahâbetü Rasûlillâh*, s. 387; Suiçmez, *Hz. Ali'nin Savaşları*, s. 105.

[692] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 492. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 57. Zehebî (ö. 748/1374) de Cemel Savaşı'nın her iki taraftaki sefih kişilerin kışkırtmaları sonucu başladığını ifade etmektedir. Bkz. Zehebî, *el-'İber*, I, 27.

[693] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 507.

2. Hadis Rivâyetlerinin İsnad ve Metin Değerlendirmesi

Cemel Savaşı'nın başlama sürecine dair hadis kaynaklarında yer alan, içerik ve bağlam açısından öne çıkan rivâyetler şunlardır:

1. Rivâyet: Hz. Ali'nin Cemel Savaşı Öncesi Talha ve Zübeyr İle Görüşmesi

[İbn Ebî Şeybe → Yahya b. Âdem → Ebü'l-Ahves → Hâlid b. Alkame → Abdu Hayr b. Yezîd]

Abdu Hayr b. Yezîd şöyle demiştir: "Cemel gününden üç gün önce iki ordu arasında büyük bir çadır kurulmuştu. Ali, Zübeyr ve Talha bu çadıra gelir, Allah'ın dilediği kadar meseleleri müzakere ederlerdi. Üçüncü gün güneş zevâle yaklaştığında Ali, çadırın bir yanını kaldırarak savaş emri verdi."[694]

İsnad Değerlendirmesi

1. Yahya b. Âdem (ö. 203/818): Tam adı Ebû Zekeriyyâ Yahya b. Âdem el-Kûfî'dir. Fakihliği ile de tanınan hadis âlimlerinden olup, hadis münekkitleri tarafından *sika* bir râvî olarak kabul edilmiştir.[695]

2. Ebü'l-Ahves (ö. 179/795): Tam adı Ebü'l-Ahves Selâm b. Selîm el-Hanefî el-Kûfî'dir. Hadis âlimleri tarafından *sika* bir râvî olarak kabul edilmiştir.[696]

3. Hâlid b. Alkame (ö.?): Tam adı Ebû Hayye Hâlid b. Alkame el-Hemdânî el-Vâdi'î el-Kûfî'dir. Güvenilir bir râvî olarak değerlendirilmiştir. *Kütüb-i sitte* müelliflerinden Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce eserlerinde onun rivâyetlerini nakletmişlerdir.[697]

---

[694] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 485 (No. 40581).

[695] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 175.

[696] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 283.

[697] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VIII, 134; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 108.

4. Abdu Hayr (ö.?): Hz. Ali taraftarlarından olan Ebû Umâre Abdu Hayr b. Yezîd el-Kûfî, muhadram tâbiîlerdendir. Hadis âlimleri tarafından güvenilir bir râvî olarak kabul edilmiştir.[698]

Bu rivâyet, muttasıl bir isnad zincirine sahiptir ve râvîlerinin tamamı güvenilir kabul edilmektedir. Bu bakımdan rivâyetin isnad yönünden sahih olduğu söylenebilir.

Metin Değerlendirmesi

Rivâyet, Cemel Savaşı öncesinde Hz. Ali ile muhalif tarafın liderleri olan Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm arasında üç günlük bir müzakere sürecinin yaşandığını haber vermektedir. Cemel Savaşı öncesinde taraflar arasında barış girişimlerinin varlığına işaret etmesi bakımından, rivâyetin önemli bir tarihî veri olduğunu söylemek mümkündür. Ancak rivâyette müzakerelerin içeriği hakkında herhangi bir bilgi yer almazken, üçüncü günün zeval vaktinde Hz. Ali'nin çadırının bir kenarını kaldırarak savaş emri verdiği ifade edilmektedir. Buna göre, savaş kararının nihaî olarak Hz. Ali tarafından verildiği ve bu kararın müzakerelerden doğrudan bir sonuç çıkmaması üzerine alındığı anlaşılmaktadır. Savaşın patlak vermesiyle ilgili başka rivâyetlerde geçen *fitnecilerin faaliyetleri* veya *taraflar arası yanlış anlaşılma*[699] gibi unsurlar ise bu rivâyette bulunmamaktadır.

2. Rivâyet: Hz. Ali'nin, Taraftarlarını Saldırı Olmadan Savaşı Başlatmamaları Yönünde Uyarması

[İbn Ebî Şeybe → Ahmed b. Abdullah → Zâide → Ömer b. Kays → Zeyd b. Vehb]

Cemel Savaşı'nda Hz. Ali taraftarları arasında yer alan Zeyd b. Vehb (ö. 83/702) şöyle demiştir: "Cemel Savaşı günü Ali, Talha ve Zübeyr ile onların yanındaki topluluğa karşı başlangıçta (savaşmaktan) sakındı ve onları (barışa) davet etti. Fakat onlar önce saldırıya geçince, Ali öğle namazının ardından onlarla savaştı. Güneş batıncaya kadar,

---

[698] Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 432-434.

[699] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 132; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 506-507.

[Hz. Âişe'nin] deve[si]nin etrafında onu savunanlardan göz kırpan (canlı) bir kimse dahi kalmamıştı."[700]

İsnad Değerlendirmesi

1. Ahmed b. Abdullah (ö. 227/841): Tam adı Ebû Abdullah Ahmed b. Abdullah b. Yûnus el-Yerbü'î el-Kûfî'dir. Buhârî ve Müslim *Sahîh*'lerinde onun rivâyetlerine yer vermişlerdir. Zâhidliği ile de tanınan Ahmed b. Abdullah, hadis münekkitleri tarafından *sika* bir râvî olarak kabul edilmiştir.[701]

2. Zâide b. Kudâme (ö. 161/778): Tam adı Ebü's-Salt Zâide b. Kudâme es-Sekafî el-Kûfî'dir. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819) onun, Kaderî ve ehl-i bid'attan olan hiç kimseden nakilde bulunmamaya özen gösterdiğini belirtmişlerdir. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) de "Hadiste en çok titizlik gösteren dört kişi vardır: Süfyân (es-Sevrî), Şu'be (b. Haccâc), Züheyr (b. Muâviye) ve Zâide (b. Kudâme)." demiştir. Hadis münekkitleri onun güvenilir bir râvî olduğunu ifade etmişlerdir.[702]

3. Ömer b. Kays (ö. 130/747?): Tam adı Ebu's-Sabâh Ömer b. Kays el-Mâsir el-Kûfî'dir. Kendisi hakkında farklı değerlendirmeler yapılmış olsa da *sika* olduğuna dair görüşler daha yaygındır. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) ve İbn Hibbân (ö. 354/965) gibi muhaddisler onun güvenilir bir râvî olduğunu ifade etmişlerdir.[703] Osmân b. Ebî Şeybe (ö. 239/853) ise onun Mürciî görüşlere sahip zayıf bir râvî olduğunu belirtmiştir. Ancak Ahmed b. Sâlih el-Mısrî (ö. 248/862), bazı hatalı rivâyetleri olsa da onun güvenilir bir râvî olduğu hususunda şüphe bulunmadığını dile getirmiştir.[704] İbn Hacer (ö. 852/1449), Ömer b. Kays için "Doğru sözlü bir râvîdir; bazen

---

[700] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 514-515 (No. 40638). Benzer bir rivâyet için bkz. Saîd b. Mansûr, *es-Sünen,* II, 390 (No. 2948).

[701] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, I, 139-140.

[702] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 306-307.

[703] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII, 490.

[704] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, V, 493.

hata yapmıştır. Mürcie mezhebine mensup olmakla itham edilmiştir." değerlendirmesini yapmaktadır.[705]

4. Zeyd b. Vehb: Tam adı Ebû Süleymân Zeyd b. Vehb el-Cühenî el-Kûfî'dir. Muhadramûndandır. Hz. Ali'nin safında Cemel, Sıffîn ve Nehrevân savaşlarına iştirak etmiştir. Hadis münekkitleri tarafından *sika* ve *kesîrü'l-hadîs* gibi vasıflarla anılan Zeyd b. Vehb'in rivâyetlerine *Kütüb-i sitte*'de yer verilmiştir. Süleymân b. Mihrân el-A'meş (ö. 148/765), onun hakkında şöyle demiştir: "Zeyd b. Vehb bir kimseden sana hadis rivâyet ettiğinde, bu, o şahsın sözünü bizzat kendisinden işitmen gibidir."[706]

Bu rivâyet muttasıl bir isnada sahiptir ve râvîlerinin tamamı güvenilir kabul edilmektedir. İsnad zincirinde, bizzat Cemel Savaşı'na katılan güvenilir bir râvî olan Zeyd b. Vehb'in bulunması, rivâyetin sıhhatini ayrıca desteklemektedir. Nitekim İbn Hacer de bu rivâyetin isnad açısından sahîh olduğunu ifade etmiştir.[707]

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyete göre Hz. Ali Cemel Savaşı günü taraflar arasında fiilî çatışma başlamadan önce kendi askerlerini ilk saldırıyı başlatan taraf olmamaları hususunda uyarmıştır. Rivâyette Hz. Ali'nin meşru müdafaa çerçevesinde savaşa girdiği ve çatışmayı son çare olarak gören barışçıl bir siyaset izlediği anlatılmaktadır. Bu tür rivâyetler, Cemel Vak'ası bağlamında tarafların meşruiyet tartışmalarına zemin teşkil etmektedir. Savaşın öğlen vaktinden akşama kadar sürdüğü bilgisi de çatışmaların süresi hakkında fikir vermektedir.

3. Rivâyet: Hz. Ali'nin Cemel Savaşı Öncesi Anlaşma Çabaları ve Taraftarlarına Yönelik Talimatları

---

[705] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 416.

[706] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 427; Özkan, "Zeyd b. Vehb", *DİA*, XLIV, 324.

[707] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 57.

[Beyhakî → Abdurrahmân b. Ubeydullah el-Hurfî → Alî b. Muhammed el-Kuraşî → Hasan b. Alî el-Âmirî → Zeyd b. Hubâb → Ca'fer b. İbrâhîm → Muhammed b. Ömer b. Ali b. Ebû Tâlib]

Ali, Cemel ehliyle savaşmadan önce onları üç gün boyunca [anlaşmaya] davet etti. Üçüncü gün olunca Hasan, Hüseyin ve Abdullah b. Ca'fer yanına girdiler ve "Onlar bizden çok sayıda kişiyi yaraladılar!" dediler. Ali şöyle cevap verdi: "Kardeşimin oğlu! Vallahi, onların içinde bulundukları durum dışında hiçbir şeyden habersiz değilim." Sonra, "Bana su getirin." dedi. Kendisine su getirildi, onunla abdest aldı ve iki rekât namaz kıldı. Namazı bitirince ellerini kaldırıp Rabbine dua etti. Ardından taraftarlarına şu talimatı verdi: "Eğer topluluğa galip gelirseniz, kaçanları takip etmeyin; yaralılara zarar vermeyin. Savaş meydanına getirdikleri kap-kacak ve eşya gibi şeyleri alın; bunun dışındaki her şey ise mirasçılarına aittir."[708]

İsnad Değerlendirmesi

1. Abdurrahmân b. Ubeydullah el-Hurfî (ö. 423/1032): Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), İbnü'l-Hurfî diye bilinen Abdurrahmân b. Ubeydullah'ın *sadûk* bir râvî olduğunu ifade etmiştir.[709]

2. Alî b. Muhammed el-Kuraşî (ö. 348/959): Zehebî'nin; imâm, *sika* ve *mütkin* diye nitelediği Alî b. Muhammed, Hatîb el-Bağdâdî tarafından *sika* bir râvî olarak değerlendirilmiştir.[710]

3. Hasan b. Alî el-Âmirî (ö. 270/884): Tam adı Ebû Muhammed Hasan b. Alî b. Affân el-Âmirî el-Kûfî'dir. İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), onun *sadûk* olduğunu belirtirken, İbn Hibbân (ö. 354/965) ve Dârekutnî (ö. 385/995) ise *sika* olarak değerlendirmişlerdir.[711]

---

[708] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 313 (No. 16744).

[709] Bkz. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, V, 113.

[710] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XV, 567.

[711] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 301-302.

4. Zeyd b. Hubâb (ö. 203/819): Tam adı Ebü'l-Hüseyn Zeyd b. el-Hubâb b. er-Reyyân el-Horâsânî el-Uklî el-Kûfî'dir. Rivâyetleri Buhârî'nin *Sahîh*'i haricindeki *Kütüb-i sitte* eserlerinde nakledilmiştir. Zeyd b. Hubâb, cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından *sika* bir râvî olarak kabul edilmiştir.[712]

5. Ca'fer b. İbrâhîm (ö.?): Ca'fer b. Ebî Tâlib'in (ö. 8/629) soyundan olduğu ifade edilen Ca'fer b. İbrâhîm'in, elinde bulunan bir nüshadan nakillerde bulunduğu belirtilmektedir. Ancak, bu nüshaya dayalı rivâyetlerinin muteber sayılmadığı, buna karşılık diğer rivâyetlerinin makbul görüldüğü ifade edilmektedir.[713]

6. Muhammed b. Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib (ö.?): İbn Hacer'in *sadûk* bir râvî olarak değerlendirdiği Muhammed b. Ömer'in, dedesi Hz. Ali'den aktardığı rivâyetlerin *mürsel* olduğu belirtilmektedir.[714]

Beyhakî, bu rivâyeti aktardıktan sonra senedinde inkıtâ bulunduğunu belirtmiştir. Bu nedenle, rivâyetin isnad yönüyle zayıf olduğu söylenebilir.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet, Hz. Ali'nin siyasî ve ahlakî tutumunu yansıtması bakımından önemlidir. Cemel Savaşı öncesinde sulh için üç gün boyunca karşı tarafı davet etmiş, savaş kaçınılmaz hâle gelince ise taraftarına savaş hukukuna dair ölçülü talimatlar vermiştir. Ancak Beyhakî, bu rivâyeti aktardıktan sonra sahih rivâyetlere dayanarak Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'na ait hiçbir şeyi ganimet olarak almadığını özellikle vurgulamıştır. Bu durum, söz konusu rivâyetin metin açısından tarihî gerçeklikle tam olarak örtüşmediğini göstermektedir.

4. Rivâyet: Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'na Mushaf Taşıyan Elçiler Göndermesi ve Savaş Kararı

---

[712] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, X, 40 vd. Ayrıca bkz. Topgül, "Zeyd b. Hubâb", *DİA*, XLIV, 321.

[713] Bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 160.

[714] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 498.

[Beyhakî → Ebû Abdullah el-Hâfız → Muhammed b. Ya'kûb → Hasan b. Alî el-Âmirî → Ubeydullah b. Mûsâ → Ebû Meymûne → Ebû Beşîr eş-Şeybânî]

Ebû Beşîr eş-Şeybânî Cemel Savaşı hakkında şöyle demiştir: [Hz. Ali taraftarları ile Cemel Ashâbı] Basra'da karşı karşıya geldiklerinde Ali (r.a.) şöyle dedi: "Kim Mushaf'ı yanına alıp onlara şöyle diyebilir: 'Neden rahatsız oldunuz da hem bizim kanımızı hem de kendi kanınızı döküyorsunuz?' Bir adam, "Ben, ey Mü'minlerin emîri" dedi. Ali ona, "Sen öldürüleceksin" dedi. Adam, "Önemli değil" cevabını verdi. Bunun üzerine Ali, "Öyleyse Mushaf'ı al" dedi. Adam, onların yanına gitti, fakat onu öldürdüler. Ertesi gün Ali yine aynı şekilde seslendi. Bir başka adam, "Ben" dedi. Ali ona, "Sen de arkadaşın gibi öldürüleceksin" dedi. Adam, "Önemli değil" dedi ve gitti; o da öldürüldü. Sonra bir başkası daha çıktı; böylece her gün bir kişi öldürüldü. Bunun üzerine Ali (r.a.), "Artık onlarla savaşmak size helaldir" dedi. Bunun ardından her iki taraf karşı karşıya çıkıp şiddetli bir şekilde savaştılar. Ebû Beşîr hadisin devamında şunu aktardı: "Ali, ordugâhtan ele geçirilen her şeyi -hatta kazanı bile- sahiplerine iade etti."[715]

İsnad Değerlendirmesi

1. Ebû Abdullah el-Hâfız (ö. 405/1014): Bu isimle de tanınan meşhur muhaddis Hâkim en-Nîsâbûrî'dir. Beyhakî'nin hocaları arasında yer almaktadır. Zehebî, onun için *el-imâm, el-hâfız, en-nâkıd, el-allâme ve şeyhu'l-muhaddisîn* gibi ifadeler kullanmış, Şiîlik eğilimi olduğunu belirtmekle birlikte onun bir ilim denizi olduğunu dile getirmiştir.[716]

2. Muhammed b. Ya'kûb (ö. 346/958): *el-Esam* lakabıyla tanınmaktadır. Hâkim en-Nîsâbûrî, onu kendi asrının muhaddisi olarak nitelendirmiş, ayrıca güvenilir bir kimse olduğu konusunda herhangi bir kuşku bulunmadığını ifade etmiştir.[717]

---

[715] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 313 (No. 16745).

[716] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XVII, 163, 165, 168.

[717] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XV, 455.

3. Hasan b. Alî el-Âmirî (ö. 270/884): Tam adı Ebû Muhammed Hasan b. Alî b. Affân el-Âmirî el-Kûfî'dir. İbn Ebî Hâtim, onun *sadûk* olduğunu belirtirken, İbn Hibbân ve Dârekutnî ise *sika* olarak değerlendirmişlerdir.[718]

4. Ubeydullah b. Mûsâ (ö. 213/828): Tam adı Ebû Muhammed Ubeydullah b. Mûsâ el-Absî el-Kûfî'dir. Güvenilir bir râvîdir. Şiîlik eğilimi olduğu belirtilmektedir.[719]

5. Ebû Meymûne (ö.?): Ebû Meymûne el-Fârisî el-Medenî el-Ebâr'ın ismi konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), onun rivâyetleri delil olarak kullanılabilecek nitelikte bir kimse olduğunu ifade etmiştir. Ebü'l-Hasan el-İclî ve Nesâî onun *sika* bir râvî olduğunu dile getirmişlerdir.[720]

6. Ebû Beşîr eş-Şeybânî (ö.?): Kimliği ve güvenilirlik durumu hakkında cerh ve ta'dîl eserlerinde herhangi bir değerlendirme tespit edilememiştir.

Râvî zincirinde yer alan Ebû Beşîr eş-Şeybânî'nin güvenilirlik durumu açıkça sâbit olmadığından, bu rivâyetin isnadı hakkında kesin bir görüş belirtmek güçtür.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet, Hz. Ali'nin Cemel Savaşı öncesinde doğrudan silahlı çatışmaya başvurmak yerine, önceliği sulh girişimlerine verdiğini ortaya koymaktadır. Cemel Ashâbı'na Mushaf taşıyan elçilerin gönderilmesi, taraflar arasında Allah'ın emirlerine dayalı bir uzlaşma zemini oluşturma çabasını göstermektedir. Ne var ki söz konusu elçilerin öldürülmesinin ardından Hz. Ali'nin onlarla savaşmayı meşru görmeye başladığı ve çatışmanın savunma saikiyle başladığı anlaşılmaktadır. Rivâyet, savaşın Hz. Ali nezdinde meşruiyet temeline dayandığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

---

[718] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 301-302.

[719] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 375.

[720] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXIV, 338.

B. SAVAŞIN ŞİDDETİ

Hadis kaynaklarında yer alan rivâyetlere göre, Cemel Savaşı sırasında taraflar arasında son derece şiddetli çarpışmalar yaşanmıştır. Savaşın bu yönünü tasvir eden başlıca rivâyetler şu şekildedir:

1. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Yahya b. Âdem → Ebü'l-Ahves → Hâlid b. Alkame → Abdu Hayr b. Yezîd]

Hz. Ali taraftarlarından Abdu Hayr b. Yezîd, Cemel Savaşı günü savaşın şiddetini tasvir sadedinde şöyle demiştir: "Taraflar birbirlerine doğru yürüdüler ve mızraklarımız öylesine birbirine girdi ki bir kimse onların üzerinde yürümek istese yürüyebilirdi. Ardından kılıçlar devreye girdi."[721]

Bu rivâyetin isnad ve metin değerlendirmesine, daha önce "Savaşın Başlaması" başlığı altında yer verilmiştir. Muttasıl bir isnad zincirine sahip olup râvîlerinin tamamı *sika* kabul edilmektedir. Bu nedenle, isnad yönünden sahih olduğu söylenebilir. Rivâyette bizzat savaş alanında yaşananlara şahitlik etmiş bir kimsenin gözlemi ile Cemel Savaşı'nın ne denli çetin geçtiği ifade edilmektedir.

2. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Gunder → Şu'be → Amr b. Mürre → Süveyd b. Hâris]

Cemel Savaşı'na katılan Süveyd b. Hâris (ö.?) ise savaşın şiddetini şu sözlerle anlatmıştır: "Cemel günü bizleri gördüm; mızraklarımız ile onların mızrakları birbirine girmişti. Öyle ki insanlar isteseler, onların üzerinde yürüyebilirlerdi. O esnada

[721] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 485 (No. 40581).

(savaşçılar) '*Allâhu ekber*', '*Sübhânallah*, *Allâhu ekber*' ve buna benzer sözler söylüyorlardı; bunda hiçbir şüphe yoktur. Keşke orada bulunmasaydım."[722]

İsnad Değerlendirmesi

1. Gunder (ö. 193/809): Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer Gunder el-Hüzelî el-Basrî'dir. Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14), onun Şu'be b. Haccâc'ın rivâyetleri hususunda kendisi de dahil herkesten daha güvenilir olduğunu dile getirmiştir. Gunder, 20 seneye yakın Şu'be'ye talebelik yapmıştır. Rivâyetlerine *Kütüb-i sitte*'de yer verilmiştir. Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) onun *sadûk* bir râvî olduğunu, Şu'be rivâyetlerinde ise *sika* olduğunu belirtmiştir. Ebü'l-Hasan el-İclî (ö. 261/875) de onun *sika* olduğunu ifade etmiştir.[723]

2. Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776): Tam adı Ebû Bistâm Şu'be b. el-Haccâc el-Atekî el-Ezdî el-Basrî'dir. Ashâbü'l-hadîsin en meşhur isimlerinden biridir. 400'den fazla tâbiîden rivâyette bulunmuştur. Hadis bilgisi sebebiyle kendisine *Emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs* denilmiştir. İmam Şâfiî (ö. 204/820) onun hakkında "Şu'be olmasaydı Irak'ta hadis bilinmezdi." demiştir. Onun en güvenilir hadis râvîlerinden olduğu ifade edilmektedir. *Kütüb-i sitte*'de yüzlerce rivâyeti nakledilmiştir.[724]

3. Amr b. Mürre (ö. 116/734): Tam adı Ebû Abdullah Amr b. Mürre el-Murâdî el-Cemelî el-Kûfî'dir. Hadis hafızlarından Mis'ar b. Kidâm (ö. 155/772) onun hakkında "Amr b. Mürre, bizim nezdimizde doğruluğun kaynaklarından biriydi." demiştir. Şu'be b. Haccâc, onun ilmî derinliğine şahitlik etmiş, Abdurrahman b. Mehdî de onu Kûfe'nin önde gelen hadis hâfızlarından biri olarak takdîm etmiştir. Süleymân b. Mihrân el-A'meş (ö. 148/765) ve Ahmed b. Hanbel de Amr b. Mürre'nin güvenilir bir kimse olduğunu ifade etmişlerdir.[725]

---

[722] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 481 (No. 40571). Bu rivâyet başka bir hadis kaynağında tespit edilememiştir.

[723] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 96-98; Kandemir, "Gunder", *DİA*, XIV, 195.

[724] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XII, 491-492; Hatiboğlu, "Şu'be b. Haccâc", *DİA*, XXXIX, 225.

[725] Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 257-258.

4. Süveyd b. Hâris (ö.?): Tam adı Süveyd b. el-Hâris el-Murâdî el-Cemelî el-Kûfî'dir. Ebû Zer el-Gıfârî'den (ö. 32/653) rivâyette bulunduğu belirtilmektedir. Kendisi hakkında cerh ve ta'dîl kaynaklarında fazla bilgi bulunmamaktadır.[726] Ancak İbn Hacer, onun meçhul bir kimse olduğu yönündeki değerlendirmeyi mübalağalı bularak eleştirmiştir. Ona göre Buhârî ile İbn Ebî Hâtim'in Süveyd b. Hâris'in adını andıktan sonra kendisi hakkında herhangi bir cerh ifadesi kaydetmemiş olmaları, onun *makbul* bir râvî sayılabileceğini göstermektedir.[727]

Bu rivâyetin isnadı zahiren muttasıl ve ilk üç râvîsi güvenilir olmakla birlikte, râvîlerden Süveyd b. Hâris'in güvenilirliği hususunda açık bir değerlendirme bulunmadığından, rivâyetin sıhhati hakkında net bir değerlendirme yapılamamıştır.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet, Cemel Savaşı'nın ne derece şiddetli ve yoğun geçtiğini tasvir etmektedir. Özellikle bizzat savaş alanında yer almış bir kimsenin gözlemi olarak aktarılması, rivâyete tarihî bir şahitlik niteliği katmaktadır. Mızrakların birbirine kenetlendiği ve tarafların tekbir ve tesbihatla savaşa giriştikleri yönündeki anlatım, çatışma tarzını ve savaşçıların meseleye yaklaşımını yansıtmaktadır. Süveyd b. Hâris'in pişmanlık içeren ifadesi ise savaşın sadece fiziki değil, aynı zamanda derin bir vicdanî etkisinin olduğunu da göstermektedir.

3. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Abde b. Süleymân → Mis'ar → Amr b. Mürre → Hâris b. Cümhân el-Cu'fî]

Cemel Savaşı günü yaşananlara tanıklık ettiğini ifade eden Hâris b. Cümhân el-Cu'fî şöyle demiştir: "Cemel günü biz şu durumdaydık: Mızraklarımız öylesine birbirine girmişti ki bir kimse onların üzerinde yürümek istese yürüyebilirdi. Bir taraftakiler '*Lâ*

[726] Bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 322.

[727] Bkz. İbn Hacer, *Ta'cîlü'l-menfa'a*, I, 627–628.

ilâhe illallâh, Allahu ekber' diyordu; öteki taraftakiler de aynı şekilde '*Lâ ilâhe illallâh, Allahu ekber*' diyordu."[728]

İsnad Değerlendirmesi

1. Abde b. Süleymân (ö. 186/802): Tam adı Ebû Muhammed Abde b. Süleymân el-Kilâbî el-Kûfî'dir. Zehebî'nin *el-hâfız*, *el-hücce* ve *el-kudve* diye nitelediği Abde b. Süleymân, cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından *sika* bir râvî olarak kabul edilmektedir.[729]

2. Mis'ar b. Kidâm (ö. 155/772): Tam adı Ebû Seleme Mis'ar b. Kidâm el-Hilâlî el-Âmirî er-Revâsî'dir. Hadis münekkitleri tarafından son derece güvenilir bir râvî olarak kabul edilmektedir. Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), "Biz Mis'ar'a mushaf derdik." diyerek onun hadis rivâyetindeki titizliğine ve hatasızlığına vurgu yapmıştır. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) de "Biz bir konuda ihtilafa düştüğümüzde, o meseleyi Mis'ar'a sorardık." sözleriyle bilgisine tanıklık etmiştir. Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) ise hadis rivâyetinde Mis'ar b. Kidâm gibi sağlam birini görmediğini ifade etmiştir.[730]

3. Amr b. Mürre (ö. 116/734): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[731]

4. Hâris b. Cümhân el-Cu'fî el-Kûfî (ö.?): İsmi hususunda ihtilaf bulunmaktadır. Tâbiîlerdendir. Ebü'l-Hasan el-İclî (ö. 261/875) ve Nesâî (ö. 303/915) onun *sika* olduğunu ifade etmişlerdir.[732] İbn Hacer de *makbul* bir râvî olduğunu dile getirmiştir.[733]

Bu rivâyet, muttasıl bir isnad zincirine sahiptir ve râvîlerinin tamamı *sika* kabul edilmektedir. Bu bakımdan isnad yönünden sahih olarak değerlendirilebilir.

---

[728] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 489 (No. 40592). Bu rivâyet başka bir hadis kaynağında tespit edilememiştir.

[729] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, VIII, 511; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 459.

[730] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 114.

[731] Bkz. s. 197.

[732] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XII, 210-211.

[733] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 668.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet, Cemel Savaşı sırasında meydana gelen çatışmaların yoğunluğunu ortaya koymaktadır. Mızrakların sıklığının, üzerlerinde yürünebilecek kadar fazla olduğuna dair tasvir, savaşın çetin geçtiğini açık biçimde göstermektedir. Her iki tarafın "*Lâ ilâhe illallah*, *Allâhu Ekber*" nidalarıyla çatışmaya girmeleri ise savaşın iki Müslüman topluluk arasında gerçekleştiğini ve her iki tarafın kendi tutumunu dinî bir meşruiyet zemini üzerine inşa ettiğini göstermektedir. Bizzat savaş alanında bulunmuş bir tâbiînin gözlemlerine dayanması bakımından, bu rivâyet tarihî açıdan kayda değer bilgiler sunmaktadır.

4. Rivâyet

Savaşın şiddeti hakkında fikir veren rivâyetlerden biri de o gün Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) ile Eşter en-Nehaî (ö. 37/657?) arasında yaşanan çarpışmanın anlatıldığı şu rivâyettir:

[İbn Ebî Şeybe → İbn İdrîs → Hârûn b. Ebû İbrâhîm → Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr]

Abdullah b. Zübeyr'in şöyle dediği nakledilmektedir: "Eşter en-Nehaî, bana beş veya altı darbe vurmadan, ben ona bir darbe dahi vurmadım. Daha sonra beni bacağımdan tuttu ve yere fırlattı ve 'Allah'a yemin ederim ki şayet Resûlullah'ın (s.a.) akrabası olmasaydın vücudunda bir tane dahi organı diğer eşiyle bırakmazdım!' dedi."[734]

İsnad Değerlendirmesi

1. Abdullah b. İdrîs (ö. 192/807): Tam adı Ebû Muhammed Abdullah b. İdrîs el-Evdî el-Kûfî'dir. Hadis âlimleri tarafından *sika* bir râvî olarak kabul edilmiştir. *Kütüb-i*

[734] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 480 (No. 40568); XVII, 124 (No. 32631). Rivâyetin devamında Hz. Âişe'nin, Abdullah b. Zübeyr'in öldürüldüğünü düşünerek "Esma, oğlun öldürüldü." diye feryat ettiği belirtilmekte, sonrasında ise onun sağ olduğunu öğrendiği ve kendisine bunu müjdeleyen kişiye 10.000 dirhem verdiği kaydedilmektedir. Bu rivâyet için ayrıca bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 82; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, I, 108.

sitte'de rivâyetlerine yer verilmiştir. Muhaddis yönü dışında kıraat âlimi olarak da bilinmektedir.[735]

2. Hârûn b. Ebû İbrâhîm (ö.?): Tam adı Ebû Muhammed Hârûn b. Ebû İbrâhîm el-Berberî e-s-Sekafî'dir. Yahyâ b. Maîn, Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) ve Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) gibi hadis münekkitleri tarafından *sika* bir râvî olarak kabul edilmiştir.[736]

3. Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr (ö. 112/730): Tam adı Ebû Hâşim Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr el-Leysî el-Cünda'î el-Mekkî'dir. Hadis âlimleri tarafından *sika* bir râvî olarak kabul edilmiştir.[737]

Bu rivâyet muttasıl bir senede sahip olup, râvîleri güvenilir kimselerden oluşmaktadır. Bu nedenle rivâyetin sahih olduğunu ifade etmek mümkündür.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet de Cemel Savaşı'nda şiddetli çarpışmaların yaşandığını göstermektedir. Eşter en-Nehaî'nin, Abdullah b. Zübeyr'e karşı üstünlük sağlamasına rağmen, Hz. Peygamber'le olan akrabalık bağını gözeterek onu öldürmemesi ise savaş esnasında dinî ve ahlakî sınırların gözetildiğine işaret etmektedir. Cemel Savaşı'nda yaşanan çatışmaların Uleys gününden[738] daha şiddetli olduğunu bildiren rivâyet[739] ile Hz. Ali'nin o gün kılıcının defalarca eğrilinceye kadar savaştığını belirten nakil[740] de savaşın çok çetin geçtiğini ortaya koymaktadır. Hadis kaynaklarında Cemel Savaşı'nda

---

[735] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, IV, 307-308; Koçyiğit, "Abdullah b. İdrîs", *DİA*, I, 110.

[736] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX, 123.

[737] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 308.

[738] 'İmâs günü diye de nitelendirilen Uleys günü, çok şiddetli çarpışmaların yaşandığı Kâdisiye (15/636) savaşının üçüncü günüdür. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 309-310.

[739] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 502 (No. 40612).

[740] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 477 (No. 40560).

şiddetli çarpışmaların yaşandığını gösteren başka rivâyetler de mevcuttur.[741] Tarih kaynaklarında da Cemel Savaşı'nda son derece şiddetli çarpışmalar yaşandığını gösteren bazı rivâyetler yer almaktadır. Bunlardan birinde, savaşa katılmış olan Ebû Recâ (ö.?), atılan yoğun oklar sebebiyle o gün Hz. Âişe'nin devesinin adeta bir kirpi gibi göründüğüne şahit olduğunu ifade etmiştir.[742]

C. SAVAŞI DURDURMA ÇABALARI

Cemel Savaşı günü çatışmayı engellemek yahut durdurmak amacıyla gayret gösteren bazı şahsiyetler olmuştur. Bu isimlerden biri Hz. Ömer tarafından Basra'ya gönderilen ilk kadı olarak bilinen tâbiî Ka'b b. Sûr'dur (ö. 36/656).[743] Hz. Âişe ve beraberindeki topluluğun Basra'ya gelmesinin ardından, çıkabilecek fitneden uzak kalmak amacıyla evine çekilen Ka'b b. Sûr, gelişmelere doğrudan müdahil olmamayı tercih etmiştir. Ancak mensup olduğu Ezd kabilesi üzerinde büyük bir nüfuza sahip olan Ka'b'ın kendi saflarına katılması durumunda, bu kabileden olan herkesin onu takip edeceği bilgisi Hz. Âişe'ye ulaşmış; bunun üzerine Hz. Âişe, onun evine kadar gitmiş ve kendilerinin yanında yer alması için onu davet etmiştir. Başlangıçta bu davete cevap vermeyen Ka'b, Hz. Âişe'nin "Ben senin annen değil miyim? Üzerinde hakkım var" ve "Ben insanlar arasında barışı gerçekleştirmek istiyorum." gibi sözleri üzerine daveti kabul etmiştir.[744]

Cemel Savaşı günü taraflar arasında fiilî çatışmaların başladığını gören Ka'b b. Sûr, durumu Hz. Âişe'ye bildirmek üzere yanına gelmiş ve "Yetiş! İnsanlar savaşmak dışında bir çözüm yolu kabul etmiyorlar. Belki Allah senin vesilenle sulhu hâkim kılar."

---

[741] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 412 (No. 5572).

[742] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 533. Bu rivâyetin isnad açısından sahîh olduğu belirtilmektedir. Bkz. Berzencî, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, III, 396. Benzer rivâyetler için bkz. İbn Şebbe, *Ahbârü'l-Basra*, s. 209-210; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VIII, 91; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 463.

[743] Bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 333.

[744] Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 91-92; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 272.

demiştir. Bu çağrı üzerine Hz. Âişe, hevdecini zırhlarla kaplatarak devesine binmiş ve savaşın sürdüğü meydana gitmiştir.[745]

Çatışmaların yoğunlaştığı bir anda Hz. Âişe'nin, yanında bulunan Mushaf'ı devesinin yularını tutan Ka'b b. Sûr'a vererek ona, "Ka'b deveyi bırak. Allah'ın Kitabı'yla öne çık ve onları Allah'ın Kitabı'na çağır." dediği rivâyet edilmektedir.[746] Bunun üzerine Ka'b, Mushaf'ı boynuna asarak iki ordu arasında dolaşmış ve tarafları savaşmaktan vazgeçmeye davet etmiştir. Ancak bu girişimi sırasında, ok yağmuruna tutularak öldürülmüştür.[747]

Bu anlatım, tarihî kaynaklara dayanan rivâyetlere dayanmaktadır. Hadis literatüründe de Ka'b b. Sûr'un savaşın önlenmesine yönelik çabalarını konu alan rivâyetler bulunmaktadır. Aşağıda, bu rivâyetlerden biri isnad ve metin yönüyle incelenecektir.

Rivâyet: Ka'b b. Sûr'un Savaşı Durdurma Girişimi

[İbn Ebî Şeybe → Abdullah b. İdrîs → Husayn → Amr b. Câvân → Ahnef b. Kays]

Ka'b b. Sûr, Cemel Savaşı günü savaşı durdurmak amacıyla elinde bulunan Mushaf'ı okur halde iki ordu arasında gidip gelerek tarafları teskin etmeye ve savaştan uzak tutmaya çalışırken öldürülmüştür.[748]

---

[745] Bkz. Seyf b. Ömer, *Kitâbü'l-Cemel*, s. 329, 331; a. mlf., *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 139; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 455.

[746] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 462.

[747] Seyf b. Ömer, *Kitâbü'l-Cemel*, s. 331; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 333; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, III, 312; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 179, 185; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 498.

[748] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 497 (No. 40602); XVII, 137 (No. 32657). Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 535-536 (No. 511); Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, I, 75; İbn Hacer, *el-Metâlibu'l-âliye*, XVIII, 128 (No. 4401); İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 91.

İsnad Değerlendirmesi

1. Abdullah b. İdrîs (ö. 192/807): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[749]

2. Husayn b. Abdurrahmân (ö. 136/753): Tam adı Ebü'l-Hüzeyl Husayn b. Abdurrahmân es-Sülemî el-Kûfî'dir. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ebü'l-Hasan el-İclî (ö. 261/875), Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) ve Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) gibi hadis otoriteleri onun *sika* olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak Ebû Hâtim, Husayn'ın güvenilirliğini kabul etmekle birlikte, hayatının son dönemlerinde hafızasının zayıfladığını belirtmiştir.[750]

3. Amr b. Câvân (ö.?): Tam adı Amr b. Câvân et-Temîmî es-Sa'dî el-Basrî'dir. Bazı kaynaklarda ismi Ömer olarak da geçmektedir. Hakkında yeterli biyografik bilgi bulunmamaktadır.[751] İbn Hibbân *es-Sikât*'ında onun tercemesine yer vermiş, ancak güvenilirlik durumuna dair herhangi bir değerlendirme yapmamıştır.[752] İbn Hacer ise onun *makbul* bir râvî olduğunu ifade etmiştir.[753]

4. Ahnef b. Kays (ö. 67/686-87): Tam adı Ebû Bahr Sahr b. Kays el-Ahnef es-Sa'dî et-Temîmî'dir. Temim kabilesinin liderlerinden olup, Hz. Peygamber zamanında Müslüman olmuş, ancak onunla görüşememiştir. Muhammed b. Sa'd (ö. 230/845), Ahnef b. Kays'ın *sika*, kendisine güvenilen (*me'mûn*) ve az hadis rivâyet eden bir kimse olduğunu ifade etmiştir.[754] Ebü'l-Hasan el-İclî de *sika* olduğunu dile getirmiştir.[755] Ahnef

---

[749] Bkz. s. 200-201.

[750] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 381-382.

[751] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXI, 564.

[752] Bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 168-169.

[753] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 419. *Makbul* terimini ta'dil derecelerinin altıncı mertebesi olarak tanımlayan İbn Hacer'in, bu ifadeyi rivâyeti az, hakkında yeterli bilgi bulunmayan ve güvenilirliği hususunda hadis münekkitleri arasında ihtilaf bulunan râvîler için kullandığı tespit edilmiştir. Bkz. Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, s. 146, 148.

[754] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, IV, 87.

[755] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, IV, 89.

b. Kays'tan nakledilen bir rivâyete göre o, Hz. Osman döneminde Kâbe'yi tavaf ettiği bir esnada, Benî Leys kabilesinden bir kimse onunla karşılaşmış ve kendisine şu müjdeyi vermiştir: "Bir zamanlar Resûlullah (s.a.), beni senin kavmin Benî Sa'd'ı İslâm'a davet etmek için göndermişti. Davet esnasında sen, 'Bu kimse hayra davet ediyor, ben ondan yalnızca güzel şeyler işitiyorum.' demiştin. Bu sözlerini Resûlullah'a (s.a.) anlattığımda, '*Allahım, Ahnef'i bağışla*!' buyurmuştu." Ahnef b. Kays, "Benim için en çok ümit beslediğim şey bu duadır" demiştir.[756]

Bu rivâyetin râvîlerinden Amr b. Câvân'ın m*akbûl* olarak nitelendirilmesi, onun mutlak anlamda güvenilir bir râvî olmadığını, ancak başka rivâyetlerle desteklenmesi halinde rivâyetlerinin kabul edilebileceği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu rivâyet isnad bakımından tek başına zayıftır. Ancak aynı mâna başka isnadlarla da desteklendiğinden, rivâyet *hasen li-gayrihi* kabul edilebilir.

Metin Değerlendirmesi

Rivâyette, Ka'b b. Sûr'un elinde Mushaf ile iki ordu arasında dolaşarak tarafları savaştan vazgeçmeye çağırmak üzere görevlendirildiği ifade edilmektedir. O, bu girişimi sırasında hedef alınarak öldürülmüştür. Onun gönderilmiş olması, bu barış çabasının kendi inisiyatifiyle değil, Hz. Âişe'nin yönlendirmesiyle gerçekleştiğini göstermektedir. Bu durum, Cemel Savaşı sırasında çatışmayı durdurmaya yönelik bilinçli girişimlerin varlığını ortaya koymaktadır. Ayrıca Ka'b b. Sûr'un Mushaf ile savaş meydanına gönderilmesi, Kur'an'ın hakemliği bağlamında tarafları çatışmadan vazgeçirme çabası olarak değerlendirilebilir. Ancak bu teşebbüsün sonuçsuz kalması ve onun savaş alanında öldürülmesi, taraflar arasındaki gerilimin son derece derinleştiğini göstermektedir.

Ka'b b. Sûr'un savaşı durdurma çabaları anlatılırken, onun Hz. Âişe taraftarları içerisinde yer aldığı ve Hz. Âişe'nin rızası veya emriyle bu yönde gayret gösterdiği görmezden gelinmemelidir. Hz. Âişe'nin Cemel Savaşı günü çatışmaları durdurmaya

---

[756] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXVIII, 230 (No. 23161); Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, IV, 88.

çalıştığını gösteren başka rivâyetler de mevcuttur. Bunlardan biri Hz. Âişe'nin Muhammed b. Talha'ya şu tavsiyesidir:

Rivâyet: Hz. Âişe'nin Muhammed b. Talha'ya Tavsiyesi

[Hâkim en-Nîsâbûrî → Ebû Abdullah el-İsfahânî → Hasan b. Cehm → Hüseyn b. Ferac → Muhammed b. Ömer → Muhammed b. Dahhâk→ Dahhâk b. Osman]

Hz. Âişe, Cemel Savaşı günü yanına gelerek kendisine ne tavsiye ettiğini soran Muhammed b. Talha'ya (ö. 36/656) şöyle demiştir: "Adem'in iki oğlundan hayırlı olanı gibi ol, elini (savaştan) çek!" Muhammed b. Talha, bu tavsiyeye uyarak çatışmaya katılmamış, ancak daha sonra öldürülmüştür. Rivâyette onu kimin öldürdüğü konusunda farklı görüşler zikredilmektedir.[757]

1. Ebû Abdullah el-İsfahânî (ö. 344/956): Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-İsbahânî'dir.[758] Güvenilirlik durumu hakkında cerh ve ta'dîl kaynaklarında değerlendirme bulunmamaktadır.

2. Hasan b. Cehm (ö. 290/903): Tam adı Ebû Alî Hasan b. Cehm et-Teymî el-İsbahânî'dir.[759] Güvenilirlik durumu hakkında cerh ve ta'dîl kaynaklarında değerlendirme bulunmamaktadır.

3. Hüseyn b. Ferac (ö.?): Tam adı Ebû Alî (veya Ebû Sâlih) Hüseyn b. Ferac İbnü'l-Hayyât'tır. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), onun hakkında "Yalancıdır. Duymadığı hadisleri duymuş gibi rivâyet eder." demiştir. Ebû Zür'a er-Râzî ise onun için "Hadisi sâkıt oldu." demiştir.[760]

4. Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî (ö. 207/823): Meşhur İslâm tarihçisi Vâkıdî, hadis rivâyetlerinde genellikle zayıf kabul edilmiştir. Meçhul râvîlerin münker

---

[757] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 423 (No. 5609). Benzer rivâyetler için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, I, 85 (No. 337); İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXIII, 3-4.

[758] Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VII, 802.

[759] Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 730.

[760] Bkz. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, III, 200.

rivâyetlerini rivâyet etmesi, *telfîk*e başvurması ve bir râvînin hadisini başka birinin hadisine eklemek suretiyle hadisleri *kalb* etmesi eleştirildiği başlıca hususlar arasında zikredilmektedir. Ahmed b. Hanbel'in onu *kezzâb* olarak nitelendirdiği, Buhârî'nin de onun için "*Metrûkü'l-hadîs* (Hadisi terkedilmiştir)" dediği nakledilmektedir. Vâkıdî'nin hadis rivâyetinde son derece zayıf olduğunu belirten birçok hadis âlimi bulunmaktadır.[761]

5. Muhammed b. Dahhâk b. Osman el-Hizâmî (ö.?): Güvenilirlik durumu hakkında cerh ve ta'dîl kaynaklarında bilgi bulunmamaktadır.

6. Dahhâk b. Osman (ö. 180/796?): Hadis râvisi ve tarihçi yönüyle bilinen Dahhâk b. Osman, Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) önde gelen talebeleri arasında gösterilmektedir. Mus'ab ez-Zübeyrî (ö. 236/851) onun *sika* olduğunu ifade etmiştir.[762]

Hâkim en-Nîsâbûrî, bu rivâyet hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Ancak isnad zincirinin ilk râvîsi konumundaki Dahhâk b. Osman'ın Cemel Savaşı'na tanıklık etmesi tarihî olarak mümkün görünmemektedir. Bu durum, isnadın *munkatı'* olduğunu göstermektedir. Ayrıca senedde yer alan bazı râvîlerin meçhul oluşu ve içlerinde son derece zayıf kabul edilen isimlerin bulunması sebebiyle rivâyetin zayıf olduğu söylenebilir.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet, isnad açısından zayıf olmakla birlikte, metin açısından Hz. Âişe'nin Cemel Vak'ası'ndaki tavrına ilişkin önemli bir perspektif sunmaktadır. Rivâyetin metninde, Cemel Savaşı esnasında Hz. Âişe'nin, yanına gelen Muhammed b. Talha'ya "Âdem'in iki oğlundan hayırlı olanı gibi ol, elini çek!" diyerek savaşmamasını tavsiye etmesi "*Andolsun ki sen beni öldürmek için bana el uzatsan bile, ben seni öldürmek için sana el uzatacak değilim. Çünkü ben âlemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım*."[763] Âyetini işaret etmektedir. Bu yönüyle rivâyet, Hz. Âişe'nin savaşı teşvik edici değil, bilakis engelleyici bir tavır sergilediğini göstermektedir. Nitekim Muhammed b.

---

[761] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 364-368; Fayda, "Vâkıdî", *DİA*, XLII, 473.

[762] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIII, 275; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 447-448.

[763] el-Mâide, 5/28.

Talha'nın bu tavsiyeye uyarak çatışmaya katılmadığı, ancak sonradan öldürüldüğü ifade edilmektedir.

Rivâyet: Hz. Âişe'nin Cemel Savaşı Günü Muhammed b. Ebî Bekir veya Muhammed b. Talha'ya Tavsiyesi

[İbn Ebî Şeybe → Muhâribî → Leys → Mücâhid]

Cemel (Savaşı) günü Muhammed b. Ebû Bekir veya Muhammed b. Talha Âişe'ye "Müminlerin annesi! Bana ne emredersiniz?" diye sordu. Âişe şöyle cevap verdi: "Eğer Âdem'in iki oğlundan hayırlı olanı gibi olmayı başarabilirsen, bunu yap!"[764]

İsnad Değerlendirmesi

1. Abdurrahmân b. Muhammed el-Muhâribî (ö. 195/810): Kendisi hakkında hadis otoriteleri tarafından farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) onun *sika* olduğunu ifade ederken, Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) ise onun hakkında "Güvenilir râvîlerden rivâyette bulunduğunda *sadûk*tur. Ancak meçhul kimselerden de *münker* hadisler rivâyet etmektedir. Meçhul râvîlerden yaptığı nakillerle hadisini bozmaktadır." demiştir.[765] Onun, rivâyetlerinde tedlîs yaptığına dair değerlendirmeler de bulunmaktadır.[766]

2. Leys b. Ebî Süleym (ö. 148/765): Tam adı Ebû Bekr Leys b. Ebî Süleym el-Kureşî el-Kûfî'dir. Hadis münekkitleri tarafından genellikle zayıf bir râvî olarak kabul edilmiştir. Buhârî dışındaki *Kütüb-i sitte* müellifleri eserlerinde onun rivâyetlerine yer vermişlerdir.[767] Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) onun hakkında şöyle demiştir: "Leys b. Ebî Süleym, Kûfe halkı içinde menâsik (hac ibadetinin uygulamaları ve hükümleri) konusunda en bilgili kimseydi."[768]

---

[764] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 509 (No. 40627).

[765] Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 282.

[766] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 265.

[767] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 465-468.

[768] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, VI, 179 vd.

3. Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721): Tam adı Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mahzûmî el-Mekkî'dir. Tâbiîn'in meşhur müfessir ve kıraat âlimlerinden olup, takvâ ve zühd gibi vasıflarıyla da öne çıkmaktadır. Hadis âlimleri tarafından *sika* bir râvî olarak kabul edilmiştir.[769] Cemel Vak'ası'na katıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu hâdise hakkındaki bilgileri başka bir râvîden duymuş olmalıdır. Bu yönüyle rivâyetin isnadında inkıtâ bulunduğu ve zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyetin metninde bir tutarsızlık olduğu söylenebilir. Cemel Savaşı'nda Hz. Ali'nin komutanları arasında yer alan Muhammed b. Ebû Bekr'in,[770] Cemel Ashâbı'nın lideri Hz. Âişe'ye danışmış olması makul değildir. Nitekim bir önceki rivâyette yalnızca Muhammed b. Talha'nın ismi zikredilmiştir. Ayrıca Muhammed b. Ebû Bekr'in çatışmalara katılmadığını gösteren herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Cemel Savaşı esnasında Hz. Âişe'nin çatışmaları engelleme niyetiyle çevresindekilere hitaben "Evlatlarım! Kıyamet gününü hatırlayın!" şeklinde bir uyarıda bulunduğu ve akabinde Hz. Osman'ın katillerine beddua etmeye başladığı rivâyet edilmektedir. Ayrıca bazı kimselerin de Hz. Âişe'ye katılarak aynı şekilde beddua ettikleri, bu esnada Hz. Ali'nin söz konusu sesleri işittiğinde, onlara iştirak ederek "Allahım! Osman'ın katillerine lanet eyle!" dediği nakledilmiştir.[771] Cemel Savaşı günü Hz. Âişe ile Hz. Ali'nin Hz. Osman'ın katillerine beddua etmeleri, onları fitne ve çatışmaların sorumluları olarak gördüklerini göstermektedir.

Hz. Ali'nin Cemel Savaşı'nı durdurmak için gayret gösterdiğine dair bazı rivâyetler de nakledilmiştir. Bu bağlamda, savaşın fiilen başlamasının ardından Hz.

---

[769] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 42-44.

[770] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 513 (No. 40635); İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, III, 1366.

[771] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 462-463; Özel, "Ka'b b. Sûr", *DİA*, XXIV, 6. Hz. Âişe tarafından Hz. Osman'ın katilleri aleyhine sloganların atıldığını duyan Hz. Ali'nin de Hz. Osman'ın katillerine beddua ettiği aktarılmaktadır. Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 503 (No. 40614). Bu rivâyet sahîh olarak değerlendirilmektedir. Bkz. Umerî, *Asru'l-hilâfeti'r-râşide*, s. 456.

Ali'nin "Ey insanlar! Durun kötü bir durum yok!"[772] şeklinde seslenerek çatışmayı durdurmaya çalıştığı, ancak özellikle Sebeîlerin kışkırtmaları sebebiyle savaşın önlenemediği belirtilmektedir.[773] Hz. Ali'nin, Cemel Vak'ası öncesinde maksadını açıkladığı konuşmaları ve Cemel Ashâbı'na elçiler göndererek barış zemini araması, onun çatışmayı önlemeye yönelik samimi bir irade ortaya koyduğunu göstermektedir.

D. TALHA B. UBEYDULLAH'IN ÖLDÜRÜLMESİ

Cemel Savaşı'nın başlamasıyla birlikte ilk öldürülenler arasında yer alan Talha b. Ubeydullah'ın[774] nasıl ve kim tarafından öldürüldüğüne dair kaynaklarda farklı rivâyetler bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda kimin tarafından atıldığı bilinmeyen bir okla vurularak öldüğü aktarılırken;[775] rivâyetlerin önemli bir kısmında ise Mervân b. Hakem (ö. 65/685) tarafından fırlatılan bir okla yaralandığı ve bu yara neticesinde hayatını kaybettiği ifade edilmektedir.[776] İbn Abdilber (ö. 463/1071), güvenilir âlimlerin, Talha b. Ubeydullah'ın Cemel Ashâbı arasında yer alan Mervân b. Hakem tarafından öldürüldüğü konusunda ittifak ettiklerini ifade etmiştir.[777]

---

[772] Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 507.

[773] Bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXV, 111.

[774] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVII, 135; XXI, 497 (No. 40602); XVII, 137 (No. 32657); Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, I, 75; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, III, 312; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 185; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, IV, 498; İbn Hacer, *el-Metâlibu'l-âliye*, XVIII, 128 (No. 4401); İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 57.

[775] Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 181; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXV, 122.

[776] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 416-418 (No. 5586, 5589, 5590, 5591, 5593); İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 339; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 42; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 181, 185, 186; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, II, 766; Zehebî, *el-'İber*, I, 27; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 432; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 206. Ayrıca bkz. Erul, "Talha b. Ubeydullah", *DİA*, XXXIX, 505; Aycan, İrfan, "Mervân I", *DİA*, XXIX, 226; Çelik, "İlk Dönem İslâm Tarihinde Siyasi Bir Şahsiyet Olarak Mervân b. Hakem", s. 86-87.

[777] Bkz. İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, II, 766. Talha b. Ubeydullah'ın, Mervân b. Hakem tarafından öldürüldüğü konusunda neredeyse tüm rivâyetlerin ittifak ettiğine dair çağdaş bir değerlendirme için bkz. İzâm, *Merviyyâtü Vak'ati'l-Cemel*, s. 247.

1. Mervân b. Hakem Tarafından Öldürüldüğüne Dair Rivâyetler

Talha b. Ubeydullah'ın, Mervân b. Hakem tarafından öldürüldüğüne dair rivâyetler şu şekilde sıralanabilir:

1. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Vekî' → İsmâil → Kays]

Kays b. Ebî Hâzim (ö. 97/715?) şöyle demiştir: "Cemel (Savaşı) günü Mervân, Talha'nın safında yer almaktaydı. Savaşın kızışmasıyla birlikte Mervân, Talha'ya bakarak "Bugünden sonra intikamımı aramayacağım!' dedi. Ardından bir ok attı. Ok, Talha'nın dizine isabet etti. Kanama durmadı ve Talha bu sebeple öldü."[778]

İsnad Değerlendirmesi

1. Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812): Tam adı Ebû Süfyân Vekî b. el-Cerrâh er-Ruâsî'dir. Hadiste müminlerin emîri diye anılan bir hadis hafızıdır. Sorgulanmaya ihtiyaç duyulmayan güvenilir hadis imamları arasında gösterilmektedir.[779] Hafızasının son derece sağlam olduğunu çok kez dile getiren Ahmed b. Hanbel, onun hakkında "Vekî', kendi döneminde Müslümanların imamıydı." demiştir.[780] Vekî' b. Cerrâh'dan daha güçlü hafızaya sahip hiç kimseye rastlamadığını ifade eden Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) de onu zamanının Evzâî'si diye nitelendirmiştir.[781]

2. İsmâil b. Ebî Hâlid (ö. 146/763): Tam adı Ebû Abdillah İsmâil b. Ebî Hâlid el-Becelî el-Ahmesî el-Kûfî'dir. Sağlam hafıza ve yüksek kavrama gücü gibi vasıfları ile ön plana çıkan İsmâil b. Ebî Hâlid *el-Mîzân* (ölçü, kıstas) diye anılmıştır. Hadis âlimleri

---

[778] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVII, 116 (No. 32604); XXI, 501 (No. 40607). Benzer rivâyetler için bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 417-418 (No. 5589, 5593).

[779] Özafşar, "Vekî' b. Cerrâh", *DİA*, XLIII, 8.

[780] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 125-126.

[781] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 127.

tarafından *sika* bir râvî olarak kabul edilmiştir. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), İsmâil b. Ebî Hâlid'i en sağlam hadis hafızları arasında zikretmiştir.[782]

3. Kays b. Ebî Hâzim (ö. 97/715?): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[783]

Bu rivâyet, muttasıl bir senede sahip olup üç râvîsi de *sika* kabul edilmiştir. Rivâyetin sahih olduğunu ifade etmek mümkündür.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet, Cemel Savaşı'nın başlaması sonrasında Mervân b. Hakem'in, aynı tarafta yer aldığı Talha b. Ubeydullah'ı önceden beslediği bir kin sebebiyle hedef alarak okla vurduğunu ve Talha'nın bu yaralanma sebebiyle vefat ettiğini ifade etmektedir. Rivâyette geçen "Bugünden sonra intikamımı aramayacağım!" şeklindeki söz, Mervân'ın Hz. Osman'ın ölümünden Talha'yı sorumlu tuttuğuna işaret etmekte ve saldırının kişisel bir intikam duygusuna dayandığını göstermektedir. Olayın failini, sebebini ve sonucunu açıkça belirtmesi açısından rivâyetin, tarihî bilgi değerinin yüksek olduğu söylenebilir.

Kaynaklarda Mervân b. Hakem'in Talha b. Ubeydullah'ı Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sorumlu tuttuğunu ve bu gerekçeyle onu hedef aldığını gösteren başka rivâyetler de mevcuttur. Bunlardan birine göre Mervân b. Hakem, Talha b. Ubeydullah'ı öldürmeden önce "Bu kimse, Osman'ın öldürülmesine yardım etti; artık bugünden sonra intikamımı aramayacağım!" demiştir.[784] Mervân b. Hakem'in, Talha'yı öldürdükten hemen sonra da "Vallâhi! Senden sonra Osman'ın katilini asla aramayacağım." dediği nakledilmiştir.[785] Oğlu Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) ise babasının bu olayla ilgili beyanını şöyle aktarmıştır:

---

[782] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, III, 69, 73-75.

[783] Bkz. s. 113-114.

[784] Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 23; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, III, 312. İbn Hacer, bu rivâyetin sahîh olduğunu ifade etmektedir. Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 432.

[785] Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 204.

Şayet Mü'minlerin emiri Mervân, bana Talha'yı bizzat vurduğunu söylememiş olsaydı, Osman b. Affân için Talha'nın bütün çocuklarını öldürürdüm![786]

2. Rivâyet

[Taberânî → Vekî' → İsmâil → Kays]

Kays b. Ebî Hâzim şöyle demiştir: "O gün (Cemel Savaşı günü) Mervân b. Hakem'in, Talha'ya bir ok attığını ve okun diz kapağının ortasına isabet ettiğini gördüm. Talha, vefat edene kadar sürekli olarak tesbih getirmeye devam ediyordu."[787]

Bu rivâyet, yukarıdaki ile aynı isnad zincirine sahiptir. Heysemî ve İbn Hacer sahih olduğunu ifade etmişlerdir.[788] Rivâyet, Cemel Savaşı sırasında Mervân b. Hakem'in attığı bir okun Talha b. Ubeydullah'ın diz kapağına isabet ettiğini ve bu yaranın neticesinde vefat ettiğini bildirmektedir. Rivâyetin dikkat çeken yönlerinden biri, Talha'nın ölüm anına kadar sürekli tesbihte bulunmaya devam ettiğinin özellikle vurgulanmasıdır. Bu ifade, sahâbîlerin son anlarında mânevî bir sükûnet ve teslimiyet içinde olduklarını göstermektedir. Ayrıca olayın doğrudan bir görgü tanığı tarafından aktarılması, rivâyetin güvenilirliğini artıran önemli bir unsurdur.

3. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Ebû Üsâme → İsmâil b. Ebî Hâlid → Kays]

Kays b. Ebî Hâzim şöyle demiştir: "Cemel Savaşı günü Mervân b. Hakem, attığı bir okla Talha b. Ubeydullah'ı dizinden yaraladı. Yaradan sürekli kan akmaya başladı; dizi sıkıldığında kan dururken, bırakıldığında ise yeniden akmaya devam ediyordu. Yaranın örtülmesi üzerine Talha'nın dizi şişti. Bu sebeple o, [kanın akmasına izin

---

[786] Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 204.

[787] Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, I, 113 (No. 201); Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 418 (No. 5591).

[788] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, IX, 150 (No. 14822); İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 432.

vermelerini isteyerek] 'Onu öylece bırakın; o, Allah'ın gönderdiği bir oktur.' dedi. Kısa bir süre sonra da öldü."[789]

İsnad Değerlendirmesi

1. Ebû Üsâme Hammâd b. Üsâme (ö. 201/816): Hadis âlimleri tarafından *sika* bir râvî olarak kabul edilmiştir. *Kütüb-i sitte*'de rivâyetlerine yer verilmiştir.[790]

2. İsmâil b. Ebî Hâlid (ö. 146/763): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[791]

3. Kays b. Ebî Hâzim (ö. 84/703): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[792]

Bu isnad zinciri hem muttasıl hem de râvîleri *sika* olan kimselerden oluşmaktadır. Bu nedenle rivâyetin sahih olduğunu söylemek mümkündür.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet, Talha b. Ubeydullah'ın Cemel Savaşı sırasında Mervân b. Hakem tarafından atılan bir okla yaralandığını ve yaranın tıbbî seyriyle birlikte gelişimini ayrıntılı biçimde aktarmaktadır. Rivâyette, yaranın kapatılmasıyla birlikte oluşan şişliğe karşı Talha'nın "Onu öylece bırakın; o, Allah'ın gönderdiği bir oktur." şeklindeki ifadesi, onun ölüm karşısındaki tevekkülünü ve kader inancını açık biçimde ortaya koymaktadır. Metin, yalnızca tarihî bir olayın aktarımıyla sınırlı kalmamakta; aynı zamanda Talha'nın manevî durumuna dair önemli bir gözlem sunmaktadır.

4. Rivâyet

[Yahya b. Âdem → Ebû İsrâîl → Hakem]

---

[789] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 481-482 (No. 40573).

[790] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VII, 222-224; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 2-3.

[791] Bkz. s. 211-212.

[792] Bkz. s. 113-114.

Hakem b. Uteybe (ö. 115/733) şöyle demiştir: "Cemel Savaşı günü Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm'ın savaş alanını terk ettiğini gördüğünde onun arkasından gitti. Ancak Mervân b. Hakem ona bir ok attı ve Talha'nın uyluğu yaralandı; o da yarasını eyer demiriyle sıktı."[793]

İsnad Değerlendirmesi

1. Yahya b. Âdem (ö. 203/818): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[794]

2. Ebû İsrâîl (ö. 169/785): Tam adı Ebû İsrâîl İsmâîl b. Halîfe el-Absî el-Kûfî'dir. Güvenilirlik durumu hakkında *sâlihü'l-hadîs*, *hasenü'l-hadîs*, *sadûk*, *zayıf*, *münkerü'l-hadîs*, *metrûk*, *rafizî*, *müfteri* ve *zâiğ* gibi farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Hadis otoritelerinin çoğunluğu, hafızasının zayıf olduğunu, güvenilir râvîlere aykırı rivâyetlerde bulunduğunu ve aşırı Şiî eğilimi ile tanınan bir kimse olduğunu; bu nedenle rivâyetlerine güvenilemeyeceğini ifade etmiştir.[795]

3. Hakem b. Uteybe: Tam adı Ebû Muhammed Hakem b. Uteybe el-Kindî el-Kûfî'dir. Hicrî 46 yılında doğduğu ifade edilmektedir. Hadis âlimleri onu güvenilir bir râvî olarak kabul etmişlerdir. Hadis rivâyetinin yanı sıra fıkıh alanındaki yetkinliğiyle de övgüyle anılmıştır. Zehebî (ö. 748/1348) onu *büyük imam* ve *Kûfeliler'in âlimi* olarak nitelendirmektedir.[796]

Ebû İsrâîl'in zayıf bir râvî olması ve Hakem b. Uteybe'nin Cemel Vak'ası sırasında hayatta bulunmaması sebebiyle senedi *munkatı'* olan bu rivâyetin, isnad açısından zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

---

[793] Bkz. İbn Hacer, *el-Metâlibu'l-âliye*, XVIII, 134 (No. 4403).

[794] Bkz. s. 188.

[795] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 293-294.

[796] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, V, 208-209.

Metin Değerlendirmesi

Cemel Vak'ası'nın genel seyri, birçok sahâbînin savaşın yaşanmasını istemediğini ve çatışmayı sonlandırmaya yönelik bireysel girişimlerde bulunduğunu göstermektedir. Bu rivâyet, Talha b. Ubeydullah'ın, Zübeyr b. Avvâm'ın savaş alanını terk ettiğini görünce onu takip ettiği sırada Mervân b. Hakem tarafından okla öldürüldüğünü bildirmektedir. Talha'nın bu hareketi, savaşın devamını arzulamama ve Zübeyr'in savaştan çekilme kararını destekleme anlamına gelmektedir. Bu yönüyle metin, Talha'nın Cemel Savaşı'ndaki sorumluluğunun hafifletilmesi veya tamamen ortadan kaldırılması amacına matuf gözükmektedir.

2. Katilin Kimliği Konusundaki Şüpheler ve Değerlendirmeler

Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'ye (ö. 543/1148) göre Talha b. Ubeydullah'ın Mervân b. Hakem tarafından öldürüldüğü konusunda bir kesinlik bulunmamaktadır. Ona göre Mervân b. Hakem'in ordunun safları içerisinde Talha'yı gördüğünde "لَا نَطْلُبُ أَثَرًا بَعْدَ عَيْنٍ / *Aslı gördükten sonra izini aramayız*."[797] dediğine dair rivâyet, diğer kaynaklarda bulunmamakta ve muteber bir isnada sahip değildir.[798] İbnü'l-Arabî, Talha'nın öldürülmesine ilişkin başka bir görüşe de yer vermiştir. Bu görüşe göre Mervân b. Hakem bizzat Talha'yı öldürmese de onun öldürülmesi yönünde emir vermiştir.[799]

---

[797] İlgili rivâyette Mervân b. Hakem'in söylediği aktarılan "تَطْلُبُ أَثَرًا بَعْدَ عَيْنٍ" deyimi bir varlığın kendisini gördüğü halde herhangi bir şey yapmayarak, ilgili varlık ortadan kaybolduğu zaman ise peşine düşen ve onunla ilgili bir iz veya işaret arayan kişiler için kullanılmaktadır. Bu deyimle mezkûr kişilerin önlerine çıkan bir fırsatı değerlendirmedikleri halde, daha sonra fırsatı tekrar yakalamak için faydasız çaba ve ümit içerisine girdikleri anlatılır (Meydânî, *Mecma'ü'l-emsâl*, I, 127). Mervân b. Hakem, " لَا نَطْلُبُ أَثَرًا بَعْدَ عَيْنٍ / Aslı gördükten sonra izini aramayız." diyerek bu deyimde işaret edilen kişiler gibi olmayacağını söylemiş olmaktadır.

[798] Bkz. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, s. 157. *el-Avâsım*'ı tahkîk eden Muhibbüddîn el-Hatîb de rivâyete düştüğü notta İbnü'l-Arabî'yi destekleyici ifadeler kullanmıştır. Bu görüşün eleştirisi için bkz. İzâm, *Merviyyâtü Vak'ati'l-Cemel*, s. 250; Şankıtî, *Sahâbe Arasındaki Siyasi İhtilaflar*, s. 179-180.

[799] Bkz. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, s. 157.

Talha b. Ubeydullah'ın katilinin belli olmadığı kanaatine meyleden âlimlerden biri de Nevevî'dir (ö. 676/1277). Ona göre Talha b. Ubeydullah savaştan vazgeçerek insanlardan uzaklaştığı sırada kendisine isabet eden bir ok ile ölmüştür.[800] Ancak Nevevî, bu görüşüne dair herhangi bir rivâyet zikretmemiştir.

İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) verdiği bilgilere göre ise Talha b. Ubeydullah, Cemel Savaşı günü Hz. Ali ile karşılaşmış, Hz. Ali ona birtakım nasihatlerde bulunmuştur. Bu görüşmeden itibaren savaşmaktan geri duran ve meydanı terk etmeye karar veren Talha'ya, kimin tarafından atıldığı belli olmayan bir ok isabet etmiş ve onu yaralamıştır. Bunun üzerine bir kölesi ile birlikte at sırtında Basra'ya gitmiş ve oradaki bir evde vefat etmiştir. İbn Kesîr, Talha'nın ölmesine sebep olan oku Mervân b. Hakem'in attığına dair görüşün daha meşhur olduğunu belirtmekte, ancak kendi kanaatinin ilgili oku kimin attığının bilinmediği yönünde olduğunu dile getirmektedir.[801] Eserinin başka bir yerinde ise o, her iki görüşe de işaret etmiş, ancak bunlar arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır.[802]

Cemel Savaşı günü Talha b. Ubeydullah'ın Hz. Ali ile karşılaşması hakkında bir rivâyet bulunmaktadır. İbn Kesîr'in, söz konusu rivâyetten hareketle onların görüştüğünü ve bu görüşme neticesinde Talha'nın savaşmaktan vazgeçip meydanı terk etmeye karar verdiğini söylemiş olması muhtemeldir. İlgili rivâyetin isnad ve metin değerlendirmesinin yapılması yerinde olacaktır.

Rivâyet: Cemel Savaşı Günü Hz. Ali'nin Talha b. Ubeydullah'la Görüşmesi

[Bezzâr → Ahmed b. Abde → Hüseyn b. Hasan → Rifâ'a b. İyâs → Babası (İyâs b. Nüzeyr) → Dedesi (Nüzeyr)]

---

[800] Bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, XV, 190. Talha b. Ubeydullah'ın Hz. Ali ile görüştükten sonra savaşmaktan vazgeçerek geri safta durduğuna dair bir değerlendirme için bkz. Erul, "Talha b. Ubeydullah", *DİA*, XXXIX, 504.

[801] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 476.

[802] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 462.

Cemel Savaşı günü Ali, Talha b. Ubeydullah ile görüşerek ona "Resûlullah'ın (s.a.) 'اللَّهُمَّ وَالِ مَنْ وَالَاهُ وَعَادِ مَنْ عَادَاهُ / *Allahım*! *Ona (Ali'ye) dost olana sen de dost ol, ona düşmanlık yapana sen de düşman ol*!' dediğini duymadın mı?" diye sordu. Talha b. Ubeydullah, "Evet." diye cevap verdi ve ardından savaş meydanından çekildi.[803]

İsnad Değerlendirmesi

1. Ahmed b. Abde (ö. 245/860): Tam adı Ebû Abdillah Ahmed b. Abde b. Mûsâ ed-Dabbî el-Basrî'dir. Hadis âlimleri tarafından güvenilir bir râvî olarak kabul edilmiştir Buhârî'nin *Sahîh*'i dışında *Kütüb-i sitte*'de rivâyetlerine yer verilmiştir.[804]

2. Hüseyn b. Hasan (ö. 208/824): Tam adı Ebû Abdillah Hüseyn b. Hasan el-Eşkar el-Fezârî el-Kûfî'dir. Onun ile ilgili olarak Buhârî, *fîhi nazar* (Hakkında araştırılması gereken şüpheli hususlar vardır." ve *indehu menâkîr* (Münker rivâyetleri vardır.) gibi cerh ifadeleri kullanmıştır. Ebû Zür'a er-Râzî, onun *münkerü'l-hadîs* olduğunu ifade ederken, Ebû Hâtim er-Râzî de hadis rivâyetinde sağlam bir râvî olmadığını dile getirmiştir.[805] Aşırı Şiî eğilimi olduğuna dair değerlendirmeler de yapılmıştır.[806]

3. Rifâ'a b. İyâs (ö. 180/797'den sonra): Tam adı Rifâ'a b. İyâs b. Nezîr ed-Dabbî el-Kûfî'dir. Hadis münekkitleri tarafından güvenilir bir râvî olarak kabul edilmiştir.[807]

4. Babası (İyâs b. Nüzeyr): Meçhul bir râvî olduğu belirtilmektedir.[808] Güvenilirlik durumu hakkında cerh ve ta'dîl eserlerinde bilgi bulunmamaktadır.

---

[803] Bkz. Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, III, 171 (No. 958); Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 419 (No. 5594). Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *Câmi'u'l-mesânîd*, IV, 432.

[804] Bkz. Zehebî, *el-Kâşif*, I, 199; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 59.

[805] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VI, 366, 368.

[806] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 337.

[807] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 210; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 280.

[808] Bkz. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, IX, 263.

5. Dedesi (Nüzeyr): Ebû Hâtim er-Râzî onun meçhul bir râvî olduğunu ifade etmiştir.[809] Güvenilirlik durumu hakkında cerh ve ta'dîl eserlerinde bilgi bulunmamaktadır.

Bu rivâyetin senedinde yer alan Hüseyn b. Hasan el-Eşkar'ın hadis rivâyetindeki zayıflığı ve İyâs b. Nüzeyr ile babasının meçhul kimseler oluşu sebebiyle isnadın zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ilgili rivâyeti eserlerinde zikreden Bezzâr (ö. 292/905) ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) *garîb* olduğunu belirtmişlerdir.[810] İsnaddaki bu zayıflığa ek olarak, râvîlerden Hüseyn b. Hasan el-Eşkar'ın aşırı Şiî temayülü de dikkate alınması gereken bir husustur. Hadis ilmi açısından, bir râvînin mezhebî görüşünü doğrudan destekler nitelikte bir metni rivâyet etmesi, bu rivâyetin ihtiyatla karşılanmasını gerektiren ve delil değerini zayıflatan ek bir unsur olarak görülmektedir.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet, Hz. Ali'nin Talha'ya "*Allahım! Ona (Ali'ye) dost olana sen de dost ol, ona düşmanlık yapana sen de düşman ol*!'" hadisini hatırlatması üzerine Talha'nın savaş alanından çekildiğini bildirmektedir. Metin, hem Hz. Ali'nin yanında yer almanın dinî meşruiyetini vurgulamakta hem de Talha'nın Cemel Savaşı'ndaki sorumluluğunu hafifletmektedir. Ancak rivâyet, Talha'nın Cemel Savaşı sırasında Mervân b. Hakem tarafından öldürüldüğünü bildiren sahih rivâyetlerle uyuşmamaktadır. Ayrıca Talha'nın savaştan çekilme iradesi olduğu ve bunu fiilen gerçekleştirebildiğini gösteren güvenilir bir delil mevcut değildir.

Çağdaş bazı çalışmalarda[811] da Mervân b. Hakem'in Talha b. Ubeydullah'ı, Hz. Osman'ın katili olmakla suçlayarak öldürdüğüne dair rivâyetlerin tarihî gerçekliği sorgulanmakta ve bu görüşe karşı bir dizi gerekçe ileri sürülmektedir. Bu gerekçeleri şu şekilde sıralamak mümkündür.

---

[809] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 423.

[810] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 460-461.

[811] Bkz. Şevâbike, *Ve'dü'l-fitne*, s. 168-169; Gays, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 202-203.

1. Cemel Savaşı'nda Mervân'ın Talha ile aynı safta yer alması,

2. Hz. Osman'ın kâtibi ve ona en yakın kimselerden olan, ayrıca muhasara altındayken onu savunmaya gelenler arasında bulunan Mervân'ın, Talha b. Ubeydullah'ın Hz. Osman'ın öldürülmesinden sorumlu olup olmadığını bilebilecek konumda olması,

3. Muâviye b. Ebî Süfyân'ın ilerleyen yıllarda Mervân'ı Medine valiliğine tayin etmesine, Abdullah b. Ömer ve Hz. Âişe gibi önde gelen sahâbîlerin itiraz etmemiş olmaları,

4. Cemel Savaşı günü Hz. Âişe veya Hz. Ali'nin, Talha'yı öldürmesi sebebiyle Mervân'a tepki gösterdiklerine dair herhangi bir rivâyetin bulunmaması,

5. Hz. Peygamber, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'den hadis rivâyet ettiği halde, Mervân'ın güvenilirliği hakkında klasik hadis kaynaklarında ciddi bir cerh ifadesinin bulunmaması,

6. Buhârî, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin onun rivâyetlerini eserlerine almış olmaları.

Bu gerekçeler, ilk bakışta tutarlı görünse de konuya dair sened ve metin bakımından sahih olarak değerlendirilen rivâyetlerin karşısında yeterince güçlü delil teşkil etmemektedir. Zira bir râvînin hadis naklinde güvenilir kabul edilmesi, onun tarihî olaylardaki fiilleri açısından da mutlaka masum veya hatasız olduğunu göstermez. Ayrıca isnadı sağlam rivâyetlerde Mervân'ın Talha'yı bizzat öldürdüğüne dair açık ifadelerin yer alması, bu gerekçeleri zayıflatmaktadır. Dolayısıyla, Talha'yı kimin öldürdüğü meselesinde, yorumlara ve muhtemel gerekçelere değil; rivâyetlerin sened ve metin bakımından güvenilirliğine dayanılarak bir sonuca ulaşmak ilmî bir tutumdur.

3. Ölmeden Önceki Sözlerine Dair Rivâyetler

Hadis kaynaklarında, Talha b. Ubeydullah'ın vefat etmeden önce söylediği sözlere dair rivâyetler de yer almaktadır.

1. Rivâyet

[Abdürrezzâk→Ma'mer→ Bir kimse→ Hasan el-Basrî]

Hasan el-Basrî'nin anlattığına göre Talha b. Ubeydullah, Cemel Savaşı günü yaralandığında bir taraftan göğsündeki kanı silmeye çalışırken bir yandan da "*Allah'ın emri mutlaka gerçekleşmek üzere yazılmış bir kaderdir.*"[812] âyetini okumuştur.[813]

İsnad Değerlendirmesi

1. Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27): Hicrî ikinci asrın önde gelen muhaddislerinden olup, *el-Musannef* adlı kapsamlı hadis derlemesiyle tanınmaktadır. Kaynaklarda "muhaddisü'l-vakt", "el-hâfızu'l-kebîr", "şeyhü'l-İslâm" ve "allâme" gibi ünvanlarla anılır. Onun, Hz. Ali'ye muhabbet göstermesi ve Ehl-i beyt'in faziletine dair hadisler rivâyet etmesi sebebiyle Şiîlik ile itham edildiği kaydedilmekteyse de Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) bir yıl kadar onun yanında kaldığını, kendisinden çok sayıda hadis aldığını, ancak Şiîliğini doğrulayacak herhangi bir söz işitmediğini belirtmiştir. Yahyâ b. Ma'în (ö. 233/848) de Şiî olduğu yönündeki ithamlara rağmen, onun rivâyetlerinin terk edilemeyecek derecede güvenilir olduğunu ifade etmiştir.[814]

2. Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770): Tam adı Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Ezdî el-Basrî es-San'ânî'dir. Aslen Basralı olup ömrünün büyük bölümünü Yemen'de geçirmiştir. Yahyâ b. Ma'în, onun Zührî'den yaptığı rivâyetleri en sağlam rivâyetler arasında saymıştır. Ahmed b. Hanbel de onun çağının en çok ilim talep edenlerinden olduğunu ifade etmiştir. İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ta zikretmiş; Nesâî ise "*sika* ve *me'mûn*" sözleriyle güvenilirliğini vurgulamıştır. İclî (ö. 261/875) de onu "*sika* ve *sâlih*" diye tanımlamıştır. Bununla birlikte, özellikle Basra ve Kûfe şeyhlerinden yaptığı rivâyetlerde hatalarının bulunduğu belirtilmiştir.[815] Ma'mer b. Râşid'in, 1614 hadis ihtiva eden ve günümüze ulaşan en eski hadis kitabı kabul edilen *el-Câmi'* adlı eseri, öğrencisi Abdürrezzâk b. Hemmâm tarafından *Musannef*'inin sonuna eklenmiştir.[816]

---

[812] el-Ahzâb 33/38.

[813] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 119 (No. 20084).

[814] Bkz. Akyüz, "Abdürrezzâk es-San'ânî", *DİA*, I, 298.

[815] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 243-245.

[816] Bkz. Hatiboğlu, "Ma'mer b. Râşid", *DİA*, XXVII, 553.

3. Bir kimse: Mübhem bir râvîdir.

4. Hasan el-Basrî (ö. 110/728): Tâbiîn neslinin önde gelen âlimlerinden olup tam adı Ebû Saîd el-Hasan b. Yesâr'dır. Medine'de doğmuş, ardından Basra'ya yerleşmiş ve hayatının büyük bölümünü burada geçirmiştir. Döneminin önde gelen isimleri onun üstünlüğünü vurgulamıştır. Nitekim Katâde b. Diâme (ö. 117/735) ve Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748) ondan daha fakih bir kimseyi görmediklerini ifade etmişlerdir. Ebû Ca'fer Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733), onun hikmeti topladığını, sözlerinin de peygamber sözlerine benzediğini dile getirmiştir. Onun ilmî ve ahlâkî üstünlüğüne dair bu değerlendirmeler, çağdaşlarının gözünde ulaştığı mertebeyi göstermektedir. İbn Hacer, Hasan el-Basrî'yi "*sika*, *fakih*, *faziletli* ve *meşhur*" olarak nitelendirmiş; ancak çok sayıda *mürsel* rivâyeti bulunduğunu ve zaman zaman tedlîs yaptığını da kaydetmiştir.[817]

Bu rivâyetin isnadında mübhem bir râvînin bulunması ve Hasan el-Basrî'nin mürsellerine dair ihtiyatlı değerlendirmeler göz önünde bulundurulduğunda, sened bakımından zayıf olduğu söylenebilir.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyetin Ma'mer b. Râşid'in *Câmi'*inde "Kader" başlığı altında kaydedilmesi, Talha'nın sözlerinin erken dönemde kader anlayışına dair bir delil olarak görüldüğünü göstermektedir. Talha'nın yaralandığında ilgili âyeti okuması, ölüm karşısında sergilediği tevekkülün yanı sıra, yaşanan hadiseleri ilahî takdirle açıkladığını anlatmaktadır. Böylece metin, Talha'nın son anlarındaki tavrını kader inancı çerçevesinde anlamlandırmakta ve sahâbe neslinde kader telakkisinin güçlü bir yer tuttuğuna işaret etmektedir.

2. Rivâyet

[Ali b. Mü'emmel → Muhammed b. Yûnus → Cendel b. Vâlik → Muhammed b. Ömer el-Mâzinî → Ebû Âmir el-Ensârî → Sevr b. Mecze'a]

---

[817] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 263-265; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 160.

Sevr b. Mecze'e'nin (ö.?) şöyle dediği nakledilmektedir: "Cemel günü Talha b. Ubeydullah son anlarında yerde yatarken onunla karşılaştım ve yanında durdum. Bunun üzerine başını kaldırdı ve dedi ki: 'Ben ay gibi yüzü olan bir adam görüyorum. Sen kimlerdensin?' Dedim ki: Ben Mü'minlerin emiri Ali'nin ashâbındanım. Dedi ki: 'Uzat elini sana biat edeyim.' Elimi Uzattım, bana biat etti ve vefat etti. Ali'nin yanına geldim ve ona Talha'nın sözlerini anlattım. Bunun üzerine dedi ki: "*Allâhu ekber, Allâhu ekber! Resûlullah (s.a.) doğru söyledi. Allah, Talha'nın boynunda biatim olmaksızın onu cennete almak istemedi*."[818]

İsnad Değerlendirmesi

1. Ali b. Mü'emmel (ö.?): Tam adı Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Mü'emmel b. el-Hasan b. Îsâ en-Nîsâbûrî'dir. Hâkim en-Nîsâbûrî başta olmak üzere Nîşâbur âlimleri kendisinden hadis nakletmiştir. Akıl ve takvâ bakımından örnek bir şahsiyet olarak gösterildiği belirtilmektedir.[819] Güvenilirlik durumu hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.

2. Muhammed b. Yûnus (ö. 286/899): Tam adı Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yûnus b. Mûsâ el-Küdeymî el-Basrî'dir. Cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından şiddetle tenkit edilmiştir. Hadis uydurmak, rivâyetleri çalmak, görmediği kimselerden rivâyet etmek ve meçhul kimselerden hadis nakletmekle itham edilmiştir. Bu sebeple birçok muhaddisin ondan hadis rivâyet etmeyi terk ettiği ifade edilmektedir.[820]

3. Cendel b. Vâlik (ö. 226/840): Tam adı Ebû Ali Cendel b. Vâlik et-Tağlebî el-Kûfî'dir. Sadûk bir râvî olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, rivâyetlerinde hata yaptığı ve doğrudan yazılı metinlerden nakilde bulunduğunda lafızları karıştırdığına dikkat çekilmiştir.[821]

---

[818] Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 421 (No. 5601).

[819] Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VII, 880.

[820] Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 553.

[821] Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 535; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 143.

4. Muhammed b. Ömer el-Mâzinî (ö.?): Kimliği ve güvenilirlik durumu hakkında cerh ve ta'dîl eserlerinde herhangi bir değerlendirme bulunmamaktadır.

5. Ebû Âmir el-Ensârî (ö.?): Kimliği ve güvenilirlik durumu hakkında cerh ve ta'dîl eserlerinde herhangi bir değerlendirme tespit edilememiştir.

6. Sevr b. Mecze'a (ö.?): Kimliği ve güvenilirlik durumu hakkında cerh ve ta'dîl eserlerinde herhangi bir değerlendirme tespit edilememiştir.

Bu rivâyet, isnadında hadis uydurmakla itham edilen Muhammed b. Yûnus'un yer alması ve senedde birden fazla meçhul râvînin bulunması sebebiyle zayıftır. Nitekim İbn Hacer de rivâyetin isnad açısından son derece zayıf olduğunu ifade etmiştir.[822]

Metin Değerlendirmesi

Rivâyetin metni, Talha b. Ubeydullah'ın son nefesinde Hz. Ali'ye biat ettiğini ifade ederek hem Hz. Ali'nin dinî ve siyasî meşruiyetini pekiştirmekte hem de Hz. Talha'nın Cemel Savaşı'ndaki sorumluluğunu hafifletmektedir. Ancak sahih rivâyetlerle desteklenmeyen bu anlatının tarihî güvenilirliği zayıftır. Aynı râvîlerden Cendel b. Vâlik ve Muhammed b. Ömer el-Mâzinî üzerinden aktarılan ve Resûlullah'ın (s.a.) Hz. Cebrâil'den naklen, Hz. Ali sevgisini ebedî saadet, Hz. Ali'ye düşmanlığı ise ebedî şekâvet ölçütü saydığını bildiren rivâyet[823] de aynı şekilde Şiî düşünceyi destekleyen bir kurguyu yansıtmaktadır.

E. ZÜBEYR B. AVVÂM'IN SAVAŞ MEYDANINDAN AYRILMASI VE ÖLDÜRÜLMESİ

Zübeyr b. Avvâm'ın Cemel Savaşı günü savaş meydanından ayrıldıktan sonra öldürüldüğü hususunda kaynaklar arasında görüş birliği bulunmaktadır. Rivâyetlerde onun çeşitli sebeplerle savaş alanını terk ederek Basra'dan uzaklaştığı, ancak Temîm

[822] Bkz. İbn Hacer, *İthâfü'l-mehere*, XI, 307 (No. 14072).

[823] Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XXII, 415 (No. 1026).

kabilesinden Amr b. Cürmûz tarafından takip edilip, Basra'ya yedi fersah uzaklıktaki Vâdi's-sibâ'da öldürüldüğü belirtilmektedir.[824]

Zübeyr b. Avvâm'ın öldürülmesi, Hz. Ali'nin bilgisi ve onayı dışında gerçekleşmiş olup, onun bu yönde herhangi bir emir verdiğine dair sahih bir rivâyet bulunmamaktadır. Onun torunlarından Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî (ö. 236/850), dedesinin Amr b. Cürmûz tarafından öldürüldüğünü belirttikten sonra "Böylece Allah, Ali ve ashâbını onun kanından berî kıldı." demiştir.[825] Hz. Ali'nin, Zübeyr'in ölüm haberini aldığında gösterdiği tavır da bu yaklaşımı teyit etmektedir. Nitekim savaş sonrasında Amr b. Cürmûz, Hz. Ali'nin huzuruna çıkarak Zübeyr'i öldürdüğünü iftiharla anlatmayı umarken, Hz. Ali onun cehennemlik olduğunu söylemiş ve Zübeyr b. Avvâm'ın Resûlullah'ın havarisi olduğuna dair hadisi nakletmiştir.[826] Ayrıca Hz. Ali, Amr b. Cürmûz'u azarlamış ve "Talha ve Zübeyr ile (kıyamet gününde) Allah'ın haklarında '*Biz, onların gönüllerindeki kini söküp attık. Artık onlar sedirler üzerinde karşılıklı oturan kardeşlerdir*'[827] buyurduğu kişilerden olacağımı ümit ediyorum." demiştir.[828] Hz. Ali'nin, Amr b. Cürmûz'un huzuruna kabul edilmemesini ve kendisine cehennemlik olduğunun söylenmesini istediğine dair bilgiler de bulunmaktadır.[829]

---

[824] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*; III, 411-412 (No. 5567, 5568, 5570, 5572); Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 181, 186; Ebû Nu'aym, *Ma'rifetü's-sahâbe*, I, 107; Nevevî, *el-Minhâc*, XV, 190; Zehebî, *el-'İber*, I, 27; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 481; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 460. Vâdi's-sibâ' ile Basra arasında beş mil mesafe olduğuna dair bilgi için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 343.

[825] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 406 (No. 5549).

[826] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 98 (No. 680); II, 181 (No. 799); II, 189 (No. 813); Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, II, 736-737; Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 414; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, I, 49; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 229; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 207.

[827] el-Hicr 15/47.

[828] Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, II, 747; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 300 (No. 16714); İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 105; Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne*, VIII, 1489; İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, II, 574; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 207. İbn Kesîr, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in yanında Hz. Osman'ın da ismini zikretmektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 478-479.

[829] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 482.

1. Savaş Meydanından Ayrılma Sebepleri İle İlgili Rivâyetler

Kaynaklarda, Zübeyr b. Avvâm'ın savaş meydanından ayrılışına dair farklı rivâyetler nakledilmekte olup, bu rivâyetlerde üç sebep ön plana çıkmaktadır. Bunlar, Hz. Peygamber'in kendisine yönelik uyarısını hatırlaması, Ammâr hadisi ve İbn Abbâs'ın ikazları şeklinde tasnif edilebilir. Aşağıda bu sebeplerin her biriyle ilgili rivâyetlerin değerlendirmelerine yer verilecektir.

a. Hz. Peygamber'in Kendisine Yönelik Uyarısını Hatırlaması

Cemel Savaşı'nın ilk safhasında Hz. Ali ile Zübeyr b. Avvâm arasında kısa bir görüşmenin gerçekleştiği ve bu esnada Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber'in daha önce Zübeyr'e yaptığı bir uyarıyı hatırlattığı kaynaklarda aktarılmaktadır. Rivâyetlere göre bu hatırlatma, Zübeyr'de bir tereddüt doğurmuş ve muharebe alanını terk etmesine sebep olmuştur. Çağdaş bir araştırmada, söz konusu rivâyetler isnad ve metin açısından incelenmiş ve bunların sahih olmadığı sonucuna varılmıştır.[830] Ancak yapılan incelemeler, söz konusu rivâyetlerin önemli bir kısmında isnad veya metin açısından bazı problemler bulunsa da bu görüşün isabetli olmadığını göstermektedir. Zira bu rivâyetler arasında muteber kabul edilebilecek düzeyde olanların da bulunduğu görülmektedir.

1.Rivâyet:

[İbn Ebî Şeybe → Ya'lâ b. Ubeyd → İsmâil b. Ebî Hâlid → Abdüsselâm]

Benî Hayye kabilesinden Abdüsselâm isimli bir kimsenin anlattığına göre Cemel Savaşı günü Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm'la karşılaştığında, aralarında şöyle bir konuşma geçmiştir: Hz. Ali ona, "Allah için söyle! Falanca oğullarının çardağında sen benim elimi tutmuş halde iken, Resûlullah'ı, "*Haksız olduğun halde muhakkak onunla savaşacaksın! Sonra o sana galip gelecek*." derken işitmedin mi?" diye sormuştur. Bunun üzerine Zübeyr, "İşittim. Kesinlikle seninle savaşmayacağım!" diye cevap vermiştir.[831]

---

[830] Bkz. Allâl, *Bühûs havle'l-hilâfe*, s. 196.

[831] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 510 (No. 40631); İbn Hacer, *el-Metâlibu'l-âliye*, XVIII, 137 (No. 4454).

İsnad Değerlendirmesi

1. Ya'lâ b. Ubeyd (ö. 209/824): Tam adı Ebû Yûsuf Ya'lâ b. Ubeyd b. Ebî Ümeyye el-İyâdî (veya el-Hanefi) et-Tanâfisî el-Kûfî'dir. Muhammed, Ömer ve İbrâhîm isimli kardeşleri de hadis râvîsidir. Onlar arasında rivâyet bakımından en güvenilir olanı kendisidir. Sâlih bir kimse olarak tanınan Ya'lâ b. Ubeyd, hadis münekkitlerince *sika* olarak kabul edilmiştir. *Kütüb-i sitte* musanniflerinin tamamı eserlerinde onun rivâyetlerine yer vermiştir.[832]

2. İsmâil b. Ebî Hâlid (ö. 146/763): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[833]

3. Abdüsselâm (ö.?): Rivâyette Benî Hayye kabilesinden bir kimse diye nitelenen Abdüsselâm'ın güvenilirlik durumu hakkında cerh ve ta'dîl eserlerinde bilgi bulunmamaktadır. Dârekutnî (ö. 385/995), tam isminin Abdüsselâm b. Abdullah b. Câbir el-Ahmesî olduğunu ifade etmiş, ancak onun Zübeyr b. Avvâm'ın zamanına yetişmediğini belirtmiştir.[834] Bu yönüyle hadisin isnadında inkıtâ olduğu anlaşılmaktadır.

Dolayısıyla rivâyetin isnad açısından zayıf olduğu söylenebilir. Nitekim Ukaylî (ö. 322/934)[835] ve İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)[836] de rivâyetin sahih olmadığını ifade etmişlerdir.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet, Hz. Ali'nin kendi haklılığını Resûlullah'ın (s.a.) hadisine dayandırarak ortaya koyduğunu ve Zübeyr b. Avvâm'ın da bu hatırlatma karşısında geri adım attığını göstermektedir. Ayrıca metin, Zübeyr'in Cemel Savaşı'ndaki sorumluluğunu hafifletmeye yönelik bir anlam taşımaktadır.

---

[832] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXII, 389-392.

[833] Bkz. s. 211-212.

[834] Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, II, 365.

[835] Bkz. Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, III, 65.

[836] Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, II, 365.

2. Rivâyet

[Abdürrezzâk → Ma'mer → Katâde]

Hz. Ali ve Zübeyr b. Avvâm'ı Ben-i Sâide gölgeliğinde birlikte gören Resûl-i Ekrem, Hz. Ali'yi kastederek Zübeyr'e "Onu seviyor musun?" diye sormuştur. Onun, "Beni bundan ne alıkoyabilir?" diye sorması üzerine Hz. Peygamber, "*Haksız olduğun halde onunla savaştığında halin ne olacak*?!" buyurmuştur. Resûlullah'ın bu sözlerini aktaran Hz. Ali şöyle demiştir: "Vallâhi, Safiyye'nin oğlu (Zübeyr b. Avvâm) haklı olduğunu düşünseydi ayrılıp gitmezdi." demiştir. Rivâyetin devamında Zübeyr b. Avvâm'ın bu hadis dolayısıyla Cemel Savaşı günü savaş meydanını terk ettiği görüşünün kabul edildiğine dikkat çekilmektedir.[837]

İsnad Değerlendirmesi

1. Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826): Hakkındaki bilgilere daha önce yer verilmiştir.[838]

2. Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770): Hakkındaki bilgilere daha önce yer verilmiştir.[839]

3. Katâde b. Diâme es-Sedûsî (ö. 117/735): Tam adı Ebü'l-Hattâb Katâde b. Diâme es-Sedûsî el-Basrî'dir. Tâbiîn neslinin önde gelen âlimlerinden olup, tefsir ve hadis ilimlerinde temayüz etmiştir. Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728) 12 yıl boyunca talebelik yapmıştır. Hicrî 60 yılında âmâ olarak doğan Katâde, olağanüstü derecedeki güçlü hâfızasıyla tanınmış ve Basra ilmî çevresinde derin bir etki bırakmıştır. Medineli meşhur fakih tâbiî Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), "Allah'ın senin gibi birini yarattığını bilmiyordum." diyerek onun ilmî kapasitesini övmüştür. Ahmed b. Hanbel de onu

---

[837] Bkz. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 241 (No. 20430); Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, X, 279 (No. 21504). Hz. Peygamber'in Hz. Âişe'ye de "*Haksız olduğun halde Ali ile savaşacaksın*." dediği nakledilmiştir. Ancak Şia kaynaklı bu rivâyetin muteber kaynaklarda yer almayan mevzû bir rivâyet olduğu ifade edilmektedir. Bkz. İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, IV, 316.

[838] Bkz. s. 221.

[839] Bkz. s. 221.

Basralıların en kuvvetli hâfızı olarak nitelendirmiştir. Cerh ve ta'dîl âlimleri Katâde'yi *sika* kabul etmiş, rivâyetleri hadis kaynaklarında geniş ölçüde yer bulmuştur. Bununla birlikte, bazı *mürsel* rivâyetleri ve tedlîsleri sebebiyle rivâyetlerine karşı ihtiyatlı davranılması gerektiği ifade edilmiştir.[840]

Bu rivâyet *sika* râvîler tarafından nakledilmiştir. Ancak râvîlerden meşhur tâbiî müfessir Katâde b. Diâme'nin Cemel Savaşı'ndan yaklaşık 24 sene sonra doğmuş olması (hicrî 60) nedeniyle bu hâdiseye şahit olması mümkün değildir. Dolayısıyla rivâyetin isnadında inkıtâ olduğu anlaşılmaktadır.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet, Hz. Peygamber'in Zübeyr b. Avvâm'a yönelik uyarısını Cemel Savaşı bağlamına taşıyarak Hz. Ali'nin meşruiyetini peygamberî beyana dayandırırken; Zübeyr'in geri çekilmesini de bu söz karşısındaki iç muhasebeye bağlamaktadır. Böylece rivâyet, hem Hz. Ali'nin haklılık iddiasını desteklemekte hem de Zübeyr'in Cemel Vak'ası'ndaki sorumluluğunu kısmî olarak hafifletmektedir. Ayrıca "Abdürrezzâk → Ma'mer → Katâde" isnadıyla nakledilen bu rivâyet, Zübeyr b. Avvâm'ın söz konusu hadis sebebiyle savaş meydanını terk ettiği görüşünün erken dönemde benimsendiğini göstermektedir.

3. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Yezîd b. Hârûn → Şerîk b. Abdullah → Esved b. Kays → Bir kimse]

Zübeyr b. Avvâm, Cemel günü mızrağıyla [süvarilerin] atlar[ın]a saldırırken Hz. Ali ona "Allah'ın kulu, Allah'ın kulu!" diye seslenmiştir. Onu duyan Zübeyr b. Avvâm, bineklerinin boyunları yan yana gelinceye kadar Hz. Ali'ye yaklaşmıştır. Hz. Ali, "Allah aşkına söyle! Şu günü hatırlıyor musun? Ben sana gizli gizli bir şeyler söylerken Peygamber (s.a.) yanımıza gelmiş ve [bana] "*Sen onunla gizli gizli konuşuyor musun?*

[840] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, V, 269 vd.; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 351 vd.

Vallâhi, bir gün haksız olduğu halde o seninle savaşacaktır!" buyurmuştu. Bunun üzerine Zübeyr b. Avvâm, bineğinin yüzünü başka tarafa çevirerek oradan uzaklaşmıştır.[841]

İsnad Değerlendirmesi

1. Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821): Tam adı Ebû Hâlid Yezîd b. Hârûn b. Zâzî (veya Zâzân) es-Sülemî el-Vâsıtî'dir. Aslen Buharalı olup güçlü hafızasıyla tanınmış, cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından *sika* kabul edilmiştir. *Kütüb-i sitte* musanniflerinin tamamı eserlerinde onun rivâyetlerine yer vermiştir. İbadete düşkünlüğüyle de bilinen Yezîd b. Hârûn, çok nafile namaz kılan zâhid bir âlim olarak anılmıştır.[842] Halife Me'mûn'un Kur'an'ın mahlûk olduğuna dair görüşünü, Yezîd b. Hârûn hayatta iken toplumsal nüfuzundan çekinerek açıklayamadığı, ancak onun vefatından sonra ifade ettiği rivâyet edilmiştir.[843]

2. Şerîk b. Abdullah (ö. 177/794): Ebû Abdillâh Şerîk b. Abdullâh b. Hâris en-Nehaî'dir. Doğru sözlü olmakla birlikte rivâyetlerinde çokça hata yaptığı kaydedilmiştir. Kûfe'de kadılık görevine başladıktan sonra hafızasında zayıflama meydana geldiği de nakledilmektedir. Bununla birlikte, adaletli, faziletli, ibadetine düşkün ve bid'at ehline karşı tavizsiz bir şahsiyet olduğu belirtilmektedir.[844]

3. Esved b. Kays (ö. 131/748?): Tam adı Ebû Kays Esved b. Kays el-Abdî (veya el-Becelî) el-Kûfî'dir. Hadis münekkitleri onu *sika* bir râvî olarak kabul etmişlerdir. *Kütüb-i sitte* musanniflerinin tamamı eserlerinde onun rivâyetlerine yer vermiştir.

4. Bir kimse: Mübhem bir râvîdir.

Bu rivâyetin râvîlerinden Esved b. Kays'ın hocası konumundaki kimsenin mübhem bir râvî olması dolayısıyla zayıf olduğu söylenebilir.

---

[841] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 511 (No. 40632).

[842] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXII, 261 vd.

[843] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, IX, 362.

[844] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 266.

Metin Değerlendirmesi

Yukarıdaki iki rivâyetten farklı olarak bu rivâyette Zübeyr b. Avvâm'ın Cemel Savaşı günü fiilen savaşa katıldığı ve hücumlarda bulunduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla onun, savaş başlamadan çekilmediği; ancak kısa bir süre çatıştıktan sonra Hz. Ali'nin hatırlatması üzerine geri döndüğü anlaşılmaktadır. Bu durum, onun savaşmaya başlamış olsa da sürdürmeme yönünde bir irade ortaya koyduğunu göstermektedir.

4. Rivâyet

[Yahya b. Âdem → Ebû İsrâîl → Hakem]

Cemel Savaşı günü Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm'ı yanına davet etmiştir. Zübeyr (r.a.) geldiğinde Hz. Ali ona şöyle demiştir: "Allah için söyle! Resûlulllâh'ın (s.a.) '*Muhakkak sen onunla* (Hz. Ali ile) *haksız olduğun halde savaşacaksın*!' dediğini hatırlamıyor musun?" Zübeyr b. Avvâm, "Evet, vallahi (hatırlıyorum). Şu andan önce hatırlamamıştım." demiş ve hemen akabinde savaş meydanından ayrılmak üzere geriye doğru gitmiştir.[845]

İsnad Değerlendirmesi

1. Yahya b. Âdem (ö. 203/818): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[846]

2. Ebû İsrâîl (ö. 169/785): Şia taraftarı olarak bilinen zayıf bir râvîdir.[847] Güvenilirlik durumu hakkındaki bilgilere daha önce yer verilmiştir.[848]

---

[845] Bkz. İbn Hacer, *el-Metâlibu'l-âliye*, XVIII, 134 (No. 4403). Benzer rivâyetler için bkz. Ebû Ya'lâ, *Müsned*, I, 615 (No. 666); Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 413 (No. 5574); İbn Hacer, *el-Metâlibu'l-âliye*, XVIII, 150 (No. 4410); İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 55.

[846] Bkz. s. 188.

[847] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 293-294.

[848] Bkz. s. 215.

3. Hakem b. Uteybe (ö. 115/733): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[849]

Râvîlerden Ebû İsrâîl'in zayıf bir râvî olarak değerlendirilmesi ve Hakem b. Uteybe'nin Cemel Savaşı'ndan on yıl sonra doğmuş olması (hicrî 46)[850] nedeniyle olayın şahitliğini yapmasının mümkün olmaması, rivâyetin isnadında inkıtâ bulunduğunu göstermektedir; bu nedenle bu rivâyetin isnad bakımından zayıf olduğu söylenebilir.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyette Hz. Ali'nin Zübeyr b. Avvâm'ı özellikle yanına çağırarak Resûlullah'ın hadisini hatırlatması dikkat çekmektedir. Zübeyr, hadisi duyar duymaz kararını değiştirmiş ve vakit kaybetmeden savaş alanını terk etmeye yönelmiştir. Böylece rivâyet, içerik olarak önceki rivâyetlerle benzerlik taşımakla birlikte, Zübeyr'in hatırlamanın hemen ardından gösterdiği kesin ve hızlı tepkiyi özellikle öne çıkarmaktadır.

5. Rivâyet

1. İsnad: [Muhammed b. Ca'fer → Abdullah b. Muhammed → Mincâb b. Hâris → Abdullah b. Eclah → Babası (Eclah) → Yezîd el-Fakîr]

2. İsnad: [Muhammed b. Ca'fer → Abdullah b. Muhammed → Mincâb b. Hâris → Fadl (Mufaddal) b. Fedâle → Ebû Harb b. Ebü'l-Esved ed-Dîlî]

Cemel Savaşı günü Hz. Ali, karşılaştığı Zübeyr b. Avvâm'a, Resûlullullâh'ın (s.a.) "*Ey Zübeyr, vallahi sen onunla* (Hz. Ali ile) *haksız olduğun halde savaşacaksın*!" hadisini hatırlatmıştır. Zübeyr b. Avvâm, "Evet vallahi (hatırlıyorum), Resûlullah'tan işittiğimden beri onu unutmuştum, şimdi hatırladım. Vallahi seninle savaşmayacağım!" dedikten sonra atı üzerinde safları yara yara geriye doğru dönmüştür. Ancak onun oğlu Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) ona "Sen savaş için mi geldin? Bilakis insanlar arasında sulhu gerçekleştirmek için geldin." demiştir. Zübeyr'in, "Ben onunla (Hz. Ali'yle)

---

[849] Bkz. s. 215.

[850] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, V, 208.

savaşmamaya yemin ettim." demesi üzerine ise oğlu, "Kölen Circis'i [kefâret için] özgür bırak ve insanların arasında sulh gerçekleşene kadar bekle." demiştir. Bunun üzerine o, bir süre daha beklemiş, ancak insanların savaşmaya başlaması ve ortalığın karışması üzerine savaş alanını terk etmiştir.[851]

İsnad Değerlendirmesi

1. İsnad

1. Muhammed b. Ca'fer (ö. 360/971): Tam adı Ebû Amr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Matar en-Nîsâbûrî'dir. Şeyh, imâm, kudve (örnek şahsiyet), âmil (ilmiyle amel eden) ve muhaddis olarak nitelendirilen Muhammed b. Ca'fer'in adâlet vasfında önde gelen isimlerden biri olduğu kaydedilmektedir. Güçlü hafızası, rivâyetlerdeki titizliği ve ilmiyle amel etmesiyle temayüz etmiştir. Zühdü, takvâsı ve mütevazı yaşam tarzı sebebiyle çağdaşları arasında övgüyle anılmıştır. Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), onun fakirliğe sabrı, geceleri ibadetle ihya etmesi, iyiliği emredip kötülükten sakındırması ve fakirlerin kabirleri için dahi gayret göstermesini örnek bir tutum olarak zikretmektedir.[852]

2. Abdullah b. Muhammed (ö.?): Tam adı Abdullah b. Muhammed b. Sevvâr el-Hâşimî el-Kûfî'dir. *Sika* bir râvî olduğu belirtilmektedir.[853]

3. Mincâb b. Hâris (ö. 231/845?): Tam adı Ebû Muhammed Mincâb b. Hâris b. Abdurrahmân el-Kûfî'dir. *Sika* bir râvî olduğu ifade edilmektedir.[854]

---

[851] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 413 (No. 5575). Ayrıca bkz. Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, VI, 415; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XVIII, 409-410. İsnadsız olarak aktarılan bir rivâyete göre ise Zübeyr b. Avvâm Hz. Âişe'ye gelerek Hz. Ali ile savaşmamaya karar verdiğini söylemiştir. Oğlu Abdullah b. Zübeyr ona "Sen insanları topladın. Karşı karşıya geldikleri zaman ise aralarından çekildin. Yeminin için kefâret ver ve burada kal!" demiştir. Bunun üzerine Zübeyr b. Avvâm, Mekhûl veya Sercis isimli kölesini âzat etmiştir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 461.

[852] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XVI, 162 vd.

[853] Bkz. Ebü'l-Mu'âtî en-Nûrî, *el-Câmi'u fi'l-cerhi ve't-ta'dîl*, I, 475.

[854] Bkz. Zehebî, *el-Kâşif*, II, 294.

4. Abdullah b. Eclah (ö. 191/807?): Tam adı Ebû Muhammed Abdullah b. Eclah el-Kindî el-Kûfî'dir. *Sadûk* bir râvî olarak değerlendirilmektedir.[855]

5. Eclah b. Abdullah (ö. 145/762): Tam adı Ebû Hucayye Eclah b. Abdullah b. Hucayye el-Kindî el-Kûfî'dir. İsminin Yahyâ olduğu da kaydedilmektedir. *Sadûk*, ancak Şiî eğilimli bir râvî olarak değerlendirilmiştir. Buhârî'nin ondan *Sahîh*'i dışındaki dört ayrı eserinde rivâyette bulunduğu belirtilmektedir.[856]

6. Yezîd el-Fakîr (ö. 101/719): Tam adı Ebû Osman Yezîd b. Suheyb el-Fakîr el-Kûfî'dir. Mekke'ye yerleştiği kaydedilmektedir. Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) hocaları arasında zikredilmektedir. İlk dönemlerde benimsediği Haricî görüşlerden vazgeçtiği ifade edilmektedir. Hadis münekkitleri tarafından güvenilir bir râvî olarak değerlendirilmiştir. Tirmizî dışındaki *Kütüb-i sitte* musannifleri eserlerinde onun rivâyetlerine yer vermiştir.[857]

2. İsnad

Bu isnadın ilk üç râvîsi hakkındaki bilgilere yukarıda yer verilmiştir.

4. Fadl (Mufaddal) b. Fedâle (ö. 181/797): Tam adı Ebû Mu'âviye Mufaddal b. Fedâle b. Ubeyd el-Kıtbânî el-Mısrî'dir. İmâm, allâme, hüccet ve örnek bir şahsiyet olarak tanıtılmaktadır. Mısır'da kadılık görevinde bulunmuş olan Mufaddal, hadis münekkitleri tarafından güvenilir bir râvî olarak değerlendirilmiştir. Zayıf bünyesine rağmen uzun süre ibadet ettiği, insanlara faydalı işler yaptığı, kırıkları tedavi ettiği ve su değirmenleri inşa ettiği nakledilmektedir. Ayrıca duası kabul edilen bir kimse olduğu ifade edilen Mufaddal'ın, dünyevî beklentilerden uzak olmak için ettiği dua sebebiyle hayatının ağırlaştığı, tekrar niyazda bulunarak önceki hâline döndüğü rivâyet edilmektedir.[858]

---

[855] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 295.

[856] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 281.

[857] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXII, 163-165.

[858] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, VIII, 171-172.

5. Ebû Harb b. Ebü'l-Esved ed-Dîlî (ö. 109/727): Basra'nın önde gelen kurrâsı arasında zikredilmektedir. İsminin Mihcen veya Atâ olduğu rivâyet edilmiştir. Buhârî dışındaki *Kütüb-i Sitte* musannifleri eserlerinde onun rivâyetlerine yer vermiştir. Cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından *sika* bir râvî olarak değerlendirilmiştir.[859]

Her iki isnadda da yer alan râvîlerin büyük çoğunluğu hadis münekkitleri tarafından *sika* kabul edilmiştir. Birinci isnadda bulunan Abdullah b. Eclah sadûk, babası Eclah b. Abdullah ise sadûk olmakla birlikte Şiî eğilimli bir râvîdir. Bu durum isnada mutlak bir zayıflık katmasa da rivâyetin mezhebî etkilerle yorumlanabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Bununla beraber isnadda yer alan Mincâb b. Hâris ile Yezîd el-Fakîr gibi râvîlerin güvenilir olması isnadı desteklemektedir. İkinci isnadda bulunan Mufaddal b. Fedâle ve Ebû Harb b. Ebü'l-Esved de hadis münekkitleri tarafından güvenilir kabul edilmiştir. Dolayısıyla, râvîler arasında mezhebî yöneliş taşıyan bir isim bulunmasına rağmen isnad zincirleri genel olarak sağlamdır. Bu sebeple rivâyetin her iki tarîki, sened itibarıyla hasen veya sahih olarak değerlendirilebilir.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet, Zübeyr b. Avvâm'ın Cemel Savaşı'ndaki tutumuna ışık tutmaktadır. Hz. Ali'nin Resûlullah'tan (s.a.) naklettiği hadisi hatırlatması üzerine Zübeyr b. Avvâm, onunla savaşmama yönünde bir irade ortaya koymuştur. Ancak oğlu Abdullah b. Zübeyr'in sözleri sebebiyle meydanı hemen terk etmediği anlaşılmaktadır. Bu durum, onun sulh ihtimalini korumaya yönelik bir tavır sergilemiş olabileceğini düşündürmektedir. Nihayetinde savaşın fiilen başlaması ve çatışmanın kaçınılmaz hâle gelmesi üzerine savaş alanından ayrıldığı belirtilmektedir. Böylece rivâyet, Zübeyr b. Avvâm'ın Hz. Peygamber'in sözüne bağlılığını sürdürürken aynı zamanda barışı muhafaza etme eğilimini de yansıtmaktadır. Bu rivâyete göre Zübeyr b. Avvâm'ın savaş meydanından ayrılmaya karar vermesi, sulh ile ilgili ümidinin tükenmiş olması ile ilgilidir.

[859] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXIII, 231-233; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 632.

b. Ammâr Hadisi

Zübeyr b. Avvâm'ın Cemel Savaşı günü savaş meydanından ayrılışına dair zikredilen ikinci sebep, Hz. Peygamber'in Ammâr b. Yâsir hakkında söylediği " تَقْتُلُكَ الْفِئَةُ الْبَاغِيَةُ / *Seni âsi bir topluluk öldürecek*!"[860] hadisiyle ilişkilendirilmiştir.

İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), Zübeyr b. Avvâm'ın, Cemel günü Ammâr b. Yâsir'i Hz. Ali'nin safında gördüğünde Resûl-i Ekrem'den işittiği bu hadisi hatırladığını, Ammâr'ın burada öldürülmesinden endişe ederek savaşmaktan geri durduğunu ifade etmiştir.[861] Ona göre Zübeyr b. Avvâm'ın Ammar b. Yâsir'e karşı savaşmaktan kaçınmasının temel sebebi onun hakkındaki mezkur hadistir.[862] İbn Kesîr (ö. 774/1373) de söz konusu hadisin sahih kabul edilmesi halinde bu gerekçenin en isabetli açıklama olacağını belirtmektedir.[863]

Ammâr b. Yâsir'in âsi bir topluluk tarafından öldürüleceğini haber veren hadisin sahihliği hususunda bir tereddüt bulunmamaktadır; zira bu hadis hem Buhârî'nin hem de Müslim'in *Sahîh*'lerinde yer almaktadır. Ancak hadis kaynaklarında, Zübeyr b. Avvâm'ın özellikle bu hadis sebebiyle Hz. Ali'ye karşı savaşmaktan kaçındığını açıkça ortaya koyan sahih bir rivâyet mevcut değildir.

c. İbn Abbâs'ın İkazları

Konuya dair rivâyetlere göre Zübeyr b. Avvâm'ın Cemel Savaşı günü muharebe meydanından ayrılması ile ilgili üçüncü sebep ise onun savaş esnasında Abdullah b. Abbâs ile karşılaşması üzerine İbn Abbâs'ın kendisine yaptığı uyarılardır.

Bir rivâyette Abdullah b. Abbâs'ın, Cemel günü Zübeyr b. Avvâm'a, "Abdülmuttalib'in oğlu (Hz. Ali) ile savaşmaya mı geldin?!" diye sorduğu, bunun üzerine Zübeyr'in muharebe alanından ayrıldığı, ancak daha sonra Amr b. Cürmûz (ö. 38/658)

---

[860] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XI, 42 (No. 6499); XVII, 53 (No. 11011); Buhârî, "Mesâcid", 30 (No. 436); Müslim, "Fiten", 72; İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, IV, 269 (No. 3415).

[861] Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 597.

[862] Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 600.

[863] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 461.

tarafından öldürüldüğü nakledilmektedir. Onun öldürüldüğünü öğrenen İbn Abbâs'ın, Hz. Ali'ye katilin akıbetini sorduğu, Hz. Ali'nin de onun cehennemlik olduğunu söylediği rivâyet edilmektedir.[864] İbn Hacer, bu rivâyetin isnadını sahîh olarak değerlendirmektedir.[865]

Başka bir rivâyette ise Abdullah b. Abbâs'ın ona "Safiyye'nin oğlu! (Zübeyr b. Avvâm) Âişe, Talha'ya mülk (iktidar) kazanmak için çalışıyor. Sen hangi maksatla akraban olan Ali'yle savaşıyorsun?" diye sorduğu, bunun üzerine Zübeyr'in savaş alanından ayrıldığı aktarılmaktadır.[866] *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*nın muhakkikleri, bu rivâyetin *sika* râvîler tarafından nakledildiğini belirtmişlerdir.

Bununla birlikte, Abdullah b. Abbâs'ın Cemel Savaşı günü Zübeyr b. Avvâm'a yönelik ikazlarına dair zikredilen bu iki rivâyetin hadis rivâyet eserlerinde yer almadığı, daha ziyade tarih kaynaklarında aktarıldığı görülmektedir.

2. Öldürülme Şekli İle İlgili Rivâyetler

Zübeyr b. Avvâm'ın öldürülme şekline dair farklı görüşler zikredilmektedir. Bir görüşe göre, Hz. Ali ile yaptığı görüşme sonrasında savaşmaktan vazgeçerek Medine'ye dönmek üzere yola çıkan Zübeyr'i, Benî Temîm'in ayaktakımından Amr b. Cürmûz, Fedâle b. Hâbis ve Nüfey' gibi bazı kimseler takip ederek birlikte öldürmüşlerdir. Başka bir görüşe göre, yalnızca Amr b. Cürmûz kendisine ulaşmış, konuşma bahanesiyle yaklaşmış, hatta namaz vaktinde onunla birlikte kılacağı izlenimini vererek güvenini kazanmış; ancak namaz sırasında onu bir mızrakla öldürmüştür. İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) meşhur ve muteber görüş olarak zikrettiği başka bir görüşe göre ise Zübeyr b. Avvâm Vâdi's-sibâ' denilen bir mevkide öğlen vakti uyuyup istirahat ettiği esnada Amr b. Cürmûz tarafından suikasta uğrayarak öldürülmüştür.[867] Aynî (ö. 855/1451) de ani bir

[864] Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 102-103.

[865] Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 460.

[866] Bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XVIII, 407; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, I, 58-59.

[867] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 481.

saldırı sonucunda öldürüldüğü yönündeki son görüşün daha meşhur olduğunu ifade etmektedir.[868]

Hadis eserlerinde Zübeyr b. Avvâm'ın öldürülme şekli hakkında aşağıdaki iki rivâyet ön plana çıkmaktadır.

1. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Abdullah b. İdrîs → Husayn → Amr b. Câvân → Ahnef b. Kays]

Zübeyr b. Avvâm'ın savaş meydanını terk ettiğini öğrenen Amr b. Cürmûz, kendisinin de mensup olduğu Temim kabilesinden olan Fedâle b. Hâbis ve Nüfey' isimli iki kişi ile birlikte onun peşine düşmüştür. Amr b. Cürmûz ani bir saldırıyla Zübeyr b. Avvâm'ı yaralamış, ancak yara derin olmadığından, Zübeyr (r.a.) karşılık vermiş ve ona galip gelmiştir. Öldürüleceğini anlayan Amr, söz konusu iki arkadaşından yardım istemiş ve birlikte Zübeyr'i öldürmüşlerdir.[869]

İsnad Değerlendirmesi

Bu rivâyetin isnad değerlendirmesine daha önce "Savaşı Durdurma Çabaları" başlığı altında yer verilmiş olup, *hasen li-gayrihi* olarak değerlendirilebileceği ifade edilmiştir.[870]

Metin Değerlendirmesi

Zübeyr b. Avvâm'ın son anlarını tasvir eden bu rivâyet, onun cesaretini ön plana çıkarmaktadır. İlk saldırıya karşı koyarak katiline üstün gelmesi, kolayca teslim olmadığını göstermektedir. Nihayetinde birden fazla kişinin müdahalesiyle öldürülmesi,

---

[868] Bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XV, 50.

[869] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 498 (No. 40602); XVII, 135 (No. 32657). Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 535-536 (No. 511); İbn Hacer, *el-Metâlibu'l-âliye*, XVIII, 128; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, III, 312; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VIII, 333, 335; X, 481.

[870] Bkz. s. 204-205.

onun ölümünü sıradan bir mağlubiyet olmaktan çıkarıp, ancak üstün güç kullanılarak gerçekleşmiş bir hâdise olarak yansıtmaktadır.

2. Rivâyet

[Taberânî → Ebû Müslim el-Keşşî → Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî → Abdullah b. Avn]

Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî şöyle demiştir: İbn Avn'dan işittim; o, "Şu seçkin kimseler nasıl da öldürüldü!" dedi ve ağladı. Sonra da şunu anlattı: "Zübeyr'in katili ona yöneldi, Zübeyr de ona yöneldi. Katil ona 'Sana Allah'ı hatırlatırım.' diyerek uyarıda bulundu. Bunun üzerine Zübeyr ondan uzaklaştı. Bu durum birkaç kez tekrarlandı. Bunun üzerine Zübeyr, 'Allah onu kahretsin! Allah'ı -azze ve celle- hatırlatıyor, ama kendisi (Allah'ı) unutuyor,' dedi."[871]

İsnad Değerlendirmesi

1. Taberânî (ö. 360/971): Tam adı Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed eş-Şâmî et-Taberânî'dir. Hadis ilminin önde gelen simalarındandır. Zehebî, onu *imâm*, *hâfız*, *sika*, *rahhâl* (çok seyahat eden) ve İslâm muhaddisi olarak tanıtmaktadır. 100 yıl 10 ay yaşadığı kaydedilmektedir. Mekke, Medine, Yemen, Şam, Mısır, Bağdat, Kûfe, Basra, İsfahan ve Hûzistan ilim tahsilinde bulunduğu yerler arasındadır. Özellikle İsfahan'da yaklaşık 60 yıl kalarak ilmî faaliyetlerde bulunmuş ve birçok eser telif etmiştir. En meşhur eserleri *el-Mu'cemü'l-kebîr*, *el-Mu'cemü'l-evsat* ve *el-Mu'cemü's-sağîr*'dir.[872]

2. Ebû Müslim el-Keşşî (ö. 292/): Tam adı Ebû Müslim İbrahim b. Abdullah b. Müslim b. Mâiz el-Keşşî (veya el-Keccî) el-Basrî'dir. Zehebî, onu şeyh, imâm ve hâfız olarak tanıtmaktadır. Seçkin, itibarlı ve asil bir şahsiyet olduğu, aynı zamanda zenginliğiyle bilindiği kaydedilmektedir. *Sünen* isimli bir eseri de olduğu belirtilen Ebû Müslim, kendi döneminde âlî isnadlı rivâyetlere sahip olmakla öne çıkmış, Hz.

[871] Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, I, 122 (No. 241).

[872] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XVI, 119 vd.

Peygamber'e üç râvî ile ulaşan sülâsî rivâyetler nakletmiştir. Dârekutnî ve başka hadis münekkitleri tarafından *sika* bir râvî olarak değerlendirilmiştir.[873]

3. Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî (ö. 216/831): Basralı meşhur dil ve edebiyat âlimidir. Keskin zekâsı, güçlü hafızası ve sünnete bağlılığı ile tanınan Asmaî'nin âyet ve hadisleri kendi re'y ve yorumlarıyla tefsir ve şerh etmekten sakındığı ifade edilmektedir. Hadis münekkitleri tarafından güvenilir bir râvî olarak kabul edilmiştir.[874]

4. Abdullah b. Avn (ö. 151/768): Tam adı Ebû Avn Abdullah b. Avn el-Müzenî el-Basrî'dir. Tâbiîndendir ve sahâbeden Enes b. Mâlik'i görmüştür. Hadis münekkitleri tarafından güvenilir bir râvî olarak kabul edilmektedir. Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), onun tedlîs yapmaktan kaçındığını ifade etmiş, Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14) ise Irak bölgesinde sünnet bilgisi en geniş olan kimse olduğunu dile getirmiştir. *Kütüb-i sitte* musanniflerinin tamamı onun rivâyetlerine yer vermiştir. Ali b. el-Medînî (ö. 234/848), İbn Avn'ın isnad bakımından çağdaşlarından üstün olduğunu vurgulamaktadır. Onun ifadesine göre İbn Avn; Medine'de Kâsım b. Muhammed (ö. 106/725?) ve Sâlim b. Abdullah'tan (ö. 106/725), Basra'da Hasan el-Basrî (ö. 110/728) ve Muhammed b. Sîrîn'den (ö. 110/729), Kûfe'de Şa'bî (ö. 104/722) ve İbrâhîm en-Nehaî'den (ö. 96/714), Mekke'de Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732) ve Mücâhid b. Cebr'den (ö. 103/721), Şam'da ise Recâ b. Hayve (ö. 112/731) ve Mekhûl eş-Şâmî'den (ö. 112/730) hadis dinlemiştir.[875]

Güvenilir râvîler tarafından aktarılan bu rivâyetin isnadında inkıtâ vardır. Zira râvîlerden Abdullah b. Avn hicrî 66 yılında doğmuştur.[876] Zübeyr b. Avvâm'ın öldürülmesi hakkındaki bu bilgiyi kimden duyduğu bilinmemektedir.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet, Zübeyr b. Avvâm'ın son anlarındaki dinî hassasiyetini yansıtmaktadır. Katilinin kendisine Allah'ı hatırlatması karşısında geri durması onun

---

[873] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XIII, 423-425.

[874] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, X, 175-178; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 416-417.

[875] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XV, 394 vd.

[876] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, II, 364.

dindarlığını ortaya koyarken, 'Allah'ı hatırlatıyor ama kendisi unutuyor' sözü ise muhatabına yönelik bir sitem ifadesi olarak değerlendirilebilir. Bu rivâyet, Zübeyr b. Avvâm'ın öldürülmesinin yalnızca tarihî bir hadise olarak değil, aynı zamanda ahlâkî bir ders boyutuyla da nakledildiğini göstermektedir.

Hâkim en-Nîsâbûrî'nin aynı isnadla zikrettiği tarikte bu rivâyetin metni biraz daha ayrıntılıdır. Burada, Zübeyr'in ilk anda katiline karşı üstünlük sağladığı, ancak onu serbest bırakmasının ardından katilin ihanet ederek ona saldırdığı belirtilmektedir. Ayrıca Zübeyr'in doğrudan ona 'Allah seni kahretsin! Bana Allah'ı hatırlatıyorsun, sonra onu kendin unutuyorsun.' dediği nakledilmektedir.[877]

F. SAVAŞIN SONA ERMESİ VE ÖLDÜRÜLENLERİN SAYISI

Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali taraftarları arasında yer alan Zeyd b. Vehb (ö. 83/702), savaşın öğlen namazından sonra başlayıp akşam güneş batıncaya kadar devam ettiğini ifade etmiştir.[878] Buna göre savaşın altı saat kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Cemel Savaşı'nın yedi gün boyunca devam ettiğine dair iddianın[879] tarihî bir temele dayanmadığı söylenebilir.

Cemel Savaşı, Hz. Âişe'nin devesinin öldürülmesiyle sona ermiştir.[880] Devenin yere düşmesinin ardından Hz. Ali'nin, Hz. Âişe'nin bulunduğu hevdeci savaş alanından kaldırmaları için birkaç kişiyi görevlendirdiği ve daha sonra hevdecin üzerine bir korunak yaptırarak onun daha rahat edebileceği bir hâle getirdiği nakledilmektedir.[881] Ayrıca savaşın hemen sonrasında Hz. Ali'nin, Hz. Âişe'nin kardeşi Muhammed b. Ebû Bekir'e "Hevdecin içine bak, sağ mı veya ona isabet eden bir şey var mı?" diyerek Hz. Âişe'nin

---

[877] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 412 (No. 5571).

[878] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 514 (No. 40638).

[879] Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-siyâse*, I, 97.

[880] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 527; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 229; Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 55; Kubeysî, *Sahâbetü Rasûlillâh*, s. 370.

[881] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 468.

durumunu kontrol ettirdiği rivâyet edilmiştir.[882] Bu bilgiler, Hz. Ali'nin Hz. Âişe'nin zarar görmemesi için gösterdiği hassasiyeti ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.

1. Savaşın Sona Ermesine Dair Rivâyetler

Cemel Savaşı'nın sona erdiğini gösteren en önemli olay, Hz. Âişe'nin devesinin öldürülmesidir. Ancak devenin öldürülmesi yönündeki emri kimin verdiği hususunda kaynaklarda farklı rivâyetler nakledilmiştir. Çatışmaların Hz. Âişe'nin devesinin etrafında yoğunlaştığını gören Hz. Ali'nin veya onun taraftarları arasında yer alan Ka'kâ' b. Amr'ın, savaşı bitirmek ve Hz. Âişe'nin zarar görmesini engellemek amacıyla devesinin öldürülmesi yönünde emir verdiğine dair rivâyetler mevcuttur.[883] Bunun yanında, Hz. Âişe'nin devesinin yularını tutan Züfer b. Hâris ve Büceyr b. Dülce isimli şahısların, devenin kesilmesi konusunda kendi aralarında anlaştıkları da aktarılmaktadır.[884] Rivâyetlerde farklı isimlerin zikredilmiş olması, devenin öldürülmesi gerektiği kanaatinin birden fazla kimse tarafından dile getirilmiş olmasından kaynaklanmış olabilir.[885] Bununla birlikte, Hz. Ali taraftarlarından sahâbî Abdullah b. Büdeyl el-Huzâî'nin (ö. 37/657) emriyle devenin öldürüldüğünü bildiren rivâyet, diğerlerine kıyasla daha güçlü görünmektedir. Aşağıda bu rivâyetin isnad ve metin değerlendirmesine yer verilmiştir.

Rivâyet:

[İbn Ebî Şeybe → Hâlid b. Mahled → Ya'kûb → Ca'fer b. Ebü'l-Muğîre → İbn Ebzâ]

---

[882] Bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 249. Hz. Âişe'nin Cemel Savaşı günü, kardeşi Muhammed b. Ebû Bekir'e "Allah seni hem dünyada hem de ahirette ateşle yaksın!" diye beddua ettiğine dair mevzû bir rivâyet için bkz. Süyûtî, *ez-Ziyâdât 'ale'l-Mevdû'ât*, I, 337.

[883] Bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 248; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 206; Gallâbî, *Vak'atü'l-Cemel*, s. 44-45.

[884] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 467.

[885] Benzer bir değerlendirme için bkz. Gays, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 205.

İbn Ebzâ'nın anlattığına göre Abdullah b. Büdeyl el-Huzâî, Cemel Savaşı günü Hz. Âişe'nin devesine yaklaşmış ve hevdecin içindeki Hz. Âişe'ye "Mü'minlerin annesi! Allah için söyle, Osman'ın öldürüldüğü gün, yanına geldiğimi ve 'Osman öldürüldü, benim ne yapmamı tavsiye edersin?' demem üzerine 'Ali'nin yanında dur.' diye cevap verdiğini hatırlıyor musun?" demiştir. Hz. Âişe'nin cevap vermemesi üzerine ise Hz. Ali'yi kastederek "Vallahi o ne değişti ne de farklılaştı!" dedikten sonra, önceki sorusunu üç kez tekrarlamış, Hz. Âişe'den herhangi bir cevap alamayınca da devenin kesilmesini emretmiştir. Abdullah b. Büdeyl, devenin öldürülmesinden sonra Hz. Âişe'nin kardeşi Muhammed b. Ebû Bekir ile birlikte Hz. Âişe'nin içerisinde bulunduğu hevdeci taşıyarak Hz. Ali'nin huzuruna getirdiklerini ve Hz. Ali'nin emriyle Hz. Âişe'nin, kendisinin (Abdullah b. Büdeyl'in) evine gönderildiğini ifade etmiştir.[886]

İsnad Değerlendirmesi

1. Hâlid b. Mahled (ö. 213/828): Tam adı Ebü'l-Heysem Hâlid b. Mahled el-Katavânî el-Becelî el-Kûfî'dir. Sadûk bir râvî olarak kabul edilmektedir. Şiîlik eğilimi vardır.[887] Bazı münker rivâyetleri olduğu belirtilmekle birlikte *Kütüb-i sitte* müeliflerinin tamamı eserlerinde rivâyetlerine yer vermişlerdir.[888]

2. Ya'kûb (ö. 174/790): Tam adı Ebü'l-Hasan Ya'kûb b. Abdullah b. Sa'd el-Eş'arî el-Kummî'dir. Kendisi hakkında farklı değerlendirmeler bulunmakla birlikte, güvenilir olduğuna dair görüşler daha ağırlıklıdır.[889] İbn Hacer, onu zaman zaman hata yapan doğru sözlü bir râvî olarak nitelendirmiştir.[890]

3. Ca'fer b. Ebü'l-Muğîre (ö. 121/739): Tâbiîn nesline mensup bir kimsedir. Abdullah b. Zübeyr'i görmüştür. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) onu güvenilir bir râvî

---

[886] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 512 (No. 40635). Hz. Âişe'nin içerisinde bulunduğu hevdeci taşıyanların Muhammed b. Ebû Bekir ve Ammâr b. Yâsir olduğuna dair bir rivâyet için bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 190.

[887] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 190.

[888] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, X, 217-218.

[889] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 390-391.

[890] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 608.

olarak değerlendirmiştir. Bununla birlikte, Saîd b. Cübeyr'den (ö. 94/713?) naklettiği rivâyetlerde yeterince sağlam olmadığı ifade edilmektedir.[891]

4. İbn Ebzâ (ö.?): Tam adı Saîd b. Abdurrahmân b. Ebzâ el-Huzâî el-Kûfî'dir. Sahâbe'den Abdurrahmân b. Ebzâ'nın (ö. 70/689 civarı) oğlu olup, babasından naklettiği rivâyetler de bulunmaktadır. *Kütüb-i sitte* musanniflerinin tamamı eserlerinde rivâyetlerine yer vermişlerdir. Hadis münekkitleri tarafından güvenilir bir râvî olarak değerlendirilmiştir.[892]

Bu rivâyetin râvîleri hakkında ağır eleştiriler bulunmamaktadır. Bununla birlikte, isnad zincirindeki bazı râvîlerin rivâyetlerinde zaman zaman hata yaptıkları belirtilmiştir. Ancak râvîlerin genel olarak güvenilir kabul edilmesi sebebiyle rivâyetin hasen derecesinde değerlendirilmesi mümkündür. Bu rivâyeti Abdurrahmân b. Ebzâ'ya dayandıran İbn Hacer de isnad açısından sağlam olduğunu ifade etmiştir.[893]

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyette Hz. Ali haklı taraf olarak öne çıkarılmakta, Hz. Âişe'nin ise sessiz kalışıyla konumunun zayıfladığı dikkat çekmektedir. Bu yönüyle rivâyetin, siyasî meşruiyeti Hz. Ali lehine pekiştiren bir boyut taşıdığı söylenebilir. Bununla birlikte, Hz. Ali'nin savaşın ardından Hz. Âişe'nin güvenliğini temin ederek onu koruma altına aldırması, onun merhametini ve siyasî olgunluğunu ortaya koyan bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Bu rivâyetin râvîlerinden Ca'fer b. Ebü'l-Muğîre'nin şu sözleri de nakledilmektedir: Halam, Abdullah b. Büdeyl'in hanımıydı. Bana dedi ki: "Âişe'yi içeri aldım. Kendisine bir su tası ile ibrik getirdikten sonra kapıyı üzerine kapattım. Daha sonra kapı aralığından ona baktım; başındaki bir şeyi temizliyordu. Bir yara mıydı yoksa bir ok

---

[891] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 108.

[892] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, X, 524-525.

[893] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 57.

yarası mıydı, bilmiyorum."[894] Bu rivâyet de Hz. Âişe'nin Cemel Savaşı'ndan sonra Abdullah b. Büdeyl'in evine gönderildiğini bildiren önceki rivâyeti destekler mahiyettedir.

2. Öldürülenlerin Sayısına Dair Görüşler

Cemel Savaşı'na katılanların sayısı konusunda farklı görüşler aktarıldığı gibi, bu savaşta öldürülenlerin sayısı hakkında da ihtilaf bulunmaktadır.[895] Kaynaklarda, öldürülenlerin sayısının 6.000,[896] 7.000,[897] 10.000,[898] 12.000,[899] 13.000,[900] 15.000[901] 17.000,[902] 17.060,[903] 18.000,[904] 20.000,[905] 30.000[906] ve 33.000[907] olarak zikredildiği görülmektedir.

---

[894] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 513 (No. 40636).

[895] Cemel Savaşı'nda öldürülenlerin sayısı ile ilgili bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Gays, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 213-215; Yaprakdal, *Cemel Vak'ası*, s. 197; Sibâî, *Târîhu Mekke*, I, 88; Sallâbî, *Alî b. Ebî Tâlib*, s. 473-474; Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 182-183.

[896] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 545. Bir rivâyette ise Cemel Savaşı'nda ölenlerin sayısının 6.000 kişinin üzerinde olduğu belirtilmektedir (İbn Şebbe, *Ahbârü'l-Basra*, s. 209). Ancak bu rivâyetin isnadında hadis münekkidleri tarafından rivâyetleri tekzîb edilen Muhammed b. Fadl el-Horasânî'nin (ö. 180/796) yer aldığını ifade etmek gerekmektedir. Onunla ilgili değerlendirmeler için bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 502.

[897] Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 186.

[898] Bkz. Zehebî, *el-'Iber*, I, 27; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 469-470, 473; Sibâî, *Târîhu Mekke*, I, 88; Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 31; Hilmizâde, *Hz. Ali ve Cemel Vakası*, s. 60; Çelebi, "İslâm Kaynaklarında Fiten, Melâhim ve Herc İnançları", s. 172.

[899] Bkz. Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, V, 216.

[900] Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 186; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 30.

[901] Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 539.

[902] Bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 206.

[903] Bkz. İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, II, 487-488.

[904] Bkz. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, II, 275. Ayrıca bkz. Seffârînî, *Levâmi'ü'l-envâr*, II, 341.

[905] Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 186; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, III, 59.

[906] Bkz. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 183; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 271.

[907] Bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 206.

Cemel Savaş'ında öldürülenlerin toplam sayısı hakkında zikredilen sayıların çoğunlukla abartılı olduğunu söylemek gerekmektedir. Özellikle ölenlerin sayısını savaşa katılanların toplam sayısından daha fazla gösteren 30.000 ve 33.000 gibi sayıların isabetli olması beklenemez. Bunların birtakım siyasî emellerle ortaya atılmış olduğu söylenebilir. Nitekim Mes'ûdî (ö. 345/956) de Cemel savaşında öldürülenlerle ilgili farklı sayıların zikredilmiş olmasını, görüş sahiplerinin siyasî veya mezhebî yönelimlerine bağlamıştır.[908]

Bazı kaynaklarda hangi taraftan kaç kişinin öldürüldüğü de ayrı ayrı ifade edilmektedir. Bu konudaki bazı görüşler aşağıdaki tabloda yer almaktadır.[909]

Sıra	Hz. Ali Taraftarları	Cemel Ashâbı	Toplam
1	5.000	13.000	18.000[910]
2	1.070	15.990	17.060[911]
3	400-500	12.500-12.600	≈13.000[912]
4	5.000	5.000	10.000[913]

Tablo 2: Cemel Savaşı'nda Tarafların Kayıplarına Dair Görüşler

Görüldüğü üzere Cemel Ashâbı'ndan öldürülenlerin sayısı Hz. Ali taraftarlarına göre daha fazladır. Ancak bu görüşler arasında bir tercih yapılması güçtür. Hz. Ali taraftarlarından 5.000, Cemel Ashâbı'ndan da 5.000 kişi olmak üzere 10.000 kişinin öldürüldüğüne dair rivâyeti değerlendiren bir araştırmaya göre, bu sayı Hz. Ali'nin savaş sonrasında Basra beytü'l-malinde bulunan 600.000 küsur dinarı savaşa katılan askerleri

---

[908] Bkz. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, II, 275.

[909] Bazı kaynaklarda ise hangi kabileden kaç kişinin öldürüldüğü ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Bu konuda bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 539; Ya'kûbî, *et-Târîh*, II, 182; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 248.

[910] Bkz. Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zeheb*, II, 275. Ayrıca bkz. Seffârînî, *Levâmi'ü'l-envâr*, II, 341.

[911] Bkz. İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, II, 487-488.

[912] Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 186.

[913] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 539.

arasında paylaştırdığı zaman her birine 500'er dinar vermiş olduğuna dair rivâyet[914] ile çelişmektedir. Zira bu rivâyete göre köle ve hizmetçiler dışında hayatta kalanların sayısının 1.200'e yakın olması gerekmektedir.[915]

Mensup oldukları kabilelere göre Cemel Savaşı'nda öldürülenlere dair bir liste veren Halîfe b. Hayyât, yalnızca 100'e yakın isim zikretmiştir.[916] Bunun birkaç katı kadar ismi bilinmeyen kişinin daha bulunması tabiidir. Halîfe b. Hayyât'ın bu listesi, Cemel Savaşı'nda öldürülenlerin sayısının yukarıda aktarılan görüşlerde zikredilen rakamlardan daha az olduğuna işaret eden bir delil olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte bazı çalışmalarda, savaşın kısa sürmesi, tarafların çoğunlukla savunma konumunda bulunması, anlaşma eğiliminin belirginleşmiş olması, İslâm tarihinin herhangi bir savaşında savaşçıların çoğunluğunun öldürüldüğüne dair bir örneğin bulunmaması ve Halîfe b. Hayyât'ın listesi gibi gerekçelerden hareketle, ölü sayısının 200'ü aşamayacağı yönünde değerlendirmeler yapılmıştır.[917] Ancak bu rakamın da tarihî bağlam bakımından son derece düşük olduğunu ifade etmek gerekmektedir.

Cemel Savaşı esnasında, Hz. Âişe'nin zarar görmesini önlemek amacıyla Kureyş kabilesinden 70 kişinin, Hz. Âişe'nin devesinin yularını tutarak onu korumaya çalışırken öldürüldüğüne dair rivâyetler de aktarılmaktadır.[918] Abdürrezzâk b. Hemmâm → Ma'mer b. Râşid → İbn Şihâb ez-Zührî isnadıyla nakledilen ve bu bilgiye yer verilen rivâyet[919]

---

[914] İlgili rivâyet için bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, 541.

[915] Bkz. Yûsuf el-Iş, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, s. 361-362. Ayrıca bkz. Ebü'l-Hayl, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 384.

[916] Bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 187-190.

[917] Bkz. Gays, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 215; Sallâbî, *Alî b. Ebî Tâlib*, s. 474. Benzer değerlendirmeler için bkz. Yûsuf el-Iş, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, s. 361-362; Ebü'l-Hayl, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 383-384; Şevâbike, *el-Eserü's-semîn fî nusrati Âişe*, s. 128.

[918] Bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 241. Hz. Âişe'nin devesinin yularını tutarken eli kesilen yetmiş kişi olduğuna dair bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 464, 466.

[919] Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VI, 102 (No. 10636). Benzer bir rivâyet için bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 412 (No. 5572. Bu rivâyetin de râvîlerinden olan ve Cemel Savaşı'na Hz. Âişe tarafında katıldığını ifade eden Humeyd b. Münhib sahâbî değildir (Bkz. İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 378; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, II, 78). Bunun dışında onun hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu yönüyle onun meçhul bir kimse olduğu, dolayısıyla rivâyetinin de zayıf olduğu söylenebilir.

güvenilir râvîler tarafından aktarılmış olmakla birlikte münkatı' bir rivâyettir. Zührî (ö. 124/742), hicrî 50 yılında doğmuştur.[920] Bu hâdiselere şahit olması tarihî olarak mümkün değildir.

Hz. Âişe'nin devesinin etrafında öldürülenler içerisinde Benî Dabbe kabilesine mensup kişilerin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim o gün bu kabileden 40 kişinin öldürüldüğü belirtilmektedir.[921] Ancak bu tür sayıların kesretten kinaye olarak değerlendirilmesi daha uygun görünmektedir. Zira öyle bir hengamede kaç kişinin Hz. Âişe'nin devesinin yularını tuttuğu gibi hususların önemsenmesi beklenmez.

Netice itibarıyla, Cemel Savaşı'nda azımsanmayacak sayıda kişi öldürülmüştür. Yalnızca Benî Adî'den 50[922] veya 70[923] Kur'an hafızının öldürülmüş olması, bu hâdisenin Müslümanlara verdiği zararı göstermesi açısından yeterlidir.

II. CEMEL SAVAŞI SONRASI GELİŞMELER

Hz. Ali'nin Cemel Savaşı'nın meydana gelmesinden duyduğu üzüntü ve savaş sonrasında Hz. Âişe taraftarlarına yönelik tutumuna dair birçok rivâyet nakledilmektedir. Ayrıca, Hz. Âişe'nin Basra yolculuğuna çıkmış olmaktan pişmanlık duyduğunu ifade eden sözleri ve Basra'dan ayrılışına ilişkin rivâyetler de kaynaklarda yer almaktadır. Çalışmanın bu bölümünde, bu konuların her biri için ayrı başlıklar açılmış ve ilgili rivâyetler değerlendirilmiştir.

A. HZ. ALİ'NİN CEMEL VAK'ASI'NA ÜZÜLMESİ

Hz. Ali, Cemel Savaşı sonrasında, galibiyet gösterilerine yönelmemiş, düşmanlarına karşı zafer kazanmış bir komutan edasıyla hareket etmemiştir. Aksine, savaşın gerçekleşmiş olmasından ve Müslüman kanının dökülmesinden dolayı üzüntü

---

[920] Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 499.

[921] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 464-465.

[922] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 516 (No. 40642).

[923] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 156; Taberî, *a.g.e.*, IV, 539.

duymuş, bu duygusunu farklı vesilelerle dile getirmiştir. Kaynaklarda, onun bu üzüntüsünü yansıtan çeşitli rivâyetler yer almaktadır.

1. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Ebû Üsâme → Şu'be → İbn Avn → Ebü'd-Duhâ]

Ebü'd-Duhâ'nın (ö. 100/718) anlattığına göre sahâbîlerden Süleymân b. Surad el-Huzâî (ö. 65/685), Hz. Hasan'a "Mü'minlerin emirine (Hz. Ali'ye) benim özrümü beyan et. Şu durumlar sebebiyle Cemel'e katılamadım." diyerek Cemel Savaşı'nda Hz. Ali tarafında yer almama konusundaki mazeretini bildirmiştir. Hz. Hasan, ona Hz. Ali'nin Cemel Savaşı günü savaşın şiddetlenmesi üzerine Hz. Ali'nin kendisine yaklaşıp "Hasan! Bundan yirmi sene önce ölmüş olmayı dilerdim." dediğini söyleyerek özür beyan etmesine gerek olmadığını söylemiştir.[924]

İsnad Değerlendirmesi

1. Ebû Üsâme Hammâd b. Üsâme (ö. 201/816): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[925]

2. Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[926]

3. Abdullah b. Avn (ö. 151/768): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[927]

---

[924] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 516 (No. 40641); İbn Hacer, *el-Metâlibu'l-âliye*, XVIII, 144 (No. 4406); XVIII, 142 (No. 4405). Benzer rivâyetler için bkz. Nu'aym b. Hammâd, *Kitâbü'l-Fiten*, I, 80.

[925] Bkz. s. 214.

[926] Bkz. s. 197.

[927] Bkz. s. 240.

4. Ebü'd-Duhâ (ö. 100/?): Tam adı Ebü'd-Duhâ Müslim b. Subeyh el-Kureşî el-Hemdânî el-Kûfî'dir. Tâbiîndendir. Hadis münekkitleri tarafından *sika* bir râvî olarak kabul edilmiştir.[928]

Güvenilir râvîler tarafından nakledilen bu rivâyetin sahih olduğu ifade edilebilir.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet, Hz. Ali'nin Cemel Savaşı sebebiyle derin bir üzüntü yaşadığını göstermektedir. Süleymân b. Surad'ın mazeret beyanı ise Hz. Ali'nin safında yer almamanın bazı kimseler için mahcubiyete sebep olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, Hz. Hasan'ın babasından aktardığı söz bu savaşın bizzat Hz. Ali için de pişmanlık kaynağı olduğunu, dolayısıyla özür beyan edilmesini gerektiren bir durum bulunmadığını göstermektedir. Diğer taraftan rivâyet, Hz. Ali'nin, Hz. Âişe ve beraberindekilerle yaşanan ihtilafın bir çatışmaya dönüşmesini beklemediğine de işaret etmektedir. Nitekim Cemel Savaşı günü onun, "Allahım, ben bunu istemedim. Allahım, ben bunu istemedim!"[929] diyerek yaşanan hâdiseleri onaylamadığını ifade ettiği de nakledilmektedir.

Hz. Ali'nin Cemel Savaşı günü "Bundan yirmi sene önce ölmüş olmayı dilerdim." dediğine dair başka sahih rivâyetler de bulunmaktadır.[930] Hasan el-Basrî'nin Kays b. Abbâd'dan naklettiği bir rivâyete göre ise Hz. Ali, Cemel Savaşı günü Hz. Hasan'a "Hasan! Keşke baban bundan yirmi sene önce ölseydi." demiştir. Hz. Hasan'ın, "Babacığım ben sana engel olmaya çalışmıştım." demesi üzerine ise "Evlâdım, ben işin bu safhaya ulaşacağını tahmin edemedim." demiştir.[931] Hz. Ali'nin Cemel Savaşı'ndan sonra Cemel Ashâbı'ndan öldürülen bazı kimselerin yanına giderek onlara "Allahım, onları bağışla." diye dua etmesi[932] ve bazı taraftarları ile birlikte Talha b. Ubeydullah ve

---

[928] Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 186; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 132-133.

[929] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 501 (No. 40606).

[930] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 509 (No. 40628).

[931] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, *Râşidûn*, 257-258; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 456. Benzer bir rivâyet için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 611.

[932] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 511 (No. 40633).

Zübeyr b. Avvâm için oturup ağlamasına[933] dair rivâyetler de Cemel Savaşı'na üzülmesi bağlamında değerlendirilebilir.

Ancak bu konuda son derece zayıf veya uydurma rivâyetlerin de mevcut olduğunu hatırlatmakta fayda bulunmaktadır. Örneğin Hz. Ali'nin, Cemel günü, savaşta öldürülenleri gördükten sonra Hz. Hasan'a "Hasan! Bundan sonra nasıl bir hayır beklenir?" dediği nakledilmiştir.[934] Bu rivâyetin râvîlerinden Fehd b. Avf'ın, *kezzâb* bir kimse olduğu belirtilmektedir.[935]

2. Rivâyet

[Hâkim en-Nîsâbûrî → Abdullah b. İshâk → Yahyâ b. Ebû Tâlib → Beşşâr b. Mûsâ el-Haffâf → Hâtıbî → Babası (Osman b. İbrâhîm) → Dedesi (Muhammed b. Hâtıb]

Sahâbeden Muhammed b. Hâtıb (ö. 74/693) şöyle demiştir: Cemel günü öldürülenlere bakmak maksadıyla [savaş meydanına] çıktım. O esnada Ali, Hasan b. Ali, Ammâr b. Yâsir, Muhammed b. Ebû Bekir ve Zeyd b. Sûhân da öldürülenlerin arasında dolaşıyorlardı. Hasan b. Ali, yüzüstü yere kapaklanmış bir ölüyü gördü; onu sırtüstü çevirdi ve ardından yüksek sesle haykırıp "*Şüphesiz biz Allah'a aidiz ve kuşkusuz O'na döneceğiz*.[936] Vallahi, bu Kureyş'in evlâdıdır!" dedi. Babası ona, "O kimdir, oğlum?" diye sordu. Hasan, "Muhammed b. Talha b. Ubeydullah'tır." dedi. Bunun üzerine Ali de "*Şüphesiz biz Allah'a aidiz ve kuşkusuz O'na döneceğiz*. Allah'a yemin ederim ki o gerçekten sâlih bir gençti." diye karşılık verdi. Sonra da hüzünlü ve kederli bir şekilde oturdu. Bunun üzerine Hasan ona, "Babacığım! Ben seni bu yolculuktan vazgeçirmeye çalışmıştım; ancak falanca kimseler seni bu görüşüne teşvik ettiler." dedi. Ali ise "Evet evlâdım, öyle oldu. Keşke bundan yirmi sene önce ölmüş olsaydım!" diye karşılık verdi.[937]

---

[933] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 484 (No. 40577).

[934] Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, I, 122 (No. 242); Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 420 (No. 5598).

[935] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 238 (No. 12039).

[936] el-Bakara 2/156.

[937] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 111 (No. 4557). Ayrıca bkz. İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, III, 1373.

İsnad Değerlendirmesi

1. Abdullah b. İshâk (ö. 349/961): Tam adı Ebû Muhammed Abdullah b. İshâk el-Horasânî el-Begavî el-Bağdâdî'dir. İbnü'l-Horasânî diye bilinmektedir. Hadis âlimi Ebü'l-Kâsım el-Begavî'nin (ö. 317/929) amcasının oğlu olup, Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) ve Dârekutnî (ö. 385/995) gibi önemli isimlere hocalık yapmıştır. Hadis rivâyetinde zayıf olduğu belirtilmektedir.[938]

2. Yahyâ b. Ebû Tâlib (ö. 275/889): Ca'fer b. Abdullah b. Zibrikân el-Bağdâdî olarak bilinmektedir. Abbâs ve Fadl isimli hadis râvîsi iki kardeşi de bulunmaktadır. Meşhur talebeleri arasında Ebû Bekr İbn Ebü'd-Dünyâ (ö. 281/894) zikredilebilir. Hakkında farklı değerlendirmeler yapılmış olmakla birlikte zayıf olduğuna dair ifadeler daha ağırlıklıdır.[939]

3. Beşşâr b. Mûsâ el-Haffâf (ö. 228/843): Tam adı Ebû Osman Beşşâr b. Mûsâ eş-Şeybânî el-Basrî el-Bağdâdî'dir. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ile aynı kabileye mensup olduğu belirtilmektedir. Çokça hata yapan, güvenilir râvîlere muhalefet eden zayıf bir râvî olarak değerlendirilmiştir.[940]

4. Hâtıbî (ö.?): Tam adı Abdurrahmân b. Osman el-Hâtıbî el-Medenî'dir. Zayıf bir râvî olarak değerlendirilmiştir.[941]

5. Osman b. İbrâhîm (ö.?): Tam adı Osman b. İbrâhîm b. Muhammed b. Hâtıb el-Cümahî el-Medenî el-Kureşî'dir. Münker rivâyetleri olduğu belirtilmektedir. Rivâyetlerinin araştırma maksadıyla yazılabileceği ifade edilmiştir.[942]

Bu rivâyetin isnad bakımından son derece zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

---

[938] Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 67-68; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VII, 878.

[939] Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XII, 620.

[940] Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, II, 417; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 122.

[941] Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 906.

[942] Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 144.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyetin metninde de birtakım problemler bulunmaktadır. Hz. Ali'nin yanında savaştan sonra öldürülenleri tespit eden kimseler arasında zikredilen Zeyd b. Sûhân, Cemel Savaşı'nda öldürüldüğünden, bu faaliyete katılması mümkün değildir. Nitekim rivâyetin aynı isnadla nakledilen başka bir metninde Zeyd b. Sûhân yerine Sa'sa'a b. Sûhân[943] isminin kaydedildiği görülmektedir. Dolayısıyla rivâyetin hem isnad hem de metin açısından zayıf olduğu söylenebilir. Rivâyetin muhtevası ise Cemel Savaşı'nın Hz. Ali'de derin üzüntü ve vicdanî muhasebeye sebep olduğunu göstermektedir. Onun, Cemel Ashâbı'ndan olan Muhammed b. Talha'yı "sâlih bir genç" diye anması, savaş ortamında dahi insafını muhafaza ettiğini ortaya koymaktadır. Hz. Hasan'a söylediği "Keşke bundan yirmi sene önce ölmüş olsaydım" sözü ise onun Cemel Savaşı'nı bir zafer olarak değil, aksine büyük bir fitne ve hüzün kaynağı olarak gördüğünü yansıtmaktadır.

Sonraki başlığa geçmeden önce dikkate değer bir hususun belirtilmesinde fayda bulunmaktadır. Cemel Savaşı'nın yaşanmasından dolayı Hz. Ali'nin üzüntüsünün tüm taraftarları tarafından paylaşıldığı söylenemez. Cemel Vak'ası ve Sıffîn Savaşı'na Hz. Ali'nin tarafında katılan Abdullah b. Selime'nin şöyle dediği nakledilmektedir: "Onlar (Cemel Vak'ası ve Sıffîn Savaşı) yerine yeryüzündekilerin bana verilmesi beni hoşnut etmez!"[944] Onun Cemel Savaşı'na girmiş olmaktan dolayı pişman olmadığını ve Hz. Ali'nin katıldığı her savaşta yanında yer almak istediğini söylediği de aktarılmıştır.[945] Ayrıca, aşağıda değinileceği üzere Hz. Ali taraftarları arasında yer alan bazı kimselerin savaştan sonra Hz. Ali'nin kararlarının aksine ganimet beklentisine düştüğü anlaşılmaktadır. Tabiî olarak bu kimselerin de savaşın yaşanmasına üzüldükleri söylenemez.

---

[943] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 422 (No. 5608).

[944] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 509 (No. 40626); XXI, 560 (No. 40735).

[945] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 481 (No. 40572). Benzer bir rivâyet için bkz. Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 191.

B. HZ. ALİ'NİN CEMEL ASHÂBI'NA KARŞI TUTUMU

Hadis kaynaklarında Hz. Ali'nin Cemel Savaşı'ndan sonra Cemel Ashâbı'na yönelik tutumunu yansıtan pek çok rivâyet bulunmaktadır. Bu rivâyetler, bir yandan onun Cemel Ashâbı'nı Müslüman kimliğini muhafaza eden, fakat siyasî tercihlerinde hata eden bir topluluk olarak gördüğünü; diğer yandan ise savaş sonrasında sergilediği tavrı ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'nın geneline veya önde gelen bazı şahıslarına dair beyanlarının ele alınması, onun bu topluluk hakkındaki kanaatini tespit etmek açısından önemlidir. Nitekim Hz. Ali'nin söz konusu kanaatleri, savaştan sonra onların can, mal ve namus güvenliği konusunda verdiği emirleri doğrudan etkilemiştir. Öte yandan hadis eserlerinde, Hz. Ali'nin mutedil ve kuşatıcı tutumunun, kendi ordusunda yer alan bazı kimselerce eleştirildiğine dair rivâyetler de nakledilmektedir. Dolayısıyla bu bölümde, önce Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı hakkındaki kanaatini yansıtan rivâyetler ele alınacak, ardından savaş sonrasında onlara karşı muamelesi ve bu hususta ortaya çıkan bazı iç itirazlara dair rivâyetler değerlendirilecektir.

1. Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı Hakkındaki Kanaati

Hz. Ali'nin Cemel Vak'ası sürecindeki sözleri, Cemel Ashâbı'nı küfür ve nifaktan uzak Müslümanlar olarak kabul ettiğini göstermektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere onun Cemel Ashâbı hakkındaki kanaati, savaştan sonraki tutumuna da etki etmiştir. Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali'nin safında yer alan Ammâr b. Yâsir'in, Hz. Âişe'nin hem dünyada hem de ahirette Resûlullah'ın (s.a.) hanımı olduğuna dair sözleri[946] de bu bağlamda değerlendirilebilir. Aşağıda zikredileceği üzere Ammâr b. Yâsir, Hz. Ali'nin savaş sonrasındaki tutumunu da desteklemiştir. Dolayısıyla Hz. Ali ve Ammâr b. Yâsir gibi taraftarları Hz. Âişe ve beraberindekilerin Basra yolculuklarını tasvip etmeseler de İslâm'daki fazîletlerini kabul etmişlerdir.

---

[946] Bkz. Buhârî, "Fiten", 17 (No. 6687); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 487 (No. 40587); XVIII, 128 (No. 34458); Tirmizî, "Menâkıb", 63 (No. 3889).

Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı veya onların ileri gelen bazı isimleri hakkındaki kanaatini yansıtan rivâyetlerden öne çıkanlar şunlardır:

1. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Yezîd b. Hârûn → Şerîk → Ebü'l-Anbes → Ebü'l-Bahterî]

Ebü'l-Bahterî'den nakledildiğine göre Cemel Ashâbı kastedilerek, Hz. Ali'ye "Onlar müşrik midir?" diye sorulması üzerine, Hz. Ali, "Onlar şirkten kaçtılar." şeklinde cevap vermiştir. "Onlar münafık mıdır?" sorusuna karşılık olarak ise "Münafıklar Allah'ı çok az anarlar." diyerek, Cemel Ashâbı'nın nifâk ile ilgilerinin bulunmadığını ifade etmiştir. "Öyleyse kimdir onlar?" denildiğinde ise Hz. Ali, "Onlar bize başkaldıran kardeşlerimizdir." şeklinde cevap vermiştir.[947]

İsnad Değerlendirmesi

1. Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[948]

2. Şerîk b. Abdullah (ö. 177/794): Doğru sözlü olmakla birlikte rivâyetlerinde çokça hata yaptığına dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[949]

3. Ebü'l-Anbes (ö.?): İbn Hacer, onun tam adını Hâris b. Ubeyd el-Adevî el-Kûfî olarak vermekte ve *makbul* bir râvî olduğunu ifade etmektedir.[950]

---

[947] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 479 (No. 40565); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 300 (No. 16713). Benzer bir rivâyet için bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 481 (No. 40570). Şia kitaplarında da Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'nı kardeş olarak nitelediğine dair rivâyetler yer almaktadır. Bkz. Âmilî, *Vesâilü'ş-Şîa*, XV, 82-83; Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, XXXII, 324. Hz. Ali'nin Nahrevan savaşında savaştığı kişilerle ilgili olarak da "Onlar bize başkaldıran kardeşlerimizdir." dediğine dair bir rivâyet için bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 571 (No. 40753).

[948] Bkz. s. 230.

[949] Bkz. 230.

[950] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 662.

4. Ebü'l-Bahterî (ö. 82/701?): Tam adı Ebü'l-Bahterî Saîd b. Fîrûz et-Tâî el-Kûfî'dir. Arap asıllı değildir, Tay kabilesinin mevâlîlerindendir. Hadis münekkitleri tarafından güvenilir bir râvî olarak kabul edilmiştir. *Kütüb-i sitte* müelliflerinin tamamı eserlerinde onun rivâyetlerine yer vermişlerdir.[951]

Bu rivâyetin isnadında yer alan muhaddis tâbiî Ebü'l-Bahterî, güvenilir bir râvî olmakla birlikte Hz. Ali'den doğrudan rivâyeti bulunmadığı ifade edilmektedir.[952] Bu yönüyle rivâyetin *munkatı'* olduğu söylenebilir.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet, Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'nın dinî ve hukukî statüsünü nasıl tanımladığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Hz. Ali, onları şirk veya nifakla itham etmekten, yani tekfir etmekten açıkça kaçınmıştır. Buna mukabil, "Onlar bize başkaldıran kardeşlerimizdir." şeklindeki cevabıyla hem onların İslâm toplumu içerisindeki yerini (kardeşlerimiz) korumakta, hem de hukukî statülerini bağî (meşru yönetime karşı çıkan) ifadesiyle tanımlamaktadır. Hz. Ali'nin bu tasnifi hem Cemel Vak'ası özelinde hem de fitne dönemlerine ilişkin genel yaklaşım içinde, ehl-i bağy'e uygulanacak hukukun -örneğin esirlerin öldürülmemesi, malların ganimet sayılmaması- belirlenmesinde temel bir referans noktası olarak değerlendirilmeye uygundur.

2. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Vekî'→ Süfyân → Ca'fer → Babası (Muhammed el-Bâkır)]

Hz. Ali'nin yanında Cemel Ashâbı hakkında konuşan bir kimse, onların küfre düştüklerini söyleyince Hz. Ali, onu bundan menetmiştir.[953]

---

[951] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XI, 32-35.

[952] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, IV, 279-280.

[953] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 502 (No. 40611).

İsnad Değerlendirmesi

1. Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812): Güvenilir bir hadis hâfızı olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[954]

2. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778): Tam adı Ebû Abdullâh Süfyân b. Saîd es-Sevrî el-Kûfî'dir. Birçok hadis âlimi tarafından "hadiste mü'minlerin emîrî" diye anılan Süfyân es-Sevrî, güvenilirlik durumu sorgulanmaya ihtiyaç duyulmayan güvenilir hadis imamları arasında kabul edilmektedir. Hadis ilmindeki derin bilgisinin yanında fakihliği, zâhidliği ve takvâsı ile de tanınmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), onun hakkında şöyle demiştir: "O, Müslümanların önde gelen imamlarından ve dinin büyük önderlerinden biriydi. İmamlığı hususunda ümmetin ittifak ettiği, bu sebeple ayrıca tezkiye edilmeye ihtiyaç duymayan bir şahsiyet olarak kabul edilmiştir. Sağlamlık, güçlü hâfıza, derin bilgi, rivâyetlerde titizlik, verâ ve zühd ile de temayüz etmiştir."[955]

3. Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765): Tam adı Ebû Abdullâh Ca'fer b. Muhammed el-Bâkır el-Hâşimî'dir. Nesebi anne tarafından Hz. Ebû Bekir'e, baba tarafından ise Hz. Ali'ye dayanır. Hadis münekkitleri tarafından güvenilir bir râvî olarak kabul edilmiştir. Fakihliği ile de tanınmaktadır. İmam Ebû Hanîfe (ö. 150/767), ondan daha fakih bir kimseyi görmediğini ifade etmiştir. Ona nispet edilen meşhur sözlerden biri şudur: "Ebû Bekir ve Ömer'den uzak olduğunu söyleyenden (*teberrî*) Allah da uzak olsun!"[956]

4. Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733?): Tam adı Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. Hüseyn el-Hâşimî'dir. Anne tarafından Hz. Hasan'ın, baba tarafından ise Hz. Hüseyin'in torunudur. Hicrî 56 yılında doğmuştur. Hadis âlimleri tarafından güvenilir bir râvî olarak değerlendirilmektedir. Nesâî (ö. 303/915), onu tâbiîn neslinden Medine'nin önde gelen fakihleri arasında zikretmiştir.[957]

---

[954] Bkz. s. 211.

[955] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 111-114.

[956] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, VI, 255-259.

[957] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 350-351.

Bu rivâyet güvenilir râvîler tarafından nakledilmekle birlikte *munkatı'*dır. Zira râvîlerden Muhammed el-Bâkır Cemel Savaşı'ndan 20 yıl kadar sonra doğmuştur.

Metin Değerlendirmesi

Hz. Ali'nin, Cemel Ashâbı'nın tekfir edilmesine açıkça mâni olması, onların İslâm dairesi dışına çıkarılmasını kesin biçimde reddettiğini göstermektedir. Bu yönüyle rivâyet yukarıdakini teyit eden bir muhtevaya sahiptir.

3. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Ebû Üsâme → Abdullah b. Muhammed → Babası (Muhammed b. Ömer b. Alî b. Ebî Tâlib)]

Hz. Ali, Cemel Ashâbı hakkında şöyle demiştir: "Biz onların, Allah'tan başka ilah olmadığına dair şahitliklerini kabul ediyor ve babalarını oğullarına mirasçı yapıyoruz."[958]

İsnad Değerlendirmesi

1. Ebû Üsâme Hammâd b. Üsâme (ö. 201/816): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[959]

2. Abdullah b. Muhammed: Tam adı Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ömer el-Hâşimî olup "*Dâfin"* lakabıyla tanınmıştır. Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (136-158/754-775) hilâfetinin sonlarına doğru öldüğü belirtilmektedir. Hadis âlimleri tarafından güvenilir bir âlim olarak kabul edilen Abdullah b. Muhammed'in rivâyetlerine Ebû Dâvûd ve Nesâî de eserlerinde yer vermiştir.[960]

---

[958] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 480-481 (No. 40569); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 315 (No. 16751). Hz. Ali'nin Cemel savaşında öldürülenlerin miraslarını Müslümanlar için belirlenen oranlara göre taksim ettiğine dair benzer bir rivâyet için bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 479 (No. 40564).

[959] Bkz. s. 214.

[960] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVI, 93-94.

3. Muhammed b. Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib: İbn Hacer tarafından *sadûk* bir râvî olarak değerlendirilmekte ve dedesi Hz. Ali'den naklettiği rivâyetlerin *mürsel* olduğu ifade edilmektedir.[961]

Bu rivâyetin râvîlerinden Muhammed b. Ömer dedesi Hz. Ali'nin zamanına yetişmemiştir. Dolayısıyla rivâyetin isnadında inkıtâ olduğu anlaşılmaktadır.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet, Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı hakkındaki itikadî yaklaşımın fıkhî bir temele de oturtulduğunu ortaya koymaktadır. Hz. Ali'nin, Cemel Ashâbı'nın şahitliklerini geçerli sayması ve onlara Müslüman miras hukukunu uygulaması, onların hem dinî kimlik bakımından "ehl-i kıble" kabul edildiğini hem de hukukî açıdan Müslüman muamelesi gördüğünü göstermektedir.

4. Rivâyet

[Tirmizî → Ebû Saîd el-Eşecc → Ebû Abdurrahmân b. Mansûr el-Anezî → Ukbe b. Alkame el-Yeşkürî]

Ukbe b. Alkame el-Yeşkürî'nin aktardığına göre Hz. Ali şöyle demiştir: "Kulaklarım, Resûlullah'ın ağzından '*Talha ve Zübeyr benim cennetteki komşularımdır*' dediğini işitti."[962]

İsnad Değerlendirmesi

1. Ebû Saîd el-Eşecc (ö. 257/871): Tam adı Ebû Saîd Abdullah b. Saîd el-Eşecc el-Kindî el-Kûfî'dir. Hadis münekkitlerince güvenilir bir râvî olarak kabul edilmiştir. *Kütüb-i sitte* musannifleri başta olmak üzere Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Ebû Ya'lâ el-Mevsılî (ö. 307/919) ve İbn Huzeyme (ö. 311/923)

[961] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 498.

[962] Tirmizî, "Menâkıb" 21 (No. 3741); Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 409 (No. 5562).

gibi birçok hadis âlimi ondan rivâyette bulunmuştur. Müslim (ö. 261/875) *Sahîh*'inde kendisinden 70 rivâyet nakletmiştir.[963]

2. Ebû Abdurrahmân b. Mansûr el-Anezî (ö.?): Hadis âlimlerinin ittifakıyla zayıf bir râvî olarak kabul edilmektedir. Buhârî (ö. 256/870), onun *münkerü'l-hadîs* olduğunu ifade etmiş, Ebû Hâtim er-Râzî de kendisi hakkında "münker rivâyetler aktaran meçhul bir kimse" değerlendirmesini yapmıştır. Tirmizî (ö. 279/892), ondan yalnızca bu rivâyeti nakletmiştir.[964]

3. Ukbe b. Alkame el-Yeşkürî (ö.?): Tam adı Ebü'l-Cenûb Ukbe b. Alkame el-Yeşkürî el-Kûfî'dir. Hz. Ali'den rivâyette bulunmuştur. Tirmizî, kendisinden yalnızca bu rivâyeti aktarmıştır. Zayıf bir râvî olarak değerlendirilmektedir.[965]

Bu rivâyetin isnad bakımından zayıf olduğu görülmektedir. Nitekim Tirmizî, söz konusu rivâyeti zikrettikten sonra garîb olduğunu ve yalnızca bu tarikle nakledildiğini ifade etmiştir. Bezzâr da benzer bir değerlendirme yapmıştır.[966]

Metin Değerlendirmesi

Ebû Ya'lâ el-Mevsılî'nin (ö. 307/919) *Müsned*'inde aynı isnadla zikrettiği rivâyette ise Ukbe b. Alkame el-Yeşkürî'nin şöyle dediği nakledilmektedir: Cemel günü Ali'nin şöyle dediğini işittim: Resûlullah (s.a.) yanıma uğradı, şöyle diyordu: "*Talha ve Zübeyr benim cennetteki komşularımdır*."[967] Hz. Ali'nin bu sözü Cemel Vak'ası günü söylediğine dair bu rivâyet ise yukarıdaki rivâyetin "Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı Hakkındaki Kanaati" başlığının altında ele alınmasının gerekçesi olarak değerlendirilebilir.

---

[963] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 236-237.

[964] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIX, 405-407.

[965] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 213-214.

[966] Bkz. Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, III, 60 (No. 818).

[967] Bkz. Ebû Ya'lâ, *Müsned*, I, 495 (No. 514).

5. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Yahya b. Âdem → Abdullah b. İdrîs →Husayn b. Abdurrahmân → Yûsuf b. Ya'kûb → Salt b. Abdullah b. Hâris → (Babası) Abdullah b. Hâris]

Tâbiîlerden Abdullah b. Hâris (ö. 84/703) şöyle demiştir: Cemel Savaşı sona erdiğinde Ali'nin yanına geldim. O, benim elimden tutarak evine doğru yürüdü. İçeri girdiğinde, hanımı ile iki kızı ağlıyorlardı. Onlar, Ali'nin geldiğini kendilerine haber vermesi için kapıya bir câriye oturtmuşlardı. Ancak câriye, içerideki kadınların yaptıklarıyla meşgul olmuştu ki Ali ansızın onların yanına girdi. Ben ise geride kalıp kapıda durdum. Bunun üzerine kadınlar sustular. Ali onlara: "Size ne oluyor?" dedi ve bir ya da iki kez onlara çıkıştı. İçlerinden biri şöyle karşılık verdi: "Duyduğun şeyi söyledik; Osman'ı ve akrabalığını, Zübeyr'i ve akrabalığını andık." Bunun üzerine Ali "Ben, Allah'ın haklarında '*Biz, onların gönüllerindeki kini söküp attık. Artık onlar sedirler üzerinde karşılıklı oturan kardeşlerdir*'[968] buyurduğu kişilerden olacağımızı umuyorum. Biz değilsek, kimdir onlar? Kimdir onlar?!" Bunu tekrar edip durdu. Öyle ki onun artık susmasını temenni ettim.[969]

İsnad Değerlendirmesi

1. Yahya b. Âdem (ö. 203/818): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[970]

2. Abdullah b. İdrîs (ö. 192/807): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[971]

---

[968] el-Hicr 15/47.

[969] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 492 (No. 40599). Benzer bir rivâyet için bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 113 (No. 4563).

[970] Bkz. s. 188.

[971] Bkz. s. 200-201.

3. Husayn b. Abdurrahmân (ö. 136/753): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[972]

4. Yûsuf b. Ya'kûb: Kimliği ve güvenilirlik durumu hakkında cerh ve ta'dîl eserlerinde bilgi bulunmamaktadır.

5. Salt b. Abdullah b. Hâris: İbn Hacer, onun *makbûl* bir râvî olduğunu ifade etmektedir.[973]

6. Abdullah b. Hâris: Tam adı Ebû Muhammed Abdullah b. Hâris b. Nevfel el-Hâşimî'dir. Tombul çocuk anlamına gelen "*bebbe*" lakabıyla tanınmaktadır. Babası Hâris b. Nevfel (ö. 35/655?) ve Hz. Peygamber'in amcasının oğlu olan dedesi Nevfel b. Hâris (ö. 15/636) sahâbîdir. Hz. Peygamber, doğumunun ilk günlerinde Abdullah b. Hâris'i görmüş ve ağzına ilk lokmayı verip kendisine dua etmiştir. Medineli fakihler arasında zikredilen Abdullah güvenilir bir râvî olarak kabul edilmektedir. Doğrudan Hz. Peygamber'den aktardığı *mürsel* rivâyetleri bulunmaktadır.[974]

Bu rivâyetin râvîlerinden Yûsuf b. Ya'kûb'un güvenilirliği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamadığından, rivâyetin sıhhatine dair kesin bir değerlendirme yapılmamıştır. Bununla birlikte Hz. Ali'nin Talha ve Zübeyr ile durumunu söz konusu âyete (el-Hicr 15/47) uygun gördüğünü ifade eden başka rivâyetler de mevcuttur.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet, Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'nın iki liderine dair uhrevî merkezli yaklaşımını ortaya koymaktadır. Hz. Ali, ilgili âyete atıfta bulunarak, bu hâdiseye karışan her iki tarafın da ahirette "gönüllerindeki kinden arınmış kardeşler" arasında yer alacaklarına dair kuvvetli ümidini ifade etmektedir. Bu ifade, onun başta liderleri olmak üzere Cemel Ashâbı'nı yalnızca tekfir etmekten kaçınmadığını, aynı zamanda onlar için ilahî mağfiret ve kurtuluş umudu taşıdığını göstermektedir. Hz. Ali'nin bu yaklaşımı,

---

[972] Bkz. s. 204.

[973] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 277.

[974] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 180-181.

yaşanan dünyevî çatışmaların müminler arasındaki uhrevî kardeşlik bağını ortadan kaldırmadığı yönündeki anlayışın erken bir örneğini teşkil etmektedir.

6. Rivâyet

[Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hârûn el-Fakîh → Ahmed b. Muhammed b. Nasr → Ebû Nuaym → Ebân b. Abdullah el-Becelî → Nuaym b. Ebû Hind → Rib'î b. Hırâş]

Rib'î b. Hırâş (ö. 101/719) şöyle demiştir: Ali'nin (r.a.) yanında oturuyordum. Bu sırada Talha'nın bir oğlu geldi ve Ali'ye (r.a.) selam verdi. Ali de onu karşıladı. Bunun üzerine (Talha'nın oğlu) şöyle dedi: "Mü'minlerin emiri, babamı öldürdüğün ve malıma el koyduğun halde beni karşılıyor musun?" Ali şöyle karşılık verdi: "Malın beytülmalde duruyor, git onu al. 'Babamı öldürdün.' sözüne gelince, (kıyamet gününde) ben ve babanın, Allah'ın haklarında '*Biz, onların gönüllerindeki kini söküp attık. Artık onlar sedirler üzerinde karşılıklı oturan kardeşlerdir*'[975] buyurduğu kimselerden olacağımızı ümit ediyorum." Bunun üzerine Hemdan kabilesinden bir adam [itiraz mahiyetinde] "Allah, bundan daha adildir!" dedi. Ali ise ona öyle bir haykırdı ki, saray yankılandı ve dedi ki: "Biz değilsek, kimdir o kimseler?"[976]

1. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hârûn el-Fakîh (ö. 339/950): Kendi döneminde Nîşâbur'un önde gelen Hanefî şeyhi ve müftüsü olduğu belirtilmektedir.[977]

2. Ahmed b. Muhammed b. Nasr (ö. 280/893): Kendi döneminde Nîşâbur'da ehl-i re'yin şeyhi ve temsilcisi olduğu ifade edilmektedir.[978]

3. Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn (ö. 219/834): Tam adı Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn (Amr) el-Mülâî el-Kûfî'dir. Hadis âlimleri kendisinin *sika* olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Güçlü hafızası ve hatasız güzel hattı ile tanınmaktadır. Buhârî'nin önde gelen

---

[975] el-Hicr 15/47.

[976] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 385 (No. 3348).

[977] Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VII, 724.

[978] Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 495-496.

hocaları arasında zikredilmektedir. *Kütüb-i sitte* musanniflerinin tamamı eserlerinde onun rivâyetlerine yer vermiştir.[979]

4. Ebân b. Abdullah el-Becelî el-Kûfî (ö.?): Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (136-158/754-775) hilâfeti döneminde vefat ettiği belirtilen Ebân b. Abdullah hakkında hadis münekkitleri farklı değerlendirmeler yapmışlardır. Örneğin Yahya b. Maîn (ö. 233/848) onun *sika* olduğu ifade ederken, İbn Hibbân (ö. 354/965) rivâyetlerinde çok fazla hata yaptığını ve münker rivâyetler aktardığını belirtmiştir.[980] İbn Hacer ise onu hafızası sağlam olmayan sadûk bir râvî olarak değerlendirmiş ve *Sünen-i erba'a*'da rivâyetlerine yer verildiğini belirtmiştir.[981]

5. Nuaym b. Ebû Hind (ö. 110/729?): İsminin Nûman b. Eşyem el-Eşcaî el-Kûfî olduğu belirtilmektedir. Hadis münekkitleri tarafından *sika* bir râvi olarak kabul edilmektedir. İbn Sa'd (ö. 230/845), Hz. Ali aleyhine sözler söylemesi sebebiyle Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) Nuaym b. Ebû Hind'den hadis dinlemediğine dair bir rivâyet aktarmıştır.[982]

6. Rib'î b. Hırâş: Tam adı Ebû Meryem Rib'î b. Hırâş el-Absî el-Gatafânî el-Kûfî'dir. Muhadram tâbiîlerden olup, Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz'in (ö. 101/720) hilâfeti zamanında vefat etmiştir. Hadis münekkitleri tarafından *sika* bir râvî olarak kabul edilen Rib'î b. Hırâş'ın günlük hayatında da doğru konuşmaya son derece özen göstermekle temayüz eden bir kimse olduğu kaydedilmektedir. Rivâyete göre onun iki oğlu, zalimliği ile meşhur Emevî valisi Haccâc b. Yûsuf'a (ö. 95/714) isyan etmişti. Haccâc'a, bu iki gencin babalarının ömründe bir kere dahi yalan söylemediği, dolayısıyla oğullarının yerini babalarına sorması gerektiği söylenince, Haccâc onu çağırtmış ve yerlerini sormuştur. Rib'î b. Hırâş iki oğlunun evde olduğunu söyleyince, Haccâc da

---

[979] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 270 vd.; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 446.

[980] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 96.

[981] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 87.

[982] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 468.

doğru sözlülüğünü takdir ederek onun çocuklarını bağışlamıştır. Kütüb-i sitte müelliflerinin tamamı eserlerinde onun rivâyetlerine yer vermiştir.[983]

Hâkim en-Nîsâbûrî bu rivâyeti zikrettikten sonra sahih olduğunu ifade etmiştir. Ancak rivâyetin isnadında hafıza yönünden tenkit edilmiş olan Ebân b. Abdullah'ın bulunması sebebiyle, sahih değil, ancak hasen seviyesinde olabileceği değerlendirilmektedir. Aynı değerlendirme İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde Vekî' b. Cerrâh → Ebân b. Abdullah el-Becelî → Nuaym b. Ebû Hind → Rib'î b. Hırâş isnadıyla kaydedilen rivâyet[984] için de geçerlidir. Yukarıdaki isnaddan farklı olarak bu rivâyette Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn yerine Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812) bulunmaktadır. Onun güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[985]

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyette Talha b. Ubeydullah'ın hangi oğlunun Hz. Ali'nin yanına geldiği belirtilmemiş olmakla birlikte konu ile ilgili başka rivâyetlerde onun İmrân b. Talha (ö.?) olduğu açıkça ifade edilmektedir.[986] Rivâyet, Hz. Ali'nin Talha b. Ubeydullah'ı düşman olarak görmediğini, onu iman kardeşliği zemini içerisinde değerlendirdiğini ortaya koymaktadır. Talha'nın oğluna verdiği cevap, yaşanan acı hâdiselere rağmen babasıyla ahirette kardeşlik içinde buluşacağına dair ümidini yansıtmaktadır. Öte yandan Hemdanlı bir kimsenin 'Allah, bundan daha adildir' şeklindeki itirazı, bu bakış açısının Hz. Ali'nin çevresindeki herkes tarafından paylaşılmadığını göstermektedir. Bu durum, Cemel sonrası ortamda duygusal ve siyasî gerilimlerin canlılığını koruduğuna işaret etmesi açısından dikkat çekmektedir.

---

983 Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IX, 54-57.

984 Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 509 (No. 40625).

985 Bkz. s. 211.

986 Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 205; Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, II, 747; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 300 (No. 16715). Hz. Ali'nin, Talha b. Ubeydullah'ın mallarını Cemel Savaşı'ndan sonra İmrân b. Talha'ya teslim ettiğine dair bilgi için ayrıca bkz. Ebû Nu'aym, *Ma'rifetü's-sahâbe*, IV, 2113.

Rivâyetin *Musannef*'teki metninde ise ayrıntı bulunmamakta, yalnızca Hz. Ali'nin Talha ve Zübeyr'le durumunun ilgili âyette anlatılan kimseler gibi olmasını temenni ettiğine dair ifadeleri yer almaktadır.

Bir sonraki başlığa geçmeden önce Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı hakkındaki kanaatini yansıtması açısından şu rivâyetin de zikredilmesinde fayda bulunmaktadır: Cemel Savaşı öncesinde Hz. Ali taraftarlarından Ammâr b. Ebû Seleme ed-Dâlânî (ö. 61/680), Cemel Ashâbı'nı kastederek ona "Bu topluluğun hesabını sormak istedikleri kan (Hz. Osman'ın kanı) konusunda bir gerekçeleri var mıdır?" diye sormuştur. Hz. Ali'nin "Evet." demesi üzerine "Senin bunu ertelemen hususunda bir gerekçen var mıdır?" demiştir. Hz. Ali'nin tekrar "Evet." demesi üzerine ise "Yarın biz onlarla karşı karşıya gelip savaşırsak kıyamette halimiz ne olur?" şeklinde bir soru yöneltmiştir. Buna cevap olarak Hz. Ali şöyle demiştir: "Allah'ın, bizden ve onlardan kalbini Allah için arındıran herkesi cennete koyacağını ümit ederim."[987] Hz. Ali'nin verdiği bu cevap da onun Cemel Ashâbı'nı mü'min bir topluluk olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

2. Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'na Muamelesi

Hadis kaynaklarındaki rivâyetlere göre Hz. Ali Cemel Savaşı günü, Cemel Ashâbı'ndan kaçan kimselerin takip edilmemesi, esir ve yaralıların öldürülmemesi yönünde emirler vermiş, silahını bırakanlarla, evine sığınıp kapısını kapatanların güvende olacağını ve bunlara ilişilmeyeceğini söylemiştir. Ayrıca Cemel Ashâbı'nın malları ve namuslarının da kendilerine helal olmadığı yönünde taraftarlarını uyarmış ve mallarının ganimet olarak alınmasını menetmiştir.[988] Aşağıda Cemel Savaşı sonrasında Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'na muamelesine ilişkin birkaç rivâyet değerlendirilmiştir. Rivâyetler benzer muhtevalara sahip olduğundan tekrara düşülmemesi maksadıyla metinlerine dair

---

[987] Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 496; Bâkıllânî, *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhide*, s. 237; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 453; Bûtî, *Âişe*, s. 121.

[988] Hz. Ali'nin Cemel Savaşı günü verdiği emirlerle ilgili Şia kaynaklarında da rivâyetler bulunmaktadır. Bkz. el-Kuleynî, *el-Kâfî*, V, 33; Tûsî, *Tehzîbu'l-Ahkâm*, 2.

genel bir değerlendirme yapmakla yetinilmiştir. Ayrıca konuya dair benzer rivâyetlere dipnotlarda işaret edilmiştir.

1. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Yahyâ b. Âdem → Şerîk → Süddî → Abdu Hayr]

Abdu Hayr b. Yezîd el-Hemdânî'den nakledildiğine göre Hz. Ali, Cemel günü [taraftarlarına] şöyle demiştir: "Savaşı bırakıp gidenleri takip etmeyin. Yaralıları öldürmeyin. Her kim silahını bırakırsa güvendedir."[989]

İsnad Değerlendirmesi

1. Yahya b. Âdem (ö. 203/818): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[990]

2. Şerîk b. Abdullah (ö. 177/794): Doğru sözlü olmakla birlikte rivâyetlerinde çokça hata yaptığına dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[991]

3. Süddî (ö. 127/745): Tam adı Ebû Muhammed İsmâîl b. Abdurrahmân es-Süddî el-A'ver el-Hicâzî el-Kûfî'dir. Önde gelen tâbiî müfessirlerdendir. Hadis münekkitleri onun hakkında farklı değerlendirmeler yapmıştır. Kendisi ile ilgili Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), "rivâyetinde sakınca yoktur", Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) *zayıf*, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) *sika,* bir başka yerde ise "*mukarrebü'l-hadîs* (hadisi, güvenilir râvîlerin rivâyetlerine yakındır)", Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) *leyyin*, Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) "hadisi yazılır", Nesâî (ö. 303/915) "*sâlihü'l-hadîs* (hadisi delil olarak kullanılabilir)", İbn Adî (ö. 365/976) ise "Bana göre o doğru sözlüdür" demiştir.[992] İbn Hacer ise Şiîlik eğilimi olduğunu belirttiği Süddî'nin doğru sözlü olmakla

---

[989] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 486 (No. 40582). Benzer bir rivâyet için bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 510 (No. 40629).

[990] Bkz. s. 188.

[991] Bkz. s. 230.

[992] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, V, 264-265.

birlikte bazen hata yaptığını, ayrıca Buhârî dışındaki *Kütüb-i sitte* müelliflerinin eserlerinde onun rivâyetlerine yer verdiğini ifade etmiştir.[993]

4. Abdu Hayr b. Yezîd el-Hemdânî (ö.?): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[994]

Bu rivâyetin râvîleri hakkında ağır cerhler bulunmamakla birlikte, Şerîk b. Abdullah'ın rivâyetlerinde fazla hata yapması ve Süddî hakkındaki ihtilaflı değerlendirmeler sebebiyle sahih kabul edilmesi güç görünmektedir. Bununla birlikte, râvîlerin genel olarak güvenilir kabul edilmesi, rivâyetin hasen mertebesinde değerlendirilebileceğini göstermektedir.

2. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Abbâd b. Avvâm → Salt b. Behrâm → Şakîk b. Seleme]

Ebû Vâil Şakîk b. Seleme'den nakledildiğine göre Hz. Ali, Cemel Savaşı günü hiç kimseyi esir almamış ve yaralı birini öldürmemiştir.[995]

İsnad Değerlendirmesi

1. Abbâd b. Avvâm (ö. 183/799): Tam adı Ebû Sehl Abbâd b. Avvâm el-Kilâbî el-Vâsitî'dir. Hadis âlimleri tarafından güvenilir bir râvî olarak değerlendirilmiştir. Şiîlik eğilimi olduğu belirtilmektedir.[996]

2. Salt b. Behrâm (ö. 147/764): Tam adı Ebû Hâşim Salt b. Behrâm et-Temîmî (veya el-Hilâlî) el-Kûfî'dir. Hadis münekkitleri tarafından *sika* bir râvî olarak kabul edilmiştir. Mürciî görüşlere sahip bir kimse olduğu ifade edilmektedir.[997]

---

[993] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 108.

[994] Bkz. s. 189.

[995] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 479 (No. 40566).

[996] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, VIII, 511-512; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 99.

[997] Bkz. İbn Hacer, *Ta'cîlü'l-menfa'a*, I, 674.

3. Şakîk b. Seleme (ö. 82/701?): Tam adı Ebû Vâil Şakîk b. Seleme el-Esedî el-Kûfî'dir. Muhadram tâbiîlerden olup 50'ye yakın sahâbîden rivâyette bulunmuştur. Güvenilir bir râvî olduğu konusunda ittifak bulunmaktadır. *Kütüb-i sitte* musanniflerinin tamamı eserlerinde onun rivâyetlerine yer vermiştir.[998]

Bu rivâyet, muttasıl bir isnad zincirine sahiptir ve râvîlerinin tamamı *sika* kabul edilmektedir. Bu bakımdan rivâyetin isnad yönünden sahih olduğu anlaşılmaktadır.

3. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Hafs b. Gıyâs → Ca'fer → Babası (Muhammed el-Bâkır)]

Basra günü (Cemel Savaşı günü) Hz. Ali'nin emriyle münadisi şu ilanı yapmıştır: "Savaşı bırakıp gidenler takip edilmesin, yaralı hiç kimse öldürülmesin, hiçbir esir öldürülmesin. Kapıyı kapatan güvendedir. Silahını bırakan güvendedir. Onların (Cemel Ashâbı'nın) mallarından [ganimet olarak] bir şey alınmasın."[999]

İsnad Değerlendirmesi

1. Hafs b. Gıyâs (ö. 194/810): Tam adı Ebû Ömer Hafs b. Gıyâs en-Nehaî el-Ezdî el-Kûfî'dir. Bağdat'ta 2 yıl, Kûfe'de ise 13 yıl kadılık yapmış, fakih bir kimsedir. Hadis münekkitleri tarafından güvenilir bir râvî olarak kabul edilmekle birlikte ömrünün sonlarına doğru hafızasının zayıfladığı ve zaman zaman tedlîs yaptığı belirtilmektedir. Cömertliği ile meşhur olmuştur.[1000]

2. Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[1001]

---

[998] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XII, 548-554.

[999] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 507 (No. 40620); XVIII, 419 (No. 35497). Benzer rivâyetler için bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IX, 320 (No. 19841); Saîd b. Mansûr, *es-Sünen,* II, 390 (No. 2948); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 490 (No. 40594).

[1000] Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 1094-1096; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 415-418.

[1001] Bkz. s. 257.

3. Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733?): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmeler ile Hicrî 56 yılında doğduğuna ilişkin bilgiye daha önce yer verilmiştir.[1002]

Bu rivâyet güvenilir râvîler tarafından nakledilmiş olmakla birlikte isnad açısından *munkatı'*dır. Zira râvîlerden Muhammed el-Bâkır, Cemel Savaşı'ndan yaklaşık 20 yıl sonra doğmuştur.

4. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Ahmed b. Abdullah → Zâide → Ömer b. Kays → Zeyd b. Vehb]

Cemel Savaşı'nda Hz. Ali'nin safında yer alan Zeyd b. Vehb'in (ö. 83/702) anlattığına göre Hz. Âişe'yi savunmak için devesinin etrafında bulunan kimselerin tamamının öldürülmesinin ardından savaşın galip tarafının lideri Hz. Ali, yaralıların öldürülmemesi, kaçanların takip edilmemesi ve kapısını üzerine kapatıp silahını bırakanların güvende olduğuna dair çağrılar yaptırmıştır.[1003]

Daha önce ifade edildiği üzere bu rivâyet muttasıl bir isnada sahiptir ve râvîlerinin tamamı güvenilir kabul edilmektedir.[1004] Ayrıca İbn Hacer de isnad açısından sahih olduğunu dile getirmiştir.[1005]

5. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Abde b. Süleymân → Cüveybir → Dahhâk b. Müzâhim]

Dahhâk b. Müzâhim'in anlattığına göre Hz. Ali, Cemel Savaşı günü Talha b. Ubeydullah ve taraftarlarını mağlup edince, teslim olup kendilerine katılan veya savaşı

[1002] Bkz. s. 257.

[1003] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 514-515 (No. 40638).

[1004] Bkz. s. 190-191.

[1005] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 57.

bırakıp giden hiç kimsenin öldürülmemesi, hiçbir kapının açılmaması ve kimsenin namus ve malının helal sayılmaması yönünde münadisine emir vermiştir.[1006]

İsnad Değerlendirmesi

1. Abde b. Süleymân (ö. 186/802): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[1007]

2. Cüveybir b. Saîd (ö. 140/757'den sonra): Tam adı Ebü'l-Kâsım Cüveybir (veya Câbir) b. Saîd el-Belhî el-Kûfî'dir. Tefsir bilgisi ile de tanınan Cüveybir b. Saîd'in hadis rivâyetinde zayıf hatta metruk bir râvî olduğu kaydedilmektedir.[1008]

3. Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723): Tam adı Ebû Muhammed (veya Ebü'l-Kâsım) Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî'dir. Tefsir bilgisi ile meşhurdur. Hadis âlimlerinin çoğunluğu tarafından güvenilir bir râvî olarak kabul edilmektedir. Abdullah b. Abbâs veya başka bir sahâbî ile karşılaşmadığı belirtilmektedir.[1009] İbn Hacer, onun çok sayıda *mürsel* rivâyetleri bulunan sadûk bir râvî olduğunu ve *Sünen-i erba'a*'da rivâyetlerine yer verildiğini kaydetmiştir.[1010]

Bu rivâyetin râvîlerinden Cüveybir b. Saîd'in aşırı zayıf kabul edilmesi ve Dahhâk b. Müzâhim'in Hz. Ali dönemine yetiştiğine veya Cemel Savaşı'na katıldığına dair herhangi bir bilginin bulunmaması sebebiyle isnad açısından son derece zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

Rivâyetlerin Metin Değerlendirmesi

Farklı râvîlerden nakledilen yukarıdaki beş rivâyet, Hz. Ali'nin Cemel Vak'ası sırasında benimsediği savaş hukukunun temel ilkelerini ortaya koymaktadır. İlgili

---

[1006] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 489 (No. 40593).

[1007] Bkz. s. 199.

[1008] Bkz. Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*, II, 130-131.

[1009] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIII, 291-296.

[1010] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 280.

rivâyetlere göre, Hz. Ali'nin kaçanların takip edilmemesi, yaralı ve esirlerin öldürülmemesi, ayrıca silahını bırakan veya evine sığınan kimselere güvence verilmesi yönünde açık ve bağlayıcı emirler verdiği anlaşılmaktadır. Özellikle Cemel Ashâbı'nın mallarının ganimet sayılmaması ve namuslarının dokunulmaz kabul edilmesi yönündeki talimatları, Hz. Ali'nin bu çatışmayı kâfirlere karşı yürütülen savaşlardan farklı bir hukukî statüde değerlendirdiğini ortaya koymaktadır. Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'na karşı muamelesi, onları tekfir etmeyip "ehl-i bağy" olarak konumlandıran dinî-fıkhî yaklaşımının sahadaki pratik yansıması mahiyetindedir.

Hz. Ali'nin Cemel Savaşı sonrasında Cemel Ashâbı'na karşı tutumunun yanında yer alan Ammâr b. Yâsir gibi sahâbîler tarafından da desteklendiği anlaşılmaktadır. Nitekim Cemel Savaşı günü Cemel Ashâbı geri çekilirken "Yaralı olanlara saldırılmasın, kaçanlar öldürülmesin ve silahını bırakanlar güvendedir." şeklinde çağrılar yaptırdığı[1011] nakledilen Ammâr b. Yâsir'in, Cemel Savaşı'ndan sonra da Hz. Ali'ye "Çoluk çocuğun esir alınması konusunda ne dersin?" diye sorduğu, Hz. Ali'nin, "Biz yalnızca bize karşı savaşanlarla savaştık." şeklinde cevap vermesi üzerine ise "Şayet bundan başka bir şey deseydin, sana karşı çıkardık!" dediği rivâyet edilmektedir.[1012]

Diğer taraftan, Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'na karşı tutumunun muhalifleri tarafından da takdirle karşılandığını gösteren rivâyetler mevcuttur. Bu bağlamda şu rivâyet zikredilebilir: Hz. Ali'nin torunu Zeynelâbidîn Ali b. Hüseyin (ö. 94/712) şöyle demiştir: Mervân b. Hakem'in yanına girdim. Bana dedi ki: Baban Ali'den daha asil bir galip görmedim. Cemel günü bize karşı zafer kazandığı anda, onun müezzini şöyle seslendi: "Kaçanlar öldürülmeyecek ve yaralıya son darbe vurulmayacak."[1013] Nitekim

---

[1011] Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 168 (No. 2661); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 314 (No. 16748). Benzer bir rivâyet için bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IX, 320 (No. 19842).

[1012] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 493 (No. 40601); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 314 (No. 16749).

[1013] Saîd b. Mansûr, *es-Sünen,* II, 389 (No. 2947). Ayrıca bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 314 (No. 16746); İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 57; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, III, 57.

rivâyetin devamında Mervân b. Hakem, Cemel Vak'ası'ndan sonra kendi talebiyle Hz. Ali'ye biat ettiğini ifade etmektedir.

Burada, yukarıdaki veriler ışığında önemli bir hususun vurgulanması gerekmektedir. Hadis kaynaklarındaki rivâyetler, Cemel Vak'ası'na iştirak eden sahâbîlerin birbirlerinin iman ve adâlet durumlarını tartışma konusu yapmadıklarını teyit etmektedir. Hz. Ali'nin gerek Cemel Ashâbı hakkındaki kanaati gerekse savaş sonrası sergilediği hukukî muamele, meselenin sadece askerî bir çatışma olmadığını, arka planında köklü bir dinî duruşun yer aldığını göstermektedir. Ancak sonraki dönemlerde, bazı kelâmî fırkalar bu hâdiseyi farklı yorumlayarak, tarafların dinî statülerini tartışmaya açmışlardır.[1014] Özellikle Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) gibi bazı erken dönem kelâmcıları, Cemel Ashâbı ve Hz. Ali taraftarlarının adâletini kabul etmemiş, hatta imanları konusunda tereddüt beyan etmişlerdir. Nitekim Vâsıl b. Atâ'ya nispet edilen, "O iki topluluktan (Hz. Ali taraftarları ve Cemel Ashâbı) biri fasıktır, ama hangisi olduğunu belirtmem. Eğer Aişe, Ali ve Talha bana bir demet ot hakkında bile şahitlik etselerdi, onların şahitliğini kabul etmezdim."[1015] şeklindeki ifadeler, söz konusu yaklaşımın radikal boyutunu yansıtmaktadır. Buna karşın, mezkûr sahâbîlerin iman ve adâletlerine dair herhangi bir şüpheye mahal yoktur. Kur'ân-ı Kerîm'de, "*Eğer müminlerden iki grup birbiriyle kavgaya tutuşursa hemen aralarını düzeltin*."[1016] buyurulması, Müslümanların birbirleriyle savaşsalar dahi "mü'min" vasfını koruduklarını ilahî beyanla tescil etmektedir. Cemel Vak'ası'na katılan sahâbîlerin, birbirlerinin iman ve adâletlerine yönelik olumsuz beyanlarda bulunmamış olmaları bu Kur'ânî perspektifin bizzat

---

[1014] Cemel Vak'ası'nın kelâmî tartışmalara etkisiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yaprakdal, *Cemel Vak'ası*, s. 210-227. Cemel Vak'ası ve Sıffîn Savaşı sonrasında, savaşlarda birbirlerini öldüren Müslümanların dinî durumlarına ilişkin tartışmaların yapılmaya başladığı; "büyük günah, iman-küfür sınırı, kader ve insanın ihtiyarî fiilleri" gibi itikadî konuların ön plana çıktığı ifade edilmektedir. Bkz. Fayda, "Hulefâ-yi râşidîn", *DİA*, XVIII, 338; Karadere*, Cemel ve Sıffîn Savaşlarının İslam Mezhepleri Tarihi Açısından İncelenmesi*, s. 162; Demircan, "Hz. Ali Dönemi İç Karışıklıkları", s. 315; Türkmen, *Cemel ve Sıffîn Savaşlarının İslam Mezheplerinin Oluşumuna Etkisi*, s. 80 vd.

[1015] Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, IV, 329. Fırkaların sahâbe hakkındaki görüşleri hakkında bilgi için bkz. Efendioğlu, "Sahâbe", *DİA*, XXXV, 496-497.

[1016] el-Hucurât, 49/9.

yaşanmış bir tezahürüdür. Bu hâdiseye iştirak eden sahâbîlerin iman ve adâlet durumları hakkındaki tarihî tartışmalar bu çalışmanın asıl konusu olmamakla birlikte, onların Cemel Vak'ası öncesi ve sonrasındaki beyanları doğal olarak bu konulara da cevap teşkil etmiştir.

3. Taraftarlarının Hz. Ali'ye İtirazları

Cemel Savaşı'ndan sonra, ele geçirilen mallar ve esirler konusunda bazı ihtilafların yaşandığı ve askerleri arasında yer alan bazı kimselerin Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'na karşı tutumunu sindiremediği ve onu eleştirdiğine dair rivâyetler bulunmaktadır. Hz. Ali bu tür itirazlara bizzat müdahale etmiş ve ihtilafların önüne geçmiştir. Aşağıda söz konusu rivâyetler ele alınmıştır. Rivâyetler benzer muhtevalara sahip olduğundan tekrara düşülmemesi maksadıyla metinlerine dair genel bir değerlendirme yapmakla yetinilmiştir.

1. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Ahmed b. Abdullah → Zâide → Ömer b. Kays → Zeyd b. Vehb]

Hz. Ali, ganimetler konusunda yanına gelen taraftarlarına "*Bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri mutlaka Allah'a, Peygamber'e, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir*."[1017] âyetini hatırlattıktan sonra "Âişe hanginizin olacak?!" demiştir. Onların, "Sübhanallah! O bizim annemizdir." demeleri üzerine ise "O, (size) haram mıdır?" diye sormuştur. "Evet." dediklerinde ise miras taksimi gibi konulara dikkat çekerek Müslüman olduklarını, dolayısıyla mallarının ganimet olarak paylaşılamayacağını ifade etmiş ve ele geçirilen malların sahiplerine (veya yakınlarına) teslim edilmesi yönünde emir vermiştir. Hz. Ali, "Kanber, onlardan kim bir şeyi (malı) tanırsa onu alsın." demiştir.[1018]

[1017] el-Enfâl 8/41.

[1018] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 514-515 (No. 40638); Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, VI, 441 (No. 4765). Kanber'in, Hz. Ali'nin kölesi veya hizmetçisi olduğuna dair bilgi için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 356; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 146.

Yukarıda ifade edildiği üzere İbn Hacer tarafından da sahih olarak değerlendirilen bu rivâyet muttasıl bir isnada sahiptir ve râvîlerinin tamamı güvenilir kimselerdir.[1019]

Bu rivâyetin râvîlerinden Ömer b. Kays'ın anlattığına göre, Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'nın mallarının ganimet olarak alınmaması ve ele geçirilen eşyaların sahiplerine iade edilmesi yönündeki emrinden sonra dikkat çekici bir hâdise yaşanmıştır. Rivâyete göre, Hz. Ali'nin askerlerinden bir grup, Cemel Ashâbı'ndan birine ait olduğu anlaşılan bir tencerede yemek pişirdiği sırada, bir kişi işlerinin bitmesini beklemeden tencereye tekme atarak içindekileri dökmüş ve onu alıp götürmüştür.[1020] Bu olay, Hz. Ali'nin kesin talimatlarına rağmen taraftarları arasında bu hususta tam bir uygulama birliğinin sağlanamadığını göstermektedir.

2. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Yahyâ b. Âdem → Mes'ûd b. Sa'd → Atâ b. es-Sâib → Ebü'l-Bahterî]

Muhaddis tâbiî Ebü'l-Bahterî'nin (ö. 82/701?) aktardığına göre Cemel Ashâbı'nın mağlup edilmesi üzerine Hz. Ali şöyle demiştir: "Karargâh dışında olan kimselerin peşine düşülmesin. Silah ve binek hayvanları size aittir. Miraslar Allah'ın belirlediği oranlara göre taksim edilecektir. Eşi öldürülen kadınlar da dört ay ve on gün iddet beklesin." Bunun üzerine [bazı askerleri] ona "Mü'minlerin emiri! Onların kanları bize helal de kadınları helal değil mi?" demişlerdir. Hz. Ali ise "Ehl-i kıble konusunda uygulama bu şekildedir. [Esir kadınları paylaşmak istiyorsanız] Oklarınızı getirin de Âişe için kura çekin! Zira bu işin başı ve onların lideri odur." şeklinde cevap vermiştir. Bunun

[1019] Bkz. s. 190-191.

[1020] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 515 (No. 40639).

üzerine onlar hatalarını anlamışlar ve "Allah'tan bağışlanma dileriz." dilemişlerdir. Rivâyette Hz. Ali'nin onları bu şekilde susturduğu belirtilmektedir.[1021]

İsnad Değerlendirmesi

1. Yahya b. Âdem (ö. 203/818): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[1022]

2. Mes'ûd b. Sa'd (ö.?): Tam adı Ebû Sa'd (veya Ebû Saîd) Mes'ûd b. Sa'd el-Cu'fî el-Kûfî'dir. Hadis râvîlerinden Rebî' b. Sa'd'ın kardeşidir. Cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından güvenilir bir râvî olarak kabul edilmiştir.[1023]

3. Atâ b. es-Sâib (ö. 136/753): Tam adı Ebü's-Sâib Atâ b. es-Sâib es-Sakafî el-Kûfî'dir. Hadis münekkitleri tarafından güvenilir bir râvî olarak kabul edilmekte, ancak ömrünün sonlarına doğru hafızasının zayıfladığı ifade edilmektedir.[1024]

4. Ebü'l-Bahterî (ö. 82/701?): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[1025]

Bu rivâyetin râvîlerinden Ebü'l-Bahterî, güvenilir kabul edilmekle birlikte, Hz. Ali'den doğrudan rivâyeti bulunmadığından[1026] isnad *munkatı'* durumundadır. Atâ b. es-Sâib'in ömrünün son döneminde hafızasında zayıflama meydana geldiği dikkate alındığında, bu rivâyetin de bu döneme ait olma ihtimali, sıhhati konusunda ihtiyatlı bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır.

[1021] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 486 (No. 40584). Benzer rivâyetler için bkz. Saîd b. Mansûr, *es-Sünen,* II, 391 (No. 2950); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 508 (No. 40624); İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 470.

[1022] Bkz. s. 188.

[1023] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 117.

[1024] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, VI, 110-113.

[1025] Bkz. s. 256.

[1026] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, IV, 279-280.

3. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Abbâd b. Avvâm → Salt b. Behrâm → Abdülmelik b. Sel' → Abdu Hayr]

Abdu Hayr b. Yezîd el-Hemdânî'den (ö.?) nakledildiğine göre Hz. Ali'nin Cemel Savaşı'nda karşı taraftan kimseyi esir almaması ve mallarını ganimet olarak kabul etmemesi üzerine taraftarlarından bazıları ona "Mü'minlerin emiri! Onların mallarından beşte birlik payı almayacak mısın?" diye sormuşlardır. Hz. Ali ise "İşte Âişe burada. İsteyen ona danışsın!" diye cevap vermiştir. Bunun üzerine söz konusu kimseler "Bundan başka bildiğin yok, bundan başka bildiğin yok!" demişlerdir.[1027]

İsnad Değerlendirmesi

1. Abbâd b. Avvâm (ö. 183/799): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[1028]

2. Salt b. Behrâm (ö. 147/764): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[1029]

3. Abdülmelik b. Sel': Tam adı Abdülmelik b. Sel' el-Hemdânî el-Kûfî'dir. Hâdis âlimleri tarafından zabtı açısından eleştirilmiş, hadis naklinde çokça hata yaptığı ifade edilmiştir.[1030] İbn Hacer, onun *sadûk* bir râvî olduğunu ve Nesâî'in *Sünen*'inde onun rivâyetlerine yer verdiğini belirtmektedir.[1031]

[1027] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 479 (No. 40567). Cemel Vak'ası'ndan sonra Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'nın malları ve kadınlarına ilişilmesini yasaklamasına karşı çıkan bir kimse Hz. Ali'nin tepkisi ile karşılaşmıştır. Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IX, 321 (No. 19845).

[1028] Bkz. s. 268.

[1029] Bkz. s. 268.

[1030] Bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 104; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII, 319-320.

[1031] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 363.

4. Abdu Hayr b. Yezîd el-Hemdânî (ö.?): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[1032]

Bu rivâyetin genel olarak güvenilir râvîler tarafından aktarıldığı görülmektedir. Ancak râvîlerden Abdülmelik b. Sel'in zabt yönünden zayıf olduğu belirtilmiştir. Bu durum rivâyetin sahih kabul edilmesine engel teşkil etmekte, ancak diğer râvîlerin güvenilirliği dikkate alındığında, rivâyetin hasen seviyesinde kabul edilmesi uygundur.

4. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Abdullah b. İdrîs → Husayn → Meysere Ebû Cemîle]

Ebû Cemîle Meysere b. Ya'kûb'un (ö. 90/709?) anlattığına göre Hâricîler ilk kez Cemel Savaşı günü bazı uygulamaları sebebiyle Hz. Ali aleyhine konuşmaya başlamışlardır. Onlar, "Nasıl olur da Ali, bize onların (Cemel Ashâbı'nın) kanlarını helal kıldı da nesillerini ve mallarını yasakladı?" demişlerdir. Hz. Ali ise onları "Sizin için 500'er (dirhem) vardır. Sizleri çoluk çocukları esir almaktan müstağni kılacak bu malları size ayırıyorum." diyerek teskin etmiştir.[1033]

İsnad Değerlendirmesi

1. Abdullah b. İdrîs (ö. 192/807): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[1034]

2. Husayn b. Abdurrahmân (ö. 136/753): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[1035]

3. Meysere Ebû Cemîle: Tam adı Ebû Cemîle Meysere b. Ya'kûb el-Tuhevî el-Kûfî'dir. Tâbiînden ve Hz. Ali'nin sancaktarlarından olduğu belirtilen Meysere'nin

---

[1032] Bkz. s. 189.

[1033] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 478 (No. 40561); XX, 158 (No. 38634).

[1034] Bkz. s. 200-201.

[1035] Bkz. s. 204.

rivâyetleri Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce tarafından aktarılmıştır.[1036] Güvenilirlik durumu hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. İbn Hacer, onu *makbûl* bir râvî olarak kabul etmektedir.[1037]

Genel olarak güvenilir râvîler tarafından nakledilen bu rivâyetin râvîleri arasında Ebû Cemîle Meysere b. Ya'kûb'un yer alması sebebiyle hasen seviyesinde olduğu ifade edilebilir.

Hz. Ali'nin, Cemel Vak'ası'ndan sonra Basra hazinesindeki 600.000 dirhemi aşkın parayı savaşı kazanan taraftarlarına dağıttığı ve her birine 500'er dirhem verdiğine dair rivâyet de yukarıdaki rivâyeti desteklemektedir.[1038]

5. Rivâyet

[Abdürrezzâk b. Hemmâm → Ma'mer b. Râşid → Eyyûb → İbn Sîrîn]

Muhammed b. Sîrîn'in (ö. 110/729) şöyle dediği nakledilmektedir: "Ali, Cemel Ashâbı ile yapılan savaşı bitirince, bir adam ayağa kalktı ve şöyle dedi: 'Basralılar'ın kanları bize helal oldu da mallarıyla kadınları mı haram oldu?!' [Bu söz üzerine] Ali 'Susturun şunu!' dedi. Adam bu sözünü iki veya üç kez tekrarlayınca, bizzat Ali ona yönelerek 'Sen *müteallimler*in görüşünü mü istiyorsun?' dedi. Orada bulunan kimseler de 'Kim bu *müteallim*?' diye sormaya başladılar. Bunun üzerine adam çekip gitti."[1039]

[1036] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIX, 194-195.

[1037] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 555.

[1038] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 486 (No. 40583). Bu rivâyet *Musannef*'in muhakkiki tarafından sahih olarak değerlendirmektedir. Benzer bir rivâyet için bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 158; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 541.

[1039] Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IX, 321 (No. 19845).

İsnad Değerlendirmesi

1. Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27): Meşhur muhaddislerden olup kendisi hakkındaki bilgilere daha önce yer verilmiştir.[1040]

2. Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770): Meşhur muhaddislerden olup kendisi hakkındaki bilgilere daha önce yer verilmiştir.[1041]

3. Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749): Tam adı Ebû Bekr Eyyûb b. Ebû Temîme Keysân es-Sahtiyânî el-Basrî'dir. Önde gelen fakih muhaddis tâbiîlerden olup, âbidliği ile de tanınmaktadır. Hadis münekkitleri tarafından *sika* bir râvî olarak kabul edilmiştir. Rivâyetlerine *Kütüb-i sitte*'de yer verilmiştir.[1042]

4. Muhammed b. Sîrîn: Tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Sîrîn el-Basrî'dir. Hicrî 34 yılında Basra'da doğmuştur. Tâbiîn neslinin önde gelen imamlarından olup, 30 sahâbî ile görüştüğü kaydedilmektedir. Hadis ve fıkıhtaki derin bilgisi ile tanınmaktadır. Ayrıca rüya tabiri konusunda da şöhret bulmuştur. Hadis âlimlerinin ittifakıyla *sika* bir râvî olarak kabul edilen İbn Sîrîn'in rivâyetlerine *Kütüb-i sitte*'de yer verilmiştir.[1043]

Rivâyetin isnadında yer alan tüm raviler sikadır. Ancak Cemel Savaşı'ndan yaklaşık 2 yıl önce doğan Muhammed b. Sîrîn'in bu hâdise hakkındaki bilgileri kimden aldığı bilinmediğinden rivâyetin isnâdında inkıtâ olduğu anlaşılmaktadır.

Rivâyetlerin Metin Değerlendirmesi

Yukarıdaki rivâyetler, Cemel Savaşı sonrasında Hz. Ali'nin ordusu içinde ortaya çıkan fıkhî ve siyasî gerilimi açık biçimde yansıtmaktadır. İtirazların odağında, Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'na yönelik muamelesi bulunmaktadır. Savaş sırasında "kanları helâl" kabul edilen Cemel Ashâbı'nın, savaşın ardından mallarının ve ailelerinin ganimet

---

[1040] Bkz. s. 221.

[1041] Bkz. s. 221.

[1042] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 117.

[1043] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 344 vd.; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, IV, 606 vd.

veya esir statüsüne dahil edilmemesi, ordudaki temel hoşnutsuzluğun kaynağı durumundadır.

Rivâyetler, Hz. Ali'nin bu itirazlara karşı hem sözlü hem de fiilî düzeyde müdahalelerde bulunduğunu göstermektedir. Hz. Âişe'nin "Mü'minlerin annesi" oluşuna dikkat çekerek, onun kura ile pay edilemeyeceğini hatırlatması, son derece güçlü bir dinî ve ahlâkî argümandır. Böylece Hz. Ali hem itirazcıları susturmuş hem de Cemel Ashâbı'nın ehl-i kıble statüsünü fiilen teyit etmiştir.

Öte yandan, dördüncü rivâyette bu tartışmanın Hâricîliğin ilk tezahürleriyle ilişkilendirilmesi, meselenin tarihî önemini artırmaktadır. Hz. Ali'nin, ganimet beklentisindeki askerlerini Cemel Ashâbı'ndan alınan mallarla değil, Basra hazinesindeki beytü'l-mâl gelirlerinden pay vererek tatmin etmesi, bir yandan fitnenin yayılmasını önleme gayretini, diğer yandan da Cemel Ashâbı'nı Müslüman bir topluluk olarak kabul eden hukukî yaklaşımını somut biçimde ortaya koymaktadır.

Beşinci rivâyette de "müteallimîn" ifadesiyle Hâricî zihniyetin ilk öncülerinin kastedilmiş olması muhtemeldir. Hz. Ali, bu savaşın fıkhî derinliğini anlamayan, yalnızca yüzeysel ve literalist yorumlar yaparak fitne çıkarmaya çalışan kimseleri "ilim taslayan cahiller" anlamına gelen bu ifadeyle nitelendirmiş olabilir. Bu durumda Hz. Ali'nin, ordusu içerisinde bu tür radikal sorgulamaların arkasında fitneyi körükleyen belirli bir kimse veya topluluğun varlığından haberdar olduğu ve bu zihniyeti eleştirdiği söylenebilir.

Yukarıda zikredilenler dışında Cemel Savaşı sonrasında Hz. Ali'nin ordusunda yer alan bazı kimselerin onun tutumundan rahatsız olduğunu gösteren başka rivâyetler de bulunmaktadır.[1044] Rivâyetlerin ittifak ettiği husus, onun bu tür itirazların büyümesine fırsat vermeden meseleye bizzat müdahale etmiş olmasıdır.

[1044] Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IX, 18-19 (No. 19837); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 500 (No. 40604); Saîd b. Mansûr, *es-Sünen,* II, 390 (No. 2949); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 303 (No. 16725).

Diğer başlığa geçmeden önce kısaca Hz. Ali'nin bu savaşta kendi safında yer almayan kimselere karşı tutumu ve savaştan sonraki faaliyetlerine de değinmekte fayda bulunmaktadır. Cemel Savaşı sonrasında Hz. Ali'nin, ordusuna katılmayan kimselere herhangi bir cezai işlem uyguladığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. O, bu hâdisede tarafsız kalan Ebû Bekre'yi ziyaret etmiş, kendisini kınamak yerine Basra valiliğini teklif etmiştir. Ebû Bekre'nin bu teklifi kabul etmemesi üzerine ise onunla yaptığı istişareye uygun olarak Abdullah b. Abbâs'ı Basra valiliğine tayin etmiştir.[1045]

Ancak Hz. Ali'nin savaştan sonra bazı kimselere sitem ettiğini gösteren rivâyetler de mevcuttur. Sahâbeden Süleymân b. Surad (ö. 65/685) şöyle demiştir: Cemel Savaşı günü Ali'nin yanına gittim. Orada Hasan ve Ali'nin bazı taraftarları da vardı. Ali beni görünce "İbn Surad! Ağır davrandın, uzak durdun ve Allah'ın ne yapacağını gözetledin. Fakat Allah, bizi sana muhtaç etmedi!" dedi. Ben de "Mü'minlerin emiri, daha savaş bitmedi. Dostunu düşmanından ayırt edeceğin pek çok hâdise kaldı." dedim. Hasan, oradan kalkınca ona yetiştim ve dedim ki: "Onun (Hz. Ali'nin) yanında bana bir faydan dokunmadı, benim için özür de beyan etmedin." Hasan dedi ki: "Seni kınadığı şey için kınıyor da Cemel günü insanlar [savaşmak üzere] birbirlerine doğru ilerlediklerinde bana şöyle demişti: "Hasan, annesi yitiresice! Bu iki orduyu karşı karşıya getiren kişi hakkında ne düşünüyorsun? Vallahi, ben bundan sonra hayır görmüyorum."[1046] Başka bir rivâyete göre ise Süleymân b. Surad, Cemel Vak'ası'ndan sonra Hz. Ali'nin yanına gitmiş, Hz. Ali ona "Bizi yüzüstü bıraktın, bizden uzak durdun ve şunları şunları yaptın." demiştir. Görüşmeden sonra Hz. Hasan ona "Mü'minler'in emiri sana nasıl davrandı?" diye sormuş, Süleymân'ın "Bana insanların yanında şöyle şöyle dedi." demesi üzerine ise Hz. Hasan "Bu durum seni kaygılandırmasın; o savaş halindedir. Cemel günü kılıçlar

---

[1045] Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 613; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 471; Eyyûb, *el-Hulefâu'r-râşidûn*, s. 219.

[1046] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 504 (No. 40616). Bu rivâyet *Musannef*'in muhakkiki tarafından sahih olarak değerlendirmektedir. Benzer bir rivâyet için bkz. Nu'aym b. Hammâd, *Kitâbü'l-Fiten*, I, 89.

çekildiğinde, onu 'Bundan yirmi sene önce ölmüş olmayı dilerdim.' derken işittim." şeklinde karşılık vermiştir.[1047]

Cemel Savaşı'ndan sonra üç gün boyunca Basra'ya girmeyen Hz. Ali'nin karargahında kalmaya devam ettiği ve bu süreçte her iki taraftan öldürülenlerin cenaze namazlarını kılmak ve definlerini gerçekleştirmekle meşgul olduğu belirtilmektedir. Hz. Ali, savaşta öldürülen Müslümanların mallarının diğer Müslümanlara helal olmadığı kanaatinden hareketle Cemel Ashâbı'nın savaş alanındaki mallarını toplayarak Basra mescidine göndermiş ve bunların öldürülenlerin yakınları tarafından teslim alınmasını emretmiştir.[1048] O, bu malları hiçbir surette ganimet olarak kabul etmemiş ve taraftarları arasında paylaştırmamıştır.[1049] Ayrıca Cemel Ashâbı'ndan hayatta kalanlara herhangi bir zorluk çıkartmamış, savaş esiri muamelesi yapmamış, Basra'da ikamet etmek isteyenlere izin vermiş, Hz. Âişe'nin yanında Basra'dan ayrılmak isteyenlere de engel olmamıştır.[1050] Hz. Ali, Cemel Vak'ası'nın ardından Basralıların biatini almış, Basra'da on beş gece kaldıktan sonra buraya Abdullah b. Abbâs'ı vali olarak tayin etmiş ve 12 Receb 36 (4 Ocak 657) pazartesi günü Kûfe'ye gitmiştir.[1051] Cemel Vak'ası'ndan sonraki gelişmeler şöyle özetlenmektedir: "Ali'nin taraftarları galip geldiler ve onun münâdisi şöyle seslendi: 'Kaçanları takip etmeyin, yaralıları öldürmeyin ve kimsenin evine girmeyin.'

[1047] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 513 (No. 40637). Bu rivâyetin râvîleri arasında yer alan ve hadis münekkitleri tarafından güvenilir bir kimse olarak kabul edilen Amr b. Mürre'nin (ö. 116/734) bu bilgiyi kimden aldığı bilinmemektedir. Onun Hz. Ali'den doğrudan rivâyeti bulunmadığından bu rivâyetin munkatı' olduğu söylenebilir. Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXII, 235-236; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 257.

[1048] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 155-156; Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 538-539; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 469-470.

[1049] Bkz. Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 255; Kubeysî, *Sahâbetü Rasûlillâh*, s. 370.

[1050] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 544.

[1051] Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 30; Seffârînî, *Levâmi'ü'l-envâr*, II, 341; Hâlidî, *el-Hulefâü'r-râşidûn*, s. 255. Hz. Ali'nin, Basra'nın durumu düzelene kadar orada kalmayı istediği halde, Basralıların şahsi mallarını alamadıkları için kendisini eleştiren ve "Kanları bize helal de malları haram mı?" diyen Sebeîlerin şerrinden emin olmak için oradan ayrıldığı belirtilmektedir. Bkz. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XX, 84-85.

Daha sonra Ali, insanları topladı, onlardan biat aldı ve İbn Abbas'ı Basra'ya vali olarak atadı, ardından Kûfe'ye gitti."[1052]

C. HZ. ÂİŞE'NİN BASRA'DAN AYRILIŞI

Hz. Âişe, Cemel Savaşı'ndan sonra Hz. Ali'nin emriyle Abdullah b. Büdeyl'in evine gönderilmiştir.[1053] Cemel Savaşı akşamında kardeşi Muhammed b. Ebû Bekir'le birlikte Basra'ya giren Hz. Âişe'nin, Basra'nın en büyük evi olduğu kaydedilen Abdullah b. Halef el-Huzâî'nin evinde, onun hanımı olan sahâbî Safiyye bintü'l-Hâris'in yanına yerleştiğine dair bir rivâyet de bulunmaktadır.[1054] Ancak onun Abdullah b. Büdeyl'in evine yerleştirildiğine dair rivâyet daha muteber sayılmaktadır.[1055] İbn Hacer, ilgili rivâyetin senedini *ceyyid* olarak değerlendirmektedir.[1056]

Cemel Savaşı'ndan sonra üç gün boyunca Basra'ya girmediği kaydedilen Hz. Ali, Basra'ya geldiğinde Hz. Âişe'yi de ziyaret etmiştir.[1057] Bu esnada Aclân (veya İcl) ve Sa'd isimli iki kişinin Hz. Âişe'ye hakaret ettikleri haberini almış ve Ka'kâ' b. Amr'ı görevlendirerek onlara 100'er sopa te'dîb cezası tatbik etmiştir.[1058] Hz. Ali'nin Hz. Âişe konusundaki bu hassas tavrını bazı taraftarlarında da görmek mümkündür. Ammâr b. Yâsir, Cemel Savaşı günü, Hz. Âişe aleyhinde konuşan bir adamın üzerine yürüyerek onu sert şekilde susturmuş ve ona "Sen Resûlullah'ın sevdiğine mi hakaret ediyorsun? O, onun cennette de zevcesidir." demiştir.[1059] Bu hâdise hakkında Tirmizî'nin hasen sahîh

---

[1052] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 57.

[1053] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 512 (No. 40635). Abdullah b. Büdeyl'in evine alınan Hz. Âişe'nin orada evin hanımından istediği tas ve ibrikle başındaki bir yarayı temizlemeye çalıştığı anlatılmaktadır. Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 513 (No. 40636).

[1054] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 469.

[1055] Bu konuda bkz. Gays, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 206.

[1056] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 57.

[1057] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 469-470.

[1058] Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 614; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 471; Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 157-158; Yâsîn el-Halîfe, *İclâü'l-hakîka*, s. 100.

[1059] Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, II, 876. Hâkim'in rivâyetine göre ise bu olay Hz. Ali'nin yanında yaşanmıştır. Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 444 (No. 5684).

olarak değerlendirdiği şöyle bir rivâyet de bulunmaktadır: Bir adam, Ammâr b. Yâsir'in yanında Âişe'ye dil uzattı. Ammâr ona şöyle dedi: "Alçalmış ve aşağılanmış halde defol git buradan! Sen, Resûlullah'ın sevdiğine mi eziyet ediyorsun?"[1060]

Konuya dair rivâyetlere göre Hz. Ali, Hz. Âişe'yi Basra'dan Medine'ye gönderirken ona savaşta mağlup edilen bir düşman gibi muamele etmemiş, bilakis yolculuk boyunca ihtiyaç duyacağı her türlü eşya, yol azığı ve binek gibi ihtiyaçlarını karşılayarak Mü'minlerin annesinin layık olduğu bir şekilde yolcu etmiştir.[1061] Hz. Âişe'nin kardeşi Muhammed b. Ebû Bekir'i, gideceği yere kadar ona refakat etmekle vazifelendirmiş ve yola çıkacağı gün de kalabalık bir grupla birlikte onu uğurlamıştır.[1062] Hz. Ali'nin Hz. Âişe'ye 12.000 dirhem nakit para verdiği,[1063] ayrıca Basralı kadınlar arasından seçilen 40 kadını ona yol boyunca arkadaşlık ve hizmet etmek için görevlendirdiği de belirtilmektedir.[1064]

Hicrî 36 senesi Receb ayının başındaki cumartesi günü Basra'dan çıktığı belirtilen Hz. Âişe, yola çıkmadan önce insanları teskin edici bir veda konuşması yapmıştır. Bu konuşmasında onun, Hz. Ali'nin kendi nezdindeki değerine vurgu yaptığı dikkat çekmektedir. Buna karşılık Hz. Ali de onun insanları teskin etmeye yönelik sözlerini tasdik ettikten sonra Hz. Âişe'nin Resûl-i Ekrem'in dünya ve âhiretteki hanımı olduğunu söyleyerek onun değerini ifade etmiştir. Hz. Âişe de "Evlatlarım birbirimizi kınamayalım. Vallahi geçmişten beri ben ve Ali ile aramızdaki şeyler, bir kadının

---

[1060] Bkz. Tirmizî, "Menâkıb", 63 (No. 3888); İbn Kesîr, *Câmi'u'l-mesânîd*, VI, 335 (No. 7836).

[1061] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 472; Fayda, "Âişe", *DİA*, II, 203; Kudât, *el-Hulefâu'r-râşidûn*, s. 112; Mûsâ el-Mûsevî, *eş-Şîa ve't-tashîh*, s. 43-44; İla, *Hz. Âişe ve Peygamber Sonrası Siyasi Hayattaki Rolü*, s. 94-95.

[1062] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 544; Fayda, "Âişe", *DİA*, II, 203; Hassân, *el-Fitne beyne's-sahâbe*, s. 226. Hz. Ali'nin Cemel Vak'ası sonrasında Hz. Âişe'ye karşı yukarıda arz edilen hürmetkar tutumu, Şia'nın Hz. Âişe'nin küfre düştüğüne dair iddialarını çürütmektedir. Bu konuda bkz. Âlûsî, *el-Ecvibetü'l-Irâkıyye*, s. 114.

[1063] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, II, 178; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, II, 48; Fayda, "Âişe", *DİA*, II, 203.

[1064] Bu kadınların sayısının 20 (İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, I, 206) veya 70 (İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, III, 40) olduğuna dair görüşler de bulunmaktadır.

kayınları ile arasındaki meselelerden başkası değildir. Ben onu kınasam da o benim nezdimde kıymetli bir kimsedir." sözleriyle insanların ileri geri konuşmalarına mâni olmak istemiştir. Nitekim Hz. Ali de onu tasdik ederek şöyle demiştir: "Vallahi o doğru söyledi. Benimle onun arasındaki şeyler bundan ibarettir. O hem dünyada hem de ahirette peygamberinizin hanımıdır."[1065] Hz. Ali, bu yolculuğunda birkaç mil Hz. Âişe'ye refakat etmiş ve yolculukta bir gün boyunca oğullarını da onun yanında bulundurmuştur.[1066] Basra'dan Mekke'ye geri dönen Hz. Âişe'nin, haccını yaptıktan sonra Medine'ye gittiği ifade edilmektedir.[1067]

Hz. Ali'nin Hz. Âişe'yi izzet ve ikram ile Basra'dan uğurlaması, Resûl-i Ekrem'in (s.a.) emrine uyma arzusu ile izah edilmektedir.[1068] Zira hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in Hz. Âişe hakkında Hz. Ali'ye uyarıda bulunduğuna dair rivâyetler bulunmaktadır. Burada söz konusu rivâyetler değerlendirilecektir.

1. Rivâyet

[Ahmed b. Hanbel → Hüseyn b. Muhammed → Fudayl b. Süleymân → Muhammed b. Ebû Yahyâ → Esmâ Mevla Benî Ca'fer]

Resûlullah'ın âzat ettiği Ebû Râfi'den (ö. 40/660?) nakledildiğine göre Resûl-i Ekrem (s.a.) Hz. Ali'ye "*Seninle Âişe arasında bir mesele olacak*!" buyurmuştur. Hz. Ali, iki kez "Ey Allah'ın Resûlü ben mi?" diye sormuş, Hz. Peygamber her iki defa "*Evet*." demiştir. Bunun üzerine Hz. Ali, "Ya Resûlallah! (Arkadaşlarım arasında) en bedbaht olan ben miyim?" diye sorunca Resûlullah "*Hayır, fakat bu olduğu zaman onu güvende olacağı yere geri gönder*." buyurmuştur.[1069]

[1065] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 544; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 614; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XX, 84; Yâsîn el-Halîfe, *İclâü'l-hakîka*, s. 99; Ceylan, *Entelektüel ve Siyasi Bir Kişilik Olarak Hz. Âişe*, s. 145.

[1066] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 472; Âlûsî, *el-Ecvibetü'l-Irâkıyye*, s. 112-114.

[1067] Bkz. Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 159; Taberî, *a.g.e.*, IV, 542.

[1068] Bkz. Gays, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel*, s. 217.

[1069] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XLV, 175 (No. 27198); Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, IX, 326 (No. 3881); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, I, 332 (No. 995).

İsnad Değerlendirmesi

1. Hüseyn b. Muhammed (ö. 213/828?): Tam adı Ebû Ahmed Hüseyn b. Muhammed et-Temîmî el-Mervezî el-Bağdâdî'dir. Hadis münekkitleri tarafından güvenilir bir râvî olarak kabul edilmektedir.[1070]

2. Fudayl b. Süleymân (ö. 183/799?): Tam adı Ebû Süleymân Fudayl b. Süleymân en-Nümeyrî el-Basrî'dir. Hadis âlimleri tarafından genellikle zayıf bir râvî olarak değerlendirilmiştir.[1071] İbn Hacer, Fudayl'ın rivâyetlerinde çokça hata yapan *sadûk* bir râvî olduğunu ve *Kütüb-i sitte* müelliflerinin tamamının eserlerinde onun rivâyetlerini aktardıklarını ifade etmektedir.[1072]

3. Muhammed b. Ebû Yahyâ (ö. 144/761?): Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Yahyâ el-Eslemî el-Medenî'dir. Hadis münekkitleri tarafından güvenilir bir râvî olarak değerlendirilmiştir. *Sünen-i erba'a* musannifleri eserlerinde onun rivâyetlerine yer vermiştir.[1073]

4. Esmâ Mevla Benî (Âli) Ca'fer b. Ebû Tâlib (ö.?): Cerh ve ta'dîl eserlerinde hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. İbn Hibbân onu tâbiînin güvenilir râvîleri arasında zikretmiştir.[1074]

Heysemî, bu rivâyetin *sika* ravîler tarafından nakledildiğini belirtmiştir.[1075] İbn Hacer ise senedin genel yapısını dikkate alarak hasen seviyesinde değerlendirmiştir.[1076] Hadisin râvîleri arasında Fudayl b. Süleymân en-Nümeyrî'nin bulunması sebebiyle zayıf değerlendirmesi de yapılmaktadır.[1077] Ancak yukarıda işaret edildiği üzere *Kütüb-i sitte* müellifleri onun rivâyetlerini aktarmakta bir sakınca görmemişlerdir. Dolayısıyla

---

[1070] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 366-367.

[1071] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIII, 271-275.

[1072] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 415.

[1073] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII, 11-13.

[1074] Bkz. İbn Hacer, *Ta'cîlü'l-menfa'a*, II, 404.

[1075] Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 234 (No. 12024).

[1076] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 55.

[1077] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XLV, 175 (2 no.lu dipnot).

râvîlerinin genel itibarıyla güvenilir kabul edilmesi sebebiyle rivâyetin hasen derecesinde kabul edilmeye elverişli olduğu söylenebilir.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet, Cemel Vak'ası'nın henüz gerçekleşmeden önce Resûlullah (s.a.) tarafından haber verildiğini ortaya koyan nebevî bir ihbâr niteliğindedir. Rivâyetin metni, Hz. Ali'nin böyle bir hâdisenin tarafı olmaktan duyduğu derin endişeyi yansıtmakla birlikte, esas vurgu Hz. Peygamber'in ona verdiği talimatta yoğunlaşmaktadır. Resûlullah'ın (s.a.), meselenin meşrûiyetini tartışmaktan ziyade onun vuku bulacağını bildirmesi ve sonrasında Hz. Âişe'nin güvenli bir şekilde geri gönderilmesini emretmesi, yaşanacak hâdise sonrasında izlenmesi gereken tutumun hukukî çerçevesini belirlemiştir. Bu itibarla söz konusu rivâyet, Hz. Ali'nin Cemel Savaşı'ndan sonra Hz. Âişe'ye karşı sergilediği hürmetkâr yaklaşımın, doğrudan nebevî bir temele dayandığını ortaya koyan önemli bir delil olarak değerlendirilebilir.

2. Rivâyet

[Hâkim en-Nîsâbûrî → Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah el-Hafîd → Ahmed b. Nasr → Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn → Abdülcebbâr b. Verd → Ammâr ed-Dühnî → Sâlim b. Ebü'l-Ca'd]

Mü'minlerin annesi Ümmü Seleme'nin (ö. 62/681) şöyle dediği nakledilmektedir: Peygamber (s.a.), Ümmehâtü'l-mü'minîn'den birinin hurûcunu haber verdi. Âişe güldü. Bunun üzerine ona "*Bak Hümeyrâ, bu sen olmayasın*!" dedi. Resûlullah (s.a.) daha sonra Ali'ye dönüp şöyle buyurdu: "*Şayet o senin idaren altında olursa ona iyi davran*."[1078]

İsnad Değerlendirmesi

1. Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah el-Hafîd (ö. 344/955): Talebesi Hâkim en-Nîsâbûrî onun hakkında şöyle demiştir: "Kendi döneminde Ashâbü'r-re'y'in muhaddisiydi. Çokça rihle (ilim yolculuğu) yapan ve ilim talebinde bulunan bir kimseydi.

[1078] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 129 (No. 4610).

Ancak kendisinde bir miktar mücûn (mizah ve laubalilik) bulunmaktaydı. Bazı kimseler onu cerh etmiş, bu cerhin rivâyet yönünden olduğu sanılmıştır; fakat durum böyle değildir. Bu eleştiriler, onun müskir[1079] kullanması sebebiyledir."[1080]

2. Ahmed b. Nasr (ö. 280/893): Tam adı Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Nasr el-Lebbâd en-Nîsâbûrî'dir. Kendi döneminde Nîşâbur'un önde gelen Hanefî şeyhi olduğu belirtilmektedir.[1081] Kaynaklarda hadis rivâyetindeki durumu hakkında bilgi bulunmamaktadır.

3. Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn (ö. 219/834): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[1082]

4. Abdülcebbâr b. Verd (ö.?): Tam adı Ebû Hişâm Abdülcebbâr b. Verd el-Mahzûmî el-Kuraşî'dir. Hadis münekkitleri kendisi hakkında farklı değerlendirmeler yapmıştır. Güvenilir bir râvî olduğu yönünde görüşler olduğu gibi zayıf olduğuna dair kanaatler de belirtilmiştir. Ebû Dâvûd ve Nesâî eserlerinde onun rivâyetlerine yer vermişlerdir.[1083] İbn Hacer ise onun rivâyetlerinde hatalar yapan sadûk bir râvî olduğunu ifade etmektedir.[1084]

5. Ammâr ed-Dühnî (ö. 133/750): Tam adı Ebû Muâviye Ammâr b. Muâviye ed-Dühnî el-Becelî el-Kûfî'dir. Şiilik eğilimi olan *sadûk* bir râvî olduğu, ayrıca Buhârî dışındaki *Kütüb-i sitte* müelliflerinin eserlerinde onun rivâyetlerine yer verdiği belirtilmektedir.[1085]

6. Sâlim b. Ebü'l-Ca'd el-Kûfî (ö. 100/718?): İsminin Râfi' el-Eşca'î olduğu da belirtilmektedir. Ziyâd, Abdullah ve Ubeydullah adlı başka hadis râvîsi kardeşleri

---

[1079] Hâkim en-Nîsâbûrî, bu ifadeyle hocasının nebîz türünden bir içecek içtiğini kastetmiş olmalıdır.

[1080] Bkz. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 239-240.

[1081] Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 495.

[1082] Bkz. s. 263-264.

[1083] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVI, 396-397.

[1084] Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 105-106.

[1085] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 408.

bulunmaktadır. *Kütüb-i sitte*'nin tamamında rivâyetlerine yer verilmiştir. Hadis münekkitleri tarafından güvenilir bir râvî olarak kabul edilmiştir.[1086] İbn Hacer, onun tâbiînin *sika* râvîlerinden olduğunu belirttikten sonra, muhadramûndan olduğuna dair görüşlere karşı çıkmakta, ayrıca -Ebû Hâtim er-Râzî'den (ö. 277/890) naklen- kendilerinden doğrudan hadis rivâyetinde bulunduğu bazı sahâbîlerle karşılaşmadığını ifade etmektedir.[1087]

Hâkim en-Nîsâbûrî, bu rivâyeti zikrettikten sonra Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun olduğunu, ancak her iki muhaddisin de eserlerinde aktarmadıklarını ifade etmiştir. Ancak Zehebî, Hâkim'in değerlendirmesine katılmamış; Buhârî ve Müslim'in, rivâyetin isnadında yer alan Abdülcebbâr b. Verd'in rivâyetlerini kendi *Sahih*'lerinde kaydetmediklerini ifade etmiştir.[1088] İbn Kesîr de bu rivâyeti *garîb* olarak nitelendirmektedir.[1089] Diğer taraftan, başka hadis eserlerinde yer almayan bu rivâyetin râvîlerden Sâlim b. Ebü'l-Ca'd'ın *mürsel* rivâyetlerinden olması muhtemeldir.

Metin Değerlendirmesi

İsnadında tespit edilen zayıflık sebebiyle, Ümmü Seleme'den (r.a.) nakledilen bu rivâyetin ihtiyatla ele alınması gerekmektedir. Rivâyetin metni, muhteva itibarıyla bir önceki Ebû Râfi' rivâyetiyle benzer bir çerçeve sunmakta; Resûlullah'ın (s.a.), Hz. Âişe'nin hurûc edeceğini önceden haber verdiğini ve Hz. Ali'ye, bu olay gerçekleştiğinde ona iyi davranmasını tembih ettiğini haber vermektedir. Her ne kadar isnad bakımından zayıf olarak kabul edilen bu rivâyet, Hz. Ali'nin Cemel sonrası tutumunun belirlenmesinde bağımsız bir delil olarak değerlendirilemese de onun Hz. Âişe'ye yönelik iyi muamelesinin nebevî bir yönlendirmeye dayandığını gösteren bir önceki rivâyeti destekleyici nitelikte olduğu söylenebilir.

[1086] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, X, 130-133.

[1087] Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 224-225

[1088] Bkz. İbnü'l-Mülakkın, *Muhtasaru Telhîsi'z-Zehebî*, III, 1345.

[1089] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IX, 189. Rivâyetin eleştirisi için ayrıca bkz. Âlûsî, *el-Ecvibetü'l-Irâkıyye*, s. 116.

Yukarıdaki rivâyetlerin aksine bir rivâyette ise Hz. Âişe'nin Basra'dan ayrılma konusunda isteksiz olduğu, Hz. Ali tarafından tehdit edildikten sonra gitmeye karar verdiği anlatılmaktadır. Aşağıda bu rivâyetin değerlendirmesi yapılacaktır.

3. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Yahyâ b. Âdem → Ebû Bekr b. Ayyâş → Cahş b. Ziyâd → Ahnef b. Kays]

Ahnef b. Kays şöyle demiştir: Ali, Ehl-i Basra'ya (Cemel Ashâbı'na) karşı muzaffer olduğunda Âişe'ye haber göndererek, "Medine'ye ve evine dön!" dedi. Âişe bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Ali, tekrar bir elçi gönderip şöyle haber yolladı: "Vallahi! Ya geri döneceksin ya da sana, ellerinde keskin bıçaklar bulunan Bekr b. Vâil kabilesinden kadınlar gönderirim; seni onlarla alıp götürürler." Âişe, bu durumu görünce [dönmeyi kabul etti ve Basra'dan] ayrıldı.[1090]

İsnad Değerlendirmesi

1. Yahya b. Âdem (ö. 203/818): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[1091]

2. Ebû Bekr b. Ayyâş (ö. 193/809?): Tam adı Ebû Bekr Şu'be b. Ayyâş el-Esedî el-Kûfî'dir. İsmi hususunda farklı görüşler de bulunmaktadır. Buğday ticaretiyle meşgul olduğu için "Hannât" lakabıyla anılmıştır. Kıraat âlimlerinden olup fakih ve muhaddis kimliği ile de bilinmektedir. Yedi kıraat imamından meşhur tâbiî Âsım b. Behdele'nin (ö. 127/745) önde gelen talebesidir. Hadis rivâyetindeki durumu hakkında farklı görüşler bulunmakla birlikte genel olarak güvenilir bir râvî olarak kabul edilmiştir. Rivâyetlerinde çok hata yaptığına dair değerlendirmeler bulunmaktadır. Müslim haricindeki *Kütüb-i sitte* müellifleri eserlerinde onun rivâyetlerine yer vermiştir.[1092]

[1090] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 512 (No. 40634). Ayrıca bkz. Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, XXXII, 275.

[1091] Bkz. s. 188.

[1092] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, VIII, 495 vd.

3. Cahş b. Ziyâd ed-Dabbî el-Kûfî (ö.?): Kûfeli râvîlerden olup Ahnef b. Kays'tan rivâyette bulunmuştur.[1093] Güvenilirlik durumu hakkında cerh ve ta'dîl eserlerinde bilgi bulunmamaktadır.

4. Ahnef b. Kays (ö. 67/686-87): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[1094]

Bu rivâyetin isnadında yer alan Cahş b. Ziyâd hakkında cerh ve ta'dîl eserlerinde herhangi bir bilginin yer almaması sebebiyle sıhhati hususunda net bir değerlendirme yapılamamıştır.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyetin metni, Hz. Ali'nin Cemel Vak'ası sonrasında Hz. Âişe'ye karşı sert bir tavır sergilediğini ifade etmektedir. Ancak bu, Hz. Ali'nin diğer rivâyetlerde zikredilen genel tutumuyla çelişmekte ve tarihî bağlam açısından zayıf bir anlatı görünümü arz etmektedir. Nitekim ilgili rivâyet Hz. Ali'nin Hz. Âişe'ye iyi davrandığını gösteren rivâyetlerle çeliştiğinden hareketle makbul sayılmamıştır.[1095]

D. HZ. ÂİŞE'NİN CEMEL VAK'ASI PİŞMANLIĞI

Hz. Âişe, bazı çağdaş araştırmalarda "Pişmanlıklar vak'ası" olarak nitelendirilen[1096] Cemel Vak'ası'na katılmış olmaktan dolayı pişmanlık ve üzüntü duymuş; bu duygularını farklı vesilelerle açıkça ifade etmiştir. O, savaşın hemen ardından Ammâr b. Yâsir'in kendisine Hz. Peygamber'in emrine uygun olarak evinde kalması gerektiğini hatırlatması üzerine onu tasdik etmiştir. Ammâr b. Yâsir, Cemel Vak'ası'ndan sonra Hz. Âişe'ye, "Mü'minlerin annesi! Bu yolculuk sana verilen ahitten ne kadar da uzak!" demiş; o ise buna karşılık, "Vallahi! Seni tanıdığımdan beri hep hakkı söyleyen

---

[1093] Bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, III, 79.

[1094] Bkz. s. 204.

[1095] Bu konuda bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XI, 192.

[1096] Bkz. Efendioğlu, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, s. 177.

bir kimsesin." demiştir.[1097] Bu rivâyetin isnad açısından sahih olduğunu belirten İbn Hacer, Ammâr b. Yâsir'in söz ettiği ahidin ise Hz. Peygamber'in zevcelerine yönelik "*Evlerinizde oturun*."[1098] âyeti olduğunu ifade etmektedir.[1099] Zehebî de Hz. Âişe'nin Basra'ya giderek Cemel Vak'ası'na katılmaktan dolayı pişmanlık duyduğu hususunda şüphe bulunmadığını belirtmiştir. Ona göre Hz. Âişe, olayların bu ölçüde büyüyebileceğine ihtimal vermemiştir. Nitekim Hz. Âişe, sonraki tarihlerde "*Evlerinizde oturun*." âyetini okuduğu zaman başörtüsü ıslanıncaya kadar ağlamıştır.[1100]

"Bugünden (Cemel gününden) yirmi sene önce ölmüş olmayı isterdim."[1101] dediği nakledilen Hz. Âişe'nin, savaştan bir süre sonra karşılaştığı Abdullah b. Ömer'e Basra'ya gitmesine engel olmama sebebini sorduğu aktarılmaktadır. Abdullah b. Ömer'in, Abdullah b. Zübeyr'in görüşüne rağmen kendisini dinleyebileceğine ihtimal vermediği için engel olmadığını söylemesi üzerine ise "Şayet bana engel olsaydın çıkıp gitmezdim!" dediği nakledilmiştir.[1102]

Hz. Âişe'nin, Hz. Peygamber'in medfûn olduğu hücresinde defnedilmeyi arzuladığı halde bu hâdiselere iştirak etmesi sebebiyle Baki' mezarlığına defnedilmeyi vasiyet ettiği belirtilmektedir.[1103] Rivâyete göre o, vefatına yakın bir vakitte şöyle demiştir: "Beni Peygamber'in (s.a.) zevcelerinin yanına defnedin. Çünkü ben O'ndan

---

[1097] Bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 545-546. Ayrıca bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, I, 167.

[1098] el-Ahzâb 33/33.

[1099] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 58.

[1100] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, II, 177; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, X, 79; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 258; Fayda, "Âişe", *DİA*, II, 203; Sabuncu, *Hz. Âişe'nin Hayatı, Şahsiyeti ve İslâm Tarihindeki Yeri*, s. 104.

[1101] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 611; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XX, 79; Sibâî, *Târîhu Mekke*, I, 89.

[1102] Bkz. İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, III, 910; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXI, 110; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 508; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, II, 193; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, IX, 124; Berzencî, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, III, 396.

[1103] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, II, 193.

sonra bir iş yaptım."[1104] Bu tercihi, onun Cemel Vak'ası'na katılmaktan duyduğu pişmanlığının ömrünün sonuna kadar devam etmiş olduğu şeklinde açıklanmaktadır.[1105] Konu ile ilgili başka rivâyetlere göre ise Hz. Âişe, Hz. Peygamber'in diğer hanımlarından daha üstün olduğu düşünülmesin diye Resûl-i Ekrem'in vefat ettiği hücresinde gömülmek istemediğini ifade etmiştir.[1106]

Hz. Âişe'nin Cemel Savaşı sonrasında pişmanlığını ifade ettiğine dair aşağıdaki rivâyetler öne çıkmaktadır.

1. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Vekî'→ Cerîr b. Hâzim→ Abdullah b. Ubeyd]

"Keşke yaş bir dal olsaydım da bu yolculuğa (Basra yolculuğuna) çıkmasaydım."[1107]

İsnad Değerlendirmesi

1. Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[1108]

2. Cerîr b. Hâzim (ö. 170/): Tam adı Ebü'n-Nadr Cerîr b. Hâzim el-Ezdî el-Basrî'dir. Güvenilir bir râvî olarak kabul edilmektedir. Ömrünün sonlarına doğru hafızası zayıflamış, ancak bu halde iken hadis rivâyet etmediği belirtilmektedir. *Kütüb-i sitte*'nin tamamında rivâyetlerine yer verilmiştir.[1109]

[1104] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 483 (No. 40575); VII, 151 (No. 12218); Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 7 (No. 6717). Hz. Âişe'nin, bu sözünde Cemel Vak'ası'na katılmış olmasını kastettiğine dair bir değerlendirme için bkz. Şankıtî, *Sahâbe Arasındaki Siyasi İhtilaflar*, s. 129-130.

[1105] Ayrıca bkz. Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Önderler ve İhtilaflar*, s. 124.

[1106] Bkz. Buhârî, "Cenâiz" 94 (No. 1327); "İ'tisâm", 16 (No. 6896).

[1107] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 508 (No. 40622).

[1108] Bkz. s. 211.

[1109] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 138.

3. Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr (ö. 112/730): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[1110]

Güvenilir râvîler tarafından nakledilen bu rivâyetin sahih olduğu anlaşılmaktadır.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet Hz. Âişe'nin Basra'ya gitmiş olmaktan dolayı pişmanlık duyduğunu açıkça göstermektedir. Kaynaklarda onun buna benzer başka sözleri de yer almaktadır. Ancak bu sözlerin tamamını Cemel Vak'ası'na katılmaktan dolayı duyduğu üzüntüyü ifade etmek bağlamında söylemediğini ifade etmekte yarar vardır. Örneğin Abdullah b. Abbâs, Hz. Âişe'nin vefatından kısa bir süre önce ziyaretine gelerek kendisi hakkında nazil olan âyetler ve faziletine vurgu yapan hadisleri hatırlatarak onu teskin etmeye çalışmıştır. Ancak o, adı sanı unutulmuş biri olmayı dilediğini söylemekle yetinmiştir.[1111]

2. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Ya'lâ b. Ubeyd → İsmâil b. Ebî Hâlid → Alî b. Amr es-Sekafî]

"O yolculuğa (Basra yolculuğuna) çıkmayıp oturmuş olsaydım, bu benim için Resûlullah'tan (s.a.), Hâris b. Hişâm'ın çocukları gibi on çocuğumun olmasından daha sevimli olurdu."[1112]

[1110] Bkz. s. 201.

[1111] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 297-298 (No. 2496); V, 308-309 (No. 3262); Buhârî, "Tefsîr", 247 (No. 4476); Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, II, 179-180. Hz. Âişe'nin benzer ifadeleri için bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XIX, 405 (No. 37474); İbn Sa'd, *et-Tabakât*, X, 73.

[1112] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 503 (No. 40615). Benzer rivâyetler için bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 128 (No. 4609); İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 6; Ebû Bekr el-Hallâl, *es-Sünne*, II, 473; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 55.

İsnad Değerlendirmesi

1. Ya'lâ b. Ubeyd (ö. 209/824): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[1113]

2. İsmâil b. Ebî Hâlid (ö. 146/763): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[1114]

3. Alî b. Amr es-Sekafî (ö.?): Tebeu't-tâbiînden olduğu ve *mürsel* rivâyetleri bulunduğu belirtilen Alî b. Amr, meçhul bir râvîdir.[1115] Hz. Âişe ile görüştüğüne veya ondan hadis işittiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle rivâyetin isnadında inkıtâ olduğu anlaşılmaktadır.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyette Hz. Âişe'nin sahâbî Hâris b. Hişâm'ın (ö. 18/639?) çocuklarından bahsettiği görülmektedir. Bunların Cemel Vak'ası'nda Hz. Âişe tarafında yer alan Abdurrahmân b. Hâris (ö. 43/663-64) ile Abdullah b. Hâris (ö.?) olduğu söylenebilir. Nitekim Hz. Âişe'nin Cemel Vak'ası pişmanlığını yansıtan şu rivâyette, Abdurrahmân b. Hâris'in ismi zikredilmiştir: Hz. Âişe'nin yanında Cemel [Vak'ası] gününden bahsedilmesi üzerine, "İnsanlar ona Cemel günü mü diyorlar?" diye sormuştur. "Evet" denilmesi üzerine ise şöyle demiştir: "Ben de diğer arkadaşlarım (Ümmehâtü'l-mü'minîn) gibi oturmuş olmayı arzu ederdim. Bu, bana Resûlullah'tan (s.a.) doğmuş, Abdurrahman b. Hâris b. Hişâm ve Abdullah b. Zübeyr gibi ondan fazla evladımın olmasından daha sevimli olurdu."[1116] Dolayısıyla Hz. Âişe'nin, Hâris b. Hişâm'ın oğullarından razı olduğu anlaşılmaktadır. Bu rivâyette ismini zikrettiği diğer kişi yeğeni

---

[1113] Bkz. s. 227.

[1114] Bkz. s. 211-212.

[1115] Bkz. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 148; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII, 368; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 404.

[1116] Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 238 (No. 12040). Heysemî, bu rivâyetin râvîlerinden Ebû Ma'şer Necîh'in zayıf bir kimse olduğunu, diğer râvîlerinin ise güvenilir olduğunu ifade etmiştir. İbn Hacer de Ebû Ma'şer Necîh'in zayıf olduğunu belirtmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 55.

Abdullah b. Zübeyr'dir. Hz. Âişe'nin ona duyduğu sevgi ise diğer rivâyetlerde açıkça görülmektedir. Nitekim Cemel Savaşı'ndan sonra onun hayatta olduğunu müjdeleyen bir kimseye 10.000 dirhem hediye ettiği nakledilmektedir.[1117]

3. Rivâyet

[İbn Ebî Şeybe → Vekî' → Muhammed b. Müslim → İbrâhim b. Meysere → Ubeyd b. Sa'd]

Hz. Âişe'ye Basra yolculuğu sorulduğunda, "O, kaderdi." diye cevap vermiştir.[1118]

İsnad Değerlendirmesi

1. Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812): Güvenilir bir râvî olduğuna dair değerlendirmelere daha önce yer verilmiştir.[1119]

2. Muhammed b. Müslim et-Tâifî (ö. 170/786?): Hadis rivâyetindeki durumu hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Genel olarak güvenilir bir râvî olarak kabul edilmiştir. Ancak hafızasının gerekli ölçüde sağlam olmadığı, bu sebeple hıfzından aktardığı rivâyetlerde hatalar yaptığı, kitabından naklettiği rivâyetlerde ise herhangi bir problem bulunmadığı ifade edilmektedir. Buhârî dışındaki *Kütüb-i sitte* musannifleri eserlerinde onun rivâyetlerine yer vermiştir.[1120] İbn Hacer de onun sadûk bir râvî olduğunu, ancak hafızasından aktardığı rivâyetlerde hatalar yaptığını belirtmektedir.[1121]

3. İbrâhim b. Meysere (ö. 132/750?): Tam adı İbrâhim b. Meysere et-Tâifî el-Mekkî'dir. Fakih muhaddislerden olup, hadis münekkitleri tarafından *sika* bir râvî olarak

---

[1117] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVII, 124 (No. 32631); XXI, 480 (No. 40568). Ayrıca bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 82.

[1118] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 508 (No. 40623).

[1119] Bkz. s. 211.

[1120] Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVI, 412 vd.

[1121] Bkz. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 506.

kabul edilmiştir. *Kütüb-i sitte* müelliflerinin tamamı eserlerinde onun rivâyetlerine yer vermişlerdir.[1122]

4. Ubeyd b. Sa'd (ö.?): Tam adı Ubeyd b. Sa'd ed-Deylemî et-Tâifî'dir. Güvenilir tâbiî râvîlerden olduğu kaydedilmektedir.[1123]

Genel olarak güvenilir râvîler tarafından nakledilen bu rivâyetin isnadında, hıfzı yönüyle tenkit edilen Muhammed b. Müslim et-Tâifî'nin yer alması, sahih kabul edilmesini güçleştirmektedir. Bu nedenle, rivâyetin hasen seviyesinde değerlendirilmesi daha isabetli görünmektedir.

Metin Değerlendirmesi

Bu rivâyet, Hz. Âişe'nin Basra yolculuğunu "O, kaderdi." ifadesiyle son derece muhtasar bir biçimde nitelediğini göstermektedir. Bu ifade, bağlamından koparıldığında, yaşanan hadisedeki beşerî sorumluluğu ilahî takdire yükleyen bir beyan olarak yorumlanmaya elverişli görünmektedir. Ancak Hz. Âişe'nin Cemel Vak'ası'na katılmasından dolayı duyduğu pişmanlığı açıkça ortaya koyan diğer rivâyetler dikkate alındığında, söz konusu sözün, yaşanan olayı meşrulaştırma yahut sorumluluktan kaçınma amacı taşımaktan ziyade, geri döndürülmesi mümkün olmayan üzücü bir hâdise karşısında hissedilen derin bir içsel sarsıntı ve teslimiyetin ifadesi olarak değerlendirilmesi daha isabetli görünmektedir. Dolayısıyla bu rivâyet, Hz. Âişe'nin pişmanlığını dile getiren diğer nakillerle çelişen değil, bilakis onları tamamlayan ve teyit eden nitelikte bir açıklama olarak değerlendirilebilir.

Cemel Savaşı'ndan sonra Hz. Ali ile Hz. Âişe arasında geçtiği iddia edilen konuşmalar hakkındaki bazı asılsız rivâyetlerin da burada zikredilmesinde fayda bulunmaktadır. Bir rivâyete göre Hz. Ali, savaştan sonra Hz. Âişe'ye şöyle demiştir: "Hümeyra! Resûlullah, sana bunu mu tavsiye etmişti? Vallahi, bu topluluk sana samimi davranmamıştır. Onlar, kendi eşlerini evlerinde bırakıp, Resûlullah'ın (s.a.) hanımını kılıç ve okların karşısına çıkararak, Resûlullah'a karşı da samimi olmamışlardır!" Hz. Âişe ona

---

[1122] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, VI, 123-124.

[1123] Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 342-343.

şöyle cevap vermiştir: "Ebü'l-Hasan, kandırıldım. Bana insanların arasında sulh yapacaksın denildi." Hz. Ali ise "Onların arasında sulhu sağlamakla senin ne ilgin var? Sen, evinde kalmakla emredildin." Bunun üzerine Hz. Âişe, "Allah'tan bağışlanma dilerim. Hâkim oldun, şefkatli davran." demiştir.[1124] Ancak bu rivâyet birkaç açıdan sorunlu görünmektedir. Öncelikle, rivâyetin sağlam bir isnadı bulunmamaktadır. İkinci olarak, Hz. Ali'yi kınayıcı, Hz. Âişe'yi ise pasif ve "kandırılmış" olarak sunan metnin üslubu tarihî bir diyalogdan çok, sonraki dönemlerin polemik dilini yansıtmaktadır. Ayrıca, rivâyette Hz. Âişe'ye atfedilen "kandırıldım" ifadesi, onun Cemel Vak'ası sürecindeki beyanları ile çelişmektedir. Zira Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra isyancılara karşı harekete geçme kararını bizzat açıklayan, halkı bu yönde teşvik eden ve bu eylemi toplumsal barışı (sulhu) tesis etme girişimi olarak nitelendiren Hz. Âişe'nin kendisidir. Başka bir rivâyete göre Hz. Ali, Cemel Savaşı'ndan sonra Hz. Âişe'nin yerleştirildiği çadırın başına gelerek, ona şöyle demiştir: "Sen, daha önce paniğe kapılmış olan halkı kışkırttın. Sonra da aralarını bozarak, birbirlerine düşürdün. Neticede onlar birbirlerini öldürdüler." Hz. Âişe ise ona şöyle karşılık vermiştir: "Ebû Tâlib'in oğlu! Hâkim oldun. Artık şefkatli davran. Bugün kavmini ne güzel bir imtihandan geçirdin."[1125] Bir önceki rivâyet hakkındaki değerlendirmeler, benzer bir muhtevaya sahip olan bu rivâyet için de geçerlidir. İsnad açısından zayıf olduğu da ifade edilmektedir.[1126]

Burada üzerinde durulması gereken önemli bir husus bulunmaktadır. Hz. Âişe'nin Basra yolculuğu, "*Evlerinizde oturun*" âyetine bir muhalefet olarak değerlendirilmemelidir. Zira söz konusu âyete göre Ümmehâtü'l-mü'minîn'den beklenen, onların toplumsal konumlarına uygun bir edep, iffet, vakar ve ağırbaşlılık içinde yaşamalarıdır. Onların, zarurî ihtiyaçları ve önemli işleri için dahi evlerinden ayrılmaları yasaklanmamıştır. Nitekim Hz. Peygamber'in hanımları, çeşitli vesilelerle

---

[1124] Bkz. Gallâbî, *Vak'atü'l-Cemel*, s. 46; Şenyayla, *Hz. Ali*, s. 243. Hz. Âişe'nin Cemel Savaşı'nda galip olan Hz. Ali'ye dediği nakledilen ve yukarıdaki rivâyette de geçen "مَلَكْتَ فَأَسْجِحْ" ifadesinin, "Hâkim oldun. Kolaylaştır ve güzelce affet." anlamına gelen meşhur bir mesel olduğu belirtilmektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garibi'l-hadîs*, II, 342; Fettenî, *Mecme'u bihâri'l-envâr*, III, 34.

[1125] Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, IV, 510.

[1126] Bkz. Berzencî, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, VIII, 693.

evlerinden çıkmış; kimi hac ibadeti maksadıyla Mekke'ye gitmiş, kimi de başka beldelerde akrabalarını ziyaret etmiştir. Mesela, Resûlullah'ın hanımı Ümmü Habîbe (ö. 44/664), Şam'a giderek kardeşi Muâviye b. Ebî Süfyân'ı ziyaret etmiştir.[1127] Hz. Âişe'nin de hicrî 23 (644) yılından vefatına kadar her sene hac için Mekke'ye gittiği belirtilmektedir.[1128] Hz. Osman'ın şehid edilmesi döneminde de onun ve Resûl-i Ekrem'in hanımı Hz. Hafsa'nın Mekke'de bulunduğu bilinmektedir.[1129]

Hz. Âişe'nin Cemel Savaşı sonrasında Hz. Ali'nin ordusundan öldürülen Zeyd b. Sûhân (ö. 36/656) gibi bazı kişilere dua etmesi ve onları rahmetle anması,[1130] onun Hz. Ali tarafını düşman olarak görmediğini göstermesi ve yaşanan savaşa karşı tavrını ortaya koyması açısından önemlidir. O, Cemel Vak'ası sonrasında yanına gelen Basralı tâbiî Hâlid b. Vâşime'ye[1131] (ö.?), Talha b. Ubeydullah ve kendi taraftarlarından başka kişilerin durumunu sormuş, her birinin öldürüldüğünü öğrendiğinde musibetler üzerine söylenen "*Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah'a aidiz ve şüphesiz O'na döneceğiz*."[1132] âyetini okuduktan sonra bağışlanmaları için dua etmiştir. Bunun üzerine Hâlid b. Vâşime, asıl Hz. Ali taraftarlarından Zeyd b. Sûhân ve diğer arkadaşları için bunların yapılması gerektiğini söylemiştir. Hz. Âişe'nin bu sefer de aynı şeyi Zeyd b. Sûhân için yaptığını gören Hâlid b. Vâşime, "Mü'minlerin annesi, bunların biri bir ordudan öbürü ise diğer ordudan. Sen hepsine rahmet dileğinde mi bulunuyorsun? Vallahi onlar asla bir arada

---

[1127] Konuya dair değerlendirmeler için bkz. İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, IV, 317-318; Âlûsî, *el-Ecvibetü'l-Irâkıyye*, s. 115; Efendioğlu, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, s. 266-267; Sallâbî, *Alî b. Ebî Tâlib*, s. 445.

[1128] Bkz. Fayda, "Âişe", *DİA*, II, 204.

[1129] Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 433.

[1130] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XIX, 443-446; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, II, 557; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 533. Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 471. Zeyd b. Sûhân, Cemel Savaşı günü yaralandığında şöyle demiştir: "Dostum Selmân el-Fârisî'nin 'Bu ümmeti ancak ahitlerini bozması helak eder.' diyerek haber verdiği durum budur!" Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 508 (No. 40621).

[1131] Hâlid b. el-Vâşime'nin, *sika* bir râvî olduğu ifade edilmektedir. Bkz. İclî, *es-Sikât*, s. 142.

[1132] el-Bakara 2/156.

olamazlar!" deyince, Hz. Âişe "Sen, Allah'ın rahmetinin geniş olduğunu ve onun her şeye gücünün yettiğini bilmez misin?" şeklinde karşılık vermiştir.[1133]

Dolayısıyla Hz. Âişe'nin Basra'ya gitmesi, dînî bir emre karşı çıkış veya doğrudan Hz. Ali'ye isyan değil, fitnenin önlenmesi ve Müslümanlar arasındaki ihtilafın giderilmesi niyetiyle yapılmış bir girişim olarak değerlendirilmelidir. Nitekim kendisi de daha sonra bu yolculuğun sonuçlarından büyük üzüntü duymuş ve Müslüman kanının dökülmesine sebep olan bir hâdisenin içinde yer almaktan pişmanlık duymuştur. Hz. Âişe'nin şu sözleri, niyetini ve pişmanlığını açıkça ortaya koymaktadır: "Orada bulunmakla insanların birbirleriyle savaşmasına engel olmayı diledim. İnsanlar arasında savaş çıkacağını düşünmüyordum. Şayet bilseydim orada asla bulunmazdım. Sözümü dinlemediler ve bana dönüp bakmadılar. Neticede savaş gerçekleşti."[1134]

[1133] Bkz. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 289 (No. 20564); Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, X, 317-318 (No. 21639). Benzer bir rivâyet için bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 301 (No. 16718).

[1134] Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VI, 101-102 (No. 10636).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
CEMEL VAK'ASI İLE İLGİLİ RİVÂYETLERİN HADİS ESERLERİNDEKİ YERİ

Hadis kaynaklarında Cemel Vak'ası ile ilgili rivâyetler nakledilmiş, bazı muhaddisler bu hâdiseye müstakil bir kitab/bölüm veya bâb tahsis etmişlerdir. Bununla birlikte, Cemel Vak'ası'na dair rivâyetler çoğunlukla hadis eserlerinin farklı bölümlerinde ele alınan konularla irtibatlandırılarak zikredilmiştir. Bu bölümde, hadis ilmindeki ehemmiyetleri göz önünde bulundurularak seçilen Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *Câmi'*i, Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *Muvatta'*ı, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (ö. 211/826) *Musannef*'i, İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/850) *Musannef*'i, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'i, *Kütüb-i sitte*, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *Sahîh*'i, Hâkim'in (ö. 405/1014) *Müstedrek*'i, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı ve Heysemî'nin (ö. 807/1405) *Mecma'u'z-zevâid*'i gibi 15 temel hadis eserinde Cemel Vak'ası rivâyetlerinin yeri tespit edilmeye çalışılacaktır. Elbette Cemel Vak'ası ile ilgili rivâyetlerin yer aldığı hadis kaynakları bunlardan ibaret değildir. Çalışmanın diğer bölümlerinde de görüldüğü üzere, bunlar dışındaki birçok hadis kitabında, bu hâdisenin çeşitli yönlerine dair rivâyetler aktarılmıştır. Ancak söz konusu rivâyetlerin tamamına yakınının yukarıda zikredilen eserlerde de bulunması dolayısıyla, hadis ilmi içindeki otoriteleri ve şöhretleri de göz önünde bulundurularak bu eserlere müstakil başlık ayrılması yeterli görülmüştür. Böylece konu, hadis literatürünün ana gövdesi üzerinden incelenmiş olacaktır.

Bu bağlamda, zikredilen eserlerde Cemel Vak'ası'na dair rivâyetlerin hangi ölçüde yer aldığı, hangi bölümler ve bâb başlıkları altında kaydedildiği ve rivâyetlerin muhtevaları üzerinde durulacaktır. Ayrıca, ilgili hadis âlimlerinin Cemel Vak'ası ile ilgili rivâyetlere dair yaklaşımları, rivâyetlerin zikredildiği bölüm veya bâb başlıklarından hareketle, tespit edilmeye çalışılacaktır. Araştırmanın Üçüncü Bölüm'ünde isnad ve metin tahlilleri ayrıntılı biçimde yapıldığından, burada tekrara düşmemek için; rivâyetlerin içeriklerine yalnızca konu çerçevesinde işaret edilmiştir. Bu bölümde rivâyetlerin sıhhat durumları ayrıca değerlendirilmemiş, sadece hadis kaynaklarında Cemel Vak'ası'nın hangi boyutlarıyla ele alındığı ortaya konulmuştur.

I. CEMEL VAK'ASI İLE İLGİLİ RİVÂYETLERİN YER ALDIĞI HADİS ESERLERİ

Kütüb-i sitte, hadis literatürünün en muteber külliyatı olarak sonraki dönem hadis tasnif ve değerlendirmelerine yön verdiğinden, bu bölümde hadis kaynakları, *Kütüb-i sitte* merkezli bir başlıklandırma çerçevesinde ele alınmıştır. Dolayısıyla, önce *Kütüb-i sitte* öncesi, ardından *Kütüb-i sitte*, nihayetinde ise *Kütüb-i sitte* sonrası hadis eserleri incelenmiştir. Bu yöntemle hem rivâyetlerin tarihî seyri izlenebilmiş hem de muhaddislerin Cemel Vak'ası'nı hangi yönleriyle öne çıkardıkları kronolojik bir bütünlük içerisinde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

A. KÜTÜB-İ SİTTE ÖNCESİ HADİS ESERLERİ

1. Ma'mer b. Râşid'in *Câmi'*i

Ma'mer b. Râşid'in *Câmi'*i'nde Cemel Vak'ası ile ilgili müstakil bir kitâb/bölüm veya bâb yer almamaktadır. Ancak eserde konunun farklı yönleri hakkında bilgiler barındıran bazı rivâyetler bulunmaktadır. Bunlardan biri, Cemel Ashâbı'nın Basra yolculuğu esnasında Hav'eb mevkiine vardıklarında köpeklerin havlaması üzerine Hz. Âişe'nin Resûlullah'tan (s.a.) işittiği bir hadisi hatırlayarak geri dönmek istemesi hakkındadır. Rivâyette Hz. Âişe'nin dönmesine mâni olan kişinin, yeğeni Abdullah b. Zübeyr olduğu belirtilmektedir. Daha önce değinildiği üzere, başka rivâyetlerde farklı isimler de zikredilmiştir. Ayrıca rivâyette *Hav'eb* kelimesi Hz. Peygamber tarafından

zikredilmemekte, râvîlerden biri tarafından Hav'eb'in kastedildiği belirtilmektedir. Ma'mer b. Râşid, bu rivâyeti "Fiten" bâbında kaydetmiştir.[1135]

*Câmi'*in "Kader" bâbında yer verilen bir rivâyete göre ise Talha b. Ubeydullah, Cemel Savaşı günü yaralandığında göğsündeki kanı silerken "*Allah'ın emri mutlaka gerçekleşmek üzere yazılmış bir kaderdir*"[1136] âyetini okumuştur.[1137] Ma'mer'in bu rivâyeti "Kader" bâbında zikretmesi, Cemel Vak'ası'nı ilahî takdir çerçevesinde değerlendirdiğini göstermektedir.

"Peygamber'in (s.a.) Ashâbı" bâbında kaydedilen bir rivâyette ise Zübeyr b. Avvâm'ın Cemel Savaşı günü muharebe meydanından ayrılışına dair bir rivâyet zikredilmiştir. Buna göre, Zübeyr b. Avvâm, Resûl-i Ekrem'in "*Haksız olduğun halde onunla (Hz. Ali) savaştığında halin ne olacak*?" uyarısını hatırlamış ve Hz. Ali'nin karşısında yer almasının yanlış olduğunu anlamıştır. Bu sebeple savaşmaktan vazgeçmiştir. Rivâyetin hemen akabinde onun bu sebeple savaştan çekildiğinin kabul edildiği belirtilmektedir.[1138]

"Cennete Giriş" bâbında ise Hz. Âişe'nin Cemel Savaşı'nda ölenler için Allah'tan rahmet dilemesi ile ilgili bir rivâyete yer verilmiştir. Onun hem kendi tarafındaki hem de karşı taraftaki ölenler için dua etmesi eleştirilince, Allah'ın rahmetinin geniş olduğunu ve her şeye kâdir olduğunu söylemiştir.[1139] Ma'mer b. Râşid'in bu rivâyeti ilgili bâbda nakletmesi, Cemel'de ölenlerin mü'min olduğuna işarettir.

Ma'mer b. Râşid'in Cemel Vak'ası rivâyetlerini yerleştirdiği bâblar, onun sahâbe arasındaki anlaşmazlıklara dair ihtiyatlı, tarafsız ve sükûneti önceleyen bir yaklaşımı benimsediğini göstermektedir. Bu tavır, fitneden sakınmayı ve sahâbe

---

[1135] Bkz. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 365 (No. 20753).

[1136] el-Ahzâb 33/38.

[1137] Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 119 (No. 20084).

[1138] Bkz. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 241 (No. 20430).

[1139] Bkz. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 289 (No. 20564).

ihtilaflarına dair görüş beyan etmemeyi esas alan hadis alimlerinin genel tutumuyla uyum arz etmektedir.

2. Mâlik b. Enes'in *Muvatta'*ı

İmâm Mâlik'in *Muvatta'*ında Cemel Vak'ası ile ilgili müstakil bir kitab/bölüm veya bâb bulunmamaktadır. Ancak *Ferâiz* Bölümü'nün "Ölüm Zamanları Bilinmeyenlerin Durumu" bâbında, bu hâdise ile dolaylı olarak bağlantılı bir rivâyete yer verilmiştir. Rivâyete göre tâbiîn âlimlerinden Rabîa b. Ebû Abdurrahman (ö. 136/753), kendisinin de birçok Medineli âlimden işittiğini belirterek, Cemel Vak'ası, Sıffîn Savaşı ve Harre Vak'ası (63/683) gibi Müslümanlar arasında yaşanan çarpışmalarda, ölüm sırası bilinemeyen akrabaların birbirlerine mirasçı kabul edilmediğini aktarmıştır.[1140] Bu rivâyet dışında Cemel Vak'ası'nın herhangi bir yönü hakkında bilgi içeren başka rivâyet tespit edilememiştir.

Bu rivâyetin ilgili bölümde nakledilme maksadı, doğrudan Cemel Vak'ası hakkında tarihî bilgi sunmak değil, fıkhî bir hüküm elde etmektir.[1141] Dolayısıyla *Muvatta*'daki bu tercih, İmâm Mâlik'in hadisleri eserine alırken temel hedefinin ahkâmî sonuçlar çıkarmak olduğunu; bu rivâyeti de miras hukukuna dair bir meseleye delil olarak kullandığını göstermektedir.

3. Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *Musannef*'i

Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *Musannef*'inde doğrudan Cemel Vak'ası rivâyetlerine ayrılmış bir bölüm veya bâb bulunmamakla birlikte, farklı bâblarda bu hâdiseye dair az sayıda rivâyet yer almaktadır. *Musannef*'in *Megâzî* Bölümü'nde İbn Şihâb ez-Zührî'ye (ö. 124/742) nispet edilen uzun bir rivâyette, Cemel Vak'ası öncesi ve sonrasında meydana gelen gelişmeler ayrıntılı şekilde anlatılmıştır. Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra Hz. Ali'ye biat edilmesi, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Hz. Ali'ye biat etmeleri, Mekke'ye gitmeleri ve Hz. Aişe ile görüşmeleri, Hz. Aişe'nin

---

[1140] Bkz. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Ferâiz", 15.

[1141] Nitekim aynı kaza veya savaşta ölen akrabaların hangisinin daha önce öldüğü bilinmediği durumlarda birbirlerine varis sayılmadıkları ifade edilmektedir. Bkz. Ali Haydar Efendi, *Teshîlü'l-ferâiz*, s. 150.

onların görüşlerini desteklemesi ve birçok Kureyşli'nin onlara katılması, Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmak amacıyla Basra'ya gitmeleri, Basralılar'a Hz. Osman'ın haksız yere katledildiğini anlatmaları ve halkın çoğunluğunun onlara itaat etmesi, Temim kabilesinden Ahnef b. Kays'ın tarafsız kalması, Abdü'l-Kays kabilesinin Hz. Ali'yi desteklemesi, savaşın başlaması ve sonuçta meydana gelen can kayıpları, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın öldürülmesi, Hz. Aişe'nin, savaş çıkmasını beklemediğini ifade etmesi ve Hz. Aişe'nin Medine'ye dönmesi bu rivâyette zikredilen hususlar arasında yer almaktadır.[1142]

Kitâbü'l-Ukûl Bölümü'nde, "Hâricîler'le Savaşılması" başlığı altında zikredilen bir rivâyette ise Cemel Savaşı sonrasında, Hz. Ali taraftarları arasında yer alan bazı kimseler arasında, ele geçirilen mallar ve esirler konusunda yaşanan ihtilaf ve Hz. Ali'nin bu duruma müdahalesi anlatılmaktadır.[1143] Bu rivâyetin Hâricîler'e dair bir bâbda kaydedilmiş olması, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın, Cemel Savaşı'ndan sonra ganimet tartışmalarına giren bu kimseleri Hâricîlik'le ilişkilendirdiğini düşündürmektedir. Nitekim bazı rivâyetlerde Cemel Savaşı sonrasında Cemel Ashâbı'nın mallarının Hz. Ali tarafından ganimet olarak alınmamasına tepki gösterenler, "Haricî" olarak nitelenmiştir.[1144] Sıffîn Savaşı'nda hakem meselesinin gündeme gelmesi sonrasında ortaya çıktıkları genel olarak kabul edilen Haricîler'in zuhurunu Hz. Osman'a isyan edenlerle irtibatlandıran çağdaş değerlendirmeler,[1145] Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın tercihiyle örtüşmektedir.

Yine aynı bölümde "Yaralılara Saldırılmaması" başlığı altında, Hz. Ali'nin "Basralıların canları bize helal de malları ve kadınları haram mı?" diyen birini susturduğuna dair rivâyet zikredilmiştir.[1146] Aynı başlık altında Hz. Ali'nin (savaş esnasında veya sonrasında) yaralılara saldırılmaması ve esirlerin öldürülmemesi

---

[1142] Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VI, 101-102 (No. 10636).

[1143] Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IX, 18-19 (No. 19837).

[1144] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 478 (No. 40561); XX, 158 (No. 38634).

[1145] Bkz. Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169.

[1146] Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IX, 321 (No. 19845).

konusundaki emirleri ile Cemel Vak'ası'nda onun tarafında yer alan Ammâr b. Yâsir'in benzer talimatlarına dair iki rivâyete de yer verilmiştir.[1147]

Ferâiz Bölümü'nde ise Cemel Savaşı'nda öldürülenlerin birbirine mirasçı sayılmadığı ile ilgili bir rivâyet nakledilmiştir.[1148]

Abdürrezzâk'ın aktardığı bu rivâyetlerin önemli bir kısmının kaynağı, onun hocası olan Ma'mer b. Râşid'dir. Bu durum, Abdürrezzâk'ın rivâyet tercihleri ile hocasının yaklaşımı arasında paralellik bulunduğunu göstermektedir. Ma'mer'in Cemel rivâyetlerini daha çok fitneden sakınma ve sükûneti koruma ekseninde nakletmesi gibi Abdürrezzâk da rivâyetleri ganimet, miras, yaralı ve esirlere muamele gibi belirli fıkhî bağlamlarda ele almış ve doğrudan taraf tutan yorumlardandan kaçınmıştır. Böylece onun yaklaşımı, hocası Ma'mer'in çizgisiyle uyumlu ve ihtiyatlı bir tavır ortaya koymaktadır.

4. İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i

İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i, hadis kaynakları arasında Cemel Vak'ası'na en geniş bölümü ayıran eser konumundadır. Bu durumun başlıca iki sebebi olabilir: Birincisi, müellifin Kûfe ilim havzasına mensup olmasıdır. Cemel Savaşı Basra'da gerçekleşmiş, tarafların önemli bir kısmı Basralılar ve Kûfeliler'den olmuştur. Bu sebeple olaya dair rivâyetlerin başlangıç yeri büyük ölçüde Irak coğrafyasıdır. İbn Ebî Şeybe'nin hocalarının da büyük çoğunluğu Kûfeli olduğundan, bu çevrede dolaşan rivâyetler *Musannef*'te yoğun biçimde derlenmiştir. Böylece eserin coğrafî ve ilmî zemini, Cemel Vak'ası rivâyetlerinin kapsamlı biçimde toplanmasına imkân sağlamıştır. İkinci olarak, *Musannef* türü yalnızca merfû hadisleri değil, sahâbe ve tâbiîn sözlerini de (mevkûf ve maktû rivâyetleri de) ihtiva eder. Bu özellik, Hz. Peygamber sonrası dönemde yaşanan hâdiselere dair rivâyetlerin de bu eserde yer almasına zemin hazırlamıştır.

[1147] Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IX, 320 (No. 19841, 19842).

[1148] Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, VIII, 380 (No. 17476).

a. Cemel Vak'ası Rivâyetlerinin *Musannef*'teki Yeri

Cemel Vak'ası rivâyetleri, *Musannef*'in "*Kitâbü'l-Cemel ve sallallâhu 'alâ seyyidinâ Muhammedini'n-nebiyyi ve âlih"* başlıklı bölümü altında yer almaktadır. Sa'd b. Nâsır eş-Şesrî'nin tahkik ettiği baskıda 45. sırada bulunan bu bölüm, şu üç bâb şeklinde düzenlenmiştir:

1. Âişe, Ali, Talha ve Zübeyr'in Yolculukları,

2. Sıffîn Hakkında Zikredilenler,

3. Hâricîler Hakkında Zikredilenler.

Bunlardan, "Âişe, Ali, Talha ve Zübeyr'in Yolculukları" bâbında Cemel Vak'ası'na dair 84 rivâyete yer verilmiştir. Çağdaş hadis âlimlerinden Muhammed Avvâme'nin tahkik ettiği baskıda ise *Kitâbü'l-Cemel* 41. sırada yer almakta ve aynı başlık altında 80 rivâyet bulunmaktadır. Rivâyet sayısındaki farklılık, içerikten kaynaklanan bir eksiklik veya fazlalık değil, muhakkiklerin rivâyetleri sayma yöntemlerindeki farklılıktan ileri gelmektedir. Nitekim bir baskıda tek rivâyet kabul edilen bir metin, diğerinde iki ayrı rivâyet olarak kaydedilebilmiştir. Dolayısıyla muhteva açısından dikkate değer bir değişiklik bulunmamaktadır.

Bu tablo, *Musannef*'i Cemel Vak'ası'na dair rivâyetleri müstakil ve geniş bir bölümde toplayan ilk büyük hadis kaynağı konumuna getirmektedir. İbn Ebî Şeybe'nin tertibi, Cemel Vak'ası rivâyetlerinin ayrı bir bütün olarak görülmesine imkân tanımış ve sonraki kaynaklara zengin malzeme sağlamıştır.

b. Bölüm Başlığındaki Salavat İfadesi ve Anlamı

Bölüm başlığında ["*Kitâbü'l-Cemel"*den sonra] *"ve sallallâhu 'alâ seyyidinâ Muhammedini'n-nebiyyi ve âlih"* şeklinde bir salavat ifadesine yer verilmiştir. Bu durum yalnızca *Cemel* Bölümü'ne özgü değildir. Nitekim *Musannef*'in *Kitâbu's-Sıyâm*,[1149]

[1149] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 457.

Kitâbü Fezâili'l-Kurân,[1150] *Kitâbü'l-Fezâil*[1151] ve *Kitâbü's-Siyer*[1152]gibi başka bölüm adlarından önce veya sonra da salavat ibareleri görülmektedir. Başka hadis eserlerinde de örneklerine rastlanan[1153] bu uygulamanın, ilgili bölümlerde zikredilecek merfû hadislere işaret etme amacıyla tercih edilmiş olması muhtemeldir.

c. İbn Ebî Şeybe'nin Kronolojik ve Sebep-Sonuç İlişkili Tasnifi

İbn Ebî Şeybe'nin *Kitâbü'l-Fiten*'in hemen ardından Cemel Vak'ası, Sıffîn Savaşı ve Hâricîler'le yapılan Nehrevan Savaşı (38/658) hakkındaki rivâyetleri kaydetmiş olması, onun bu hadisleri kronolojik bir bütünlük içerisinde tasnif etme gayreti içerisinde olduğunu göstermektedir. Zira *Kitâbü'l-Fiten*'in son bâbı da "Osman (r.a.) Hakkında Zikredilenler" şeklindedir.

Bu tertip, yalnızca kronolojik bir sıralama değil, aynı zamanda İbn Ebî Şeybe'nin bu olaylar arasında sebep-sonuç ilişkisi kurduğu anlamına da gelmektedir. Ona göre, Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle başlayan fitne süreci, Cemel Vak'ası ve Sıffîn Savaşı'yla devam etmiş ve nihayetinde Hâricîler'in ortaya çıkışı ve Nehrevan Savaşı ile yeni bir boyut kazanmıştır. Buna göre İbn Ebî Şeybe'nin, konuları sıralarken bilinçli bir tercih yaptığı söylenebilir. *Kitâbü'l-Cemel* isimli bölümün altında Sıffîn Savaşı ve Hâricîler'le ilgili bâb başlıklarına yer vermesi de bu hâdiseleri bir bütün olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

d. İbn Ebî Şeybe'nin Sahâbe İhtilaflarına Ilımlı Yaklaşımı

İbn Ebî Şeybe, Cemel Vak'ası ile ilgili rivâyetleri topladığı "Âişe, Ali, Talha ve Zübeyr'in Yolculukları" bâb başlığında, hem Hz. Âişe ve yanındakilerin hem de Hz. Ali'nin Basra'ya gidişi için *mesîr* (*yolculuk*) ifadesini kullanmıştır. Bu tabirin bu bâbda kaydedilen bazı rivâyetlerde Hz. Âişe ve Ammâr b. Yâsir tarafından da Basra

---

[1150] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVI, 389.

[1151] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVII, 407.

[1152] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVIII, 207.

[1153] Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, IV, 5; IV, 61; VI, 217; VI, 345; Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr*, XII, 320.

yolculuğunu ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir.[1154] Bundan hareketle başlıkta *mesîr* tabiri tercih edilmiş olabilir.

Burada dikkat çeken husus, Hz. Ali'yi bir taraf, diğer sahâbîleri ise onun karşısında gösteren bir ifade yerine "yolculuk" gibi daha tarafsız bir kavramın kullanılmış olmasıdır. Bu tercih, İbn Ebî Şeybe'nin sahâbe arasındaki ihtilafları aktarmada ılımlı bir dil benimsediğini göstermektedir. O, sahâbîleri birbirleriyle savaşmak üzere yola çıkan düşmanlar gibi yansıtmaktan kaçınmış; bu tercihiyle muhtemelen tarafların başlangıçtaki niyetinin doğrudan savaşmak olmadığını da vurgulamak istemiştir. Söz konusu başlık altındaki rivâyetlerin bütününe bakıldığında, İbn Ebî Şeybe'nin belirli bir tarafı öne çıkarmaktan ya da mezhebî bir görüşü desteklemekten uzak durduğu, rivâyetleri aktarırken sahâbenin saygınlığını da koruma gayretinde olduğu anlaşılmaktadır.

e. *Musannef*'teki Cemel Vak'ası Rivâyetlerinin Konulara Göre Dağılımı

Hadis kaynakları içerisinde Cemel Vak'ası'na en geniş bölümü ayırmış olması sebebiyle, İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde yer alan rivâyetlerin muhteva dağılımı önem arz etmektedir. Ayrıca bu dağılım, hadis âlimlerinin Cemel Vak'ası'nın hangi yönlerini daha fazla öne çıkardıkları ve hangi konulara yoğunlaştıkları hakkında fikir vermektedir. Bu sebeple burada rivâyetlerin konularına yer verilmesi uygun görülmüştür. *Musannef*'in söz konusu bâb başlığında aşağıdaki tabloda sıralanan konulara dair rivâyetler ön plana çıkmaktadır:

Sıra	Konular
1	Hz. Osman'ın şehid edilmesinin ardından Hz. Ali'ye biat edilmesi[1155]
2	Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Hz. Ali'ye biatlarının keyfiyeti[1156]

[1154] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 503 (No. 40615); XXI, 508 (No. 40622, 40623); XXI, 487 (No. 40587).

[1155] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 467-477 (No. 40559); XXI, 501 (No. 40608).

[1156] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 484 (No. 40579); XXI, 483 (No. 40576); XXI, 484 (No. 40578); XXI, 485 (No. 40580); XXI, 499 (No. 40603).

3	Cemel Ashâbı'nın amacı[1157]
4	Hz. Âişe'nin Hav'eb'de geri dönmek istemesi[1158]
5	Hz. Ali ve taraftarlarının Basra yolculuğuna çıkması[1159]
6	Cemel Ashâbı'nın Basra'ya hâkim olması[1160]
7	Hz. Ali'nin Kûfeliler'den destek istemesi[1161]
8	Cemel Savaşı'na katılmayanların gerekçeleri[1162]
9	Cemel Savaşı öncesinde taraflar arasında yapılan görüşmeler[1163]
10	Cemel Savaşı'nın başlaması[1164]
11	Cemel Savaşı'nı durdurma çabaları[1165]
12	Cemel Savaşı'nda çatışmaların şiddeti[1166]
13	Talha b. Ubeydullah'ın öldürülmesi[1167]
14	Zübeyr b. Avvâm'ın savaşmaktan vazgeçmesi ve öldürülmesi[1168]
15	Cemel Savaşı'nda tarafların sembolleri ve nidaları[1169]

[1157] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 487 (No. 40585); XXI, 510 (No. 40630); XXI, 515 (No. 40638); XXI, 496 (No. 40602).

[1158] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 482 (No. 40574); XXI, 488 (No. 40589).

[1159] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 499 (No. 40603); XXI, 488 (No. 40588).

[1160] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 507 (No. 40619).

[1161] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 516 (No. 40640); XXI, 487 (No. 40587); XXI, 514(No. 40638).

[1162] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 488 (No. 40590); XXI, 489 (No. 40591); XXI, 478 (No. 40563); XXI, 497 (No. 40602).

[1163] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 490 (No. 40596); XXI, 485 (No. 40581).

[1164] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 485 (No. 40581); XXI, 514 (No. 40638).

[1165] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 509 (No. 40627); XXI, 497 (No. 40602).

[1166] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 477 (No. 40560); XXI, 481 (No. 40571); XXI, 489 (No. 40592); XXI, 485 (No. 40581); XXI, 502 (No. 40612); XXI, 516 (No. 40642); XXI, 480 (No. 40568).

[1167] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 481 (No. 40573); XXI, 501 (No. 40607); XXI, 497 (No. 40602).

[1168] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 510 (No. 40631); XXI, 511 (No. 40632); XXI, 505 (No. 40618); XXI, 498 (No. 40602).

[1169] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 478 (No. 40562); XXI, 481 (No. 40571); XXI, 489 (No. 40592).

16	Cemel Savaşı'nın bazı ayrıntıları[1170]
17	Cemel Savaşı'nın sona ermesi[1171]
18	Cemel Savaşı'na iştirak etmiş olmaktan dolayı pişmanlıkların dile getirilmesi[1172]
19	Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı hakkındaki görüşü ve savaştan sonraki tutumu[1173]
20	Hz. Ali'nin Hz. Osman, Talha ve Zübeyr hakkındaki değerlendirmeleri[1174]
21	Hz. Ali taraftarları arasında, ele geçirilen mallar ve esirler konusundaki ihtilaflar[1175]
22	Hz. Ali'nin Cemel Savaşı hakkındaki üzüntüsü[1176]
23	Hz. Âişe'nin Basra'dan Medine'ye gönderilmesi[1177]

Tablo 3: İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'indeki Cemel Vak'ası Rivâyetlerinin Konuları

Bu dağılım içerisinde özellikle şu konuların öne çıktığı görülmektedir:

- Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı hakkındaki görüşü ve savaştan sonraki tutumu en çok rivâyetin zikredildiği konudur.

[1170] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 513 (No. 40636); XXI, 487 (No. 40586); XXI, 514 (No. 40638).

[1171] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 512 (No. 40635).

[1172] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 483 (No. 40575); XXI, 503 (No. 40615); XXI, 508 (No. 40622); XXI, 508 (No. 40623); XXI, 481 (No. 40571).

[1173] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 479 (No. 40564); XXI, 479 (No. 40565); XXI, 480-481 (No. 40569); XXI, 511 (No. 40633); XXI, 502 (No. 40611); XXI, 509 (No. 40625); XXI, 486 (No. 40584); XXI, 507 (No. 40620); XXI, 490 (No. 40594); XXI, 489 (No. 40593); XXI, 510 (No. 40629); XXI, 484 (No. 40577); XXI, 479 (No. 40566); XXI, 479 (No. 40567); XXI, 486 (No. 40582); XXI, 493 (No. 40601); XXI, 515 (No. 40639); XXI, 515 (No. 40638).

[1174] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 492 (No. 40599); XXI, 501 (No. 40605); XXI, 493 (No. 40600); XXI, 491 (No. 40597); XXI, 503 (No. 40614).

[1175] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 500 (No. 40604); XXI, 478 (No. 40561); XXI, 479 (No. 40567); XXI, 486 (No. 40583); XXI, 515 (No. 40638).

[1176] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 501 (No. 40606); XXI, 504 (No. 40616); XXI, 509 (No. 40628); XXI, 513 (No. 40637); XXI, 516 (No. 40641).

[1177] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 512 (No. 40634).

- Cemel Savaşı'nda çatışmaların şiddeti, Cemel Savaşı'na iştirak etmiş olmaktan dolayı pişmanlıkların dile getirilmesi, Hz. Ali taraftarları arasında, ele geçirilen mallar ve esirler konusundaki ihtilaflar ile Hz. Ali'nin Cemel Savaşı hakkındaki üzüntüsü diğer yoğun başlıklar arasında yer almaktadır.

Dolayısıyla *Musannef*'teki rivâyetlerin konusal dağılımı, eserin daha çok savaşın sonuçlarına, sahâbenin pişmanlık ifadelerine ve Hz. Ali'nin savaş sonrası tutumuna odaklandığını göstermektedir. Bu yaklaşım, Cemel Savaşı'nın hadis literatüründe yalnızca askerî bir çatışma olarak değil, sahâbîler arasındaki ihtilafın doğurduğu siyasî sonuçlar bağlamında anlamlandırıldığını ortaya koymaktadır. *Musannef*'teki bu durum, sonraki hadis literatürüne de yansımış, böylece Cemel rivâyetlerinin sonraki eserlerde de benzer bir bakış açısıyla ele alınmasına zemin hazırlamıştır.

f. İbn Ebî Şeybe'nin Cemel Vak'ası Rivâyetlerini Naklettiği Hocaları, Yaşadıkları Şehirler ve Rivâyet Sayıları

İbn Ebî Şeybe *Musannef*'inin *Kitâbü'l-Cemel* Bölümü'nün "Âişe, Ali, Talha ve Zübeyr'in Yolculukları" bâbında toplamda 27 hocasından rivâyette bulunmuştur. Bu hocalar arasında, en fazla rivâyet aktardığı isimler Vekî' b. Cerrâh (12 Rivâyet), Yahya b. Âdem (12 Rivâyet) ve Ebû Üsâme Hammâd b. Üsâme'dir (11 Rivâyet).

İbn Ebî Şeybe'nin ilgili bâbda kendilerinden nakilde bulunduğu hocalarının isimleri, yaşadıkları şehirler ve rivâyetlerinin sayılarının tablo halinde gösterilmesi, bu hâdise hakkındaki bilgilerin yayıldığı şehirlerin görülmesi açısından yararlı olacaktır.

Sıra	Râvî	Vefat Tarihi	Yaşadığı Şehir/ler	Rivâyet Sayısı
1	Abbâd b. Avvâm	183/799	Bağdat	3
2	Hüşeym b. Beşîr	183/799	Kûfe-Bağdat-Basra	1
3	Abdül-A'lâ	184/800	Basra	1
4	Abde b. Süleymân	186/802	Kûfe	4
5	Îsâ b. Yûnus	187/802	Kûfe	1
6	Cerîr b. Abdülhamîd	188/803	Rey-Kûfe	1
7	Abdullah b. İdrîs	192/807	Kûfe-Bağdat	5
8	Muhammed b. Ebû Adî	192/807	Basra	2
9	İbn Uleyye	193/809	Basra-Bağdat	2

10	Muhammed b. Ca'fer Gunder	193/809	Basra	3
11	Hafs b. Gıyâs	194/810	Bağdat-Kûfe	1
12	Abdurrahmân b. Muhammed el-Muhâribî	195/810	Kûfe	2
13	Vekî' b. Cerrâh	197/812	Irak-Kûfe	**12**
14	İshâk b. Süleymân	199/814	Rey-Kûfe	1
15	Muhammed b. Hasan	200/815	Kûfe	3
16	Ebû Üsâme Hammâd b. Üsâme	201/816	Kûfe	**11**
17	Muhammed b. Bişr	203/818	Kûfe	1
18	Yahya b. Âdem	203/818	Kûfe	**12**
19	Ebû Dâvûd et-Tayâlisî	204/819	Basra	1
20	İshâk b. Mansûr	204/819	Kûfe	1
21	Yezîd b. Hârûn	206/821	Irak	3
22	Ya'lâ b. Ubeyd	209/824	Kûfe	3
23	Hâlid b. Mahled	213/828	Kûfe	1
24	Kabîsa b. Ukbe	215/830	Kûfe	1
25	Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn	219/834	Kûfe	1
26	Affân b. Müslim	220/835	Bağdat	2
27	Ahmed b. Abdullah	227/841	Kûfe	1

Tablo 4: İbn Ebî Şeybe'nin Cemel Vak'ası Hakkında Nakilde Bulunduğu Hocaları, Yaşadıkları Şehirler ve Rivâyet Sayıları

İbn Ebî Şeybe'nin, *Musannef*'in ilgili başlığında rivâyetlerini naklettiği hocalarının neredeyse tamamı Irak bölgesinde yaşamış kimselerdir. Bu bağlamda, Kûfe ve onu takiben Basra şehirleri Cemel Vak'ası'na dair rivâyetlerin aktarımında önemli merkezler olarak öne çıkmaktadır. Nitekim Cemel Savaşı'nın Basra'da gerçekleşmiş olması, Hz. Ali'nin ordusunun büyük bir kısmının Kûfeliler'den oluşması ve bu hâdise ile ilgili rivâyetlerin büyük ölçüde bu iki şehirde yaşayan râvîler tarafından nakledilmiş olması söz konusu durumu tabiî kılmaktadır. Ayrıca Kûfe ve Basra'nın erken dönemden itibaren hadis ilminin önemli merkezleri arasında yer alması da Cemel Vak'ası rivâyetlerinin bu şehirlerde derlenip aktarılmasını kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla, yukarıda da belirtildiği üzere kendisi de Kûfeli olan İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde bu hâdiseye dair rivâyetlerin büyük ölçüde Irak bölgesinde yaşamış râvîler tarafından nakledilmesi hem coğrafi hem de ilmî açıdan beklenen bir durum olarak değerlendirilebilir.

g. "Âişe, Ali, Talha ve Zübeyr'in Yolculukları" Başlığındaki Rivâyetlerin Türleri ve Sıhhat Durumları

Musannef'in *Kitâbü'l-Cemel* Bölümü'nün "Âişe, Ali, Talha ve Zübeyr'in Yolculukları" bâbında yer alan rivâyetlerin 9'u merfû, 10'u maktû, geri kalanı ise mevkûf rivâyetlerden oluşmaktadır. Merfû rivâyetlerin 2'si Hz. Âişe'nin Hav'eb'de geri dönmek istemesiyle ilgilidir. Diğer merfû rivâyetler ise Cemel Savaşı'na iştirak etmeyen sahâbîlerin Hz. Peygamber'den işittikleri fitneden sakındırmaya dair uyarıları ihtiva etmektedir. İlgili bâbda yer verilen rivâyetlerin yaklaşık yarısı hasen veya sahih kabul edilebilecek isnatlara sahipken, diğer yarısının ise zayıf rivâyetler olduğu görülmektedir. Söz konusu rivâyetlerin zayıflığının en yaygın sebepleri arasında isnadlardaki inkıtâlar ve bazı râvîlerin meçhul oluşu öne çıkmaktadır.

h. *Musannef*'in Diğer Bölümlerindeki Cemel Vak'ası Rivâyetleri

İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde Cemel Vak'ası ile ilgili rivâyetler yalnızca *Kitâbü'l-Cemel*'in "Âişe, Ali, Talha ve Zübeyr'in Yolculukları" bâbı ile sınırlı değildir. Eserin başka bölümlerinde de bu hâdise hakkındaki rivâyetler bazen aynı isnad ve metinlerle, bazen de farklı tariklerle yer almaktadır. Ayrıca *Kitâbü'l-Cemel*'de zikredilmeyen bazı rivâyetlerin *Musannef*'in başka bölümlerinde aktarıldığı da görülmektedir. Yapılan incelemede, *Kitâbü'l-Cemel* dışında Cemel Vak'ası hakkında 30 civarında rivâyetin bulunduğu tespit edilmiştir.

Bu rivâyetlerden bazı örnekler şunlardır: *Ümerâ* Bölümü'nde, Mervân b. Hakem'in Talha b. Ubeydullah'ı öldürmeden önce söylediği söz nakledilmiş,[1178] aynı rivâyete *Kitâbü'l-Cemel*'de de yer verilmiştir.[1179] Yine *Ümerâ* Bölümü'nde Hz. Ali'nin, Cemel günü Abdullah b. Abbâs'ı Talha ve Zübeyr'e elçi olarak gönderdiği aktarılmış,[1180] bu rivâyet de *Kitâbü'l-Cemel*'de nakledilmiştir.[1181] *Kitâbü'l-Cemel*'de, Hz. Ali tarafından Kûfe'ye elçi olarak gönderilen Ammâr b. Yâsir'in orada Hz. Âişe hakkında söylediği

---

[1178] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVII, 116 (No. 32604).

[1179] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 501 (No. 40607).

[1180] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVII, 121 (No. 32621).

[1181] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 490 (No. 40596).

sözler aktarılmış,[1182] *Fezâil* Bölümü'nün "Âişe (r.a.) Hakkında Zikredilenler" bâbında da farklı bir isnadla zikredilmiştir.[1183] Cemel Savaşı'nda tarafların kullandıkları sancak ve sembollere dair rivâyetler *Siyer* Bölümü'nün "Siyah Sancaklar" bâbında kaydedilmiş,[1184] *Kitâbü'l-Cemel*'de de aynı konudaki bir rivâyet nakledilmiştir.[1185]

Bunun yanında, *Kitâbü'l-Cemel*'de yer almayıp *Musannef*'in diğer bölümlerinde bulunan rivâyetler de vardır. *Cenâiz* Bölümü'nün "Öldürülen veya Şehid Edilen Bir Kimse Olduğu Hal Üzere Defnedilir mi, Yoksa Yıkanır mı?" bâbında Cemel Savaşı'nda Hz. Ali tarafında yer alan ve savaşta öldürülen Zeyd b. Sûhân'ın (ö. 36/656) yaralandıktan sonra ölmesi halinde kendisini yıkamamalarını vasiyet ettiğine dair bir rivâyet zikredilmiştir.[1186]

Dikkat çekici olan bir başka husus, *Musannef*'in *Cemel* Bölümü'nde ayrıntılı olarak aktarılan bazı rivâyetlerin eserin başka bölümlerinde ihtisar edilmiş hâlinin yer almasıdır. Mesela, *Cenâiz* Bölümü'nün "Kabirlerin Açılması" bâbında nakledilen bir rivâyete göre Cemel Savaşı'nda öldürülen Talha b. Ubeydullah, defnedildikten bir süre sonra ailesinden birinin rüyasına girerek kabrinin suyla dolduğunu söylemiştir. Bunun üzerine naaşı gömüldüğü yerden çıkartılarak başka bir yere taşınmıştır.[1187] Aynı rivâyetin *Cemel* Bölümü'nde daha ayrıntılı şekliyle aktarıldığı görülmektedir.[1188] Bu durum, İbn Ebî Şeybe'nin rivâyetleri aktarırken olayın geçtiği bağlama göre kimi zaman tafsilata, kimi zaman ise ihtisara yöneldiğini göstermektedir. Tekil bir örnek üzerinden *Musannef* için bir metodolojik ilke çıkarmak doğru olmasa da söz konusu uygulama onun rivâyetleri konumlandırırken bağlamsal bir tercih yapabildiğine işaret etmektedir. Bu tercih,

---

[1182] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 487 (No. 40587).

[1183] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVIII, 128 (No. 34458).

[1184] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XVIII, 511 (No. 35854, 35855).

[1185] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 478 (No. 40562). Rivâyette kastedilen deve, Hz. Âişe'nin Cemel Vak'ası'nda bindiği ve savaşın, etrafında yapıldığı "Asker" isimli devedir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 229; XIII, 55, 57; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XV, 49.

[1186] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 481 (No. 11314).

[1187] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 246 (No. 12471).

[1188] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 481-482 (No. 40573).

Musannef'in tasnif anlayışını anlamak açısından dikkate değer bir veri olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, İbn Ebî Şeybe'nin Cemel Vak'ası'na dair rivâyetleri yalnızca *Kitâbü'l-Cemel*'in "Âişe, Ali, Talha ve Zübeyr'in Yolculukları" bâbında toplamakla yetinmediği, bunları *Musannef*'in farklı bölümlerinde de kimi zaman muhtasar halde, kimi zaman ise farklı tariklerle naklettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte *Cemel* Bölümü'nün ilgili bâbı, Cemel Vak'ası rivâyetlerinin en ayrıntılı ve kapsamlı şekilde derlendiği bir kaynak konumundadır. Nitekim diğer hadis eserlerinde yer alan bazı rivâyetlerin bu bâbda daha tafsilatlı biçimde yer aldığı görülmektedir.

5. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde bazı sahâbîlerin rivâyetleri içinde Cemel Vak'ası ile ilgili rivâyetler yer almaktadır. Ancak *Müsned*, ale'r-r-ricâl tertibinde olduğundan, Ahmed b. Hanbel'in konuya yaklaşımını tespit etmek mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte, Cemel Vak'ası'na katılan sahâbîlerin ilgili süreçte söyledikleri sözler, Cemel Vak'ası'nın meydana geldiği süreçte yaşanan bazı gelişmeler ve bu hâdiseye katılmayan tarafsız sahâbîlerin tutumlarına gerekçe olarak kullandıkları hadislerin tespiti konusunda *Müsned*'e başvurulabilir. Böylece Cemel Vak'ası'nın hadis literatüründeki yansımaları sahâbî perspektifinden takip edilebilmekte ve dönemin farklı sahâbî tavırları hakkında fikir edinilebilmektedir.

Müsnedü Alî b. Ebî Tâlib (r.a.) Bölümü'nde, Hz. Ali'nin, Zübeyr b. Avvâm'ın katilinin cehennemlik olduğunu ifade eden rivâyeti[1189] ile onun Cemel Savaşı günü, hilâfet hususunda Resûl-i Ekrem'den (s.a.) özel bir ahit almadığını açıkladığırivâyet yer almaktadır.[1190] *Müsnedü'z-Zübeyr b. Avvâm (r.a.)* Bölümü'nde, Zübeyr b. Avvâm'a Basra'ya gelme sebebinin sorulmasına dair bir rivâyet zikredilmiştir.[1191] *Müsnedü's-*

[1189] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 98 (No. 680); II, 181 (No. 799); II, 189 (No. 813).

[1190] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 244 (No. 921).

[1191] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 31 (No. 1414).

Sıddîka Âişe binti's-Sıddîk (r.a.) Bölümü'nde ise tâbiîlerden Kays b. Ebî Hâzim'in (ö. 97/715?) meşhur Hav'eb rivâyeti aktarılmıştır.[1192]

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde aktardığı önemli rivâyetlerden biri de Resûlullah'ın (s.a.), Hz. Ali ile Hz. Âişe arasında bazı problemlerin yaşanacağını haber vermesi ve Hz. Ali'ye böyle bir durumda Hz. Âişe'yi güvenli olacağı bir yere geri göndermesini emrettiğine dair rivâyettir. *Müsnedü'l-Kabâil* Bölümü'nde Resûlullah'ın (s.a.) âzat ettiği Ebû Râfi'in (ö. 40/660?) hadisleri içerisinde bu rivâyete yer verilmiştir.[1193]

Müsned'de, Hz. Ali tarafından Kûfeliler'e elçi olarak gönderilen Ammâr b. Yâsir'in, onlara, Hz. Âişe'nin hem dünyada hem de âhirette Resûl-i Ekrem'in zevcesi olduğunu, ancak Allah'ın onunla insanları sınadığını söylemesi,[1194] Ammâr b. Yâsir'in, Cemel Savaşı günü kendisinin yanında savaşmak isteyen birine kendi kavminin sancağı altında savaşmasını tavsiye etmesi[1195] ve Huzeyme b. Sâbit'in Cemel Savaşı günü savaşmaktan kaçınma sebebi[1196] gibi konular hakkındaki rivâyetler de kaydedilmiştir.

Müsned'in Sa'd b. Ebî Vakkâs,[1197] Muhammed b. Mesleme,[1198] Ebû Mûsa el-Eş'arî,[1199] Ebû Bekre[1200] ve Ühbân b. Sayfî[1201] gibi sahâbîlerin rivâyetlerine yer verilen

---

[1192] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XL, 298-299 (No. 24254); XLI, 197 (No. 24654).

[1193] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XLV, 175 (No. 27198).

[1194] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXX, 274 (No. 18331).

[1195] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXX, 248-249 (No. 18316).

[1196] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXVI, 198 (No. 21873).

[1197] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 51 (No. 1441); III, 105 (No. 1519); III, 112 (No. 1529).

[1198] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXV, 413 (No. 16029); XXIX, 496 (No. 17979).

[1199] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXII, 361 (No. 19590); XXXII, 432 (No. 19662); XXXII, 433 (No. 19663); XXXII, 504 (No. 19730).

[1200] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXIV, 54 (No. 20412); XXXIV, 87 (No. 20439); XXXIV, 130-131 (No. 20490); XXXIV, 132 (No. 20493).

[1201] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXIV, 273 (No. 20670, 20671); XLV, 178 (No. 27200, 27201).

bölümlerinde ise ilgili sahâbîlerin Cemel Vak'ası ve diğer fitne hâdiselerine katılmama gerekçelerine dair bazı rivâyetlere yer verilmiştir.

B. KÜTÜB-İ SİTTE

Kütüb-i sitte'de Cemel Vak'ası'na dair rivâyetler sınırlı sayıdadır. Bu durum, öncelikle bu eserlerin telif amacıyla ilişkilendirilebilir. Musannifler, Resûlullah'a (s.a.) nispet edilen merfû rivâyetleri derlemeyi öncelemişlerdir. Cemel Vak'ası ise Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelen bir hâdise olduğundan, buna dair rivâyetlerin büyük çoğunluğu mevkûf veya maktû rivâyetlerdir. Bu durum, *Kütüb-i sitte*'de Cemel'le ilgili rivâyetlerin az olmasını açıklayan unsurlardan biri olarak değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra, musanniflerin sahâbe arasındaki ihtilafların ayrıntılarını aktarmada temkinli davrandıkları da düşünülebilir. *Kütüb-i sitte*'deki rivâyetler, doğrudan savaşın seyri veya tarafların karşılıklı iddiaları yerine, daha çok fitneden sakındırmaya yönelik hadisler yahut Hz. Âişe, Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'in faziletlerini öne çıkaran çerçevede kaydedilmiştir. Bu bağlamda, *Kütüb-i sitte*'de Cemel Vak'ası'nın, tarihî bir olayın tafsilatı olarak değil, daha ziyade bu olay vesilesiyle gündeme gelmiş konular konular yer almıştır.

1. Buhârî'nin *Sahîh*'i

Buhârî, *Sahîh*'inde Cemel Vak'ası'na müstakil bir bölüm ayırmamış; ancak farklı bölümlerde konu ile ilgili bazı rivâyetlere yer vermiştir. Bu rivâyetler özellikle sahâbîlerin tutumlarını, ihtilaflar karşısındaki gerekçelerini ve fitneye dair uyarıları yansıtmaktadır.

Sahîh'in, *Îmân* Bölümü'nün "Eğer İnananlardan İki Grup Birbirleriyle Savaşırlarsa Aralarını Düzeltin" bâbında, "*İki Müslüman kılıçlarıyla karşı karşıya geldikleri zaman, katil de maktûl de ateştedir*!"[1202] hadisine yer verilmiştir. Sahâbeden Ebû Bekre'nin (ö. 51/671?) rivâyet ettiği bu hadis, onun Cemel Savaşı'na katılmama gerekçelerinden biridir. Ebû Bekre, Ahnef b. Kays gibi kimselere de bu hadisi hatırlatarak

[1202] Bkz. Buhârî, "Îmân", 21 (No. 31); "Diyât", 1 (No. 6481).

onları fitneye karışmaktan alıkoymaya çalışmıştır. Buhârî, bâb başlığında geçen "İnananlardan İki Grup" ifadesi sebebiyle, "Allah Teâlâ, her iki grubu da mü'min olarak isimlendirmiştir." diyerek, Cemel Savaşı'na katılan iki tarafın da mü'min olduğunu ifade etmiştir. Cemel Vak'ası öncesinde Ahnef b. Kays ile Ebû Bekre arasında geçen konuşmalarla ilgili bir diğer rivâyet ise *Fiten* Bölümü'nde "İki Müslüman Kılıçlarıyla Karşı Karşıya Geldikleri Zaman" bâbında kaydedilmiştir.[1203] Buhârî'nin *Fiten* Bölümü'nde yer verdiği rivâyetlerden biri de Üsâme b. Zeyd'in Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali tarafında yer almama sebebi hakkındadır.[1204] Müslümanlar arasında sulhu sağlamanın öneminin vurgulandığı "[Hz.] Peygamber'in Hasan b. Ali'ye, '*Benim bu oğlum efendidir. Allah'ın, onunla Müslümanlardan iki büyük topluluk arasında sulh sağlamasını ümit ediyorum*.' Sözü" bâbında zikredilen ilgili rivâyete göre, Üsâme b. Zeyd'in bu hâdisede herhangi bir tarafta yer almaması, Müslümanlar arasındaki çatışmalarda herhangi bir tarafta bulunmak istememesidir.

Buhârî, *Sahîh*'in *Fiten* Bölümü'nün "Deniz Dalgaları Gibi Dalgalanan Fitne" başlığı altında ise Cemel Vak'ası ile ilgili beş rivâyete yer vermiştir. Bunlardan biri, Ebû Bekre'nin "(*Devlet başkanlığı*) *işlerini bir kadına teslim eden millet iflah olmaz*!" hadisini hatırlaması ve bu sebeple Cemel Ashâb'ına katılmaktan vazgeçmesi hakkındadır.[1205] Buhârî, bu rivâyete *Megâzî* Bölümü'nün "Peygamber'in (s.a.) Kisrâ'ya ve Kayser'e Mektubu" bâbında da yer vermiştir.[1206] İkincisi, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm ve Hz. Âişe'nin Basra'ya doğru harekete geçmesi üzerine Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan ve

---

[1203] Bkz. Buhârî, "Fiten" 10 (No. 6672). Yukarıdaki rivâyetten farklı olarak bu rivâyette Ebû Bekre'nin "Nereye gitmek istiyorsun?" şeklindeki sorusuna Ahnef b. Kays'ın "Resûlullah'ın (s.a.) amcasının oğluna yardım etmek istiyorum." şeklinde cevap verdiği görülmektedir. Ancak ilgili rivâyette Ahnef b. Kays'ın isminin zikredilmediği, konuşmaların Ebû Bekre ile râvîlerden Hasan (el-Basrî) arasında yapılmış gibi anlatıldığı görülmektedir. İbn Hacer, ilgili rivâyetin şerhinde bu duruma işaret etmiş ve Hasan ile Ebû Bekre arasında bir râvînin düştüğünü, onun da Ahnef b. Kays olduğunu ifade etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 32.

[1204] Bkz. Buhârî, "Fiten", 19 (No. 6693).

[1205] Bkz. Buhârî, "Fiten", 17 (No. 6686).

[1206] Bkz. Buhârî, "Megâzî", 77 (No. 4163).

Ammâr b. Yâsir'i Kûfe'ye elçi olarak göndermesi hakkındadır. Ammâr b. Yâsir, Kûfe mescidinin minberinde yaptığı konuşmada şöyle demiştir:

> Âişe Basra'ya doğru yola çıktı. Allah'a yemin ederim ki! O, Peygamberinizin (s.a.) hem dünyada hem de ahirette zevcesidir. Ancak Allah Tebâreke ve Teâlâ, kendisine mi yoksa ona mı (Hz. Âişe) tabi olacağınızı görmek için sizleri imtihan etti![1207]

Bu konuyla alakalı benzer bir metinle nakledilen üçüncü rivâyetin ise senedinin farklı olduğu görülmektedir.[1208] Dördüncü ve beşinci rivâyetler ise fitne karşıtı olmakla bilinen sahâbîlerden Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63) ve Ebû Mes'ûd el-Bedrî'nin (ö. 42/662?), Cemel Savaşı öncesinde Hz. Ali tarafından Kûfe halkını seferber etmek üzere elçi olarak görevlendirilen Ammâr b. Yâsir'in yanına gelerek onun bu olaylara müdahil olmasının hatalı olduğunu söylemeleri hakkındadır.[1209]

Cemel Savaşı günü yaşananlara dair bilgi içeren ve Buharî'nin *Sahîh*'inin *Humus* Bölümü'nde kaydettiği bir başka rivâyet ise Zübeyr b. Avvâm'ın o gün oğluna yaptığı vasiyet hakkındadır. Abdullah b. Zübeyr'den nakledildiğine göre Cemel Savaşı günü babası Zübeyr b. Avvâm kendisini çağırmış ve "Evlâdım, bugün öldürülecek olanlar ya zalim ya da mazlumdur. Ben ise bugün mazlum olarak öldürüleceğime inanıyorum." dedikten sonra borçlarının ödenmesi ve geriye bir miras kalması halinde yapmaları gereken paylaşımı vasiyet etmiştir. Buhârî bu rivâyeti "Peygamber (s.a.) ve Ulü'l-emrin (idarecilerin) Yanında Savaşa Katılan Gazinin Malının Hayattayken de Öldükten Sonra da Bereketli Olması" bâbında kaydetmiştir."[1210] Aynî'nin (ö. 855/1451) değerlendirmesine göre, Zübeyr b. Avvâm'ın mazlum olarak öldürüleceğini söylemesi, onun savaşmak kastıyla orada bulunmadığını; bu sebeple öldürülmesi hâlinde haksız yere

---

[1207] Bkz. Buhârî, "Fiten", 17 (No. 6687). *Fezâilü's-sahâbe* Bölümü'nde de bu rivâyet bulunmaktadır. Bkz. Buhârî, "Fezâilü's-sahâbe", 30 (No. 3561).

[1208] Bkz. Buhârî, "Fiten", 17 (No. 6688).

[1209] Bkz. Buhârî, "Fiten", 17 (No. 6689, 6690).

[1210] Buhârî, "Humus", 13 (No. 2961); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XXI, 505 (No. 40618); Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 411 (No. 5566). Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *Câmi'u'l-mesânîd*, III, 18; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XV, 47.

öldürülmüş olacağını ifade etmektedir.[1211] Buhârî bu rivâyeti de Cemel Vak'ası'na dair ayrıntıları aktarmak maksadıyla zikretmemiştir.

Sonuç olarak, Buhârî'nin Cemel Vak'ası'na dair rivâyetleri siyasî boyutuyla değil, fitneye katılmaktan kaçınma, sulhu önceleme ve sahâbenin imanını muhafaza etme açısından ele aldığı anlaşılmaktadır.

2. Müslim'in *Sahîh*'i

Müslim'in *Sahîh*'inde Cemel Vak'ası hakkında bir bölüm veya başlık bulunmamaktadır. Eserin *Fiten* Bölümü'nde aktarılan bir rivâyete göre Ebû Bekre, Hz. Ali ile Cemel Ashâbı arasındaki anlaşmazlığı fitne olarak değerlendirmiş ve Müslümanların birbirlerine kılıç çekme ihtimali bulunan hâdiselere iştirak etmenin doğru olmadığını ifade etmiştir. Ahnef b. Kays'tan nakledilen rivâyete göre, o Hz. Ali'yi desteklemek üzere giderken Ebû Bekre ile karşılaşmış, Ebû Bekre ona: "Ahnef, geri dön! Çünkü ben Resûlullah'ı (s.a.) '*İki Müslüman kılıçlarıyla karşı karşıya geldikleri zaman, katil de maktül de ateştedir*!' buyururken işittim."[1212] diyerek uyarıda bulunmuş ve onun savaşa katılmasına mâni olmuştur. Bu rivâyet, Ebû Bekre'nin tutumunu, Müslümanlar arasındaki çatışmalardan uzak durma ilkesine dayalı bir yaklaşım olarak yansıtmaktadır. Böylece Müslim'in aktardığı rivâyet, Cemel Vak'ası'nın doğrudan siyasî boyutuna değil, Müslümanların fitne dönemlerinde birbirleriyle savaşmaktan kaçınmaları gerektiği yönündeki uyarıya odaklanmaktadır. Müslim'in *Sahîh*'inde Cemel Vak'ası hakkında tespit edilebilen tek rivâyet budur. Bu rivâyeti de dinî bir bağlamda ele aldığı anlaşılmaktadır.

3. İbn Mâce'nin *Sünen*'i

İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen*'inde Cemel Vak'ası hakkında müstakil bir bölüm veya bâb bulunmamaktadır. *İkâmetü's-salavât* Bölümü'nde yer alan bir rivâyete göre, Hz. Ali Cemel Savaşı günü Resûlullah'ın (s.a.) kıldığı namazı hatırlatan bir namaz

---

[1211] Bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XV, 51.

[1212] Bkz. Müslim, "Fiten", 14.

kıldırmıştır.[1213] Bunun dışında, eserde bu hâdiseye hakkında başka bir rivâyet tespit edilememiştir.

Bu durum, İbn Mâce'nin eserinde Cemel Vak'ası'na yalnızca dolaylı biçimde ve ibadet bağlamıyla temas edildiğini göstermektedir. O, sahâbe ihtilaflarına dair rivâyetleri doğrudan aktarmak yerine, Hz. Ali'nin savaş sırasında bile Hz. Peygamber'in sünnetini yaşatmaya devam ettiğini vurgulayan söz konusu rivâyeti zikretmekle yetinmiştir. Dolayısıyla İbn Mâce'nin tercihi, hadis tasnifinde siyasî ihtilafların ayrıntılarına değil, dinî-amelî boyutlara öncelik verdiği söylenebilir.

4. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i

Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *Sünen*'inde de Cemel Vak'ası hakkında müstakil bir bölüm veya başlık bulunmamaktadır. Ancak *Fiten* Bölümü'nde "Fitne Zamanında Savaşmanın Nehyedilmesi" başlığı altında, Ebû Bekre'nin, Cemel Vak'ası sürecindeki tutumuna dair rivâyetlere yer verilmiştir. Bu rivâyetlerden ilkine göre Ebû Bekre, Hz. Ali'nin yanında yer almak için yola çıkan Ahnef b. Kays'a Hz. Peygamber'den işitmiş olduğu, "*İki Müslüman kılıçlarıyla karşı karşıya geldikleri zaman katil de maktül de ateştedir*." hadisini hatırlatmış ve bu vesileyle onun Cemel Savaşı'na iştirak etmesine mâni olmuştur."[1214] Hemen ardından ise rivâyetin farklı bir isnadı zikredilmiştir.[1215]

Tercih ettiği bâb başlığından da anlaşıldığı üzere Ebû Dâvûd, Cemel Vak'ası'nı doğrudan siyasî bir ihtilaf bağlamında değil, fitne dönemlerinde Müslümanların savaşmaktan uzak durmalarını öğütleyen dinî bir ilke çerçevesinde değerlendirmiştir. Böylece hadis derlemesinde sahâbe arasındaki ihtilafı derinleştirmek yerine, bu tür rivâyetleri ümmete bir uyarı ve ders olarak sunmayı amaçlamıştır.

[1213] Bkz. İbn Mâce, "İkâmetü's-salavât", 29 (No. 917).

[1214] Bkz. Ebû Dâvûd, "Fiten" 5 (No. 4268).

[1215] Bkz. Ebû Dâvûd, "Fiten" 5 (No. 4269).

5. Tirmizî'nin *Sünen*'i

Tirmizî (ö. 279/892), *Sünen*'inde Cemel Vak'ası rivâyetlerine müstakil bir bölüm veya bâb tahsis etmemiştir. Ancak eserinin muhtelif bölümlerinde, bu hâdiseyle doğrudan veya dolaylı biçimde irtibatlı bazı rivâyetlere yer vermiştir.

Sünen'in *Menâkıb* Bölümü'nde, "Hz. Âişe'nin Fazîleti" bâbında kaydedilen bir rivâyette, Hz. Ali taraftarlarından olan Ammâr b. Yâsir'in, Hz. Âişe aleyhinde konuşan bir kimseyi sert bir şekilde huzurundan kovarak, "Sen Resûlullah'ın sevdiğine mi hakaret ediyorsun?" dediği aktarılmıştır.[1216] Tirmizî bu rivâyeti doğrudan Hz. Âişe'nin fazileti bağlamında kaydetmiş, Cemel Savaşı'na işaret eden bir ifade kullanmamıştır. Ancak Ahmed b. Hanbel'in farklı bir isnadla aktardığı rivâyette bu olayın Cemel Savaşı günü yaşandığı belirtilmektedir.[1217] Aynı bölümde zikredilen bir sonraki rivâyette Ammâr b. Yâsir'in Hz. Âişe için "O, Peygamber'in hem dünyada hem de âhirette zevcesidir." dediği nakledilmiştir.[1218] *Menâkıb* Bölümü'nde zikredilen Zübeyr b. Avvâm rivâyetinde de onun Cemel Savaşı günü oğlu Abdullah b. Zübeyr'e vasiyette bulunduğu esnada şöyle dediği nakledilmiştir: "Hiçbir uzvum yoktur ki Resûlullah (s.a.) ile birlikte (savaşırken) yara almamış olsun."[1219] Bu örnekler, Tirmizî'nin ilgili rivâyetleri sahâbîlerin fazîletlerini vurgulamak maksadıyla zikrettiğini göstermektedir.

Fiten Bölümü'nün "Fitne Zamanında Tahtadan Kılıç Edinme" bâbında yer verilen bir rivâyette anlatılanların da Cemel Savaşı'na çok yakın bir tarihte gerçekleştiğini söylemek mümkündür. İlgili rivâyette, Hz. Ali'nin Basra'ya geldikten sonra Ühbân b. Sayfî el-Gifârî'yi kendi safına davet etmesi, onun ise Resûlullah'ın fitne zamanlarında tahtadan kılıç edinmesini emrettiğini söyleyerek tarafsız kalmayı tercih etmesi anlatılmaktadır.[1220] Aynı başlık altında zikredilen bir sonraki rivâyette de bu dönemde tarafsız kalan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Resûl-i Ekrem'den (s.a.) naklettiği bir hadis

---

[1216] Bkz. Tirmizî, "Menâkıb", 63 (No. 3888).

[1217] Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, II, 876.

[1218] Bkz. Tirmizî, "Menâkıb", 63 (No. 3889).

[1219] Bkz. Tirmizî, "Menâkıb", 23 (No. 3746).

[1220] Bkz. Tirmizî, "Fiten" 33 (No. 2203).

kaydedilmiştir.[1221] Yine *Fiten* Bölümü'nde yer verilen başka bir rivâyette Ebû Bekre'nin, "(*Devlet başkanlığı*) *işlerini bir kadına teslim eden millet iflah olmaz*!" hadisini hatırlayarak Cemel Vak'ası'na katılmadığı kaydedilmiştir. Ebû Bekre'nin "Âişe, Basra'ya geldiği zaman Resûlullah'ın (s.a.) bu sözünü hatırladım ve Allah, onun vesilesiyle beni (bu hâdiselere müdahil olmaktan) korudu."[1222] şeklindeki sözleri, onun bu hâdisede taraf olmamaktan duyduğu memnuniyeti yansıtmaktadır.

Sonuç olarak, Tirmizî *Sünen*'inde Cemel Vak'ası'nı doğrudan siyasî boyutlarıyla ele almamış, rivâyetleri daha çok sahâbîlerin fazîleti ve fitne dönemlerinde tarafsız kalma anlayışı çerçevesinde zikretmiştir. Tercih ettiği bölüm ve bâb başlıklarından da anlaşılacağı üzere Tirmizî, Cemel Vak'ası'na dair rivâyetleri, ümmet için ibret teşkil eden dinî mesajlar olarak eserinde kaydetmiştir.

6. Nesâî'nin *Sünen*'i

Nesâî'nin (ö. 303/916) *Sünen*'inde Cemel Vak'ası hakkında az sayıda rivâyet bulunmaktadır. Ancak mevcut rivâyetlerin kaydedildiği bölümler ve bâblar, onun hadisleri seçme ve yerleştirme konusundaki yaklaşımına dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Sünen'in *Âdâbü'l-kazâ* Bölümü'nde "Kadınların Yönetim İşlerinde Görevlendirilmesinin Yasaklanması" başlığı altında zikredilen bir rivâyete göre Ebû Bekre şöyle demiştir: "Allah, beni Resûlullah'tan işittiğim '(*Devlet başkanlığı*) *işlerini bir kadına teslim eden millet iflah olmaz*!' hadisi ile korudu."[1223] Nesâî'nin bu rivâyeti söz konusu bâbda zikretmesi, onun kadınların yönetim işlerinde görevlendirilmesini doğru bulmadığını ve bu kanaatini rivâyet tasnifine yansıttığını göstermektedir.

Muhârabe Bölümü'nde ise doğrudan Cemel Vak'ası bağlamında olmasa da Ebû Bekre ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî gibi sahâbîlerin bu hâdiseye katılmama gerekçelerinden

---

[1221] Bkz. Tirmizî, "Fiten" 33 (No. 2204).

[1222] Bkz. Tirmizî, "Fiten" 66 (No. 2262).

[1223] Bkz. Nesâî, "Adâbü'l-kazâ", 8 (No. 5388).

olan "*İki Müslüman kılıçlarıyla karşı karşıya geldikleri zaman katil de maktül de ateştedir*." hadisi benzer lafızlarla nakledilmiştir.[1224] Bu rivâyetleri "Öldürmenin Haram Kılınması" başlığı altında zikretmesi, Nesâî'nin söz konusu hadisi yalnızca genel bir dinî ilke olarak değil, aynı zamanda Müslümanların birbirlerine kılıç çekmelerinin dinî açıdan meşruiyetinin bulunmadığını gösterecek şekilde tasnif ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla, onun bölüm tercihleri, rivâyetleri rastgele yerleştirmediğini; aksine kendi fıkhî yaklaşımını ve tarihî olaylara bakışını da eserine yansıttığını ortaya koymaktadır.

C. KÜTÜB-İ SİTTE SONRASI HADİS ESERLERİ

1. İbn Hibbân'ın *Sahîh*'i

İbn Hibbân, *Kütüb-i sitte* musanniflerinden farklı bir yöntem benimseyerek Cemel Vak'ası ile ilgili başlıklar açmıştır. Onun *Sahîh*'inde Cemel Vak'ası hakkındaki bazı rivâyetlere üç ayrı bâbda yer verilmiştir. Bunlardan ilki, "Mü'minlerin Annesi Âişe'nin Irak'a Gidişi Hakkındaki Haberlerin Zikri" şeklindedir. Bu bâbda tâbiîlerden Kays b. Ebî Hâzim'e (ö. 97/715?) dayanan meşhur Hav'eb rivâyeti kaydedilmiştir.[1225] Bir sonraki bâb, "Ali b. Ebî Tâlib'in -Allah ondan razı olsun- Irak'a Gidişi Hakkındaki Haberlerin Zikri" olup burada Abdullah b. Selâm'ın (ö. 43/663-64) Hz. Ali'yi Irak bölgesine gitmekten vazgeçirmeye çalıştığına dair rivâyet yer alır.[1226] Üçüncü bâb ise "Allah'ın -Celle ve Alâ- Cemel Vak'ası'nın Resulullah'ın (s.a.) Ashabı Arasında [Gerçekleşmesini] Takdir Ettiğine Dair Haberlerin Zikri" başlığını taşımaktadır. İbn Hibbân, bu başlık altında "*İki büyük topluluk savaşmadıkça kıyamet kopmayacaktır. Davaları bir olan bu iki topluluk arasında büyük bir savaş olacaktır*."[1227] rivâyetine yer vermiştir. İbn Hibbân'ın bu rivâyeti söz konusu başlık altında kaydetmesi, Cemel Vak'ası'nı ilahî takdir çerçevesinde değerlendirdiğini göstermektedir. Bu durum, hâdiseyi sıradan bir siyasî çekişme olarak değil, ümmet için bir imtihan ve gerçekleşmesi

---

[1224] Bkz. Nesâî, "Muhârabe", 29 (No. 4118, 4119, 4120, 4121, 4122, 4123, 4124).

[1225] Bkz. İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, VI, 41 (No. 4840).

[1226] Bkz. İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, VI, 42 (No. 4841).

[1227] Bkz. İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, VI, 43 (No. 4842).

mukadder bir olay anlamlandırdığına işaret eder. İbn Hibbân, tarafların haklılığına dair bir hükme girmeksizin olayın kaderî boyutunu ön plana çıkarmıştır.

Hadis şârihleri genellikle bu hadisi Sıffîn Savaşı ile ilişkilendirmiştir.[1228] Ancak İbn Hibbân'ın bunun Cemel Vak'ası hakkında olduğunu değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Sıffîn Savaşı'nın da Hz. Peygamber tarafından haber verildiğini belirten bir sonraki bâbda bu rivâyete yer vermemiştir.

Ayrıca bu eserde fitne zamanlarında takınılması gereken tutum hakkında başlıklar açılmış ve buralarda fitne hâdiselerine dahil olmaktan sakındırmakla meşhur bazı sahâbîlerin görüşlerini dayandırdığı hadislere yer verilmiştir. "Fitne Zamanlarında Bir Kimsenin Katil Olmasındansa Maktul Olmasının Daha Evlâ Olduğunun Beyan Edilmesi" başlığının altında Cemel Vak'ası öncesinde Kûfe valisi olan ve halkı bu olaylardan uzak tutmaya çalışan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin (ö. 42/662-63), Hz. Peygamber'den naklettiği bir rivâyet zikredilmiştir.[1229] "Fitnelerin Meydana Geldiği Zamanlarda Bir Kimsenin Kılıcını Kırması ve Fitneden Uzaklaşması" başlığının altında Cemel Vak'ası gibi sahâbe arasında meydana gelen çatışmalara dahil olmamak ve başkalarını da bu şekilde davranmaya teşvik etmekle meşhur olan Ebû Bekre'nin Hz. Peygamber'den işittiği bir hadise yer verilmiştir.[1230] "Öldürülünceye Kadar Müslüman Kardeşiyle Savaşan Kimseye Yönelik Şiddetli Uyarıların Zikredilmesi" başlığında da Ebû Bekre'nin Hz. Peygamber'den rivâyet ettiği "*İki Müslüman kılıçlarıyla karşı karşıya geldikleri zaman katil de maktûl de ateştedir*!" hadisine yer verilmiştir.[1231] Eserde bunlara benzer başka başlıklar da bulunmaktadır.[1232]

[1228] Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VI, 616; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XVI, 141.

[1229] Bkz. İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, VI, 35 (No. 4830).

[1230] Bkz. İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, VI, 38 (No. 4835).

[1231] Bkz. İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, III, 306 (No. 2459).

[1232] Bkz. İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, I, 528; II, 371; V, 315; VI, 37, 38, 40, 41.

Söz konusu bâb başlıkları, İbn Hibbân'ın fitne rivâyetlerini yalnızca tarihî hâdiseler olarak değil, Müslümanların benzer dönemlerde benimsemeleri gereken tutumları gösterecek birer dinî ilke olarak tasnif ettiğini göstermektedir.

2. Hâkim'in *Müstedrek*'i

Hâkim en-Nîsâbûrî'nin *Müstedrek*'i hadis kaynakları içerisinde Cemel Vak'ası hakkındaki rivâyetlere en fazla yer veren eserlerden biri olarak öne çıkmaktadır. *Müstedrek*'te Cemal Vak'ası'na ilişkin 50'ye yakın rivâyet kaydedilmiştir. Söz konusu rivâyetlerin büyük çoğunluğu *Müstedrek*'in *Ma'rifetü's-sahâbe* Bölümü'nde yer almaktadır. Bu bölümdeki "Zübeyr b. Avvâm'ın (r.a.) Öldürülmesinin Zikri" bâbında 17 rivâyet nakledilmiştir. Bu rivâyetlerde Zübeyr b. Avvâm'ın Cemel Savaşı günü savaşmaktan vazgeçmesi, öldürülmesi ve Hz. Ali'nin onun katilinin cehennemlik olduğunu bildirmesi gibi konulara değinilmektedir.[1233] Ardından gelen Talha b. Ubeydullah'ın faziletleri hakkındaki bâbda ise Talha'nın Hz. Ali'ye biat etmesi,[1234] Basra'ya gidiş gerekçesi,[1235] Cemel Savaşı günü Hz. Ali ile karşılaşması,[1236] Mervân b. Hakem tarafından öldürülmesi[1237] ve Hz. Ali'nin Talha'nın naaşını gördüğünde duyduğu üzüntüye dair rivâyetlere yer verilmiştir.[1238] Talha b. Ubeydullah'ın oğlu Muhammed b. Talha es-Seccâd'ın fazîletleri hakkında açılan bir sonraki başlıkta altında da Cemel Vak'ası'nda yaşananlara değinilen bazı rivâyetler bulunmaktadır.[1239] *Ma'rifetü's-sahâbe* Bölümü'nün "Muhammed b. Mesleme'nin [Hz. Ali'ye] Biat Etmekten Uzak Durması" bâbında, Ebû Bekre'nin, Cemel Vak'ası'nda Hz. Âişe tarafında yer almasına mâni olan

---

[1233] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 411-415 (No. 5566, 5567, 5568, 5569, 5570, 5571, 5572, 5573, 5574, 5575, 5576, 5577, 5578, 5579, 5580, 5582).

[1234] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 420 (No. 5599); Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 421 (No. 5601).

[1235] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 419 (No. 5595).

[1236] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 419 (No. 5594).

[1237] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 416 (No. 5586); III, 417-418 (No. 5589, 5590, 5591, 5593).

[1238] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 420 (No. 5597, 5600).

[1239] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 422 (No. 5608); III, 423 (No. 5609); III, 424 (No. 5613).

"(*Devlet başkanlığı*) *işlerini bir kadına teslim eden millet iflah olmaz*!' hadisi de kaydedilmiştir.[1240] Hâkim en-Nîsâbûrî, bu rivâyeti *Fiten* Bölümü'nde de zikretmiştir.[1241]

Müstedrek'in özellikle *Ma'rifetü's-sahâbe* Bölümü'nde Cemel Vak'ası bağlamında aşağıdaki konulara temas edildiği görülmektedir:

1. Cemel Ashâbı'nın, Hz. Osman'ın katillerinin tespit edilip cezalandırılması amacıyla harekete geçmesi,[1242]

2. Hz. Âişe'nin, Hav'eb mevkiine ulaşıldığında, Hz. Peygamber'den işittiği "*İçinizden birine Hav'eb köpekleri havladığı zaman hali ne olacak*?" hadisini hatırlaması üzerine Basra yolculuğuna devam etmek istememesi,[1243]

3. Abdullah b. Selâm'ın (ö. 43/663-64), Hz. Ali'yi Irak bölgesine gitmekten sakındırmaya çalışması ve bu kararın doğuracağı sonuçlar konusunda onu ikaz etmesi,[1244]

4. Mü'minlerin annesi Ümmü Seleme'nin (ö. 62/681), Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali tarafının haklı olduğunu ifade etmesi[1245] ve bu hâdiseye iştirak etmeme sebebinin, Peygamber hanımlarının evlerinde kalmalarına yönelik dinî emir olduğunu açıklaması,[1246]

5. Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın şehâdetinde hiçbir sorumluluğunun bulunmadığını ifade etmesi[1247]

[1240] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 128 (No. 4608).

[1241] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 570 (No. 8599).

[1242] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 128 (No. 4607).

[1243] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 129 (No. 4613).

[1244] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 151 (No. 4678).

[1245] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 134 (No. 4628).

[1246] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 129 (No. 4611).

[1247] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 101 (No. 4527); III, 111 (No. 4556).

6. Cemel Savaşı günü, Hz. Ali'nin hilâfet hususunda Resûl-i Ekrem'den (s.a.) özel bir ahit almadığını beyan etmesi,[1248]

7. Hz. Ali'nin, Cemel Savaşı öncesinde askerlerini savaşı başlatan taraf olmamaları konusunda uyarması,[1249]

8. Cemel Savaşı'ndan sonra Hz. Ali ve bazı taraftarlarının, öldürülenlerin kimliklerini tespit etmeye çalışmaları,[1250]

9. Hz. Ali'nin Talha b. Ubeydullah hakkındaki görüşünü ifade etmesi,[1251]

10. Hz. Âişe'nin Basra yolculuğuna çıkmış olmaktan dolayı duyduğu pişmanlığı dile getirmesi,[1252]

11. Hz. Peygamber'in, hanımlarından biri ile Hz. Ali arasında bir anlaşmazlık çıkacağını haber vermesi,[1253]

12. Cemel Savaşı sonrasında Hz. Ali taraftarlarından Ammâr b. Yâsir ve Eşter en-Nehaî'nin Hz. Âişe'yi ziyaret etmeleri.[1254]

Hâkim, söz konusu rivâyetleri aktardıktan sonra genellikle sıhhat durumlarıyla ilgili değerlendirmelerde bulunmuş, *Sahîhayn*'da yer alıp almadıklarına dair bilgi vermekle yetinmiş; ancak rivâyetlerin muhtevaları hakkında ayrıntılı açıklamalar yapmamıştır. Buna rağmen, rivâyetlerin yerleştirildiği bölüm başlıkları onun bakış açısını yansıtmaktadır.

[1248] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 153 (No. 2623); III, 112 (No. 4558).

[1249] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 418 (No. 5593).

[1250] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 111 (No. 4557).

[1251] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 385 (No. 3348).

[1252] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 128 (No. 4609).

[1253] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 129 (No. 4610).

[1254] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 393 (No. 8039).

Nitekim *Müstedrek*'in *Kitâlü Ehli'l-bağy* Bölümü'nde zikredilen bazı rivâyetler, Hâkim'in Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali tarafını haklı, Cemel Ashâbı'nı ise hatalı ve ehl-i bağy olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Bu bölümde kaydedilen bir rivâyete göre Hz. Ali safında yer alan Ammâr b. Yâsir, Cemel Savaşı günü Cemel Ashâbı geri çekilirken "Yaralılara saldırılmasın, kaçanlar öldürülmesin ve silahını bırakanlar güvendedir." şeklinde çağrılarda bulunmuştur.[1255] Hâkim'in söz konusu rivâyeti *Kitâlü Ehli'l-bağy* Bölümü'nde zikretmesi, onun Cemel Ashâbı'nı meşru devlet başkanına (Hz. Ali'ye) karşı ayaklanan kimseler (ehl-i bağy) olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Zira *Kitâlü Ehli'l-bağy* Bölümü'nde yer verilen diğer rivâyetler de Sıffîn Savaşı ve Hz. Ali'nin Hâricîler'le yaptığı diğer savaşlar hakkındadır. Bu rivâyetlerde de Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680) taraftarları ve Hâricîler Hz. Ali'ye karşı gelen "bağî"ler arasında gösterilmekte; Hz. Ali ve taraftarları ise haklı ve meşru taraf olarak sunulmaktadır.

Hâkim en-Nîsâbûrî'nin Cemel Vak'ası'na ilişkin rivâyet tercihleri ve bu rivâyetleri yerleştirdiği bölüm başlıkları, sadece hadis ilmi bakımından değil, aynı zamanda itikâdî veya mezhebî eğilimler açısından da anlam taşımaktadır. Hâkim'in rivâyet tasnifinin, onun Şiîliğe meyilli olduğu yönündeki bazı değerlendirmelerle uyumlu olduğu söylenebilir.[1256]

Hâkim'in başka eserlerinde de Hz. Ali'ye karşı çıkanları ehl-i bağy olarak kabul ettiğini gösteren veriler bulunmaktadır. *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*'te meşhur hadis âlimi İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924), "*Ammâr'ı yoldan çıkmış bir topluluk (el-fietü'l-bâğiye) öldürecektir*." hadisi hakkındaki şu sözlerine yer vermesi bu verilerden biridir:

[1255] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 168 (No. 2661).

[1256] Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, XVII, 165, 174; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 256; Köklü, "Hâkim en-Nîsâbûrî ve Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs'in Hadis Usulü Tarihindeki Yeri", s. 51. Bu konuda ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Yıldırım, "el-Hâkim en-Neysâbûrî'nin Şiîlikle İtham Edilmesi", s. 60 vd. Hâkim'in Şiî olmadığına dair değerlendirmeler için bkz. Kandemir, "Hâkim en-Nîsâbûrî", *DİA*, XV, 190-191.

> Mü'minlerin emîri Ali b. Ebî Tâlib'in (r.a.) halifeliği sırasında ona karşı gelen kimselerin "bâğî" olduğuna şahitlik ederiz. Ben, hocalarımıza bu görüşe bağlı kalma hususunda söz verdim. Nitekim İbn İdrîs (r.a.) (İmam Şâfiî) de bu kanaattedir.[1257]

Ancak yalnızca Cemel, Sıffîn ve daha sonraki hâdiselerde Hz. Ali tarafını haklı, karşısındakileri ise hatalı görmesine dayanarak, Hâkim'in Şiî olduğunu söylemek isabetli görünmemektedir. *Müstedrek*'inde Hz. Âişe[1258] ile Hz. Ali'den önceki râşid halifelerin[1259] faziletleri hakkındaki çok sayıda rivâyeti kapsamlı biçimde zikretmesi onun Şiî olmadığını kanıtlamaktadır.[1260]

3. Beyhakî'nin es-*Sünenü'l-kübrâ*'sı

Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*'da Cemel Vak'ası hakkındaki rivâyetlere özellikle *Kitâlü Ehli'l-Bağy* Bölümü'nde yer vermiştir. Burada, sahâbe arasındaki ihtilaflara dair rivâyetleri çeşitli başlıklar altında tasnif etmiş ve bu rivâyetlerden fıkhî hükümler elde etmiştir. Onun eserindeki bâb başlıkları ve zikrettiği rivâyetler vesilesiyle Hz. Ali'nin savaş hukukuna dair uygulamalarını model olarak sunmaya çalıştığı da söylenebilir.

"İki Gruptan Haksızlık Eden Tarafın (el-Fietü'l-Bâğiye), İsyanı Sebebiyle İslâm Adlandırmasının Dışına Çıkmış Sayılmayacağına Dair Delil" bâbında Hz. Ali'nin Cemel

---

[1257] Bkz. Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, s. 300.

[1258] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 5 vd.

[1259] Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 64 vd.; III, 86 vd.; III, 101 vd.

[1260] Hâkim'in Şiîlikle itham edilmesi meselesinin ele alındığı bir çalışmada şu neticeye varılmıştır: "el-Ḥākim'in Rāfiḍī oluşu bir yana Şiî olduğunu söylemenin bile mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü onun ilk üç halifeyi öncelediğine dair elimizde yeterli delil vardır. Bunun yanında Hz. Mu'āviye ile Hz. 'Alī karşıtı olduğu bilinen sahabilerden gelen rivâyetlere de kitabında yer vermektedir. Fars kökenli olması ve Şiî nüfusun fazla olduğu bir coğrafyada yaşamış olması hasebiyle el-Ḥākim'in Ehl-i Beyt'e muhabbeti fazla idi. Bu sevgi, onun Şiî olduğunu gösterecek bir delil olmasa da klasik dönemlerde Ehl-i Beyt'e yönelik sevgi izharı, Şiîlik olarak algılanmaktaydı ve bu durum sadece ona mahsus bir hâl değildir. Zaten Sünnî gelenek ona yöneltilen suçlamalara fazla itibar etmemiş ve el-Mustedrak'ine hak ettiği değeri vermiş, suçlamalara bakarak kitabını bir kenara bırakmamıştır." Bkz. Yıldırım, "el-Hâkim en-Neysâbûrî'nin Şiîlikle İtham Edilmesi", s. 78-79.

Ashâbı'nı şirk ve nifâktan uzak Müslüman kardeşleri olarak kabul ettiği[1261] ile Talha ve Zübeyr'le cennette birlikte bulunmayı dilediğine dair rivâyetlere[1262] yer vermiştir. Yine bu bâbda Ammâr b. Yâsir'in, Hz. Âişe'nin Resûl-i Ekrem'in hem dünyada hem de âhirette zevcesi olduğuna dair beyanları[1263] ile Hz. Âişe'nin Cemel Savaşı'nda iki taraftan da öldürülenlere rahmet dilediğini ifade eden rivâyetleri kaydetmiştir.[1264] Beyhakî, bâb başlığından hemen sonra İmam Şâfiî'nin, "Allah Teâlâ onları müminler olarak isimlendirdi ve aralarını düzeltmeyi emretti."[1265] şeklindeki sözünü zikrederek sahâbe ihtilaflarına yaklaşımda ölçüyü ortaya koymaya çalışmıştır.

Kitâlü Ehli'l-Bağy Bölümü'nde Cemel Vak'ası ile ilgili bazı rivâyetlerin kaydedildiği başka bâblar da bulunmaktadır. "Hâricîler'le Savaşa Başlanmaz; Önce Neye Karşı Çıktıkları Sorulur, Ardından Geri Dönmeleri Emredilir ve Sonrasında Savaş İçin İzin Verilir" bâbında Hz. Ali'nin, savaşı başlatmamaları ve Cemel Ashâbı'yla güzel sözlerle konuşulması yönünde taraftarlarını uyarması,[1266] üç kez onları [sulha] davet etmesi[1267] ve onlara Basra'ya geliş sebeplerini sorduğuna[1268] dair rivâyetler zikredilmiştir. Ehl-i bağy ile yapılan savaşlardaki yaralanmalar ve dökülen kanların diyet veya kısas ile karşılanmayacağı ve savaş sırasında kaybedilen malların geri istenmeyeceğine dair bir bâbda da Hz. Ali'nin Cemel Savaşı'ndan sonraki uygulamasına dair rivâyetlere yer verilmiştir.[1269] Yine aynı bölümde yer alan "Ehl-i Bağye Karşı Kazanılan Galibiyetlerde Kaçanların Takip Edilmemesi, Esir Düşenler İle Yaralıların Öldürülmemesi ve Mallarının Ganimet Olarak Alınmaması" bâbında Hz. Ali'nin Cemel Savaşı'nın ardından Cemel

---

[1261] Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 300 (No. 16713).

[1262] Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 300 (No. 16714, 16715).

[1263] Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 301 (No. 16716, 16717).

[1264] Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 301 (No. 16718, 16719).

[1265] Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 299.

[1266] Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 313 (No. 16743).

[1267] Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 313 (No. 16744).

[1268] Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 313 (No. 16745).

[1269] Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 303 (No. 16725).

Ashâbı'na karşı tutumu hakkındaki bazı rivâyetlere yer verilmiştir.[1270] Söz konusu bâblarda, Hz. Ali'nin Cemel Ashâbı'nı ehl-i bağy olarak değerlendirdiği anlatılarak; isyan eden Müslümanlara karşı nasıl davranılması gerektiği anlatılmıştır.

Beyhakî'nin, Cemel Vak'ası'na dair rivâyetleri tasnif ve tertip tarzı ile hocası Hâkim en-Nîsâbûrî'nin yaklaşımı arasında dikkat çekici bir paralellik bulunmaktadır. Özellikle Hz. Ali'yi meşru halife, onunla savaşanları ise ehl-i bağy olarak tanımlayan rivâyetlerin tercih edilmesi ve bu rivâyetlerin *Kitâlü Ehli'l-Bağy* başlığı altında zikredilmesi, Beyhakî'nin bu konuda hocasının yaklaşımından etkilenmiş olabileceğini göstermektedir.

Beyhakî, Cemel Vak'ası'nda yaşananlardan hareketle yukarıda zikredilenlerden başka fıkhî hükümler de elde etmiştir. *Âdâbü'l-Kâdî* Bölümü'nün "Vali (Yönetici), Bir Kadını, Fasığı ya da [ehil olmayan] Cahil Kimseyi Kadılık Görevine Atayamaz" bâbında, Ebû Bekre'nin, Hz. Âişe Basra'ya geldiğinde Resûlullah'tan (s.a.) işitmiş olduğu "(*Devlet başkanlığı*) *işlerini bir kadına teslim eden millet iflah olmaz*!' hadisini hatırladığı için onun tarafında yer almadığına dair rivâyete yer vermiştir.[1271] *Kitâlü Ehli'l-Bağy* Bölümü'nün "Savaşta Ehl-i Bağyin Kılıcıyla Öldürülen Ehl-i Adle Mensup Kimse Şehittir, İki Görüşten Birine Göre Yıkanmaz ve [Cenaze] Namazı Kılınmaz" bâbında Cemel Savaşı'nda Hz. Ali'nin ordusunda yer alan ve öldürülen Zeyd b. Sûhân'ın (ö. 36/656) yaralandıktan sonra ölmesi halinde kendisini yıkamamalarını söylediğine dair bir rivâyet aktarmıştır.[1272]

Ferâiz Bölümü'nde, aynı hâdisede öldürülen akrabaların hangisinin önce öldüğü bilinmediği durumlarda birbirlerine mirasçı kabul edilmediğine dair açtığı "Ölüm Sırası Belirsiz Kalan Kimsenin Mirası" bâbında, Cemel Savaşı'nda öldürülen bu durumdaki kimselerin birbirine mirasçı sayılmadığı hakkındaki bir rivâyeti nakletmiştir.[1273] *Vesâyâ*

[1270] Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 314 (No. 16746, 16747, 16748, 16749); VIII, 315 (No. 16750, 16751, 16752).

[1271] Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 201 (No. 20362).

[1272] Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VIII, 321 (No. 16772).

[1273] Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 365 (No. 12254).

Bölümü'nün "İhtiyatlı Davranarak Borçlarının Ödenmesini Vasiyet Eden Kimse" başlığında ise Zübeyr b. Avvâm'ın Cemel Savaşı günü oğlu Abdullah b. Zübeyr'e yaptığı vasiyetine dair bir rivâyete yer vermiştir. İlgili rivâyete göre Zübeyr b. Avvâm, öldürülmesi durumunda borçlarının ödenmesini ve geriye kalan malının mirasçılarına dağıtılmasını vasiyet etmiştir.[1274]

Beyhakî'nin diğer eserlerinde yer alan bazı bâblar da Cemel Vak'ası'na yaklaşım tarzı hakkında ipuçları sunmaktadır. Özellikle *Delâilü'n-nübüvve*'deki şu iki bâb dikkat çekicidir:

1. Hz. Peygamber'in, Mü'minlerin Annelerinden Birine Hav'eb Köpeklerinin Havlayacağını Haber Verdiğine Dair Rivâyetler, Ali'ye (r.a.) [Böyle Bir Durumda] Söz Konusu Peygamber Hanımına İyi Davranmasını İstediği Konusunda Nakledilen Rivâyetler, İlgili Hanımın Bu Yolculuğa Çıkışına Tevbe Ettiği, Bu Meselenin Kendisine Kapalı Kalmasına Üzüldüğü ve Onun Eşiyle (Resûlullah'la) (s.a.) Birlikte Cennet Ehlinden Olduğuna Dair Rivâyeler.[1275]

2. Hz. Peygamber'in, Zübeyr'in Hz. Ali'yle -Allah, ikisinden de razı olsun- Savaşacağını Haber Verdiğine ve [Hz. Ali'nin] Bunu Hatırlatması Üzerine Zübeyr'in Ona Karşı Savaşmaktan Vazgeçtiğine Dair Rivâyetler[1276]

Beyhakî'nin bu başlılarda kullandığı üslup, onun Cemel Vak'ası'na ilişkin rivâyetleri tarihî veya siyasî bir ihtilafın aktarımı bağlamında zikretmediğini göstermektedir. Onun, ilgili rivâyetleri Hz. Peygamber'in gaybî haberleri ve peygamberliğinin delilleri kapsamında değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

4. Heysemî'nin *Mecma'u'z-zevâid*'i

Nûreddîn el-Heysemî (ö. 807/1405); Ahmed b. Hanbel, Ebû Bekr el-Bezzâr ve Ebû Ya'lâ el-Mevsılî'nin *Müsned*'leri ve Taberânî'nin *Mu'cem*'lerinin *Kütüb-i sitte*'de

---

[1274] Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 467 (No. 12682).

[1275] Bkz. Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, VI, 410.

[1276] Bkz. Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, VI, 414.

yer almayan rivâyetlerini (zevâidlerini) birleştirdiği *Mecma'u'z-zevâid*'inde Cemel Vak'ası hakkında bazı başlıklar açmış ve bu hâdise ile ilgili rivâyetlere yer vermiştir. Eserin farklı yerlerinde de konuya temas eden rivâyetler bulunmaktadır. Heysemî'nin rivâyetlerin sıhhat durumları hakkında değerlendirmeler yapmış olması, eserinin değerini artıran bir husustur.

Mecma'u'z-zevâid'in *Fiten* Bölümü'nün "Cemel, Sıffîn ve Onlardan Başka Hâdiselerde Yaşananlar" bâbında Cemel Vak'ası ile ilgili birçok konuda rivâyet yer almaktadır. Resûlullah'ın (s.a.), Hz. Ali ile Hz. Âişe arasında bir hâdisenin meydana geleceğini haber vermesi ve Hz. Ali'ye onu güvende olacağı yere göndermesini emretmesi,[1277] Hz. Ali'nin kendisine destek olacak Kûfeliler'in sayısını haber vermesi,[1278] Hz. Âişe'nin Hav'eb'de geri dönmek istemesi,[1279] Ebû Bekre'nin Cemel Savaşı'na katılmama gerekçesi,[1280] Zübeyr b. Avvâm'ın savaşmaktan vazgeçmesi,[1281] Hz. Âişe'nin Hz. Osman'ın dökülen kanı için Basra'ya geldiklerini söylemesi,[1282] Hz. Ali'nin Cemel Savaşı'nın yaşanmasından dolayı üzüntüsünü beyan etmesi[1283] ve Hz. Âişe'nin Basra yolculuğuna çıkmaktan duyduğu pişmanlığı dile getirmesi[1284] bu rivâyetlerin konuları arasındadır. Aynı bölümde bulunan "Cemel veya Sıffîn'e Katıldığı Zikredilenler" bâbındaki bir rivâyette ise Hz. Ali taraftarlarından bazı kimselerin isimleri zikredilmiştir.[1285]

Fiten Bölümü'nün başka başlıklarında da Cemel Vak'ası sürecinde aktarılan rivâyetler bulunmaktadır. Söz konusu rivâyetler bu hâdiseye katılmayan sahâbîlerin, tutumlarına gerekçe olarak sundukları hadislerin yer aldığı başlıklarda yoğunlaşmaktadır.

[1277] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 234 (No. 12024).

[1278] Bkz. Heysemî, Mecma'u'z-zevâid, VII, 236 (No. 12034).

[1279] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 234 (No. 12025, 12026).

[1280] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 234 (No. 12022).

[1281] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 235 (No. 12028).

[1282] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 237 (No. 12038).

[1283] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 238 (No. 12039).

[1284] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 238 (No. 12040).

[1285] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 245 (No. 12067).

"Fitne Zamanlarında Yapılması Gerekenler",[1286] "Resûlullah'ın (s.a.) Ashâbı Arasında Yaşananlar ve Bunlar Hakkında Susmanın Gerekliliği"[1287] ve "Fitnelerin Meydana Geldiği Vakitlerde Sabrın Önemi"[1288] bu başlıklardan bazılarıdır. Heysemî, "Resûlullah'ın (s.a.) Ashâbı Arasında Yaşananlar ve Bunlar Hakkında Susmanın Gerekliliği" başlığının hemen sonrasında şöyle demiştir:

> Şayet İmâm Ahmed (b. Hanbel) ve diğer kitapların müellifleri (Bezzâr, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, Taberânî) bu konularla ilgili rivâyetlere kitaplarında yer vermemiş olsalardı, ben de onları zikretmezdim.

Bâb başlığı ve bu ifadeleri birlikte değerlendirildiğinde onun, sahâbe arasında meydana gelen anlaşmazlıklar hakkında sükût edilmesi gerektiğini düşündüğü, ancak Ahmed b. Hanbel gibi büyük alimlerin yaptığı gibi ihtiyaç halinde, ilmî bir netice elde etmek için bu konularla ilgili rivâyetlerin aktarılmasında beis görmediği anlaşılmaktadır. Bu yaklaşım, onun rivâyetleri aktarmada sahâbenin konumunu tartışmaya açmaktan ziyade, önceki muhaddislerin yöntemini takip ettiğini göstermektedir.

Mecma'u'z-zevâid'in *Menâkıb* Bölümü'nde "Alî b. Ebû Tâlib'in (r.a.) Fazîletleri",[1289] "Ammar b. Yâsir ve Ehl-i beytinin (r.a.) Faziletleri",[1290] "Talha b. Ubeydullah'ın (r.a.) Faziletleri"[1291] ve "Zübeyr b. Avvâm'ın (r.a.) Faziletleri"[1292] gibi bâblarda da Cemel Vak'ası'na ilişkin rivâyetler kaydedilmiştir. *Hilâfet* Bölümü'nün "Dört Halife" bâbında Hz. Ali'nin Cemel Savaşı günü Resûl-i Ekrem'den hilâfet hususunda herhangi bir söz almadığını beyan ettiği bir rivâyet yer almaktadır.[1293] *Cihâd* Bölümü'nde ise "Bir Kimsenin Kendi Kavminin Sancağı Altında Savaşması" bâbında Ammâr b. Yâsir'in Cemel Savaşı günü kendisinin yanında savaşmak isteyen birine kendi

---

[1286] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 300, 304.

[1287] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 223.

[1288] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VII, 305 (No. 12343).

[1289] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, IX, 107 (No. 14625); IX, 114 (No. 14672).

[1290] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, IX, 294 (No. 15601).

[1291] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, IX, 150 (No. 14821, 14822, 14823).

[1292] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, IX, 151 (No. 14836); IX, 152 (No. 14842, 14843).

[1293] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, V, 175 (No. 8907).

kavminin sancağı altında savaşmasını tavsiye ettiği bir rivâyet zikredilmiştir.[1294] Heysemî, Cemel Vak'ası'nı bütün yönleriyle anlatmamıştır.

Hâkim ve Beyhakî'nin aksine Heysemî'nin, eserinin *Kitâlü Ehli'l-bağy*[1295] Bölümü'nde Cemel Ashâbı hakkında hiçbir rivâyete yer vermemesi dikkat çekicidir. Söz konusu bölümde, Hâricîler hakkında özel bâb başlıkları açmış; onların temel özellikleri, onlara karşı savaşmanın gerekliliği ve onlara sevgi beslenmemesi gerektiğine dair rivâyetleri aktarmıştır. Cemel Ashâbı'na dair rivâyetleri bu bölümde zikretmemesi, onun Cemel Ashâbı'nı "ehl-i bağy" kategorisine dâhil etmekten bilinçli biçimde uzak durduğunu göstermektedir.

Buna mukabil Heysemî, *Alâmâtü'n-nübüvve* Bölümü'nde Hav'eb rivâyetine yer vermiştir. Bu rivâyete göre Resûlullah (s.a.) hanımlarına, "*İçinizden birine Hav'eb köpekleri havladığı zaman hali ne olacak*?" buyurmuştur.[1296] Böylece Heysemî, Cemel Vak'ası'nı sahâbenin konumunu tartışmaya açacak bir "isyan" veya "hukukî suç" bağlamında değil, Hz. Peygamber'in gaybî haberlerinden biri ve nübüvvetini teyit eden bir işaret olarak değerlendirmiştir. Bu tercih, Heysemî'nin rivâyet tasnifinde sahâbenin faziletini koruma yönündeki tutumuyla uyumlu bir tavır sergilediğini göstermektedir.

[1294] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, V, 326 (No. 9668).

[1295] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VI, 225 vd.

[1296] Bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*, VIII, 289 (No. 14070).

SONUÇ

Bu çalışma, hadis kaynaklarında Cemel Vak'ası ile ilgili nakledilen rivâyetleri hadis ilminin tenkit kriterleriyle ele alarak, İslâm tarihinin en ihtilaflı konularından biri olan bu hâdiseye dair daha sağlam bir ilmî zemin oluşturmayı hedeflemiştir. Zira Cemel Vak'ası hakkında gerek klasik eserlerde gerekse modern çalışmalarda yer alan bilgilerin önemli bir kısmının herhangi bir tenkit süzgecinden geçirilmeden zikredildiği ve bunun da çoğu zaman isabetsiz sonuçlara yol açtığı görülmektedir. Bu çerçevede, araştırma boyunca ulaşılan temel bulgular aşağıda özetlenmektedir.

Hadis âlimleri, Cemel Vak'ası'nı doğrudan Hz. Peygamber dönemiyle ilgili olmamasına rağmen, sahâbenin taraf olduğu bir hâdise olması ve sonraki nesiller için önemli dersler içermesi sebebiyle önemli bulmuş ve eserlerinde ona dair rivâyetlere yer vermişlerdir. Ale'l-ebvâb tasnîfli hadis eserlerinin genellikle *Fiten, Fezâil, Menakıb* ve *Ma'rifetü's-sahâbe* gibi bölümlerinde bu hâdise hakkındaki rivâyetler kronolojik bir bütünlük gözetilmeden kaydedilmiştir. Bu tür eserlerin bir kısmında Cemel Vak'ası ile ilgili rivâyetlere özel kitâb/bölüm veya bâblar ayrılmış, ancak genel olarak bu rivâyetler söz konusu eserlerin farklı bölümlerinde, ilgili oldukları konularla ilişkilendirilerek zikredilmiştir. Bu durum, hadisçilerin öncelikli amacının olayın tarihî akışını detaylı bir şekilde anlatmaya çalışmaktan ziyade, ilgili bâb başlığına delil getirmek veya fitneden sakınma, sahâbenin fazileti vb. gibi konularla ilgili belirli bir anlayışı veya hükmü pekiştirmek olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim bâb başlıkları, musanniflerin rivâyetlere hangi açıdan yaklaştığına dair ipuçları sunmaktadır. Ale'r-ricâl tasnîf edilen hadis eserlerinde ise bu savaşa katılan Hz. Ali, Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm gibi sahâbîlerin rivâyetlerine ayrılan bölümlerde Cemel Vak'ası'na ilişkin rivâyetler de kaydedilmiştir. Ancak bu eserlerde zikredilen rivâyetlerden hareketle

musanniflerin rivâyetlere dair görüşlerini tespit etmek güçtür. Zira ale'r-ricâl tasnîfli eserlerde musanniflerin görüşlerini yansıtan bâb başlıkları veya değerlendirmeleri bulunmamakta, rivâyetleri bir araya getirilen kimse hakkındaki bilgilerin toplanması hedeflenmektedir.

Genel olarak hadis âlimlerinin Cemel Vak'ası rivâyetlerini naklederken, doğrudan bir tarafı suçlamaktan kaçındıkları ve her iki safta yer alan sahâbîlerin fazîletlerini korumaya özen gösterdikleri anlaşılmaktadır. Zübeyr b. Avvâm'ın savaştan çekilmesi, Hz. Ali'nin Cemel Savaşı üzüntüsü veya Hz. Âişe'nin Cemel Vak'ası pişmanlığına ilişkin rivâyetlerin hadis eserlerinde geniş yer bulması bu yaklaşımın bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, bu rivâyetlerin aktarılmış olması, hadis âlimlerinin kendi anlayışlarına uygun nakiller ürettikleri anlamına gelmemektedir. Zira aynı eserlerde, Cemel Vak'ası'nın farklı boyutlarını yansıtan, hatta birbiriyle çelişen rivâyetlerin de kaydedildiği görülmektedir. Bu da hadis âlimlerinin temel gayesinin taraf tutmaktan ziyade, ulaşabildikleri rivâyetleri bütün çeşitliliğiyle muhafaza etmek ve sonraki nesillere ulaştırmak olduğunu göstermektedir. Onların rivâyet aktarma sorumlulukları, tarihî malzemenin korunmasında belirleyici bir rol oynamıştır.

Bu genel yaklaşımın yanı sıra çalışmada tespit edilen özel durumlar bulunmaktadır. Hadis kaynakları içinde İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i, Cemel Vak'ası rivâyetlerini müstakil bir bölümde en kapsamlı şekilde sunan kaynak olarak öne çıkmaktadır. Çalışmada bu durumun iki temel sebebi tespit edilmiştir: Birincisi, eserin ilmî ve coğrafî zeminidir. İbn Ebî Şeybe, Kûfe ilim havzasına mensup bir muhaddistir. Cemel Vak'ası Irak bölgesinde cereyan etmiş, hâdisenin taraflarının önemli bir kısmı bu bölgede bulunan ve erken dönemden itibaren hadis ilminin önemli merkezleri arasında yer alan Basra ile Kûfe şehirlerinden olmuştur. Bu durum, Cemel Vak'ası rivâyetlerinin bu şehirlerde derlenip aktarılmasını kolaylaştırmıştır. Ayrıca İbn Ebî Şeybe'nin hocalarının da büyük çoğunluğunun Iraklı (özellikle Kûfeli) olması, onun bu çevrede dolaşan rivâyetlere yoğun bir şekilde ve birinci elden ulaşmasına imkân sağlamıştır.

İkincisi, eserin *Musannef* türündeki metodolojik yapısıdır. Bilindiği üzere *Musannef* türü eserler yalnızca Hz. Peygamber hakkındaki merfû hadisleri değil, sahâbe ve tâbiîn hakkındaki mevkûf ve maktû rivâyetleri de ihtiva eder. Cemel Vak'ası, doğal

olarak büyük ölçüde sahâbe ve tâbiîn anlatımlarına dayanan bir hâdise olduğundan, *Musannef*, bu rivâyetlerin derlenmesi için hadis literatüründeki en uygun zeminlerden birini sunmuştur.

Musannef'in *Kitâbü'l-Cemel* bölümünün "Âişe, Ali, Talha ve Zübeyr'in Yolculukları" bâbında bu hâdise ile ilgili 84 isnadlı rivâyet bir araya getirilmiştir. Bu rivâyetler muhteva açısından incelendiğinde, Cemel Vak'ası'nın pek çok detayına temas edildiği görülmektedir. Ancak tarih ve siyer kaynaklarında olduğu gibi, rivâyetler tarihî seyirlerine göre sıralanmamış; Cemel Savaşı'nın öncesi ve sonrasındaki gelişmeler bir olay örgüsü içerisinde anlatılmamıştır. İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inin ilgili bâbında yer verdiği rivâyetlerin konularına bakılarak, onun döneminde tartışılan meselelerin tespit edilmesi mümkündür. Örneğin Hz. Ali'nin Hz. Osman'ın katillerine lanet ettiğine dair bir rivâyete yer vermiş olması onun Hz. Osman'ın şehid edilmesinde herhangi bir dahli bulunmadığını ifade etmeye çalıştığını göstermektedir. Dolayısıyla o süreçte Hz. Ali'nin Hz. Osman'ın katillerini desteklediğine dair ithamlara karşı çıkmak için Hz. Ali'nin katillere lanet okuduğuna dair rivâyetleri aktarmış olması muhtemeldir. İbn Ebî Şeybe *Musannef*'in aynı bâbında Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvam'ın Hz. Ali'ye biatlarının keyfiyetine dair rivâyetlere de yer vermiştir. Bu konu, Cemel Vak'ası ile ilgilidir. Zira, Cemel Ashâbı Basra'ya gittikten sonra dahi Hz. Ali'ye biatın keyfiyeti meselesi konuşulmaya devam etmiştir. Hatta onların Hz. Ali'ye rızalarıyla mı yoksa kerhen mi biat ettiklerinin açıklığa kavuşturulması için Medine'ye elçi gönderilmiştir. *Kitâbü'l-Cemel*'in söz konusu başlığında onların biatları ile ilgili rivâyetlere yer verilmiş olması, bu konunun Cemel Vak'ası sürecinde tartışılmış olması ile ilgilidir. Ayrıca İbn Ebî Şeybe, yalnızca Cemel Savaşı günü yaşanan gelişmeleri ilgili başlığa almamıştır. Bilakis Ebû Bekre gibi Cemel Vak'ası'na katılmayan bazı sahâbîlerin gerekçelerine dair rivâyetleri de bu konuyla irtibatlandırmış ve ilgili başlık altında zikretmiştir. Dolayısıyla İbn Ebî Şeybe'nin söz konusu rivâyetleri naklederek kendi dönemindeki tartışmalara da ışık tuttuğu söylenebilir. Cemel Vak'ası hakkındaki rivâyetlerin toplandığı söz konusu bâb dışındaki diğer bölümlerde, İbn Ebî Şeybe de diğer hadis âlimleri gibi Cemel Vak'ası hakkındaki rivâyetleri ilgili oldukları konularla ilişkilendirerek aktarmıştır.

Çalışmada ulaşılan önemli bulgulardan biri de *Kütüb-i sitte* müelliflerinin Cemel Vak'ası'na dair rivâyetlere yaklaşımları hakkındadır. Bu temel hadis eserlerinde Cemel Vak'ası rivâyetlerinin oldukça sınırlı sayıda olduğu tespit edilmiştir. Bu durumun iki temel sebeple açıklanması mümkündür: Birincisi, bu eserlerin telif amacıyla ilgilidir. *Kütüb-i sitte* musannifleri, metodolojik olarak öncelikle Hz. Peygamber hakkındaki merfû rivâyetleri kaydetmeyi hedeflemişlerdir. Cemel Vak'ası rivâyetleri ise büyük ölçüde mevkûf ve maktû haberlere dayandığından, bu eserlerin birincil ilgi alanı dışında kalmıştır. İkinci ve daha analitik bir neden ise bu müelliflerin sahâbe arasındaki ihtilafların ayrıntılarını zikretme hususunda ihtiyatlı davranmış olmalarıdır. Nitekim söz konusu eserlerde mevcut sınırlı rivâyetlerin dahi doğrudan vak'anın seyrini veya tarafların iddialarını zikretmekten çok, genel olarak fitneden sakındırmaya yönelik uyarılar ile Hz. Âişe, Hz. Ali, Talha ve Zübeyr gibi sahâbîlerin fazîletlerini öne çıkaran bir çerçevede kaydedildiği dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, *Kütüb-i sitte*'de Cemel Vak'ası'na ilişkin sınırlı sayıda rivâyetin daha çok dinî bir uyarı ve sahâbenin adâletini koruma anlayışı bağlamında aktarıldığı değerlendirilmektedir.

Ancak, *Kütüb-i sitte*'deki bu ihtiyatlı tutumun, Hâkim'in *Müstedrek*'i ve Beyhakî'nin *es-Sünen'ül-kübrâ*'sı gibi daha geç dönem eserlerinde değiştiği gözlemlenmiştir. Bu eserlerde müellifler, hem Cemel Vak'ası ile ilgili daha fazla rivâyete yer vermiş hem de bâb başlıklarında Cemel Ashâbı için ehl-i bağy gibi ifadeler kullanarak Hz. Ali tarafının haklılığı yönünde daha net bir tavır sergilemişlerdir. Bu durum, Sünnî-Şiî ayrışması gibi mezhebî veya siyasî tartışmaların zamanla daha fazla belirginleşmesinin hadis literatürüne bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Özellikle Hâkim'in Ehl-i Beyt'e olan temayülünün ve onun talebesi olan Beyhakî'nin bu yaklaşımdan etkilenmiş olmasının, bu tavır değişikliğini açıklayan önemli bir faktör olduğu söylenebilir. Nitekim Beyhakî de Cemel Vak'ası'na dair rivâyetlerin önemli bir kısmını hocası Hâkim vasıtasıyla nakletmiş ve Cemel Ashâbı için ehl-i bağy ifadesini kullanmıştır.

Hadis kaynaklarında Cemel Vak'ası ile ilgili aktarılan rivâyetler, hâdisenin farklı yönlerine ışık tutmaktadır. Bu rivâyetlerde; Cemel Savaşı'nın başlaması, şiddeti, savaşı durdurma çabaları, Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm'ın öldürülmeleri, Hz.

Ali'nin savaşın meydana gelmesine duyduğu üzüntü, Cemel Ashâbı hakkındaki görüşü ve onlara muamelesi, Hz. Âişe'nin Cemel Vak'ası'na iştirak etmekten duyduğu pişmanlık ve Cemel Vak'ası'na katılmayan sahâbîlerin gerekçeleri gibi pek çok konuya değinildiği görülmektedir. Ancak hadis kaynaklarının özellikle Hz. Ali'nin savaşın meydana gelmesine duyduğu üzüntü, Cemel Ashâbı hakkındaki görüşü ve onlara muamelesi ile Hz. Âişe'nin Cemel Vak'ası pişmanlığı konuları üzerinde daha fazla yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Bu durum, hadis âlimlerinin hâdisenin salt tarihî akışından ziyade, fitne dönemindeki tutumlar, sahâbenin pişmanlık gibi beşerî yönleri ve Hz. Ali'nin uygulamalarının doğurduğu fıkhî sonuçlar başta olmak üzere, ders ve ibret çıkarılacak boyutlara daha fazla odaklandığını düşündürmektedir.

Rivâyetlerin kaynağına bakıldığında ise Hz. Âişe'nin Basra yolculuğu esnasında hatırladığı Hav'eb rivâyeti, Zübeyr b. Avvâm'ın Cemel Savaşı günü Hz. Ali'nin karşısında savaşmasına mâni olan hadis ile Hz. Ali'nin Hz. Âişe'yi güvende olacağı yere göndermesini emreden hadis başta olmak üzere, hadis kaynaklarında Resûlullah'ın (s.a.) Cemel Vak'ası hakkında söylediği nakledilen merfû hadisler bulunmaktadır. Bunlar haricindeki rivâyetlerin büyük çoğunluğu ise Cemel Vak'ası'nın meydana geldiği döneme uygun olarak, sahâbe ve tâbiîne dayanan mevkuf ve maktû haberlerdir.

Cemel Vak'ası ile ilgili hadis rivâyetleri sıhhat durumu açısından da çeşitlilik arz etmektedir. Bu tezin Üçüncü Bölümü'nde 52 rivâyetin sıhhat durumu tahlil edilmiş; bunların 13'ünün *sahih*, 12'sinin *hasen* olduğu, 23'ünün ise *zayıf* olduğu görülmüştür. 4 rivâyetin durumu ise netleştirilememiştir. Yapılan incelemelerde, rivâyetlerdeki en yaygın isnad probleminin râvîler arasındaki kopukluklar (*inkıtâ'*) olduğu gözlemlenmiştir. İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'indeki rivâyetlerde daha belirgin olarak görülen bu durumun, *Kütüb-i sitte* öncesi hadis kaynaklarında râviler arasındaki ittisal şartının sonraki dönemler kadar katı bir şekilde aranmamasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Ancak klasik Hadis Usûlü kaidelerine göre zayıf olarak değerlendirilen bir rivâyetin dahi, diğer verilerle desteklendiğinde tarihî bir gerçekliği yansıtma potansiyeli taşıdığı da unutulmamalıdır.

Bu istatistiksel döküm ve özellikle rivâyetlerin yarısına yakınının zayıf çıkması, Cemel Vak'ası'na dair önemli bir metodolojik sonucu da beraberinde getirmektedir. Bu

tablo, hâdisenin tüm ayrıntılarının, hadis eserlerindeki sahih, hasen ve zayıf rivâyetlerin tamamı dikkate alındığında dahi, yeniden inşa edilmesinin mümkün olmadığını açıkça göstermektedir. Hadis literatürünün sunduğu resmin parçalı olduğu ve kronolojik bütünlüğü sağlamakta yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu tespit, hadis ve tarih literatürünün Cemel Vak'ası anlatımında köklü bir çelişki içinde olduğu şeklinde de anlaşılmamalıdır. Aksine, bu çalışmada yapılan karşılaştırmalı okumalar, iki disiplinin birikiminin birbirine son derece yardımcı olduğunu ve hâdisenin ana hatlarında genel olarak uyumlu bir tablo sunduğunu göstermiştir. Nitekim hadis metodolojisinin tarihî rivâyetlerin sıhhati için bir tenkit imkânı sunduğu, tarih ilminin ise hadis rivâyetlerindeki parçalı yapıyı kronolojik bir bağlama oturtarak tamamladığı gözlemlenmiştir. Dolayısıyla olayın bütüncül resmini çizebilmek için tarih eserlerindeki verilere de müracaat etmenin ve iki disiplinin birikimini birbirini tamamlayıcı şekilde kullanmanın bir zorunluluk olduğu sonucuna varılmıştır.

Cemel Vak'ası öncesindeki sürece dair en meşhur rivâyetler, Hav'eb rivâyetleridir. Birçok hadis kaynağında aktarılan bu rivâyetlerden biri, Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali'nin safında yer alan Abdullah b. Abbâs'a, diğeri ise tâbiîlerden Kays b. Ebî Hâzim'e dayanmaktadır. Her iki rivâyet de çok sayıda hadis âlimi tarafından sahîh kabul edilmiştir. Hav'eb rivâyetlerinin, Hz. Âişe'yi sorumluluktan kurtarmak amacıyla uydurulduğu yönündeki iddiaların ilmî bir temeli bulunmadığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Hz. Âişe'nin Hav'eb isimli mevkide Basra yolcuğuna devam etmeme yönündeki kararından sonra, Cemel Ashâbı'ndan bazı kimselerin söz konusu yerin "Hav'eb" olmadığına dair "yalancı şahitlik" yaparak Hz. Âişe'yi kandırdıkları yönündeki iddiaların da hadis kaynaklarında bir karşılığı olmadığı görülmüştür. Hav'eb'de yaşananlara dair rivâyetlerde, Hz. Âişe'nin sulh için yola çıktığı hatırlatılarak Basra seferine devam etmeye ikna edildiği anlatılmaktadır.

Cemel Vak'ası ile ilgili rivâyetlerin konu edildiği bu çalışmada, Cemel Savaşı'nın meydana gelmesini Emevî-Hâşimî çekişmesinin bir sonucu olarak açıklayan yorumların hadis kaynaklarında bir temeli bulunmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca Hz. Âişe'nin Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali'nin karşısında yer almasını, Hz. Ali'nin İfk Hâdise'sinden sonra kendisi ile istişare eden Hz. Peygamber'e Hz. Âişe'yi boşayabileceği

anlamına yorulabilecek bir cevap vermesi ile de ilgisi bulunmamaktadır. Cemel Savaşı'ndan sonra 22 yıl kadar hayatta kalan Hz. Âişe'nin, Hz. Ali aleyhine bu anlamda hiçbir beyanının mevcut olmaması bunun açık göstergesidir. Sahâbenin bu tür şahsî veya kabilevî problemleri sebebiyle Müslüman kanının dökülmesine rıza gösterecek karakterde kimseler olmadıkları, rivâyetlerdeki genel eğilimdir. Öte yandan, Cemel Vak'ası'na katılmayan sahâbîlerin, kendi tutumlarına gerekçe olarak sundukları hadislerin tamamına yakını, Hz. Peygamber'in doğrudan Cemel Vak'ası'na dair uyarıları değil, genel olarak Müslümanlar arasında meydana gelen fitne ve çatışmalara müdahil olunmamasına dair uyarıları mahiyetindedir. Ancak ilgili sahâbîler, bu rivâyetleri Cemel Vak'ası'na iştirak etmemeye de delil olarak kullanmışlardır.

Araştırmada dikkat çeken bir diğer husus, Cemel Savaşı'na katılan veya savaşta öldürülen kimselerin sayısına ilişkin tarih eserlerinde zikredilen rakamlarda mübalağaların bulunmasıdır. Söz konusu rakamlar arasında büyük farklılıkların bulunması bu bilgilerin çoğunun sonraki dönemlerdeki siyasî veya mezhebî tarafgirliklerin etkisiyle şekillenmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bu sebeple, Cemel Savaşı'na dair sayısal verilere ihtiyatla yaklaşılması gerektiği kanaatine varılmıştır.

Araştırmada ulaşılan sonuçlardan biri de hadis kaynaklarındaki rivâyetlerin Cemel Vak'ası'nın temel nedeni olarak Hulefâ-yi Râşidîn'in üçüncüsü Hz. Osman'ın şehid edilmesi ve katillerinin cezalandırılması meselesini işaret ettiğidir. Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması meselesi, Cemel Savaşı gününe kadar konuşulmaya devam etmiştir. Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr liderliğindeki Cemel Ashâbı'nı bir araya getiren ana motivasyonun bu mesele olduğu anlaşılmaktadır. Rivâyetler, onların Basra yolculuğunun Hz. Ali'nin halifeliğine karşı doğrudan bir isyan veya iktidar mücadelesi olmadığını göstermektedir. Aksine, kendi açıklamalarına göre gayeleri, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını sağlayarak Müslümanlar arasında bozulan düzeni ve sulhu yeniden tesis etmektir. Ayrıca, Basra seferi sırasında Cemel Ashâbı'nın Hz. Ali'nin yerine başka bir halife belirlemeye çalıştıklarına dair muteber bir rivâyet bulunmamaktadır. Ancak, yolculuklarının savaşla neticelenmesi sonrasında Hz. Âişe ve Zübeyr b. Avvâm gibi liderlerinin pişmanlık duymaları, baştaki niyetleri ile ortaya çıkan sonucun farklılığını göstermesi açısından önemlidir. Hz. Âişe'nin savaşı durdurmak için gayret göstermesi ve savaş sonrasında hayatı boyunca pişmanlık yaşaması ile Zübeyr b. Avvâm'ın çatışmaların

başlaması sonrasında savaş alanını terk etmesi bunu göstermektedir. Hz. Âişe'nin savaştan sonraki pişmanlık ifadeleri, savaşı kaybetmiş olmanın üzüntüsünü yansıtmaktan ziyade, sulh için çıktığı Basra yolculuğunun savaşla neticelenmesinden duyduğu üzüntüsünü yansıtmaktadır.

Diğer taraftan Hz. Ali'nin de doğrudan Cemel Ashâbı'yla savaşmak için Medine'den Basra'ya gitmediği anlaşılmaktadır. Hz. Ali meşru halife olarak kendisinden bağımsız bir çözüm arayışına çıkılmasını doğru bulmamış; Cemel Ashâbı'nın Basra yolculuğunu asla tasvip etmemiştir. Ancak kendi beyanlarına göre o, öncelikli olarak meseleyi istişare ve barışçıl yöntemlerle çözmek istemiştir. Savaştan sonra Cemel Ashâbı'ndan hayatta kalanlar ve ölenlere karşı muamelesi de onları düşman olarak görmediğini göstermektedir. Ayrıca konuya dair rivâyetlere göre onun, Cemel Savaşı'na son derece üzüldüğü anlaşılmaktadır.

Bu çalışmanın önemli bulgularından biri de her iki tarafın "sulh"u arzuladığını dile getirmesine rağmen, bu kavrama yükledikleri anlamların farklılık göstermesidir. Cemel Savaşı'nın nasıl meydana geldiği sorusu, yalnızca tarafların beyanları üzerinden değil, bu beyanların altında yatan niyet, anlayış ve bağlam farkları üzerinden değerlendirilmeye muhtaçtır. Rivâyetlerin tahlilinden anlaşılmaktadır ki Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr, sulh istediklerini ifade ederken, öncelikle Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını ve isyancıların Medine'de tesis ettiği fiilî hâkimiyetin sona erdirilmesini kastetmişlerdir. Onlara göre ancak bu adımların atılması hâlinde toplumsal düzenin ve sulhun sağlanması mümkündür. Hz. Ali ise sulhu, Müslümanlar arasındaki ihtilaf ve görüş ayrılığının silahlı bir çatışmaya dönüşmeden, istişare ve suhulet zemininde çözülmesi olarak değerlendirmekteydi. Ayrıca Müslümanların birliği için halifelik konumunun tanınması ve kendisine biat edilmesini zaruri görüyordu. Ancak bu temel anlayış farklılığı, dönemin karmaşık siyasî ortamı, iletişim eksikliği ve muhtemelen bazı provokatif eylemler bu yaklaşımların karşılık bulmasına engel olmuş ve Cemel Savaşı meydana gelmiştir.

Hadis kaynaklarında yer alan rivâyetlere göre, Cemel Vak'ası'na katılan sahâbîler bu süreçte birbirlerini küfür, irtidat veya nifakla itham etmemiş, imanlarını ve dinî konumlarını tartışma konusu yapmamışlardır. Hz. Ali'nin Talha, Zübeyr ve Hz. Âişe

hakkındaki beyanları, savaş sırasında verdiği emirler ve sonrasında Cemel Ashâbı'na yönelik muamelesi bunun en açık göstergeleridir. Onun savaş sonrasında Cemel Ashâbı'nın mallarını ganimet olarak almaması, onları esir olarak kabul etmemesi, öldürülenlerin defin işleri ile ilgilenmesi gibi uygulamaları daha sonraki tarihlerde Müslümanların birbirleriyle savaştıkları hâdiselerde de temel bir referans teşkil etmiştir. Hz. Ali'nin, Müslümanların savaş hukuku kaideleri haline gelen söz konusu uygulamalarının, hadis eserlerinde bâb başlığı olarak yazıldığı görülmüştür. Aynı şekilde, Hz. Âişe tarafında da Hz. Ali'nin iman ve adâletine yönelik olumsuz bir ifade bulunmamaktadır. Hadis eserlerinde zikredilen rivâyetler, sonraki dönem kelâmî tartışmalardan farklı bir çerçeve sunmakta; sahâbîlerin faziletlerini koruyarak onların adâlet ve imanlarını muhafaza etmeyi öne çıkarmaktadır.

Bu tez, konuyu hadis kaynakları merkezli olarak ele almış olsa da Cemel Vak'ası'nın farklı boyutlarıyla incelenmeye muhtaç olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Özellikle, Cemel Vak'ası'na giden süreçteki kritik anlardan biri olan Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvâm'ın Hz. Ali'ye biatlarının keyfiyeti hususundaki çelişkili rivâyetlerin, müstakil bir araştırmada derinlemesine tahlil edilmesi yararlı olacaktır. Ayrıca, genel olarak bu çalışmanın kapsamı dışında tutulan, Cemel Vak'ası'nın Şiî eserlerdeki yansımalarının Sünnî eserlerle karşılaştırmalı olarak incelenmesi, râvîlerin mezhebî ve siyasî yönelim veya mensubiyetlerinin rivâyetlere etkisini daha net ortaya koyacaktır. Zira Cemel Savaşı, Sünnî-Şiî ayrışmasının temel kırılma noktalarından biridir. Son olarak, oryantalistlerin ve çağdaş yazarların Cemel Vak'ası hakkındaki görüşlerinin de tespit ve tahlil edildiği bir çalışmanın yapılması alana önemli katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (ö. 211/827), *el-Musannef* (nşr. Heyet), I-X, Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1437/2013.

Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyn el-Âcurrî el-Bağdâdî (ö. 360/970), *eş-Şerî'a* (thk. Abdullah b. Ömer ed-Demîcî), I-V, Riyad: Dârü'l-Vatan, 1420/1999.

Âgâ Büzürg-i Tahrânî (ö. 1970), *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi'ş-Şîa*, I-XXVI, Beyrut: Dârü'l-Edvâ', ts.

Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 241/856), *el-Müsned*, (thk. Şu'ayb el-Arnavût, Adil Mürşid vd.), I-L, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle 1421/2001.

Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 241/856), *Fezâilü's-sahâbe* (thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbâs), I-II, Beyrût 1404/1983.

Akbulut, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası: Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*, Ankara: Otto Yayınları, 2015.

Akyüz, Ali, "Abdürrezzâk es-San'ânî", *DİA*, I, 298-299.

Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî (ö. 761/1359), *Tahkîku münîfi'r-rütbe li men sebete lehu şerîfü's-suhbe* (thk. Muhammed Süleyman el-Eşkar), Umman 1412/1991.

Ali Haydar Efendi (ö. 1354/1935), *Teshîlü'l-ferâiz* (nşr. Orhan Çeker), Konya: Tekin Kitabevi, ts.

Allâl, Hâlid Kebîr, *Bühûs havle'l-hilâfe ve'l-fitneti'l-kübrâ*, Cezayir: Dâru Künûzi'l-Hikme, 1430/2009.

Allâl, Hâlid Kebîr, *es-Sahâbetü'l-mu'tezilûne li'l-fitneti'l-kübrâ*, Cezair: Dârü'l-Belâğ, 2003/1424.

Allâl, Hâlid Kebîr, *es-Sevretü 'alâ seyyidinâ Osmân b. 'Affân*, Cezair: Dârü'l-Belâğ, 2003/1424.

Altun, İsmail, "Hz. Osman'ın Ammâr b. Yâsir'i Cezalandırdığına Dair Rivayetlerin Belâzürî Özelinde Tahlil ve Tenkidi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi* (*İLTED*), 51 (2019), s. 419-443.

Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillah el-Hüseynî el-Âlûsî (ö. 1270/1854), *el-Ecvibetü'l-'Irâkıyye 'ale'l-es'ileti'l-Lâhûriyye*, (thk. Abdullah b. bû Şu'ayb el-Buhârî), Riyad: Dâru İbni'l-Kayyim, 1428/2007.

Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillah el-Hüseynî el-Âlûsî (ö. 1270/1854), *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm* (thk. Alî Abdülkâdir 'Atiyye), I-XVI, Beyrut: Dârül'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.

Âmilî, Muhammed b. Hasen el-Hürr el-Âmilî (ö. 1104/1693), *Vesâilü'ş-Şîa*, I-XV, Müessesetü Âli'l-beyt, 1414/1993.

Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II, (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.

Apak, Adem, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Arslan, İhsan, "Ubeydullah b. Ömer'in Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri", *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, 2018, cilt: II, s. 417-444.

Arslan, İhsan, Hz. Osman-Ebû Zer İlişkisi, *Hazreti Osman*, 2020, s. 203-226.

Askerî, Murteza, *Abdullah b. Sebe ve esâtîr uhrâ*, Beyrut: 1403/1983.

Atalay, Arif, "Hz. Ömer'in (r.a.) Fıkıh İlmindeki Yeri", *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, 2018, cilt: III, s. 293-310.

Atçeken, İsmail Hakkı, "Râşid Halifeler Döneminde İç Karışıklıklar: Hz. Osman Dönemi İç Karışıklıkları", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 2: Râşid Halifeler Dönemi*, 2018, s. 261-299.

Aycan, İrfan, "Mervân I", *DİA*, XXIX, 225-227.

Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed (ö. 855/1451), *Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* I-XXV, Beyrût: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, ts.

Azimli, Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-3: Hz. Osman*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Azimli, Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-4: Hz. Ali*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.

Bakan, Tevhit, "Sehl b. Huneyf", *DİA*, XXXVI, 320.

Bâkıllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib (ö. 403/1013), *et-Temhîd fi'r-red ale'l-mülhideti'l-muattıla ve'-râfida vel'l-havâric ve'l-mu'tezile* (thk. Mahmud Muhammed el-Hudayrî-Muhammed Abdü'l-Hâdî), Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1366/1947.

Bâkıllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib (ö. 403/1013), *Menâkibü'l-eimmeti'l-erbe'a* (thk. Semîra Ferhât), Beyrut: Dârü'l-Müntahabi'l-Arabî, 1422/2002.

Barlak, Yasemin, *Kabilecilik Anlayışının Hz. Ali Dönemi Siyasi Gelişmelerine Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2006.

Belâzürî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir Belazüri (ö. 279/892), *Ensâbü'l-eşrâf* (thk. Riyaz Ziriklî, Süheyl Zekkâr), I-XIII, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996/1417.

Berzencî, Muhammed b. Tâhir, *Sahîhu ve za'îfu Târîhi't-Taberî*, I-XIII, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1428/2007.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî (ö. 458/1066), *es-Sünenü'l-kübrâ* (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ), I-XI, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî (ö. 458/1066), *Delâilü'n-nübüvve* (thk. Abdülmu'tî Kal'acî), I-VII, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.

Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Atekî (ö. 292/905), *Müsned*: *el-Bahrü'z-zehhâr* (nşr. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullâh vd.), I-XX, Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-hikem, 1418-1430/1988-2009.

Bîgî, Muhammed Hasan - Abdullah Mütevellî, "Nazra târîhiyye ilâ mevkifi'l-Basriyyîn min Vak'ati'l-Cemel", *Journal of Babylon Center For Humanities Studies*, 2019, Cild: 9 Sayı: 3, s. 1-20.

Bilâdî, Âtik b. Gays el-Bilâdî el-Harbî (ö. 1431/2010), *Me'âlimü Mekke et-târîhiyye ve'l-eseriyye*, Mekke: Dâru Mekke li'neşri ve't-tevzî', 1400/1980.

Bilâdî, Âtik b. Gays el-Bilâdî el-Harbî (ö. 1431/2010), *Mu'cemü'l-me'âlimi'l-cuğrâfiyye fi's-sîreti'n-nebeviyye,* Mekke: Dâru Mekke li'neşri ve't-tevzî', 1402/1982.

Bozali, Osman, *Eşter en-Nehâî*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.

Brockelmann, Carl (ö. 1956), *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi* (çev. Neşet Çağatay), 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870), *el-Câmi'u's-sahîh* (thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ), I-VII, Dımaşk: Dâr İbn Kesîr, 1414/1993.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870), *et-Târîhu'l-evsat* (thk. Mahmûd İbrahîm Zâyed), Halep: Dârü'l-Va'y, 1397/1977.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870), *et-Târîhu'l-kebîr* (thk. Muhammed b. Sâlih ed-Debbâsî), I-XII, Riyad: en-Nâşirü'l-mütemeyyiz, 1440/2019.

Bûsîrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Bekr el-Bûsîrî (ö. 840/1436), *İthâfü'l-hıyereti'l-mehera bi-zeva'idi'l-mesânidi'l-aşere*, I-IX, Riyad: Dârü'l-Vatan, 1420/1999.

Bûtî, Muhammed Saîd Ramazân, *Âişetü ümmü'l-mü'minîn*, Dımaşk: Mektebetü'l-Fârâbî, 1418/1997.

Bûtî, Muhammed Saîd Ramazân, *Fıkhü's-sîreti'n-nebeviyye: Me'a mûcez li-târîhi'l-hilâfeti'r-râşide*, Beyrut: Darü'l-Fikri'l-mu'âsır, 1411/1991.

Ceylan, M. Canan, *Entelektüel ve Siyasi Bir Kişilik Olarak Hz. Âişe*, İstanbul: Ahsen Yayınları, 2005.

Ciyâd, Hâtim Kerîm, "Ma'raketü'l-Cemel fî manzûri nuhbetin mine'l-müsteşrikîn", *Dirâsât İstişrâkiyye*, 2016, sayı 7, s. 119-136.

Çağrıcı, Mustafa, "Fitne", *DİA*, XIII, 156-159.

Çelebi, İlyas, "İslâm Kaynaklarında Fiten, Melâhim ve Herc İnançları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1993-1994, sayı: 11-12, s. 151-196.

Çelik, Yılmaz, "İlk Dönem İslâm Tarihinde Siyasi Bir Şahsiyet Olarak Mervân b. Hakem", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2020, cilt: VIII, sayı: 1, s. 76-101.

Çubukçu, Asri, "Huzeyme b. Sâbit", *DİA*, XVIII, 436.

Demircan, Adnan, "Râşid Halifeler Döneminde İç Karışıklıklar: Hz. Ali Dönemi İç Karışıklıkları", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 2: Râşid Halifeler Dönemi*, 2018, s. 301-347.

Demircan, Adnan, *Fitne, Kardeşlerin Savaşı*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.

Demircan, Adnan, *Haricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.

Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Önderler ve İhtilaflar*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.

Demirel, Harun Reşit, "Hz. Âişe ve Siyaset (Hadis-Haber ve Tarihî Bilgiler Işığında)", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, cilt: III, sayı: 3, s. 123-148.

Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî (ö. 282/895), *el-Ahbârü't-tıvâl* (thk. Abdülmün'im Âmir), Kahire: Darü'l-İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabî, 1960.

Ebû Bekr el-Hallâl, Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî (ö.311/924), *es-Sünne* (nşr. Atiyye ez-Zehrânî), I-VII, Riyad: Dâru'r-Râye 1410/1989.

Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, el-Kâdî Muhammed b. Abdillah Ebû Bekr b. el-Arabi el-Maliki (543/1148), *el-Mesâlik fi Şerhi Muvatta'i Mâlik*, I-VIII, 1428/2007.

Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, el-Kâdî Muhammed b. Abdillah el-Mâlikî (ö. 543/1148), *el-Avâsım mine'l-kavâsım fi tahkîki mevâkıfi's-sahâbe ba'de vefâti'n-Nebî* (thk. Muhibbüddin el-Hatîb), Suudi Arabistan: Vizâretü'ş-şüûni'l-İslâmiyye, 1419.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889), *Sünenu Ebî Dâvûd* (thk. Şu'ayb el-Arnavût vd.), I-VII, Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.

Ebû Mihnef, Lût b. Yahyâ el-Ezdî el-Kûfî (ö. 157/773-74), *Kitâbü'l-Cemel ve Sıffîn ve Nahrevân* (thk. Hasan Hamîd es-Senîd), Londra: Müessesetü Dârü'l-İslâm, 1423/2002.

Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdillah el-İsfahânî (ö. 430/1039), *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, I-X, Mısır: Matba'atü's-Sa'âde, 1394/1974.

Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdillah el-İsfahânî (ö. 430/1039), *Ma'rifetü's-sahâbe*, (thk. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî), I-VII, Riyad 1419/1998.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsılî (ö. 307/919), *Müsnedu Ebî Ya'lâ el-Mevsılî* (thk. Saîd b. Muhammed es-Sinârî), Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1434/2013.

Ebü'l-Hayl, Muhammed b. İbrahim b. Salih, "Hakîkatü'l-hilâf beyne Emîri'l-mü'minîn Ali radiyallâhü anh ve Âişe ve'z-Zübeyr ve Talha radiyallâhü anhüm âme'l-Cemel", *ed-Dir'iyye*, 2004-2005, sy. 27 ve 28, s. 83-151.

Ebü'l-Hayl, Muhammed b. İbrahim b. Salih, *Târîhu'l-hulefâi'r-râşidîn*, Mısır: Dârü'l-Hedyü'n-Nebevî, 1427/2016.

Ebü'l-Mu'âtî en-Nûrî vd., *el-Câmi'u fi'l-cerhi ve't-ta'dîl*, I-III, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1412/1992.

Efendioğlu, Mehmet, "Sahâbe", *DİA*, XXXV, 491-500.

Efendioğlu, Mehmet, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.

Efendioğlu, Mehmet, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler* (*Tartışmalar-Gerçekler*), İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.

Efgânî, Saîd, *Âişe ve's-siyâse*, Kâhire: Matba'atü Lecneti't-te'lîf, 1947.

Emahzûn, Muhammed, *Tahkîku mevâkifi's-sahâbe fi'l-fitne min rivâyâti'l-İmâm et-Taberî ve'l-muhaddisîn*, Kahire: Darü's-Selâm, 2. Basım, 1428/2007.

Erkocaaslan, Recep, *Hz. Âişe'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Hz. Peygamber Sonrası İslâm Tarihindeki Rolü*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.

Ertürk, Mustafa, "Mâlik b. Teyyihân", *DİA*, XXVII, 516.

Erul, Bünyamin, "Talha b. Ubeydullah", *DİA*, XXXIX, 504-505.

Eyyûb, Hasan, *el-Hulefâu'r-râşidûn el-kâdetü'l-evfiyâ' ve a'zamü'l-hulefâ'*, Kahire: Dârü's-Selâm, 1423/2003.

Fayda, Mustafa, "Âişe", *DİA*, II, 201-205.

Fayda, Mustafa, "Hulefâ-yi râşidîn", *DİA*, XVIII, 324-338.

Fayda, Mustafa, "İfk Hadisesi", *DİA*, XXI, 507-509.

Fayda, Mustafa, "Vâkıdî", *DİA*, XLII, 471-475.

Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri* (*Dört Halife Dönemi*), İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2021.

Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî (ö. 277/890), *el-Ma'rife ve't-târîh* (thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî), I-III, Bağdat: Matba'atü'l-İrşâd, 1393/1974.

Fettenî, Cemâlüddîn Muhammed Tâhir b. Ali es-Sıddîkî el-Hindî el-Fettenî (ö. 986/1578), *Mecme'u bihâri'l-envâr fî ğarâibi't-tenzîl ve letâifi'l-ahbâr*, I-V, Haydarabad, 1387/1967.

Fığlalı, "Abdullah b. Sebe", *DİA*, I, 133-134.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Ali", *DİA*, II, 371-374.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Cemel Vak'ası", *DİA*, VII, 320-321.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hâricîler", *DİA*, XVI, 169-175.

Gabbân, Muhammed b. Abdullah, *Fitnetü makteli Osmân b. Affân*, I-II, Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1424/2003.

Gallâbî, Muhammed b. Zekeriyyâ b. Dînâr el-Gallâbî el-Basrî (ö. 298/910), *Vak'atü'l-Cemel* (thk. Muhammed Hasan Âl-Yâsîn), Bağdat: Matba'atü'l-Me'ârif, 1390/1970.

Gâmidî, Ziyâb b. Sa'd Âl-Hamdân, *Tesdîdü'l-isâbe fî mâ şecera beyne's-sahâbe*, Mektebetü'l-Mevrid, 1425/2004.

Gays, Hâlid b. Muhammed, *İstişhâdü Osmân ve Vak'atü'l-Cemel fî merviyyâti Seyf b. Ömer fî Târîhi't-Taberî*, Cidde: Dârü'l-Endelüsi'l-Hadrâ', 1420/1999.

Gecit, Mehmet Salih, *Sahâbe Döneminde Siyaset*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Günal, Mustafa, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.

Hâkim, Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah el-Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn* (thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ), I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990.

Hâkim, Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah el-Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs* (thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm), Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1430/2010.

Halebî, Ebü'l-Ferec Nûrüddîn Ali b. İbrahim el-Halebî (ö. 1044/1635), *es-Sîretü'l-Halebiyye*: *İnsânü'l-'uyûn fî sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn*, I-III, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427.

Hâlidî, Salâh Abdülfettâh, *el-Hulefâü'r-râşidûn beyne'l-istihlâf ve'l-istişhâd*, Dımaşk: Darü'l-Kalem; ed-Darü'ş-Şâmiyye, 1431/2010.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyâṭ el-'Usfurî (ö.240/855), *Târîhu Halîfe b. Hayyât* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Umerî), Dâru'l-Kalem, Müessesetu'r-Risâle, Dımaşk Beyrut 1397/1977.

Halîfe, Hâmid Muhammed, *el-İnsâf fîma veka'a fi'l-asri'r-râşidîyyi mine'l-hilâf,* Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1431/2010.

Hamidullah, Muhammed, "Perde Arkasından Yönetilen Cemel ve Sıffin Muharebeleri", çev. Sıddık Yüksel, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5 (1990), 269-278.

Hançabay, Halil İbrahim, "Hz. Osman'ın Halife Seçilmesi", *EKEV Akademi Dergisi* - Sosyal Bilimler -, 2014, cilt: XVIII, sayı: 58, s. 375-394.

Hassân, Ebû Ahmed Muhammed, *el-Fitne beyne's-sahâbe*, Kahire: Mektebetü Feyyâz, 1428/2007.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XVI, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002.

Hatiboğlu, İbrahim, "Ma'mer b. Râşid", *DİA*, XXVII, 552-554.

Hatiboğlu, İbrahim, "Nâfi'", *DİA*, XXXII, 286-287.

Hatiboğlu, İbrahim, "Şu'be b. Haccâc", *DİA*, XXXIX, 224-226.

Hatiboğlu, Mehmed Said, *Siyasi-İctimai Hâdiselerle Hadîs Münasebetleri*, Ankara: Otto Yayınları, 2016.

Heysemî, Ebu'l-Hasan Nûruddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân (ö. 807/1405), *Mecma'u'z-zevâid ve menba'u'l-fevâid* (nşr. Husâmeddîn el-Kudsî), I-X, Mektebetu'l-Kudsî, Kahire 1414/1994.

Hilmizâde, İbrahim Rıfat, *Hz. Ali ve Cemel Vakası*, İstanbul: Kalender Yayınevi, 2021.

Hizmetli, Sabri, "Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1985, cilt: XXVII, s. 149-176.

Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi -İlk Dönem-*, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999.

Hudarî, Muhammed, *İtmâmü'l-vefâ' fî sîreti'l-hulefâ'*, Beyrut: el-Mektebetü's-Sekâfiyye, 1402/1982.

Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr b. Îsâ el-Humeydî (ö. 219/834), *Müsned* (thk. Hasan Selîm Esed ed-Dârânî), I-II, Dımaşk: Dârü's-Sika, 1996.

Hüseyn, Tâhâ, "Fitne Döneminde İbn Sebe'nin Rolü Hakkında Bir Değerlendirme", (çev. Âdem Apak), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1994, cilt: VI, sayı: 6, s. 421-424.

İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî (ö. 314/926), *Kitâbü'l-Fütûh* (nşr. Ali Şîrî), I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Edvâ', 1411/1991.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâluddîn Yûsuf b. Abdillah b. Abdilber el-Kurtubî en-Nemerî (ö. 463/1070), *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb* (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), I-IV, Beyrût: Dârü'l-Cîl, 1412/1992.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî (ö.463/1071), *el-İstizkâr* (nşr. Sâlim Muhammed Atâ, Muhammed Ali Mu'avvıd), I-IX, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût: y.y., 1421/2000.

İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Abdürabbih el-Kurtubî el-Endelüsî (ö. 328/940), *el-İkdü'l-ferîd*, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî (ö. 365/976), *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl* (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvid), I-IX, Beyrut: 1418/1997.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullâh (ö. 571/1176), *Târîhu Medineti Dımaşk* (thk. Muhîbuddîn Ebû Saîd el-Amrevî), I-LXXX, Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1415-1421/1995-2001.

İbn Battâl, Ebû el-Hasan Ali b. Halef b. Abdulmelik İbn Battâl (ö. 449/1057), *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm), I-X, Mektebetu'r-Ruşd, Riyâd 1423/2003.

İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr İbn Ebî Âsım Ahmed b. Amr eş-Şeybânî (ö.287/900), *es-Sünne* (thk. Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî), I-II, Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1400/1980.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/938), *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Beyrût: Dâr İhyâu't-turâsi'l-Arabî, 1271/1952.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe el-Absî (ö. 235/850), *el-Musannef* (thk. Sa'd b. Nâsır eş-Şesrî), I-XXV, Riyad: Dâru Kunûzi İşbîliyâ, 1436/2015.

İbn Ebü'l-Hadîd, Abdulhamîd b. Hibetullâh (ö. 656/1258), *Şerhu Nehci'l-belâga* (nşr. Muhammed Abdülkerîm en-Nemerî), I-XX, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1418/1998.

İbn Hacer el-Heytemî, Ebü'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Hacer el-Mekkî el-Heytemî (ö. 974/1567), *es-Savâ'iku'l-muhrika fi'r-redd 'alâ ehli'l-bida' ve'z-zendeka* (thk. Abdurrahman b. Abdullah et-Türkî-Kâmil Muhammed el-Harrât), I-II, Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1997.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd.), I-XIII, Kahire 1407/1986.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz), I-VIII, Beyrût 1415/1995.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, Hindistan: Matba'atü Dâireti'l-Ma'ârif, 1326.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), *Takrîbü't-Tehzîb* (thk. Muhammed Avvâme), Suriye: Dârü'r-Reşîd, 1406/1986.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), *el-Metâlibu'l-âliye bi zevâidi'l-mesânidi's-semâniye* (nşr. Heyet), I-XIX, y.y.: Dârü'l-Âsime, 1419-1420/1998-2000.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), *Ta'cîlü'l-menfa'a bi-zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erba'a* (thk. İkrâmullah İmdâdü'l-Hak), I-II, Beyrut: Dârü'l-Beşâir, 1996.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), *Lisânü'l-Mîzân* (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), I-X, Dârü'-Beşâri'l-İslâmiyye, 2002.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), *İthâfü'l-mehere bi'l-fevâdi'l-mübtekire min etrâfi'l-'aşere*, I-XIX, Medine: Merkezü Hidmeti's-sünne ve's-sîreti'n-nebeviyye, 1415/1994.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406), *Kitâbü'l-'İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber*, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1401/1981.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî ts.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân b. Ahmed el-Bustî (ö.354/965), *es-Sikât* (nşr. Muhammed Abdülmüîd Hân), I-IX, Haydarabad: Dâiretü'l-Me'ârifi'l-Osmâniyye, 1393/1973.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ'* (nşr. Hâfız Azîz Bey), I-II, Beyrut: el-Kütübü's-Sekâfiyye, 1997/1417.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *Kitâbü'l-mecrûhîn* (thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî), I-II, Riyad: Dârü's-Sumey'î, 1420/2000.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *Sahîhu İbn Hibbân*: *el-Müsnedü's-sahîh ale't-tekâsîm ve'l-envâ'* (thk. Mehmet Ali Sönmez-Halis Aydemir), I-VIII, Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2012/1433.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî ed-Dımaşkî (ö. 774/1373), *Câmi'u'l-Mesânîd ve's-Sünen* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah ed-Dehîş), I-X, Beyrut: Dâru Hadir,, 1419/1998.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn b. Kesîr el-Kureşî ed-Dımaşkî (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye* (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), I-XXI, Cîze, 1424/2003.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn b. Kesîr el-Kureşî ed-Dımaşkî (ö. 774/1373), *en-Nihâye fi'l-fiten ve'l-melâhim* (thk. Muhammed Ahmed Abdülazîz), I-II, Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1408/1988.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), *el-İmame ve's-siyâse* (thk. Ali Şîrî), I-II, Beyrut: Dârü'l-Edvâ', 1410/1990.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö. 273/887), *Sünenu İbn Mâce* (thk. Şu'ayb el-Arnavût vd.), I-V, Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 1430/2009.

İbn Sa'd, Ebû Abdillah Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845), *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr* (thk. Ali Muhammed Ömer), I-XI, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî (ö. 262/876), *Târîhu'l-Medine* (thk. Fehîm Muhammed Şeltût), I-IV, Cidde, 1399.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî (ö. 262/876), *Ahbârü'l-Basra* (thk. Selmâ Abdülhamîd Hüseyn el-Hâşimî), Basra: Merkezü Turâsi'l-Basra, 1436/2014.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalim b. Teymiyye el-Harrânî (ö. 728/1328), *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye fî nakdi kelâmi'ş-Şî'ati'l-Kaderiyye* (thk. Muhammed Reşâd Sâlim), I-IX, y.y. 1406/1986.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalim b. Teymiyye el-Harrânî, *Mecmû'u'l-fetâvâ* (nşr. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım), I-XXXV, Medine, 1424-1425/2003-2004.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî târîhi'l-müluk ve'l-ümem* (thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata), I-XIX, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1412/1992.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Mevzû'ât* (nşr. Nureddin Boyacılar), I-III, Riyad: Eḍvâ'ü's-Selef, 1418/1997.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-hadîsi'l-vâhiye* (thk. İrşâdü'l-Hak el-Eserî), I-II, Faysalabat: İdâretü'l-Ulûmi'l-Eseriyye, 1401/1981.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe* (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd.), I-VIII, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târîh* (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî), I-XI, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1433/2012.

İbnü'l-Esîr, Ebü's-Se'âdât Mecdüddin el-Mübârek b. Muhammed (ö. 606/1210), *en-Nihâye fî garibi'l-hadîs ve'l-eser* (thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed Tanâhî), I-V, Beyrût: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979.

İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Yuhannâ Mâr Grigorius el-Malatî (ö. 685/1286), *Târîhu muhtasari'd-düvel* (thk. Antuvan Sâlihânî el-Yesûî), Beyrût: Dârü'ş-Şark, 1992.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbari men zeheb* (thk. Mahmûd el-Arnaut), I-XI, Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1406/1986.

İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Mısrî (ö.804/1401), *Muhtasaru istidrâki'l-Hâfız ez-Zehebî 'alâ Müstadreki Ebî Abdillâh el-Hâkim* (thk. Sa'd b. Abdillâh Âl-Humeyyid vd.), I-VIII, Riyad: Dârü'l-Âsime, 1411.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed (ö. 385/995), *el-Fihrist* (thk. İbrahim Ramazan), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1417/1997.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takiyüddîn Osmân b. Salâhuddîn eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), *Ma'rifetü envâ'i ulûmi'l-hadîs*, (thk. Nureddin Itr), Beyrut: Dârul-Fikr, 1406/1986.

İclî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Sâlih (ö. 261/875), *es-Sikât*, Dârü'l-Bâz-Kal'acî, 1405/1984.

İla, Sevde, *Hz. Âişe ve Peygamber Sonrası Siyasi Hayattaki Rolü*, Yüksek Lisans Tezi, Adana 2007.

İzâm, Saîd Fâyiz Saîd, *Merviyyâtü Vak'ati'l-Cemel*, Yüksek Lisans Tezi, el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye Külliyyetü'd-dirâsâti'l-'ülyâ, Ürdün, 1992.

Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Hüreyre", *DİA*, X, 160-167.

Kandemir, M. Yaşar, "Gunder", *DİA*, XIV, 195.

Kandemir, M. Yaşar, "Hâkim en-Nîsâbûrî", *DİA*, XV, 190-193.

Karadere, İsa, *Cemel ve Sıffin Savaşlarının İslam Mezhepleri Tarihi Açısından İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2013.

Karakaş, Mücahit, *Mihne Döneminde Sahâbe: Adâlet Ve Fazîlet Tartışmaları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Kazancı, Ahmet Lütfi, "Hakem b. Ebi'l-As ve Sürgün Olayı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1994, cilt: VI, sayı: 6, s. 41-52.

Kelpetin, Mahmut, "Cemel Vak'ası'na Farklı Bir Yaklaşım: Linda D. Lau Örneği", *Tarih Dergisi*, Sayı 54 (2011/2), İstanbul 2012, s. 21-37.

Kelpetin, Mahmut, "Hz. Osman'a Muhalefette Abdullah b. Sebe ve Faaliyetleri", *Hazreti Osman*, 2020, s. 235-242.

Kelpetin, Mahmut, *Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*, Doktora Tezi, İstanbul 2008.

Kılıç, Mustafa, "Hz. Osman-Ammâr b. Yâsir İlişkisi", Editör: Ali Aksu, *Hazreti Osman Sempozyumu*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020, s. 191-201.

Kılıç, Ünal, "Hz. Ali'nin Şehirlerin İdarecileriyle İlgili Politikaları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, cilt: XII, sayı: 2, s. 121-140.

Kılıç, Ünal, "Hz. Osman'ın Şehirlerin Yönetimi ve Valilikle İlgili Politikaları", *Hazreti Osman*, 2020, s. 287-312.

Kocaışık, İbrahim, *Seyf bin Ömer'in Cemel Vak'ası Hakkındaki Rivayetleriyle Diğer Rivayetlerin Mukayesesi*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2004.

Koçyiğit, Talat, "Abdullah b. İdrîs", *DİA*, I, 110.

Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1984.

Korkmaz, Sıddık, *Tarihin Tahrifi: İbn Sebe Meselesi*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2005.

Koyuncu, Mevlüt, "Velîd I", *DİA*, XLIII, 30-31.

Köklü, Recep, "Hâkim en-Nîsâbûrî ve Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs'in Hadis Usulü Tarihindeki Yeri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 54 (Haziran 2023), 49-72.

Kubeysî, İyâde b. Eyyûb el-Kubeysî, *Sahâbetü Rasûlillâh fi'l-Kitab ve's-Sünne*, Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1430/2009.

Kudât, Emîn el-Kudât, *el-Hulefâu'r-râşidûn: A'mâl ve ahdâs,* Ummân: Dârü'l-Furkân, 1424/2004.

Kuleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb (ö.329/941), *el-Furû'u'l-Kâfî* (nşr. Ali Ekber el-Ğıfârî), I-VIII, Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, 1388.

Lâlekâî, Ebû'l-Kâsım Hibetüllâh b. Hasan b. Mansûr et-Taberî er-Râzî (ö. 418/1027), *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a* (thk. Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Ğâmidî), I-IX, Suudi Arabistan: Dâru Tîbe, 1423/2003.

Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî (ö. 153/770), *el-Câmi'* (Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (ö. 211/826-27) *Musannef*'inin ekinde) (nşr. Habîbu'r-Rahmân el-A'zamî), X-XI, Beyrût 1403/1982.

Mâcid, Abdülmün'im, *et-Târîhü's-siyâsî li'd-devleti'l-'Arabiyye*, Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, 1982.

Makdisî, Ebû Abdillâh Ziyâüddîn Muhammed b. Abdilvâhid (ö. 643/1245), *el-Ehâdîsü'l-muhtâra* (thk. Abdülmelik b. Abdillah), I-XIII, Beyrut: Dâru Hadır, 1420/2000.

Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (ö. 355/966'dan sonra), *el-Bed' ve't-târîh* (nşr. Cl. Huart), I-VI, Paris: 1899-1919/1238-1258.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillah Mâlik b. Enes el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795), *el-Muvatta'* (thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), I-II, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1406/1985.

Meclisî, Muhammed Bâkır el-Meclisî (ö. 1110/1699?), *Bihâru'l-envâr*, I-CIV, Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ', 1403/1983.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyn el-Mes'ûdî (ö. 346/957), *Mürûcu'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher* (nşr. Kemâl Hasan Mer'î), I-IV, Beyrut-Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1425/2005.

Meydânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Meydânî en-Nîsâbûrî (ö. 518/1124), *Mecma'ü'l-emsâl* (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid), I-II, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.

Milhim, Adnân Muhammed, *el-Mü'errihûne'l-Arab ve'l-fitnetü'l-kübrâ*, Beyrut: Dârü't-Talî'a, 1422/2001.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân el-Mizzî (ö. 742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XXXV, Beyrût 1403/1983.

Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn el-Bekcerî el-Hikrî (ö. 762/1361), *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* (thk. Muhammed Osman), I-VI, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.

Muhammed b. Yezîd, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd (ö.299/912), *Târîhu'l-Hulefâ'*, Yazma, el-Mektebetu'z-Zâhiriyye, No: 3777/12 (219-222), 4 vr.

Muhammed es-Seyyid el-Vekîl (ö. 1423/2002), *Cevle târîhiyye fî asri'l-hulefâ'*, Cidde: Dârü'l-Mücteme', 1423/2002.

Muhibbüddîn et-Taberî, Ebü'l-Abbâs (Ebû Ca'fer) Ahmed b. Abdillâh Muhibbüddîn et-Taberî el-Mekkî (ö. 694/1295), *er-Riyâdü'n-nadire fî menâkıbi'l-'aşera*, I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Mûsâ el-Mûsevî, *eş-Şîa ve't-tashîh*, y.y., 1408/1998.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *el-Câmi'u's-sahîh* (thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), I-V, Beyrût 1412/1991.

Nâsır Abdülhasen, Şükrî, "Ma'reketü'l-Cemel: Dirâse fî tahdîdi'l-mevki'", *Mecelletü Dirâsâti'l-Basra*, 13/2012.

Nâsır b. Ali Âiz, Hasan eş-Şeyh, *Akîdetü Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a fi's-sahâbeti'l-kirâm*, I-III, Medine 1430/2009.

Nâşî el-Ekber, Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Abdillah el-Enbârî (ö. 293/906), *Mesâilu'l-imâme ve muktetafât mine'l-Kitâbi'l-evsat fi'l-makâlât* (thk. Josef Van Ess), Beyrût 1390/1971.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Horâsânî en-Nesâî (ö. 303/916), *Sünenü'n-Nesâî: el-Müctebâ* (nşr. Heyet), I-VIII, b.y.: Dârü'r-Risâleti'l-İlmiyye, 1439/2018.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Horâsânî en-Nesâî (ö. 303/916), *es-Sünenü'l-kübrâ* (thk. Hasan Abdülmün'im Çelebî), I-XII, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (ö. 676/1277), *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (ö. 676/1277), I-XVIII, Beyrût: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 1972/1392.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (ö. 676/1277), *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lugât*, I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Nu'aym b. Hammâd, Ebû Abdillâh Nu'aym b. Hammâd el-Mervezî (ö. 228/843), *Kitâbü'l-Fiten* (nşr. Semîr Emîn ez-Zuheyrî), I-II, Kahire: Mektebetü't-Tevhîd, 1412.

Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, Kahire: Dârü'l-Kütübi ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, I-XXX, 1423.

Osman el-Hamîs, Osman b. Muhammed el-Hamîs, *Hikbetün mine't-târîh*, Kahire: Mektebetü'l-İmâm el-Buhârî, 2006.

Özafşar, Mehmet Emin, "Vekî' b. Cerrâh", *DİA*, XLIII, 8-9.

Özel, Ahmet, "Ka'b b. Sûr", *DİA*, XXIV, 6.

Özkan, Halit, "Hadis ve Tarih Kaynaklarında Vedâ Hutbesi Rivayetleri", Hz. Peygamber'in Vedâ Haccı Hutbeleri Sempozyum Tebliğleri, 2-3 Kasım 2019, 2021, s. 215-228.

Özkan, Halit, "Zeyd b. Sûhân", *DİA,* XLIV, 323-324.

Özkan, Halit, "Zeyd b. Vehb", *DİA*, XLIV, 324.

Pişkin, Ahmed, *Gayb Haberlerinin Değerlendirilmesi* (*Cemel ve Sıffîn Bağlamında*), Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2019.

Sabuncu, Ömer, *Hz. Âişe'nin Hayatı, Şahsiyeti ve İslâm Tarihindeki Yeri*, Doktora Tezi, Şanlıurfa 2015.

Saîd b. Mansûr, Ebû Osmân Saîd b. Mansûr el-Horasânî (ö.227/842), *es-Sünen* (nşr. Habîbu'r-Rahmân el-A'zamî), I-II, ed-Dâru's-Selefiyye, Hindistan 1403/1982.

Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed, *Alî b. Ebî Tâlib: Şahsiyyetühû ve asruh*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2017.

Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed, *Hakîkatü'l-hilâf beyne's-sahâbe fî ma'reketeyi'l-Cemel ve Sıffîn*, Kahire: Dar İbnü'l-Cevzî, 1428/2007.

Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Hâşimî Mücadelesi*, Doktora Tezi, Ankara 1991.

Seffârînî, Ebü'l-Avn Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed es-Seffârînî el-Hanbelî (ö. 1188/1774), *Levâmi'ü'l-envâri'l-behiyye ve sevâtı'u'l-esrâri'l-eseriyye li şerhi'd-dürreti'l-mudiyye fi 'akdi'l-fırkati'l-marzdıyye* (thk. Hâlid b. Muhammed b. Zafir el-Kahtani vd.), I-III, Riyad 2016/1437.

Seligsohn, M. Seligsohn, "Aişa bint Ebî Bekr", *İA*, I, 229.

Selmân el-Avde, *Abdullah b. Sebe ve eseruhû fî ahdâsi'l-fitneti fî sadri'l-İslâm*, Dâru Tîbe, 1412.

Seyf b. Ömer, Ebû Abdillâh Seyf b. Ömer el-Üseyyidî et-Temîmî (ö. 180/796), *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel* (nşr. Ahmed Râtib Armûş), Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1429/2008.

Seyf b. Ömer, Ebû Abdillâh Seyf b. Ömer el-Üseyyidî et-Temîmî (ö. 180/796), *Kitâbü'r-ridde ve'l-fütûh ve Kitâbü'l-Cemel ve mesîru Âişe ve Ali* (nşr. Kâsım es-Sâmerrâî), Riyâd, 1418/1997.

Sezgin, Fuat, *Târîhü't-türâsi'l-'Arabî: fî ulûmi'l-Kur'ân ve'l-hadîs ve'l-fıkh ve'l-akâid ve't-tasavvuf* (Arapça'ya çeviren Mahmûd Fehmî Hicâzî), I-IV, Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızoğlu b. Abdillâh el-Bağdâdî (ö. 654/1256), *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, I-XXIII, Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-İlmiyye, 1434/2013.

Sibâî, Ahmed b. Muhammed, *Târîhu Mekke*, I-II, Riyad: el-Emânetü'l-Amme, 1419/1999.

Suiçmez, Hacer, *Hz. Ali'nin Savaşları ve İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505), *el-Le'âli'l-masnû'a fi'l-ehâdîsi'l-mevzû'a* (thk. Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Avîda), I-II, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505), *ez-Ziyâdât 'ale'l-Mevdû'ât* (thk. Râmiz Hâlid Hâc Hasen), I-II, Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1431/2010.

Şankıtî, Muhammed b. Muhtar, *Sahâbe Arasındaki Siyasi İhtilaflar* (çev. Faruk Aktaş), İstanbul: Çıra Yayınları, 2009.

Şenyayla, Gencal, *Algı ve Gerçeklik Arasında Hz. Ali*, Ankara: Fecr Yayınları, 2021.

Şevâbike, Ahmed Mahmud, *el-Eserü's-semîn fî nusrati Âişe (r.a.) ümmi'l-mü'minîn*, Ummân: Dârü'l-Fârûk, 1423/2012.

Şevâbike, Ahmed Mahmud, *Ve'dü'l-fitne: dirâse nakdiyye li-şübühâti'l-mürcifîn ve fitneti'l-Cemel ve Sıffin 'alâ menheci'l-muhaddisîn*, Amman: Daru Ammar, 2009/1430.

Şeyh Müfîd, Ebû Abdullah İbnü'l-Muallim Muhammed b. Muhammed Müfid (ö. 413/1022), *el-Cemel ve'n-nusratu li-seyyidi'l-ıtrati fî harbi'l-Basra* (thk. Seyyid Ali Mir Şerîfî), Kum: Mektebetü'l- İ'lâmi'l-İslâmî, 1413/1992.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 360/971), *el-Mu'cemü'l-kebîr* (thk. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî), I-XXV, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 360/971), *el-Mu'cemü'l-evsat* (thk. Târık b. İvadullah), I-X, Kahire: Dârü'l-Haremeyn, 1415/1995.

Taberî, Ebû Câ'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk* (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Kahire: Dârü'l-Me'ârif ts.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî (ö. 321/933), *Şerhu Müşkili'l-âsâr* (thk. Şu'ayb el-Arnavût), I-XVI, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994/1415.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî (ö. 321/933), *Şerhu Me'âni'l-âsâr* (thk. Latîfu'r-Rahmân el-Behrâicî el-Kâsımî), I-X, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1442/2021.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî (ö. 279/892), *el-Câmi'u'l-kebîr*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-VI, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1416/1996.

Topgül, Muhammed Enes, "Zeyd b. Hubâb", *DİA*, XLIV, 321.

Tunç, Yusuf, *Cemel ve Sıffin Savaşlarında Tarafsız Kalan Sahabiler*, Yüksek Lisans Tezi, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009.

Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen (ö. 460/1068*), Tehzîbu'l-Ahkâm*, I-X.

Türkmen, Zekai, *Cemel ve Sıffin Savaşlarının İslam Mezheplerinin Oluşumuna Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi, 2016.

Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî (ö. 322/934), *ed-Du'afâü'l-kebîr* (thk. Abdü'l-Mu'tî Emîn Kal'acî), I-IV, Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1404/1984.

Umerî, Ekrem Ziyâ el-Umerî, *Asru'l-hilâfeti'r-râşide*, Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 1430/2009.

Uraler, Aynur, *Peygamberimizin Hanımı Ümmü Habîbe ve Rivâyet Ettiği Hadisler*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2010.

Ünal, İsmail Hakkı, "Hukeym b. Cebele", *DİA,* XVIII, 313.

Vakkâşî, Ebû'l-Velîd Hişâm b. Ahmed el-Endelûsî el-Vakkâşî (ö.489/1096), *et-Tâ'lîk ale'l-Muvatta* (nşr. Abdurrahmân b. Süleymân el-Uŝeymîn), I-II, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1421/2001.

Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb (ö. 292/905'ten sonra), *et-Târîh*, Beyrut: Dâru Sadır, 1415/1995.

Yahyâ b. İbrâhîm b. Alî el-Yahyâ, *Merviyyâtü Ebî Mihnef fî Târîhi't-Taberî*, Riyâd: Dârü'l-Âsime, ts.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, I-VII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-üdebâ': İrşâdü'l-erîb ila ma'rifeti'l-edîb* (thk. İhsân Abbâs), I-VII, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993.

Yaprakdal, Erol, *Cemel Vak'ası (36/656)*, Yüksek Lisans tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2016.

Yâsîn el-Halîfe, et-Tayyib el-Mahcûb, *İclâü'l-hakîka fî sîreti Âişeti's-sıddîka*, Zahran: Müessesetü'd-Dürerü's-seniyye, 1432/2011.

Yaşaroğlu, Abid, *Hz. Ali Dönemi Siyasi Çekişmeler*, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2015.

Yaşaroğlu, Hasan, *Şâh-ı Merdan Hz. Ali ve Fitne Yılları*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.

Yıldırım, Enbiya, "el-Hâkim en-Neysâbûrî'nin Şiîlikle İtham Edilmesi", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 57/1 (2016), 57-84.

Yiğit, İsmail, "Osman", *DİA*, XXXIII, 438-443.

Yûsuf el-Iş (ö. 1967), *ed-Devletü'l-Emeviyye ve'l-ahdâsü'l-letî sebekathâ ve mehhedet lehâ ibtidâen min fitneti Osmân*, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1406/1985.

Yücel, Ahmet, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, İstanbul: M. Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

Yüksel, Mücahit, "Hav'eb Köpeklerinin Havlaması Olayıyla İlgili Rivâyetlerin Sened ve Muhteva Değerlendirmesine Dair Bazı Tespitler", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2021, cilt: XXV, sayı: 1, s. 5-21.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (thk. Şu'ayb el-Arnavût vd.), I-XXIII, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348), *el-'İber fî haberi men ğaber* (thk. Ebû Hâcer Muhammed Zağlûl),I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348), *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), I-IV, Beyrût 1382/1963.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348), *Düvelü'l-İslâm*, Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1405/1985.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348), *Târîhu'l-İslâm ve vefiyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XVII, Beyrût 1424/2003.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348), *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâyetün fi'l-Kütübi's-sitte* (thk. Muhammed Avvâme-Ahmed Muhammed Nemr), I-II, Cidde: Dârü'l-Kıble, 1413/1992.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348), *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl* (thk. Guneym Abbas Guneym-Mecdî Seyyid Emîn), I-XI, Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1425/2004.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348), *Tezkiretü'l-huffâz*, I-V, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn ez-Ziriklî ed-Dımaşkî (ö. 1976), *el-A'lâm*, I-VIII, Dârü'l-İlm li'l-melâyin, 1422/2002.